

САЪДУЛЛА ҚАРОМАТОВ

ЭЪТИҚОД

САЙЛАНМА
ИККИ ЖИЛДЛИК
ИККИНЧИ ЖИЛД

ҚИССАЛАР
ҲИКОЯЛАР

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат палатаси
1989

Уз2
К 25

Кароматов, Саъдулла.

Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-ж. Эътиқод: Қиссалар, ҳикоялар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.—352 б.

Мазкур жилд ёзувчининг турли йилларда ёзилган замонавий мавзудаги «Эътиқод», «Ҳижрон», «Тог гўзали» қиссалари ҳамда бир неча ҳикояларидан ташкил топди.

Караматов Сагдулла. Избранные произведения. В 2-х томах. Т. 2. Убеждение.

Уз2

К $\frac{4702570200-101}{М352(04)-88}$ 8-88

ISBN 5—635—00079—7 (т. II)

ISBN 5—635—00063—0

Қиссалар

ЭЪТИҚОД

БИРИНЧИ БОБ

Декабрь ойининг дастлабки душанбасидаёқ Дилқушпо қор билан қопланди. Бундай кезларда бу ердаги эрталабки манзара одамга айниқса завқ бағишлайди. Қор кўрпаси эпинган шаҳар кўчалари тоққа уланган каби жимирлайди. Чўққилар осмондан узилиб тушган булутлар галаси унга қўнгандай опшоқ. Тоғ этакларида виқор билан баланд-паст бўлиб саф тортган арчалар яшил камар таққан алшларни эслатади. Шаҳардаги беҳисоб сой ва жилғалар, анҳорининг тоққа чиқадиган қирғоғидаги пахса деворли ҳовлилар қишлоқ кўчаларини эслатса-да, бирин-кетин қад кўтара бошлаган икки қаватли уйлар, кўкка ўрлаган завод трубалари бу ерларнинг қайта бунёд этилаётганидан далолат бериб туради.

Одамлар эрта тонгданоқ томларини, кўчаларни курамоқдалар. Тиниқ, соф ҳавода қор учқушлари кўзни қамаштиради. Йўловчилар қор кураётганлар билан паридан-бери саломлашиб, аллақайёққа шошилишарди. Эркакларнинг аксарияти ҳасса ёки қўлтиқаёқда. Бола етаклаган аёллар онда-сонда учрар, бир вақтлар болаларнинг қийчуви файз киритиб турган кўчалар жимжит, уйқудан уйғонгандагидек вазмин ҳолат ҳукмроп эди.

Шаҳарда бирор бегона, айниқса шинелли киши кўрингудай бўлса, кўпчилик у билан омонлашар, узоқдан қадамини секинлатиб кузатаётганлар ҳам ўзларига тегишли одам эмаслигига қаноат ҳосил қилгандан кейингина йўлларида давом этар эдилар.

Самандар ана шундай оддий қиш кунларидан бирида қўлтиқтаёқларига таянганча шаҳарга кириб келди. У ўзига тикилган ўнларча меҳрибон кўзларга боқиб, кулимсираб бош қимирлатар, гоҳо йўловчиларнинг: «Хуш келибсиз, ўғил. Нечук, уруш битганига йил бўляпти-ю, энди келдингизми?» деган саволларига: «Раҳмат! Госпиталда эдим», дея лўнда жавоб қайтариб, йўлида давом этар эди. Йўқ, йўлида давом этар эди эмас, тамоман янги, бунгача сира кўрмаган бир шаҳарга кириб келаётган каби атроф-

га синчковелик билан боқар, гўё бу ердаги ҳамма нарса ўзгаргандай кўзларига ишонмай, яна ва яна суқланиб қарар, ҳаяжон ичида кимнидир қидирар, энтикар эди. У бозорбошидан ўтиб, чап томондаги кўчага қайрилгач, юраги гупиллаб уриб кетди. Нафаси бўғзига тикилиб, қўлидаги қўлтиқтаёқларини ҳам кўтаришга дармопсиэла-ниб қолди. Эти увуша бошлади. «Уйда ким бор экан?» Бу савол Самандарни бир ёқдан қаттиқ ҳаяжонлантирса, иккинчи ёқдан аъзойи баданини бигиз санчилгандек зир-қиратар, аммо «ҳеч ким йўқ», деган даҳшатли жавобни мумкин қадар ўйламаслик, уни миясига йўлаттирмаслик-ка ҳаракат қилар эди. У ўз кўчасига кирганда, бирпас туриб, нафасини ростлади. Тапни дарвозаларга бир-бир кўз югуртди. Баъзилари берк, очиклари ҳам эгаси кўчиб кетгандай ҳувиллар, бу Самандарнинг юрагига баттар гулгула солар эди. Мана бу қизил дарвозага у жуда кўн кирган. Бу ерда синфдош ўртоғи Абдушукур турар эди. Абдушукур бетоб бўлиб, икки йил ўқишдан қолгани учун ёни Самандардан каттароқ, аммо ораларидаги бу айирма умарининг қалин, қил ўтмас дўст бўлишларига тўсиқ бўлма-ган эди. Абдушукур аксарин бўш вақтларини Самандар билан ўтказар, Самандар ҳам унинг турулмас эди. Абдушукур урушнинг дастлабки ҳафтасидаёқ фронтга кетди-ю, шу-шу булар орасидаги алоқа узилган эди. Самандар бир кўнгли бориб ўша ўзига қадрдон қизил дарвозани тақил-латиб, болалик йилларидагидек: «Абдушукур, бунда чу-қур», деб овозининг борича чақирмоқчи ҳам бўлди. Аммо андиша қилди: «Урушдан қайтмаган бўлса-чи, дарвоза ҳалқасини туширган умидвор падари қиблагоҳи ёки во-лидан муҳтарамасига нима дейман?»

Самандар бир вақтлар болалар билан тўп тепган майдончага суқланиб боқди. Ўша-ўша, ўзгармапти. У бир оз юриб келиб, майдонча рўнарасидаги дарвоза ол-дига қўйилган харсанг тошга ўтириб, нафас ростлади. Шимининг почаси қайрилтириб тикиб қўйилган ўн оёғига қараб ўйланди: «Бир оёғимнинг аҳволи бу, ик-кинчисининг тўпиқдан насти йўқ. Хўш, мендай бир тўм-тоқ одам кимга керагим бор? Қаерга бориб иш сўрай-ман? Бу оёқлар билан бирон иш қўлимдан келармикан? Ахир мен шофёрман-ку! Ҳисобчи ёки ревизор бўлолмай-ман-ку!»

Самандар қўлтиқтаёғига таянганча узоқ сукутда қол-ди. Сўнг секин кўтарилиб, ҳовлиси томон юрди. Мана, ўша оч ҳаворапг дарвоза. У илгаригидай ялтилламайди,

ёп кесакилари кўчибди, деворлари нураган, ярим вайрона...

Бир вақтлар Дилкушонинг кунчиқаридаги бу ҳаворанг эшикни билмайдиган одам жуда кам топилар эди. Тахта эшик расм бўлмаган кезлардаёқ Самандарнинг отаси Қаландар ҳовлисининг пахса деворини қулатиб, гишт девор кўтарди, уни қумсувоқ қилиб, устидан оқлади. Эски дарвоза ўрнига бир тавақали эшик буюртирди ва уни оч ҳаворангга бўяди. Бошда Қаландарнинг бу иши эриш туюлган айрим одамлар ҳам кейинчалик ҳовлиларига оро бериб, гўзалликка интила бошладилар. Қаландар хотинининг паранжисини биринчи бўлиб ўз қўли билан ўтга ташлади. Ушанда ҳам кўпчилик унга эргашган эди. Хотини дилкушолик аёллар ичида биринчи бўлиб янги мактабда таҳсил олди. Йил ўтмай касалхонага ҳамшира этиб тайинланганда ҳаммаёқда дувдув гап бўлган эди. Баъзилар ҳасаддан фишқу фужур тарқатишса, бошқалар очиқдан-очиқ ҳавас қилишди. Хатто марказдан келган эътимодли вакил минбардан туриб унинг номини ҳурмат билан тилга олиб, ичкаридаги бошқа аёлларни ҳам шунга даъват этганда ўтирганлар чапак чалган эдилар.

Хуллас, Қаландар Дилкушода бамисоли бир ойна бўлиб қолди. Бора-бора Қаландар нима иш қилса, одамлар сира иккиланмай унга дафъатан эргашадиган бўлиб қолышди.

Самандар ана шу саранжом-саришта, эътиборли оиланинг тўнғичи эди. У ўшинчиси битираётган йили уруш бошланди. Уша кезларда оқ-қорани эндигина ажрата бошлаган ўспириннинг тасавурида бу сўз, шубҳасиз, бутун даҳшати билан гавдаланмаган бўлса-да, ҳамма учун бирдай ғам-гуссали, ташвишли кунлар келганини урушнинг биринчи кунийёқ сезди.

Тонг отиб, қуёш дов-дарахтларнинг кўм-кўк елкаларига тилларанг нурларини эмдираётганда, Самандар ноҳуш хабарни эшитиб, қўшни қишлоқдан шошилини Дилкушо томон йўл олди. Уша кун ичининг қалбини сержилва табиат гўзалликлари юпата олмади. Вужудини тенгсиз бир куч исканжасига олди. Сиқила бошлади. Назарида гўё мавжудот қорамтир тусга кириб, даҳшат яқишлашаётганидан хабардор этар эди. Сарин елга янроқ тутиб, тебранаётган мирзатеракларнинг шитирлаши бояги шум хабарни тинимсиз қайтараётган каби Самандарни баттар ваҳм босди.

Самандар илдамроқ одимлади. Ҳаяжон уни тобора

кўпроқ қуршаб олиб, бадалларини зир титрата бешлади. Нафас ростлаш учун катта сув бўйидаги тўнкага ўтирди. Сурп кўйлаги ёқасидаги тугмаларни ечиб, кўкрагини очди. Мабюс кўзлари бўтана бўлиб шўх оқайтган сувга тикилди. У ҳаллослаб олга талчингади, шиддат билан келиб йўл тополмагач, гирдоб ҳосил қилади. Беш-ўн чарх уриб, яна илгарилаб кетади. Қаёққа боришини ўзи ҳам билмайди.

Самандарнинг уруш тўғрисидаги ўйларининг ҳам шу сув сипгари муайян бир тўхтами йўқ, даҳшатли фикрлар унинг хаёлида гирдоб сипгари чарх урарди-ю, ammo яна қарор тополмай, тун кўланкаси каби сипгиб, йўқ бўлиб кетар эди...

У шу қарахтлигича чошгоҳда Дилкушога етиб келди. Бу ерда гайриодатий сукунат, мотамзада руҳ ҳукмрон эди. Одамлар бир-бирлари билан аллақандай даҳшат босиб келаётган каби паст овозда гапиришар, ҳар ер-ҳар ерда тўдаланиб турганларнинг ҳам, яёв ва отлиқ ўтқовчиларнинг ҳам суҳбат мавзун бир: юртимизга ёв бостириб кирибди.

Уруш бошланганининг иккинчи ҳафтаси Самандарнинг онаси санитарликка олишларини сўраб ариза берди. Самандар юрт бошига чинакам кулфат тушганини, Ватан таҳлика остида қолганини илк бор бутун қалби, идроки билан ҳис этди. Назарида онаси ўлимга тик боқиб бораётган сипгари туюлди. Юрагига биров чапгал солиб, тимдалаётгандай бўлди. Ўша машъум кун Самандар хотирасида бир умр қора доғ қолдирди.

Тонг пайти эди. Юз-қўл ювиш учун эшикка чиқса, отаси вазмин одимлаб, ҳовлининг у бошидан-бу бошига юрибди. У ўғлига ғамгин боқиб, бир зум кўзини ундан узмай турди. Бир нима демоқчи ҳам бўлди-ю, ammo негадир бош чайқаб, яна одимлай бошлади. Самандар отасининг мижджа қоқмай тонг оттирганини пайқайди. Унинг кўзлари қизарган, ранги тагидаш сиққан. Қовоқлари кўнглидаги ғазаб ва нафрат туйғусини ифодалаб, салкиб турибди.

— Ҳай, отаси, қани, ўғлингизни бошлаб келинг, чой совимасин!

Қаламдар хотинининг шу танивишли кунда ҳам одадаги саранжом-саринталигини қанда қилмаётганини кўриб, қаттиқроқ ҳаяжонланди. Самандарни чақиритиш баҳонасида чорбоғ томонга ўтди. Жангга кетаётган аёл олдида ўксиётганидан қаттиқ хижолат чекиб, ўзини қўлга

олди. Дастурхон устида унинг қиёфаси тамоман ўзгарган эди. У фахр ва ғурур билан хотинига боқар, аммо бу қайрилма қош, қуралай кўзлардан бир умрга ажраётгандай юрагининг аллақасери жизиллар эди.

Қаландар вокзалда ҳам сир бой бермади. Хотини Самандарни бағрига босиб, ҳўнграб юборганида, кўзиниб, ҳаммаёқ жимирлаб кетгандай бўлди. Шунда ҳам ўзини босди. Паровознинг фарёд чекётган каби «ху-ху-у-у» дея чиққриши Қаландарни ларзага солиб қўйди. Кўзлари бир нуқтага қадалиб қолиб қолгандай қимир этмай, жағи қалтирар эди. У қўлларини олдинга чўзди. Аммо хотини вагон зинасида туриб, жигарранг дуррасини ҳиллиратар эди. Қаландар ҳавода муаллақ қолган пажаларини юзига босди. Унинг кенг елкалари унсиз қаттиқ силкинар эди. Самандар кўз ёшларини яширмади.

Поезд яна бир чинқирди-ю, қалин дарахтзор ичига шўнғиб кетди. Сўнгги вагондаги қизил чироқнинг қуёш нурида ялтиллаган шуъласигина ота-бола олдида анча вақтгача чўғдай ёниб турди.

Самандарнинг ҳали кулгига тўймаган лаблари ғазаб билан юмилди, куч-қувватга тўлмаган митти пажалари мушт бўлиб тугилди.

Шундай қилиб, Самандарлар хонадонига урушнинг дастлабки қўланкаси тушди. Бу жудолик оила бошлигини анча эзиб қўйди. Хотини кетгандан кейин Қаландар қанотидан айрилган қуш сингари шумшайиб, бир бурда бўлиб қолди. Унинг ўйчан кўзларида ҳамшиша чақнаб турадиган ёлқин сўнди. Назарида икки кундаёқ юзларини ажип босди. Қадди букилди. Умр йўлдоши хаёлини сеҳрлаб кетди. Унинг ўйлари тинмай аллақасёққа етаклар эди. Қалбига энг яқин кишисидан бир умрга жудо бўлгандай безовта, асаблари тараг тортилиб, пешоасини сиқиб қўярди-ю, аммо сир бой бермасди, ўзини тутишга интиларди. Шу икки кун ичида бутун уйни ағдартўнтар қилиб ташлади. Ниманидир қидиради. Нималигини ўзи ҳам билмайди. Кечалари яккаю ёлғиз фарзанди Самандар ёстиққа бош қўйгач, боғ эшикдан чиқиб, анҳор бўйига боради. Бултур ўз қўли билан кесиб ташлаган тол тўнкасига ўтириб, тоғ чўққиларига, сўнг кўкка термилиб боқади. Ҳозир ҳам тонг ғира-ширасида боққа чиқди. Осмон юзини қоплаган қора булутлар сира тарқалмаётгандай атроф қоронғи. Гўё шу қора булутларнинг бир парчаси сувга тушган лейсиз: бўтана бўлиб оқяпти. Олдинги иргилилаб, қирғоққа эркаланиб

суйкапишлари йўқдай. Ҳайқиринги ҳам тинган. Эҳтимол, Қалапдарга шундай туюлгандир. Бу ерда ҳам ором толомай ўрнидан кўзгалди.

Қаландар уйга кирганда ўгли ўрин йиғаетган эди. У повушта устида Самандарга мурожаат қилди:

— Ўғлим, сен эрта эмас, бириси куни заводга борасан. Кеча завод бошлиқлари ҳаммани олиб қолиб, кўп киши фронтга кетиб қолганини айтишди. Энди уларнинг ўрнини сенга ўхшаган ўсмирлар босади, ўғлим. Аҳвол огир.

Қаландар ўсиқ қошларини бармоқлари билан силаб, сўнг пешонасини босиб қўйди. У бирор жиддий масала устида фикр юритганда шундай қилар эди. Самандар аҳвол мушкулланиб бораётганини пайқайди-ю, аммо отаси сўзини тамом қилишини кутиб, ерга қараб турди.

Қаландар чекаётган изтироб дақиқа сайин охиб борарди. Унинг кўзлари шолдастурхонда, ўзига-ўзи: «Ҳа, малъун, доғули. Юмронқозикдай кўзни чалғитиб, номардлик қилганини қара-я, астағфирулло!» — деб, сўнг анчагача жим қолди. Ниҳоят, Самандарга айтаётган фикрини якушлаган сингари:

— Йўқ, ўғлим, юртимизга ёвуз ният билан ёв кирган экан, биз томошабин бўлиб туrolмаймиз, — деди у ҳамон газаб ўтида ёниб. — Зорлик-хўрлик чекканларимиз етар! Унинг машаққатлари ҳануз хотирамизда. Яна қулликка қайтиш ўлимга ҳукм этилиши билан баробар. Қатра қошимиз қолгунча курашамиз, жонга жон оламиз, қонга қон!

Қаландарнинг катта-катта кўзлари янада йириклашиб, бир нуқтага қадалди, қўлларини мушт қилиб қаттиқ сиққанидан, чакка томирлари бўртиб чиқди.

Заводга ишга борадиган куни сира кутилмаган воқеа содир бўлди. Отаси энтикканча эшикдан кирди. У ҳаяжонини сира босолмас эди. Ўғлини орқасидан эргаштириб олиб чиқди. Саратоннинг дастлабки кушлари бўлишига қарамай, анча салқин, бир зайлда эсиб турган шабада дарахт барглариини шитирлатиб, ҳазин куй таратарди. Қуёш нурлари яшил япроқларга жинло бериб ялтиратар эди.

Анҳор ўзапидаги осуда сувни узоқларга олиб кетмоқда. Ота-бола шу катта сувнинг бериги қирғоғидаги сайхон ерга келиб тўхташди. Бу ерда янтоқ ва ёввойи сунургидан бўлак гиёҳ ўсмас, қуёш бутун тафтиши сочиб ерни қовжиратиб қўйган эди.

Анҳорнинг нариги қирғоғида уй деворлари, тупука

томлар, текис кўчалар иссиқдан ҳансираётган каби ҳовур қайтарыпти. Гоҳ оч пуштиранг, гоҳ сарғиш жимирлаб, кўкка ўрмалаётган сароб нафаси бўғади, кўнгилни беҳузур қилади. Узоқдан сукунат олами — қабристон гўё ўз бағрига қабул этганларга абадий мотам тутгандай туюларди. Унга боққанингда аламзада кимсанинг фарёд чикаётган қиёфаси кўз олдишда намоён бўлади-ю, беихтиёр таъзим этган каби бошиг эгилади. Қибру ҳавоси ошганларга, қабристон кез, деган гапнинг боиси шунда бўлса керак. Қаландар қабристонга қараб туриб алланечук бўлиб кетди. Ота-боболари ётган шу муқаддас тупроқни ҳам назарида сира кўрмайдигандай эди. Ўша томондан кўз узмай бир нафас жим қолди. Самандар ёпида турганини ҳам унутди. Паришон хотирасида оталар руҳи жонланди. Улар гўё қотиб қолган кўзларини Қаландарга тикадилар. Қаландар бу кўзлардан маъно уқади. Нафас олиши тезлашади. Энди иссиққа сира парво этмас, бўйинларидан қуйилиб тушаётган терни ҳам артмас эди. Анча вақт ўтганига қарамай, ҳамон энтикар, мушаклари бўртиб кетган, ўнг қўли билан тинмай пешонасини босиб кўярди. У нигоҳини қабристон томондан узди. Анҳорга қаради.

— Ўғлим, Самандар, — дея ниҳоят бўғиқ овозда сўз бошлади ота. — Дам ғанимат бўлиб қолди. Ҳамма бирдай оёққа турадиган фурсат келди. Бўлмаса, бу тўфон жангида ака-укаларимиз, опа-сингилларимиз, қон-қариндошларимиз қони дарё-дарё оқади. Ҳозиргина Олий Бош Қўмондонимиз Сталиннинг сўзларини карнайдан эшитдим. У киши бутун мамлакат халқига мурожаат қилдилар. Аҳвол танг, дедилар, бутун юртни сафарбарликка ундадилар.

Қаландарнинг нигоҳи узоқларга қадалди. Томоғига бир нарса тиқилди. Икки-уч ютинди. Сўнгра ўша бўғиқ овоз билан яна сўзини давом эттирди:

— Мен янги замоннинг нималигини мана шу кўзларим билан кўрдим, ўғлим. Кўрдим десам оз, ўғлим, бутун юрагим, вужудим билан сездим. Мана шу қуёшгина барчага баробар боқарди, шу қуёшгина мен каби усти юпунларга иссиқ берарди, шу қуёшгина топг палласи ёстиқдан бош кўтармасимиздан қоронғи кулбаларимизни чарогон қилиб, чўккан қалбларимизга нур олиб келар эди. Шу қуёш туфайли ёруғ жаҳон борлигини ҳис қилардик. Шунинг учун, ўғлим, инқилоб бўлиб, шўролар ҳукумати қарор топгандан кейин, ўйлаб туриб уни қуёшга қиёс этдим. У ҳам қуёш сингари сахий, қуёш каби му-

рувастли ва илқ. У меҳр тўла бағрини ҳаммага очди, бахтли ҳаёт берди. Таҳқирланганларнинг қаддини ростлади, эрк берди, ҳаминша таъзимга мойил қўлларга куч бағишлади, чўккан, зардобга тўлган дилларга сурур ато этди. Хўш, печун энди мен бу қуёшга сажда қилиб талипинмай, печун унинг юзини қора булутлар галаси тўсганда қараб турай, печун? Оллоҳим ҳам, бахтим ҳам, ёруғ дунёим ҳам шу қуёш, шу заррин нурхона! Шу қуёш юзини тўсган қора зулмат булутига даҳшатли довул бўлиб ҳамла қиламан, арслон бўлиб ўкираман. Қалбимда шу қуёш меҳри бор экан, ўтга ташласа ёнмайман, ёв ўқига сира учмайман. Ҳа, бу қуёш менга шу қадар мўътабар ва муборақ! Ёшлигим мана шу тошлоқ чапгалзорда ўтди. — У атрофдаги янтоқзорга ишора қилди. — Соттибойнинг подасини ҳув анави яйловда ўтлатиб, ўзим мана шу чағиртиканаклар орасида тўнка ковлардим, ўтин йиғардим. Кечаси тонготар пахта чувирдим. Соқоли қордай кўксига тушган отам раҳматликни, бир дамгина нафас ростлагани ўтирганини кўриб, оёқларинг гўрда чиригур бой лаънати пошпаси билан тепиб ағанатганини неча бор шу кўзларим билан кўрганман.

Қалаңдарнинг ўпкаси тўлди. Энгаги титради. Ҳаяжонини Самандардан яширини учун юзини бурди. Сўнг хаста овозда сўзини давом эттирди:

— Биз чеккан азобларни ит чекмас эди, ўғлим. Наинки шундай қоронғи кечадан қутулиб, ёруғликка етганимизда, ёв бошимизга яна мудҳиш қушларни солса! Йўқ, ўғлим, бунга сира йўл қўймаслик даркор. Бу тупроқ — мен билан сенинг, бобо ва бобокалошларингнинг киндик қони тўкилган муқаддас тупроқ! Ҳув анави оромгоҳ авлодларимиз хоқини сақлаб турган азиз қадамжо! Бу тупроқ етти пуштимизга сахий бағридан емиш, бошпана берган азиз тупроқ! Унинг гарди ҳам кўзларимизга тўти!

Қалаңдар чўккалаб ўтирди. Ердан бир қисим тупроқ олиб, кўзларига сурди. Унинг лаблари шивирлади: «Шу тупроқ ҳурмати жангга кираман». Бирпас жим қолди. Ҳамхонасини эслаб, бош чайқаб қўйди. Сўнг ҳазин овозда яна сўзида давом этди:

— Ўғлим, хотин боши билан онанг жангга кирди. Менинг тинчимни ўйлаб, сеникни деб, эл-юрт тинчлигини деб жонини гаровга қўйди. Нега энди биз қараб туришимиз керак. — Ота ўзини тутолмади. Елкалари силкиниб, кўзида ёш ҳалқаланди. Самандар далда бермоқчи бўлиб ҳаяжон аралаш: «Дадажон!» дея оғиз ростлади-ю, аммо бпров томоғидан ғиппа бўғиб олди назарида. Юзлари

қизарди. Гапиролмади. Кўз ёшлари юзини ювди. Орага жимлик чўкди.

— Онангни қидириб борамиз, ўғлим!— Ота жимликни бузди.— Бирга жанг қиламиз, ҳа, ўлсак ҳам бирга бўлайлик. Бу икки ёқлама азобга ортиқ бардон итолмайман. Борайлик, ўғлим, бирга борайлик. Қўл қовунтириб ўтирадиган пайт эмас. Эртагаёқ ариза берамиз «Кўнгилли бўлиб фронтга кетаётганларга бизни ҳам қўшишлар!»— деймиз. Ҳа, ўғлим, элдан қолши марднинг иши эмас. Нарсаларингни ҳозирла, эрта қуёни билан бирга қутлур сафарга жўнаймиз, қасос жанггоҳига борамиз!

Қаландар печа кундан бери ўғлининг хаёлида кезаётган фикрларни яқуилагандек бўлди. Самандар тасаввурдаги уруш тўғрисидаги тушунча анча ойдинлашди. Кўз олдига гоҳ одам қони дарё бўлиб оқаётган жанг майдони, гоҳ пачоқланган немис каскаларию мук тушиб тутуши кўкка буруқсаётган фашист самолёти намоён бўлар, қулоқлари остида солдатларимизнинг гулдурос «Урра» садолари тинимсиз жараңлар эди.

Самандар ўзини ўнглаб олиб, отасига:

— Хўп бўлади, отажон,— деди гурур билан.

— Яша, ўғлим!

Қаландар енгил нафас олди. Ўғлига фахр ва мамнуният билан қараб:

— Мен бирров идорага бориб ҳисоб-китоб қилиб келаман, — деди-да, шаҳдам одимлаб боғнинг пастакина бир тавақали эшигидан ҳовли томонга ўтиб, ғойиб бўлди.

Самандар уруш йиллари ота-онасидан хат-хабар ололмаганини эслаганда, бошига биров босқон билан ургандай каловланиб кетди. «Наҳотки қайтмаган бўлсалар?»— Унинг лаблари шундай дея шивирлади-ю, мушти билан беҳхтиёр эшикни ура бошлади.

Ичкаридан ҳеч ким чиқмади. Самандар эшикни қаттиқроқ муштлади. Йимжит. Сабр-тоқати тугаб, бошини эшикка тираганча қўлтиқтаёқлари билан тарақлата бошлади. Қўшни дарвозанинг ғийқ этиб очилганини эшитгач, бошини кўтарди. Ундан бошида оқ дока рўмол, кўк чит кўйлагининг устидап бир печа ерига ямоқ соллинган пимча кийган кампир чиқиб, Самандар томон юрди. У яқинроққа келиб, Самандарга бирпас тикилгач, саломга алиқ олишни ҳам унутиб:

— Вой ўлай, сиз Самандар эмасмисиз, ўғлим?— деди қалтироқ оғозда ва унга бош-оёқ афсусланиш билан разм солди.

— Ҳа,— деди Самаидар зўрга.

— Ҳаҳ, урушийнг отгинаси ўчсин. Жаллод немис кўшпмозор бўлиб, бундай мусибатларни қайта кўрмайлик-а!— яна кампир ҳаяжон ичиди гапирди. Сўнг Самаидарни кучоқлаб, юзларидан ўпди, кўз ёшларини арта отинг ўчгур қонхўр! Қани, юра қолинг, жон болам, бу уйда ҳеч ким турмайди, бўйларингиздан холагинангиз ўргилсин, юра қолинг,— дея қўшиб қўйди.

— Нима, ҳеч ким турмайди, дейсизми? Ахир улар қани?— Самаидар ўзи истамаган ҳолда қаттиқ гапирди.

— Биз бу ерга кўчиб келганимизга беш ойча бўлди, холангиз ўргилсин, қани, юра қолинг, иссиқ чой ичиб олннг, жон болам, ҳаммасини айтаман.

— Ҳаммасини айтаман, дейсизми, холажон,— деди ҳаяжон билан ва «нимани айтасиз», дея кўрқув билан бошини эгди Самандар.

— Ҳозир айтаман, жон болам, омон қолганингизга шукур қилинг, холагинангиз ўргилсин.

Самандар бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, аммо кампирнинг кўнглини бузмаслик учун унинг раъйига қараб жим қолди. Нафасини ростлагач:

— Улар йўқмилар?— дея бояги саволни қайтарди.

Кампир Самаидарнинг уйга киришга раъйи йўқлигига қапоат ҳосил қилгач:

— Бўлмаса, сиз бир нафас туринг, мен ҳозир калитни олиб чиқаман,— дея пилдираб кетди.

Самандарнинг хаёллари остин-устин бўлиб кетган, сўнгги умид учқунлари ҳам ўчаёзган эди. Кампир эшикка калит солди. Ҳаворанг эшик очилиши билан ҳовли Самаидарни ютаман дегандай хувиллаб кетди. У шоянша қўлтиқтаёғини тўқиллатиб илдам юрди. Қор уюмларидан ўтиб супанинг бир четига ўтирди. Қўлтиқтаёғи билан супанинг нариги четидаги қорни сидириб ташлаб, кампирни ҳам ўтиринга таклиф қилди. Ўзи чурқ этмай, бошини қўлтиқтаёққа суяб турган қўлларига қўйиб, тебрана бошлади. Шу топда ундан совуқ ҳам ўтмас эди.

Кампир кўз ёшларини тиёлмай сўзга киришди:

— Онангиз раҳматлик ўзингиздан олдин урушга кетган эканлар. Уруш бошланганининг иккинчи йили қоракхат келибди. Отангиз бултур Сталинградда ҳалок бўлибдилар.

Самандарнинг инграган овозига кампир ҳам ортиқ

чидаб туролмай, хўнграб юборди. Бирпасдан сўнг, кўз ёшларини артиб, яна сўзини давом эттирди:

— Начора, болагинам, тақдир шу экан, хафа бўлмаг. Элга келган аза бу, холагинангиз ўргилсин, қалби бутун ким қолди?! Уруш узоқда бўлди-ю, зарби юракларимизни ништардай тилди, ўзимизни адою тамом қилди, холагинангиз ўргилсин. Зардоб ютдик, болагинам, зардоб! Мен ҳам уч лочинимдан жудо бўлдим, укагинамнинг беш боласи чирқираб қолди. На илож. Қолганларга тўзим берсин, холагинангиз ўргилсин. Бу отинг ўчкур уруш қайси хонадонни қақшатмади?!

Кампир бир нафас жим қолди. Унинг ғам-ғуссадан хиралашган кўзларидан тинмай ёш оқарди. Кўз ёшларини тиёлмаганидан «ҳозир», деб ўрнидан туриб кетди.

Ёлғиз қолган Самандар атрофга қаради. Бўм-бўш ҳовли ютаман дейди. Ўрнидан турди. Ичкаридан сим билан маҳкамлаб қўйилган боғ эшикни очиб, ўша ёққа ўтди. Ўзи ўтқазган олмалар бўй чўзиб ёп-атрофга шохлапти.

Қордан марварид таққан юзлар унга таъзим қилган каби эгилиб турар эди. Самандар боғ этагидаги анҳор бўйига бориб, сувга тикилиб қолди. У ҳамон шовиллаб, аллақаяёққа шошиларди. Самандар бошини кўтарди. Қорли чўққилар қуёш нурларида жимирлаб, кўзини қамаштирди. Атрофга разм солди. Қоронғи қиш кунини мунаввар этиб қуёш ҳаммаёққа баробар ёғду таратар эди. Қулоғи остида отасининг сўзлари жараглади: «Шу қуёшгина барчага баробар боқарди. Шу қуёшгина тонг палласи — ёстиқдан бош кўтармасимиздан қоронғи кулбаларимизни чароғон қилиб, заъфарон юзларимизга ёғду, чўккан қалбларимизга нур олиб келар эди. Шу қуёш тугайли ёруғ жаҳон борлигини ҳис қилардик. Бу қуёш менга шу қадар мўътабар ва муборак!»

Самандарнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Бейхтиёр отасининг сўзларини шивирлаб қайтарди: «Оллоҳим ҳам, баҳтим ҳам, ёруғ дунёим ҳам шу қуёш, шу заррин пурҳона». Бирпас туриб яна шивирлади: «Хўш, нечун элди меп бу қуёшга сажда қилиб талпинмай, нечун унинг юзини қора булутлар галаси тўсганда қараб турай, нечун?!»

Самандар бетоб одамдай бўшашди. Аммо лаҳза ўтмай унинг билакларига куч йиғила бошлади, кўзлари отасининг шу сўзларини эшитган дамдагидай чақнаб, тоғ чўққиларига қадалди. Назарида юрагидан айланиб чиқаётган қон томирларига сиғмаётгандай эди. Аллақан-

дай сеҳрли бир куч зўр бериб унга далда берар, «сеи ҳамма нарсага қодир бўлишинг керак», деган сизгари қўлларидан етаклар эди.

Самандар тоғ чўққиларига чиққудай бўлиб, олдинга қараб икки-уч одимлаган эди, қор устига гурсиллаб, йиқилди. Хаёл ичиди қўлтиқтаёқсиз юрганини эслаб, ўришдан турди-ю, ўйлашиб қолди. Йўқотган нарсасини топган каби жилмайдиган, яна қўлтиқтаёқсиз юрмоқчи бўлиб бир қадам қўйган эди, юзтубан ағанаб чипқирди.

Дастурхон билан чой кўтариб, дарвозадан кириб келган қўшини кампир шоша-пиша овоз чиққан томонга югурди. Ердан минг азоб билан кўтарилаётган Самандарни кўриб: «Сизга нима бўлди, болагинам, холагинангиз ўргилсин, тура қолинг», дея унинг икки қўлтиғидан жон-жаҳди билан кўтарди.

— Ташвишлапманг, холажон, зиёнсиз, бир оз сийпап-чиқроқ экан, ҳозир, — дея дардини ичига ютиб, ўришдан турди.

Унга оғриқ ҳам, совуқ ҳам сира таъсир этмас, ниманидир ўйлаб хаёл билан: «Албатта шундай бўлади», дея ғўлдираб қўярди.

Кампир ҳайрон бўлиб: «Нима бўлади, ўғлим?» деб сўраганда ҳам Самандар овоз чиқариб, барала шу сўзларни қайтарди. Ҳеч нарсани тушунолмаган кампир Самандарни чойга чақириб, елкасини қисганча ҳовлига ўтган эди, қўни-қўшинилар бирин-кетин кира бошлашди. Кампир илдам бориб, катта уй эшигини очди. Хонхатанни ўртага қўйиб, жой ҳозирлади.

Кечгача ҳовлидан одам аримади. Келганлар бирпасгина ўтириб, Самандардан ҳол-аҳвол сўрашар, уни юпатган бўлиб, кўнглини кўтаришар, сўнг ўринларини бошқаларга бўшатини учун фотиҳага қўл кўтаришар эди.

Шундай қилиб, кечгача Самандарнинг ўйлашга фурсати ҳам етмади. Кечга яқин кўришга келаётганлар ҳам анча сийраклашиб қолганда, Самандарнинг юраги сиқила бошлади. У кимнидир кутар, келганлар орасида уруш йилларида ҳам қалбига ҳаминша қўр солиб турган Зумрад йўқлигидан ўкинар, дарвозага нигорон кўзлари соғинч билан термилар эди. Йўқ, Самандарнинг ортиқ бардоши қолмади. У ўришдан туриб, кўча эшик томон юрди. Дарвоза ҳалқасига қўл узатар экан, яна ўйлашиб қолди: «Қаёққа бораман, уни қаердан қидираман?» Уз-ўзига берган бу саволи қалбини изтиробга солди. Бир ёқдан Зумрадни илҳақ бўлиб кутиш, иккинчи ёқдан дийдор кўришмай дом-дараксиз йўқолган ота-онани эслаш уни

эзпб юборди. Бутун оғирлигини қўлтиқтаёқларига ташлаганча боши эгилди-ю, ўзи ҳам ҳўнграб юборди. Урушга кетиш олдида Зумрад билан бўлган учрашувлар худди кечагидай кўз олдида жонланди.

Кўн тиккага келган, аммо иссиқ баданини кўйдирмас эди. Самандар боғлари этагидаги анҳор бўйида ўтирарди. Майини эсаётган шабада Самандарнинг сочларини тўзгитиб, елкаси оша очиқ қолган эшик томон шошиларди. Унинг хаёлчан кўзлари тоғ бағридаги арчазорга қадалди. Виқор билан турган тоғ этаклари асрий гилам тўшалган каби кўм-кўк. Қани энди шу ажиб боғистонда роҳатланиб ағанаб ётсанг.

Кўнглидан ўтган бу фикр уни бутун вужуди билан ўша кўкаламзор томон етаклади. Табиат гўзаллиги йиғитни тамомаи ўзига мафтун этди. Қалбидаги ташвиш ва аламлар бу гўзаллик олдида бир дақиқа бўлса-да, чекинди. Уни ёқимли бир туйғу қамрай бошлади. Қимнидир кўмсаган каби ёнига қаради. Қувончдан чақнаган кўзлари олдида ўша назокатли қиз намоён бўлди. Бу чиндан ҳам ўшани ёки шунчаки хаёлий бир қиз сурати-ми? Самандар бунисини аниқлаб олишга ожиз эди. Хаёлида жонланган қиз қиёфасини яна эслай бошлади. Йўқ, аниқ бир сурат кўролмади. Ҳимирлаб турган денгизми, йўқ, осмонми, йўқ, ҳарир парда, яна тўғрироғи, қордай оипоқ булутлар ичида элас-элас қиз тимсоли кўринди-ю, шу заҳоти гойиб бўлди. Юраги гуриллаб уриб кетди. У ҳарчанд уринди, аммо қиз суратини аниқ тасаввур этолмади, кўз олдида сарықомат, кўзлари шаҳло, ўзига чорлаётган қайрисма камон қошлару, табассум қилиб турган хушчеҳра пайдо бўларди-ю, тунги чақмоқдай ўша заҳоти йўқолар эди.

Самандар анҳор бўйидаги дўнгликка ўтириб ўйлай бошлади. Охирги имтиҳонга кириб кетаётганида, зина олдидаги учрашувни хотирлади. Зумрад оқ шойи кўйлақда эди ўшанда. Йўлақдан бурилиб, энди зинага чиқаман деганда, Зумрадга дуч келиб, унинг қўлларига тегиб кетди. Самандар қизнинг иссиқ пафасигача ҳис қилди. Тўхтаб, бошини кўтарди. Шаҳло кўзлар аразлагандай қарашма билан боқиб турарди. Шу қарашдаёқ йиғит қалбини така-пука қилиб юборди. Самандар қизнинг буғдойранг юзининг аллақасерида, ҳа, чап кўзи остида хол кўрди: қирра бурни ва чиройли узун бўйни баланд қоматига мослаштирилган сингари мутаносибликни сақлаб турар эди. Йиғичка бармеқлари мумдан ясалган каби ялтиллайдди.

Самандар кўзини олиб қочди. Қулоғига қизнинг ёқимли овози чалинди:

— Фермага борган кунимиз йўқ эдингизми?

Бу ёқимли овоз Самандарни гўё аллалади. У мувоzzатини йўқотаёзди. «Нима дедингиз?» — деганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Қиз қаҳ-қаҳ отиб кулганича ғойиб бўлди. Самандар зипа панжарасини ушлаганча, аввал юқорига, сўнг йўлак томонга қаради. Йўқ, Зумрад ғойиб бўлган эди.

Шу бир лаҳзалик учрашув Самандарнинг бутун борлигини остин-устин қилиб ташлади. Қулоқларига гап кирмас, кўзи атрофидаги нарсаларни илғаб ололмас эди. Еру кўк гир айланар эди. Деворга суяниб қолди. Самандар кўз олдида фақат қиз сурати намоен бўлиб, қулоғи остида унинг гоят ёқимли овозигина жараңлар эди.

Бу Самандарнинг қиз билан биринчи учрашуви эди. Зумрад ундан бир синф қуйида ўқирди. Самандар пегадир бутун мактабдаги қизлар ичида фақат уни ёқтирар, назарида бундан оқила ва гўзал қиз йўқ эди. Бу меҳр Самандар қалбидан кун сайин мустаҳкамроқ ўрни олди. Бора-бора у Зумрадни кўрмаса, ўша кунни алланарсасини йўқотган каби қарахт ва сўлгин бўлиб юрар, одамлар билан ортиқча гаплашгиси ҳам келмас эди.

Иккинчи марта эса Самандарда Зумрад билан албатта учрашиш, унга урушга кетаётганини айтиб, хайрланиш истаги туғилди. Лаҳза ўтмай, бу истак заруратга айланди. Аммо нима деб учрашади? Ахир Зумрад у билан бирор марта бамайлихотир ўтириб гаплашгани, дилидагини ёзгани йўқ-ку! Наҳотки ўша сўзсиз учрашувлар қиз қалбида унга нисбатан муҳаббат туйғусини туғдирган бўлса? Шунчаки мактабдошлик муносабати бўлса-чи? Яхшилаб таибеҳини берса-чи?

— Йўқ, ундай қилмайди! — Самандарнинг лаблари шивирлади. — Унинг меҳрини ўша шахло кўзлари ошкор этиб қўйди. Наники энди, эртага муқаддас жангга кетаётганимми билиб туриб туйғуларини яширса?!

Самандарнинг боши қуйироқ эгилди. У яна ўша зипадаги учрашувни хотирлади. Аллақайқдан совуқ пабада келгандай этлари жимирлади, сесканиб кетди. Икки тирсагини тиззаларига тираб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Кимдир елкаларидан босиб турган каби мажоли йўқ эди. Бошини кафтлари орасига олиб силади. Қанча ўтирганини билмайди. Қуёш елкаларини қизитаётганини сезиб, ўрнидан турди. Икки-уч одимлаб юрган эди, эшикдан қўшнисининг кичкина қизи контоғини ўйнаб

кириб қолди. Самандар бу Ғавқулодда воқеадап қувониб, мийиғида қулди-да, боғ эшикдан энгашиб ўтди. Қўшни қизчани қўлидан етаклаганча шошилиб кўча эшигини очди.

У севгилисиникига боришга қарор қилган эди.

Зумрадларнинг ҳовлиси бояғица Самандар қирғоғида турган анҳорнинг нариги томонида бўлиб, у ҳамиша олтиндай товланиб турадиган ҳусайни ва шивирғони узумлари билан машҳур эди. Ҳовлисига ток ўтқазини ниятида бўлганлар шу хонадондан қаламча олар эдилар.

У ҳам Самандар синғари онланинг ёлғиз фарзанди эди. Аммо шунга қарамай, сўяги меҳнатда қотган, баҳорда новдаларни кўтариш, кейинчалик хомток қилиш ва ҳашаротдан асраш унинг зиммасида эди. Зумрад бу ишларни меҳр ва иштиёқ билан бажарар, бу билан шу хонадондан чиқадиган узумлар таърифига боқий умр бағишлаётганидан ич-ичидан қувонар эди.

У одатича ток зангларини кўздан кечирди. Сўнг ариқчадан ҳатлаб, энди ҳовли саҳнига чиққан эди, оёғи остига тап этиб бир нарса келиб тушди. Нима тушганини ҳам аниқлашга улгурмай, кўчадан кетма-кет бола йиғиси эшитилди. Қиз таажжубланиб ерга қаради. Кўзи кочтоққа тушди. Ён-атрофдаги ҳовлиларда кичик бола йўқлигини ўйлаб, ҳайрон бўлганча, яна кўча томонга қулоқ солди. Энди бояғи йиғи овози анча яқиндан, назарида худди дарвозалари тагидан эшитилгандай бўлди. Тўпни олди-ю, югуриб бориб кўча эшикни очди.

Эшик олдида йиғлаб турган қизчани кўрди. Тўпни унинг қўлига бериб, икки юзидан ўпди, сўнгра кўтариб олди:

— Сен кимми қизисан, уйларишг қаерда? — деб сўради.

Қизча энтика-энтика кичкина қўллари билан ҳавога ишора қилган эди, Зумрад ўзини тўхтатолмай, кулиб юборди ва: «Вой, осмон қизиман дегин», дея унинг жажжигица бурнини беозоргипа чимдиб қўйди.

Девор папасида турган Самандар бу мафтункор овозни эшитиб, аъзойи бадапини титроқ босди. Ҳатто юраги дов бермай, чиқиндини ҳам, чиқмаслигини ҳам билмай турганида, яна қулоғига ёқимли овоз чалинди:

— Ким билан келдинг?

Самандар ортиқ чидаб турулмади. Секин девор ортидан чиқиб, дарвозага яқинлашди.

Саросимага тушган уй эгаси бир Самандарга, бир қизчага қараб қолди. ~~Сўнг қизча Самандар~~ билан келганини

Фахмлаб уни бағрига босди. Аммо бу қилмишидан уялган сингарни шу заҳоти ерга боқди.

Бу билан у ўзини Самандарга янада яқинлаштиргандай, қалбидаги шиҳоний туйғунни ифода этгандай бўлди. Самандар ҳаяжон ичида қизга бош-оёқ рази солди. Оёғида орқаси қирқиб ташланган шинпак. Эғнидаги ҳаворанг чит кўйлаги унинг ҳуснига яна бир ҳуси қўшгандай эди. Офтобда юрганидан анордай бўртиб турган рухсори, хиёл тўзгига сочлари уни афсонавий бир малак суратига кiritган эди.

Самандар узр оҳангида:

— Сизни овора қилиб қўйганимиз учун узр. — Ийманиб ер чизди.

— Ҳечқиси йўқ, ўзим ҳам ёлғиз уйда сиқилиб, тоқларга қараб юрган эдим.

Қизнинг бу сўзлари Самандарга апча далда берди. У яқинроқ келди-ю, аммо қизнинг кўзларига тик боқолмади.

— Эртага кетаётган эдим... шунга...

Самандар дудуқланди. Қиз ҳаяжонланди.

— Қаёққа?

— Урушга.

— Урушга?!

У бу сўзларни шу қадар ўқинч, ажабланиш билан айтдики, Самандарнинг кўзлари ёшланди. Юрагининг аллақаери жиз этди. Бошини кўтариб, ўзига қадалган шаҳло кўзларга тикилди. Гапга ўрни қолмади. Гўё қиз саволига жавоб олса, Самандардан ҳозир ажралгудай, йигит эса шу оромбахни дақнақаларнинг узилиб қолишидан кўрқиб, индамас эди. Шаҳло кўзлар ҳам илк бор Самандарга ошқора қаради. Йигит беозор кўзлари нимадандир ғамнок бўлиб ерга боқарди. Мўйлови энди сабза урган. Шиҳоят, қиз назик қўлларни кўрганда: «Йўқми ярамакми?» — деб кўнглидан ўтказди-ю, унга раҳми келгандай бир хил бўлиб кўзини олиб қочди. Аммо шу заҳоти Самандарни камситиб қўйгандай бу ўйларини қувди. Яна бир бор Самандарга тик боқди. Энди Самандар ҳам қизга гурур билан қарар эди.

Қизнинг юзи тундлашди. Кўзлари маъюсланди. Унинг қизчани қучоқлаб турган қўллари сирғалиб пастга тушди. Ерга тушиб олган қизча бу жимликнинг сабабини тунуполмай, пилдираб бориб, Самандарнинг оёқларини қучоқлаб олди.

Қиз ҳамон ўзини босолмас, пажалари билан юзини тўсди. Самандар ортиқ чидай елмади. Қиз томон қадам қўйиб, ҳаяжон ичида уни юнатди.

— Хафа бўлманг, Зумра ҳон, мен албатта қайтаман!
— Ишонаман...

Зумрад шундай деди-ю, ўзини тутолмади, пиқиллаганича ҳовлига кириб кетди...

Самандар оч жигаррашг дарвозага тикилиб қолди. Бирдап-бир кадрдон кишисидап бир умрга ажралаётган каби эди. Шу шахло кўзлар туфайли ўтга киришига ҳам тайёр эканини яна бир бор қалбан ҳис этди. Дарвозага яқинроқ борди. Ичкаридан ҳар замонда бўғиқ йиғи овози эшитилар, ҳаммаёқни юракни сиққудай сукупат қоплар эди.

Самандар дарвозадан узоқлашди. Қўшни қизи индамай унга эргашди.

Бу учрашувнинг ширпи онлари уни ҳамон ҳаяжоплантирмоқда эди. Кўзлари ёшланди. Уруш йилларидаги ҳижрон, висолга интилиш уни ҳолдан тойдирди. Энди бир шаҳарда, бпр осмон остида туриб севгилиси билан учрашолмаётганини ўйлаганда бутун вужуди ўт бўлиб ёнди. Қатъий бир қарорга келиб, дарвозани очди. Кўча нимқоронғи, йўловчилар ҳам анча сийраклашган, қор изғирини уларни уй-уйларига олиб кирган эди. Унда-мунда ўтаётган йўловчи машиналарнинг фараларидан ялт этиб таралаётган ёғдугина Самандарнинг хаёлларини бўлиб, лаҳза ўтмай олислаб кетарди. Самандар қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб илгарилаб борар, шамол тугмаланмаган шипелининг барили кўтариб, ҳамла қилганда ҳам у парво этмас эди. Самандар назарида ҳозир на ўзи ўғиб бораётган кўча, на балад-наст иморатлар, на изғирин, на қор бор эди. Хаёлида ёлғиз севгилиси ҳукмрон эди. У бўй-басти билан жонланиб, чорларди. Аммо кўнглининг султони булутлар орасига кириб ғойиб бўлгандай кўк гумбазига сингиб кетар эди. Самандар ҳамон илгарилар, олдидан шу заҳоти чиқиб келаётган каби антикар, қулоғига ҳеч нарса кирмас, қўлтиқтаёқларининг тақ-туқи ҳам гапини келтириб ижирганиб қўяр эди. Мана, ниҳоят Зумрадлар кўчасига етди у. Тўхтаб нафасини ростлади. Ҳозир кўча бошида Зумрад тургандай Самандар баттар ҳаяжонланар, нафаси етмаётгандай, оғир хўрсиниб, ютиниб қўяр эди. Яна беш-олти қадам илгарилади. Бу ердан Зумрадларнинг дарвозаси барала кўриниб турар эди. Самандар унга суқланиб боқди. Сўнгги бор шу дарвозанинг ичидан Зумрадининг бўғиқ йиғи овозини эшитганини, сўнгга ушнинг ҳалқасидан ўпиб, видоланганини хотирлади. Юраги баттар ҳовлиқди. Қўллари қалтирай бошлади. Яна икки қадам ташлаб, тўхтади. Ортиқ яқинлашишга юраги дов бермади. Ҳали билан юзма-юз туриб, унга тик боқиндан қўриқма-

ган киши Зумраднинг номини эслашнинг ўзидаёқ қалби зир титрар, бунинг боисини ўзи ҳам тушуниб етмас эди.

Самандар яна бир қадам қўймоқчи бўлиб, қўлтиқтаёқларини кўтарганда, бехосдан орқа томондан кимдир келаётганини сизди. Гуноҳ қилиб қўйган одамдай юраги орқасига тортиб кетди. Қайрилиб қаради-ю, шошилганидан ўзини йўқотиб, кўз олди аввал жимирлашиб, сўнг хираланди. Кўча бошидан Зумрад бир йигит билан шу томонга қайрилди. Самандар тикилиб қаради. Энди кўз олдини хира парда тамоман тўсиб қўйгандай ҳеч нарсани кўрмай қолди. Тўқ қизил қўйлакнинг этагинигина араш илғаб олди-ю, у ҳам туман ичига кириб гойиб бўлди назарида. Самандар йигит ёнида Зумрадни аниқ кўргандай бўлди. Аммо бунга қатъий ишонч ҳосил этиш учун ўзини йўлакдаги симёғоч панасига олиб, яна тикилди. Дафъатан қараган одам лишиллаб ёнаётган лампочканинг хира ёғдусида Самандарни ташмас эди. Самандар эса кўзларини кўчадан узмас, дақиқа ўтмай даҳшатли бир воқеа содир бўладиган каби калта-калта нафас олиб турар эди.

Йигит алланималарни аёлга тушунтирар, гоҳ ялпичоқ овозда илтижо этар, гоҳ киноя билан сўзлаб, юзини бурар эди. Бу ҳолни кўрган Самандарнинг қалбига гулгула тушди. Аёл симёғочга яқинлашгач, қадами секинлашгандай бўлди. Самандар бошини кўтарди. Ҳа, дарҳақиқат, симёғочга яқинлашган аёл бирпас туриб қолди. Самандарнинг нафаси ичига тушиб кетди. У энди ҳеч нарсани кўрмас, қоронғилик ичида аёл қиёфасигина жонланиб, яна гойиб бўлар, ёнидаги йигитнинг ялпичоқ овози қулоғи остида жаранглаб, бағрига ўт ёқар эди. Бутун кучини тўплаб, аёл томон икки қадам ташлади. Аммо аёл нотаниш кимсага яна бир бош-оёқ разм солди-ю, пошналарини шиддат билан тақиллатиб, узоқлашди. Бу ҳодисадан таажжубга тушган йигит ҳам унга бош-оёқ бир қараб олиб, сўнг яна аёлга илашиб, алланималарни маъқуллай бошлади. Унинг овози борган сари узоқлашиб, ниҳоят, тўсатдан тинди-ю, аммо қулоқлари остида кучли повқин кўтарилган каби гангит қолди. Бир оз ўзини босиб, ғамгин кўзларини аёл кетган томонга қадади. «Нечун? Наҳотки, адашган бўлсам?» Кўнглидан ўтган бу саволга жавоб тошиб улгурмай, аёл Зумрадлар эшигига кириб гойиб бўлди. Самандар маст одамдай гандираклаб, бир-икки қадам ташлади. Қўлтиқтаёқлари унга итоат этмай чалқаша бошлади. Турган ерида михлангандай ерга қаради. Энди ҳеч нарсани идрок этолмас, вужуди ҳамон ўт ичида ёнар, яна бир меҳрибон ва мулис кишисидан

умрбод ажралгандай тўлганар эди. Шу ҳолда қапча турганини билмайди. Юлдуз учди, унинг ёғдуси уфққа бориб ёйиб бўлди. Бу ўтли чизиққа тикилиб, кўнгли алланечук бўлиб кетди. «Юлдуз учини яхшилик аломати эмас», дегувчи эди бувиси унга. Бирпас юлдузлар чаманига разм солиб турди-да, сўнг маъюс уйга қайтди. Унга ҳамон Зумрад ҳақидаги ўйлар тинчлик бермас, энди у ўзини койир эди. Ниҳоят, ҳаворанг эшик олдига келиб тўхтагач, Зумрад билан қайтиб учрашмасликка, ўзи келган тақдирда ҳам унга ён бермасликка қарор қилди-ю, бир оз тинчиди... Шу билан Зумрадни ўзидан йироқлаштиргандай, унга тамома бегона одамдай бўлиб қолди. Энди Зумрад ҳақидаги ўйларини аёвсиз қувар, унга яқинлашишга, севги пэхор этишга ўзини тамома ҳақсиз сапар эди. «Ахир, Зумрад унинг қўлтиқтаёқларини кўриб кетди-ку! Бунинг устига у ёлғиз ҳам эмас эди. Нега энди у бу позик шорани тушунмаса?!»

Ичкарига кирди. У шу қадар ҳаяжонланган эдики, уйга кириб, ўзини кўрпача устига ташлаганини ҳам сезмади. Эшикдан келган овозни эшитгандан кейингина ўзига келди. Йўл ҳоврида ўрнидан турди. Бу қадрдон дўсти Абдушукур эди. Унинг овози ҳам деярли ўзгармабди. Қўлтиқтаёқларига таяниб, дўстининг истиқболига пушилиб чиқаётган эди, Абдушукур икки ҳатлаб уйнинг ўртасига келди. Қучоқ очиб, Самандарни бағрига босди, юзкўзларидан ўпиб, секин кўрпачага ўтқазди.

— Эсон-омон бормисан, дўстим Саман, келганингни ҳозир эпитсам бўладими? Ишни ташладиму чопдим. Кечроқ йўқлаганим учун мени кечир, оғайни, сира билмаман-а! Наҳотки бирон киши айтмаса-я!

— Ҳечқиси йўқ, — дея Самандар дўстини хижолатдан чиқариш учун яна бояги сўзини қайтарди. У қапчалик ҳаяжонланаётган бўлмасин, Абдушукур олдида сир бой бермасликка, ўзини босишга ҳаракат қилиб: — Ўзинг эсон-омон келдингми, кампирлар тинчми? — деди ошнинг овозда.

— Кўриб турибсан, отдайман, — дея Абдушукур хил чап қўлига ишора қилди. — Уйдагилар ҳам тинч.

Самандар дўстининг чап қўли тирсакдан насти йўқлиги кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

— Қачон? — деди у кўзларини катта-катта очиб.

— Урушининг учинчи йили. Ке, қўй, умас-бумас, пешонамизда бор экан-да, оғайни.

— Эҳ, биродар, биродар, пешонамизда бор экан, дейишининг ўзи бўладими? — Самандар яна бир нарса демоқчи

бўлди-ю, ammo сирни ошкор этиб қўйишдан тўчиб, па-
фасини ичига ютди.

— Бошқа нима ҳам дердим, — деди Абдушукур дўс-
тининг бу ҳолатига эътибор бермай.

— Тўғри, — деди Самандар дурустроқ сўз тополмай
ва ўйчан кўзларини Абдушукурга тикиб, шпвирлади:
«Пешонамизда бор экан, бошқа нима ҳам дер эдик».

Абдушукур дўстини бу қадар паришон ҳолда кўриб,
ҳайрон қолди. Унга бош-оёқ разм солди. Чўлоқ оёқлари-
га кўзи тушиб:

— Қачон яраладинг? — деди изтироб ичида.

— ...Эрта баҳорда. Ғалабага сапоқли соатлар қолган
эди, — дея вазмин сўзлай бошлади Самандар, — оғриқ-
нинг зўридан ииграб, кўзимни очсам, госпиталда ётган
эканман. Эсимда, қуёшнинг заррин нурлари ошқоқ чой-
шабда мавж уриб жимирларди. Хона сокин. Девор соати
чиқиллагани қулоғимга кириб, ўша ёққа қараган эдим,
ҳамшира қизга кўзим тушди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб,
тирсакларимни каравотга тираб, бошимни энди кўтарган
эдим, ҳамшира қиз чаққонлик билан келиб елкамдан
босди. «Тинчланинг, сиз ҳозир қимирламаслигингиз ке-
рак», дея мени қайта ётқизди. Қизнинг мулойим ово-
зи мени анча тинчлатирди... Ҳамма нарсани унутдим.
Кўз олдимга худди шундай оппоқ халат кийган онам кел-
ди. Жон аччиғида кўзимни юмдим. Ammo негадир шу топ-
да аёл қиёфасини япа ва япа кўргим келиб ҳамшира
қизга қарадим. Очигини айтсам, энди Зумрадин эслар
эдим. Ҳамшира қиз кўзларини мендан олиб қочди. Юра-
гим алланечук бўлиб кетди. Унинг безовталанишидан
шубҳаланиб, шоша-пиша тиззаларимни пийнасладим.
Жойида. Қўлларим пастроққа тушди-ю, қотиб қолдим.
Назаримда рангимда қон қолмаган эди. Қўлларим муз-
лаб кетди. Оёқларимга тикилиб туриб, ҳўнграб юбордим.
Менинг чинқиришимга ҳамшира ҳам бардош беролмади
шекилли. Дераза ёнига бориб турди. Анчагача унсиз
ётдим. Каравот пружиналаригина гижирлар эди. Мен
ичимдан тўлқиқланиб келаётган йиғини зўр бериб босар
эдим, ammo бутун гавдам безгак тутгандай силкинар
эди.

Ҳамшира қиз бир оз ўзига келгач, намли кўзини ар-
тиб, стакада сув тутди ва сениқ овозда:

— Тинчланинг, ўртоқ лейтепант, маша бу сувдан бир
қултум ичинг-а! — деб бўйнимга қўл солиб кўтарди.

Мен тамоман дармонсиз, мажолим қуриган эди. Нур-
сизлашган кўзларим атрофга бефарқ боқарди. Кўзим очи-

гу, ҳеч нарсани кўрмас эдим. Истар-истамас сувдан бир-икки ҳўпладиму, яна ўзимни ёстиққа ташладим. Кўзимдап тинмай дув-дув ёш оқар эди.

— Сизни жуда мард йиғит дейишган эди-ю, — деди ҳамшира қиз нйманлибгина қора кўзларини менга тикиб.

— Ҳа, айтишга осон, «мард йиғит» дейишган эмиш, — дедим мен унга киноя билан. — Оёқдан ажралиш мардлиқ эканлигини биринчи бор сиздан эшитяпман, — деб қўшиб қўйдим яна. — Назаримда, бу билан ҳам ҳовурим босилмади. — «Мардлиқ эмиш», — яна шивирлаб қайтардим. Сўнг гўё оёқларимни шу ҳамшира кесиб ташлаган сингари юзимни ундап терс ўгириб олиб, индамай ётдим.

Ҳамшира қиз бошқа сўз айтиш ортиқчалигини сезиб, жим қолди. Бирпас туриб, пешонамга ҳўллаган латта қўйди. Бир оз енгил тортдим. Ҳамширага қараб:

— Қачон? — дедим анча мулоимлашиб, аммо саволимга жавоб эшитишдан ҳам чўчиб, кўзларимни чирт юмиб олдим.

— Кеча, — деди ҳамшира бўғиқ овозда.

— Наҳотки иккала оёқни ҳам кесинса! Лооқал бит-тасини бўлганда ҳам...

Шундай дедиму, томоғимга бир нарса тикилгандай таширолмаб қолдим.

— Иложи бўлмади, — ҳамшира қиз мени тинчлантиришга ҳаракат қилиб, тушунтирди. — Ҳаётингизни сақлаб қолиш зарур эди.

Мен бир оз ўзимга келиб:

— Ахир мен шофёрман. Икки оёқсиз нима иш қиламан? — дея маънос кўзларимни яна ҳамширага тикдим.

— Олдин соғайинг-чи, уёғи бир гап бўлар, — деди у паст овозда.

Ундап бошқа ҳеч нарса сўрамадим. Хаёлимни яна Зумрад банд этди. Энди сира ўйламасликка қарор қилиб, кўзларимни шифтга қададим. Йўқ, бирин-кетин хотирамга келган воқеалар менга тинчлик бермай, хаёлимни пармалар эди. Қандай яраланганимни хотирладим.

Рейхстагга ҳужум бошлашга ярим соат қолган эди. Шу пайт кўчанинг фарб томонидаги девор тагида икки қизча тентираб юрганига кўзим тушиб қолди. Автоматдан ўқ узилди. Болалар йиқилишди-ю, яна оёққа туришди. Сира чидаб туролмадим, немис тўп ва миномётлари дўлдай ўқ ёғдираётган ибодатхона томонга отилдим. Бузилган бино деворидан пусиб турган қизларга энди

яқинлашган эдим, гумбурлаган овоз эшитилди. Орқамга қарамай, эмаклаб бориб икки қизни қўлтигимга олдим. Уларни яқин-ўртадаги бирор бинога олиб кириш керак эди. Кўча юзидаги бино томон чопдим. Болаларни бино эшигига энди киритган эдим, яна бомба портлади. Мен ер бағирлаб қолдим. Бир оз ўзимга келиб, амаллаб эшиккача эмаклаб бордим. Кўзимга қўрқувдан дир титраётган болалар элас-элас кўринди-ю, шу заҳоти ўзимдан кетдим...

Самандар Абдушукурга тикилиб, бирпас жим қолди. Сўнг оғир хўрсиниб:

— Мана шупақа гаплар, оғайни, — деб қўшиб қўйди. Бир нимани эсидан чиқариб қолдиргандай қошларини чимирди: — Шу бўйи госпиталда олти ойдан зиёдроқ ётдим. Москвага келгач, мени бир ойлик дам олиш уйига жўнатишди. Ундан чиқиб тўғри буёққа қараб йўл олдим. Аммо оёқ қолиб кетди.

Самандар маънос ерга боқди.

— Қалбимиз бутун бўлсин, дўстим, қалбимиз. Ҳа, бутун қалб билан тоғни толқон қилса бўлади. Аммо қўлоёқ бутуну, қалб қалтис бўлса, ана унда аҳволингга вой. Қалтис қалбли одам нима-ю, ташландиқ нима? Иккиси бир гўр. Кўксимизда уриб турган қалбимиз ҳамиша тоза бўлсин, лат емасин, оғайни, қолгани мен билан сенга чўт эмас.

— Ўша-ўша файласуфсан, Абдушукур, сира бўш келмайсан. Ҳамма гапга сенда жавоб тайёр-а!

Об дар кўза-ю, мо ташна лабон мегардем,
Ер дар хонаю, мо гирди жаҳон мегардем,—

деган экан шоир.

— Бу нима деганинг?

— Бу менинг эмас, шоирнинг шу деганики: «Сув кўзада-ю, биз ташналаб юрамиз, ёр уйда-ю, биз жаҳон кезамиз». Уқдишгани, оғайни, ахир сўз ўзимизда бўлгач, уни бировдан қарз олиб ўтирадимиз?

— Яша, бушга ҳам гап топдинг.

— Сен келиб, яна бағрим бут бўлди, энди биргалашиб тонамиз, Саман, нима дейсан?

— Нима дердим. Сенинг айтганингни икки қилиб бўладими, Абдушукур. Хўп-да! — Самандар ички изтиробини мумкин қадар босиб шундай деди-ю, сўнг гапни бошқа ёққа бурди: — Қаерда ишляпсан?

— Бешинчи автобазада диспетчер. Сен ўзинг нима иш қилмоқчисан?

— Ҳозирча ҳеч нарса. Аммо нима бўлса ҳам машина рулига ўтиришим керак, Абдушукур, билдингми?!

— Ахир...

Абдушукур сўз бошлади-ю, аммо тил чайнаб қолди, Самандар илиб олди:

— Оёғинг йўқ-ку, демоқчимидинг? — энди Самандарнинг юзида дард ва алам кўпчиб чиққандай қизариб Абдушукурга юзланди.

Абдушукур бу ноқулай вазиятдан қутулиш учун:

— Йўқ, ундоқ эмасу, аммо чарчагансан, дам олсанг бўларди, демоқчи эдим.

— Инкор этма, шундай демоқчи эдинг, бунп ўзим ҳам биламан, қийин, аммо ўзинг боягина гапирдинг, — Самандар Абдушукурга қалбини ишора қилди, сўнг: — Биласанми, Абдушукур, — дея сўзини давом эттирди: — Одам ҳаётда бирор мақсадни кўзлаб, ўша мақсади йўлида курашмаса, ҳаёт унинг пазарида қандайдир муж-мал, маъносиз бўлиб туюлади. Мақсаднинг аниқ бўлса, курашсан, интилсан, хуллас, излаганингни тонмай қўймайсан. Мақсадсиз ҳаёт кечирган одамнинг ҳоли биёбонда адашиб, тинка-мадори қуриган йўловчидан фарқ қилмаса керак, деб ўйлайман. Балки ундан ҳам баттар-роқдир. Пегакни, йўловчи ҳар ҳолда йўл излаб тептирайди. Мақсадсиз одам нима иш қилади? Бундай одамдан кимга қандай наф тегади?

— Наф дейсанми, қўрқмай зиён деявер. Ҳа, оғайни. Бундай одамлар бошқаларга ҳам халақит берадилар. Ўзлари ишламайдилар, ишлаган одамнинг устидан иғво қилиб, шу билан жон сақламоқчи бўладилар.

— Ҳа, улар шунга ўрганган. Бошқача ҳаёт кечирин улар учун гайритабиий кўринади. Бинобарин, бундай одамлар амаллаб кун ўтказиш учун ўзларини дуч келган чоҳга ураверадилар, бу йўлда бошқаларга зиён етказишлари мумкинлигини ҳатто ўйламайдилар ҳам, — Самандар бирпас ўйлашиб қолди, сўнг ўша маънос овозда сўзини давом эттирди: — Биласанми, Абдушукур, мепимча, айрим кишилар ҳуқуқларини яхши таниб олганлару, аммо бурчларини унутиб қўяётганга ўхшайдилар. Ўзлари учун нимакин лозим бўлса, сира уялмай-петмай талаб этадилар. Аммо зиммаларидаги вазифани бажаришга келганда ланг.

— Ҳа, Саман, тўғри айтсан, ўша бир тўда одамлар ҳаётда ўзидан бошқа яна жамият борлигини, унга хизмат этиш муқаддас бурч эканлигини унутиб қўйсалар керак. Бинобарин, сен айтгандай мақсадсиз ҳаёт кечи-

радилар. Қисқаси, улар ҳаётда курашмайдилар, ҳаётнинг ўзи кураш эканлигини упутадилар.

— Эҳ, бу нарса қанчалик ёмон оқибатларга олиб келишини билишса эди ўшалар.

— Ҳамма гап шунда-да! Қани энди улар шунини тушуна қолишса.

— Ҳа, майли, тушуниб қолишар, тушунмаганларига сен борсан-ку, файласуф?

— Яна ҳазилни бошладингми?

— Йўқ, оғайни, кел, энди ўрин солай, ёта қолайлик, сен ҳам бугун шу ерда тунаб қоларсан?

— Майли, тунасам тунай қолай, бугун сени ёлғизлатиб бўлмас.

— Раҳмат, дўстим, қани, мапа буюққа ёт, — дея Самандар ўринга пиора қилар экан, Абдушукур ўнг оёғидаги протезини ечаётганини кўриб, қўлидан ёстиқ тушиб кетди. Унга яқинлашди-ю, дудуқланиб: «Нима? Бир оёғинг ҳам йўқми?» — деди.

— Кўриб турибсан-ку, оғайни.

— Ахир сен ҳассасиз бинойидай чопиб юрибсану?

— Ҳа, бу машқ билан бўлади, Саман.

Абдушукур Самандарнинг аграйиб қолганини кўриб қўшиб қўйди:

— Сен ҳам чопиб юрадиган бўласан ҳали, оғайни, хафа бўлма.

Самандар бугун боғда икки қадам қўйиб, юзтубан ерга йиқилганини эслаб эти жимирлади. У дўстига қараб:

— Ўзи бўлади дейсанми, оғайни? — дея хўрсинди.

— Сен «Чин ипсон ҳақида қисса»ни ўқиганмисан? —

Абдушукур дўстига савол назари билан қараб қолди.

— Ўқигамап, — Самандар шунчаки жавоб берди-ю, кетидан: — У бир китобий гап-да, — деб қўшиб қўйди.

— Китобий гап қаердан олилади? Мен билан сен яшаб турган ҳаётданми ёки осмон-фалакдаги фаришталар оғзиданми?

Самандар хижолат чекиб, бир оз қизаринди. Абдушукур унга ортиқча дашпом бермай ўз ҳаётини сўзлади:

— Мен, оғайни, — дея салмоқлаб сўзини давом эттирди у, — бир қўл, бир оёқдан ажралгандан кейин уйга келиш-келмасликни ўйлаб, анчагина иккиланиб юрдим. Бирга хизмат қилган ажойиб бир одамнинг тақдири сира хотирамдан кўтарилмайди. Икки оёғини чўрт кесиб ташлашди. Шунга ҳам қарамай жамиятдан ўринини топиб олди. Мен ҳаётга қайтиш нималигини ўшандан ўр-

гандим. Москва яқинидаги бир районда турдим. Эрталаб ўрмонга кириб кетганимча, қош қорайганда чиқаман. Бошда оёғимдан қош тизилларди. Тишимни-тишимга қўйдим, чидадим. Куплар ўтди. Аҳён-аҳёнда ҳассасиз юрадиган бўлдим. Кейинчалик оғир юк билан юришни машқ қилдим. Ниҳоят, юк ташувчи бўлиб ишга жойлашдим. Олти ой ишладим. Охири хотиним буидап хабардор бўлиб, жон ҳоврида отамни бошлаб келди. Шундан сўнг уйга қайтишга мажбур бўлдим.

Самандар ёстиққа ёнбошлаганча чурқ этмай ўтирарди. Унинг хаёли ҳамон Зумрад билан банд эди. Абдушукур уни ухлаб қолди, деб ўйлаб:

— Ухладингни, Саман? — деган эди, Самандар чуқур хўрсишиб:

— Йўқ, Абдушукур, сенинг шуичалик кучли иродангни ўйлаб, ақлимга сиздиролмаяман, — деди.

— Нимасини сиздиролмайсан? Мен ҳаётда ўрчимни йўқотмаслик учун курашдим. холос.

— Ҳа, сен ҳаётда ўрчингни йўқотмаслик учун қилгансан бу ишларни. Мен ҳам шундай қиламан, Абдушукур, сўнг машина рулига ўтираман. — Самандар буни гўё Зумрадга қараб: «Шошмай тур, чўлоқ деб юз ўтирганинг ҳали нима ишларга қодир эканлигини кўрсатиб қўяди», деб айтаётган каби киноя билан гапирди.

— Айтганинг келсин, Саман.

— Албатта келади, Абдушукур!

Орага жимлик чўкди. Ҳар иккала дўст ўз хаёли билан банд эди. Ой оппоқ қор устида жимирлаб ёғду сочарди. Бу ёғду икки дўстга мўралаган каби деразадан хонага ўтиб гулли чит кўрпа устида мавж уради...

Самандар болалигиданоқ кун чиққинини жуда севар, кўпинча эрта тонгда ҳовлилари этагидаги чорбоқчага ўтиб, қуёшнинг бошда пуштиранг, сўнг лоларанг товланиб, тоғ ортидан бош кўтаришини завқ билан кузатар эди. Ҳар бир янги кун унга олам-олам шодлик, бахт ҳадя этаётганини бутун қалби билан ҳис этар эди.

Бугун ҳам одатича вақтли турди-ю, аммо юрагини аллашарса тимдалар, хомуш ва ғамнок эди. Севган Зумрадидан тирки ажралганига кўникишга иштилар, унинг ўйларини хаёлидан қувишга ҳаракат қилар эди. Самандар анҳор бўйига келиб сувга тикилди. У кимдир излаяпти, қалбини аллалаган, вужудига ором берган надарини бузруқбор ва тунларини бедор ўтказган, тонг саҳарлаб меҳрибон қўллари билан унинг қора сочларини силаган,

яниг куч-қувват бахш этган олапзорини қўсмаоқда, уларнинг овозларини тинглайсиз келар эди. Аммо не қилсин, бунга илож йўқ. Уруш бу хонадонни қуритиб кетди. Оилаининг биргина аъзоси қайтди. У ҳам майиб, погирон.

Хаяжон Самандарнинг юрагини зир титратар, шошилтирар, аммо қаёққа шошилаётганини ўзи ҳам билмас эди. У қўлтиқтаёқларига таяниб, сокин даҳлизга кирди. Бир вақтлар ўрнатган дастшўй устида қизил атир совуқ, тиш тозалагич ва қайчи турибди. Улар қорайган, чапг босиб қолибди. Аммо кўзига оловдай кўрибди. Буларин Самандар урушга кетиш олдида сўнгги марта ишлатган эди. Падари бузрукворининг ҳам панжа излари бор бу буюмларда. Бурчақда, қизил сандиқ устида онаси ҳаминша тилидан бол томизиб айтадиган азиз меҳмонларга аталган ўрин-кўрпа тахланган. Устига чиройли қилиб ёпилган бинафшаранг гижим духоба оқариб, эски тусга кирибди. Самандар яқинроқ бориб, духоба устидаги чапги авайлаб қоқиб туширди. Сўнг унга юзларини сурди, силай бошлади. Бу духобани онаси фронтга кетишидан икки кун олдин меҳмонларни кузатгач, ўз қўли билан ёшиб қўйган эди.

Ўпкаси тўлди, аммо ўзини босди. Сандиқ устидаги тахни соғинч билан яна бир кўздан кечиргач, ҳовлига чиқадиган эшикни эҳтиётлик билан очди.

Ҳаво ҳамон тиниқ. Қуруқ совуқ унинг юзларини силаб, баданларини яйратгандай бўлди. У супа олдига келиб, камарини олиб қўйди, гимнастёркасини ечиб, қўлларини икки ёнига, сўнг боши узра балад кўтариб, бадантарбия қилди. Оппоқ қор уюмидан икки ҳовучини тўлатиб олиб, энтика-энтика кўкракларини, елка ва бўйинларини ишқалади, юзини қорда ювди.

Руҳи анча енгил тортиб, яна чорбоққа ўтди. Балад чўққиларга қаради, ёнбағирлардаги қор кўрпасига суқланиб боқди. Ўша томондан эсган енгил шабададан кўксини тўлдириб нафас олди. Яна қорли тоғлар бошига термилди. Тоғ ортидан қизариб кўтарилаётган қуёш шуъласида ҳаммаёқ лоларанг товлар, булутлар галаси бу джиб манзарага ҳасад қилгандай беозор сузар эди.

Ялт этиб Зумрадлар ҳовлиси томон нигоҳ ташлади. Қизининг карашма билан айтган сўзларини эслади. Кетиш олдида бўлган учрашувни яна хотирлади. Биргина «кетаман» деган сўзни эшитгандаёқ Зумрадининг ёниб турган рухсорлари бирпасда каҳрабодай саргайган, қувончдан чақнаган кўзлар сўниб, бир нуқтага қадалган эди. Энди-

чи? Паҳотки ўша айтганлари ёлгон бўлса? Юраги жиз этди. Чуқур ўйга толди. Зумраднинг кечаги ишини хотирлаб, этлари жимиради.

Билинар-билинимас қалтираётган қўлларини муштлаб олиб, кўзларини юмди. Кимдир қаҳ-қаҳ отиб кулиб, уни масхаралаётгандай эди. Кўзини очди. Атрофда кимса йўқ. Анҳор сувигина ҳамон шовиллаб оқиб, тонг сукупатини бузар эди.

— Ажабо, нима қилинмап? Нега ундан хафа бўлишим керак? Наҳотки уни шу чўлоқ оёқларимга қараб юрасан десам? — лаблари шивирлади даҳшат ичида. Яна хаёли қочди. У бу билан ўзини юпатгиси келар, аммо қалбан Зумрадга талпинар, уни сира упутолмаслигига ишончи компл эди.

Кўзларида ўт чақнади, ғазабдан лаблари титради, қўлтиқтаёқларини жон-жаҳди билан сиқимлаб, ҳовли томон юрди.

Абдушукур аллақачон туриб, юз-қўл юваётган экан. Дўстининг қистагалига қарамай, чойга қолмади. Кечқурун келаман, деб ҳовлига отилди. Самандар кўча эшикни ёпиб, ҳовлига қайтар экан, ҳамон паришон эди. Йонини ҳам ишониб топиришга тайёр бўлган ўша азиз кишининг гуна нисбатан қилган ишини гоҳ адолатсизликка йўяр, гоҳ жисман кемтик бир одамни шундай гўзалга севги даъво қилишга ҳақсиз санаб, қизни оқлар эди. Бу икки ғоят қудратли туйғу қуршовида қолиб, қай бирига ён босишни билмасди. Ниҳоят, севги ғолпб келиб, унинг бутун вужудини довулли денгиздаги кучли тўлқиндай қирғоққа итқитиб ташлар эди. Ақл эса бу ишда кўмаклашишда ожиз сингари муайян қарор тополмас эди.

У ана шундай кучли ҳамлага дуч келиб, ҳолдан тояётганда кўча эшик тақиллаб қолди. Юраги қинидан чиқиб кетгудай гурсиллаб кетди. Эшик томон борди. Назарида Зумрад келгандай тили калимага айланмас, сўз айтолмас, қалтираётган қўллар ҳатто қўлтиқтаёқни ҳам ушлашга мажолсиз эди.

Ниҳоят, ўзини қўлга олди.

— Ким?

— Менман!

Бу титроқ ва ҳаяжон тўла овоз уни тамоман беҳол этди. Ўша мафтункор, нафис, жарангдор овоз, қалбини тол баргидай зир титратаётган, ўша юрак торини чертиб, сўпгра юз ўгирган малак эшик ортида. «У нечун келди? Гуноҳини ювинигами? Ёки кечаги қилган ишини юмшатиб, мен ногиронга тасалли беришгами?»

Нафаси ичига тушиб, сурат каби қотиб қолди. Эшик ортидан яна ўша махв этувчи овоз эшитилди.

— Очинг, мен Зумрадман!

Йўқ, энди чидай олмайди. Унинг учун муқаддас бўлган ном тилга олинганда нечук бардон эта олсин!

Эшик ғийқиллаб очилди-ю, отилиб кирган Зумрад унинг бўйнига осилиб, ҳўнграб юборди. Ҳар икки юрак бир нафас уришдан тўхтаган каби орага ноқулай жимлик чўкди. Қизнинг энтика-энтика ҳиқиллаётган овозигина эшитилар эди.

Йигит бу оҳу кўзлар, зебо юз, бўйидаги ўша сеҳрли хол олдида лол қолди. Ҳозир унинг иродаси чекинди назарида. Унга қалб фармойиш берар эди. Махв бўлишига яна бир дақиқа кифоя эди. Бироқ шу бир дақиқа ироданинг устуи келиб, ғалаба қозонишига етарли бўлди. Самандар бутун кучини тўйлаб, елкасидаги латёфатли қўлларни силкитиб ташлади ва ичидан тўлқинланиб келаётган аламини яширолмади:

— Қўйинг, мен қийнаманг, сиз тўғри қилдингиз, биз тамоман бошиқа-бошиқа одамлармиз, ҳа, ўтиниб сўрайман, менга озор берманг. — Икки қадам орқага тисарилди.

Бу кутилмаган ҳаракатдан гашиб қолган Зумрад унинг «Сиз тўғри қилдингиз», деган иборасига ҳам эътибор бермади. Ҳеч нарса тушунолмади, яна талпинди.

— Нималар деясиз, ахир бу мен, Зумрадман, наҳотки, беш йил ичида унутиб юборган бўлсангиз? — Қўллари билан юзини бергитди.

Бу аччиқ кўз ёшлар Самандарнинг кўнглини юмшатади, аксинча, Зумрадинг: «Наҳотки, беш йил ичида унутиб юборган бўлсангиз», деган сўзи унинг жон-жонидан ўтди, масхаралаётгандай туюлди, аммо ўзини босди, туйгуларини ошкор этишини истамасди. Қизга аччиқ киноя қилди:

— Унутибсан, деб менга дашном берманг, шусиз ҳам чўккан юрагимни баттар чўқтирманг, аҳволимни билиб туриб нега менга озор берасиз?

— Аҳволингизга нима бўлибди?

— Ўтиниб сўрайман, мени ўз ҳолимга қўйинг!

— Мен сизни вафоли, севгисига содиқ деб ишонганман, пунчалик қийнайсизми?

— Сиз, мени қийнайсиз, дейсизми? — Самандар мувозанатини йўқотиб, яна унга юзланган эди, Зумрад чидаб туролмади. «Бўлмаса ким қийнаяпти?»

Шундай деди-ю, қиз юзини бурди. Энди кўз ёшларини яширишга ҳаракат қилди. Самандар ҳам бу фавқулодда

ўзгаршидан гангиб, яма қиларини билмай, гапни бошқа ёққа бурди.

— Йўқ, Зумрад, сиз мени тушунмаяпсиз, — деди юмшоқроқ оҳангда. — Ахир гулдай умрингизни хазон этиб нима қиласиз, мен бир чўлоқ одам бўлсам!

— Сизнингча, чин севги чирой билангина ўлчанар экан-да?!

Қизнинг овозида истеҳзо, влам сезилиб турар эди. Самандар бунга қўрққан елди мушт кўтарар, дегаи маъно бериб, бир парса демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган эди, яна Зумрадининг овози янгради:

— Ёрди-ю, аке хол бўлиб, мен оёқсиз, қўлсиз қаршингизда турганимда ҳам шу гапларни эшитар эканман, деб фараз этишга ҳақлиман-да, тўғрими?

— Сизнинг йўлингиз бошқа.

— Нега энди? Мен аёл, сиз эркак бўлганингиз учунми? Эрк кўпроқ биз томонда, демоқчисиз-да, шундайми?

Самандар ўзини тамоман босиб олди.

— Зумрадхон, менга сиз қанчалик дашном берманг, фойдасиз. Қарорим қатъий. Сиз мени унутишингиз керак. Ҳа, шундай. Балки мен беғубор севгимни оёқ ости қилмасман, бир умр қалбимда яшарсиз. Буни ҳаёт кўрсатади. Аммо сизнинг раъйингизга қарашга ҳаққим йўқ. Мени тўғри тушунинг.

У шундай деб, уй томон юрди. Маст одам сингари гандиракларди. Зумрадининг кўзидан тезроқ ғойиб бўлиш учун даҳлизга кирди. Йўқ, кирди эмас, рўдапо сингари судралиб, ўзини шолча устига ташлади. Чалқанча ётганча узоқ ўйлади. У Зумрадга нисбатан қилган муомаласини мушоҳада этар эди. Юраги ҳамон беҳосдан қафасга тушиб қолган қушдай типирчилар, Зумрадининг икки қўлидан маҳкам ушлаб, ширмой юзларидан, гунча лабларидан тўйиб-тўйиб бўса олишга, кўзларига қараб: «Мен сени чип қалбдан севаман, азизим, ҳаётимни бағишлашга ҳозирман», дейишга ҳам тайёр эди. Аммо начора... У яна кечаги учрашувини эслаб бир сесканди.

Самандар шу кўйи кечгача қайтиб ўрнидан турмади. Ойдин кеча унинг хонасини ёритганда ҳам Самандар киммир этмай ётар эди.

ИККИНЧИ БОБ

Абдушукур ишлайдиган автобаза шаҳарнинг шимоллий қисмида, темир йўлнинг нариёғида қизил гишт девор билан ўралган яғуда катта майдонга жойлашган. Авто-

база гарчанд кўримсиз бўлса-да, унда тўрт юзга яқин енгил ва юк машиналар, автобуслар, олти юздан ортиқ киши ишлайди.

Дарвозадан киришингиз билан Мирзо бобога дуч келасиз, бу қоматдор, опноқ соқоли кўксини қоплаган нуруний чол, албатта, сизга бир пиёла аччиқ кўк чой тутди. Кайфиятингиз ночоғ бўлса, қизиқ, ёқимли гаплари билан чеҳрангизни очади, сўнг ишингизга ривож тилаб, фотиҳага қўл кўтаради-ю, сизни ичкарига кузатиб қолади.

Мирзо бобо навбатчилик қилган куни шофёрлар қорувулхопадан аримайдилар. Беш-ўн минут бўш қолгудай бўлсалар, албатта, шу ерга келадилар, бобонинг дилкаш сўзларини тинглайдилар, у тутган аччиқ чойни ичиб, ҳордиқ чиқарадилар.

Абдушукур ҳам эшикдан кирмай:

— Мирзо бобо, бормисиз? — деб қичқирди.

— Жони бобо, шу ердаман, марҳабо!

Бобонинг одатдаги жавобини эшитган Абдушукур эшикдан табассум билан кирди.

— Ассалому алайкум, бобо!

— Ваалайкум ассалом, ўғлим, яхши ётиб турдингизми, тинчмисиз?

Одатдаги ҳол-аҳвол сўрашишлардан сўнг, бобо Абдушукурга аччиқ кўк чой тутди.

Абдушукур чойдан бир-икки ҳўплаб:

— Тўра Салимович шу ердамилар? — деб савол наза-ри билан бобога қаради.

Мирзо бобо Абдушукурга қараб бир жилмайди-ю, боши билан тасдиқ ишорасини қилди.

Абдушукур бу сўзсиз жилмайишнинг маъносини тушуниди. Бобо бошлиқ феъли айниб келган куни уни сўраганларга шундай жилмайиб жавоб берар эди. Абдушукур жиддийлашиб, яна бобога савол берди:

— Нима бало, ўғли Мартик яна бирои қилиқ қилиптими?

Бобо елкасини қисиб қўя қолди.

Абдушукур бошлиқ олдига киришга иккиланиб ўйлан-ди. Одатда кайфи ночоғ пайтда унга учраб, бирои масалани ҳал этиш амри маҳол. Юмуш билан кирганлар унинг кабинетидан хомуш чиқиб кетадилар. Абдушукур бундай кезларда унинг олдига кирмаган бўлса-да, бошлиқнинг бу феълини кўплардан эшитган эди. Бугун ни-магадир унинг олдига киришга жазм қилди. Бобога ку-либ бош қимырлатиб, база ҳовлисига ўтди.

Гир айлантириб солинган айвонда қатор машиналар турибди, айвон тагига сигмаганлари очиқ ҳавода. Ҳонлининг ҳар ер-ҳар ерида мурват бурайдиган қалит, зағлаган темир-терсақлар, ўтиргичларнинг эски пружиналари қор остида дўшайиб ётарди. Аллақайси шофёр эҳтиёт баллони йўқлигидан ўзича шикоят қилиб: «Бу автобазага тартиб сира яқин йўламаса керак, негаки, унинг ўзи бу ерга келиб тартибсиз бўлишидан чўчийди», дея ҳовли юзини гир айланарди.

Абдушукур унинг ёнидан ўтиб, ўнг томонга бурилди. Бошлиқ яқинда кунчиқар томонда кабинети учун каттагина коридори билан икки хона қурдириб олди. Унинг автобазага келиб ободончилик бўйича биринчи қилган иши шу бўлди. Энди бошлиқнинг олдига секретарь қизининг рухсатсиз кириб бўлмайди. Бу бошлиқ ўйлаб тоинган иккинчи янгилик эди. Учинчиси шуки, кимда-ким уни номининг ёнига отасининг отини қўшиб гаширмаса, астойдил хафа бўлади. Бир кун ҳатто бунини очиқ айтди.

— Мен Тўра ака эмас, Тўра Салимовичман, — деди у чийиллаб. Бошлиқнинг тўлалиги, оқ оралаган сочи уни анча кўрнимли қилиб турса-да, аммо овози гавдасига номутаносиб эди. У сўзлаганда кўз ёпини тиёлмай гапирадиган йиғлоқи болани эслатар эди. — Бипобарин, Тўра ака ёки қуруқ фамилиянинг ёнига ўртоқ қўшиб аташ бугунги кунда маданиятсизлик белгисидир. Бипобарин, яна қайтараман, мен сизлар учун Тўра ака ёки ўртоқ Келдиев эмас, балки Тўра Салимовичман!

Абдушукур миёнгида кулди. «Хўп ажиб одамлар бор-да», деб қўйди ўзича. Яна бир-икки қадам қўйган эди, бошлиқнинг ўғли билан муомаласи эсига тушиб, «тавба», дея барала қулиб юборди.

Ўтган йил куз фасли эди. Унда бошлиқнинг ўғли Мартик (унинг асли оти Марат бўлиб, ўзи Мартик қилиб олган) шаҳардаги аллақайси сартарошхонада кассир бўлиб ишлар эди. Иш кунини тамом бўлиб, бошлиқ қоровулхона олдида шофёрлардан Тўқлибой, Жўра қизик билан гаплашиб турарди. Бир зумда ерданми-кўкданми, Мартик пайдо бўлиб, салом йўқ, алик йўқ, Тўра Салимовичга юзланди.

— Вой-вой, оёқда оёқ қолмади-ку сизни қидиравериб, ахир қаерда юрасиз? Энди нима қиламан? Кеч бўлди. Қайси ресторанда жой қолди? Тагини ўртоғининг таклиф қилса бора қол, нули йўқ экан, деб юрмасин, дейсиз-а, тавба!

— Үзингиз ақлли йигитсиз-ку, наҳотки папангизни қийпасаңгиз, жой топилади, ўғлим, наҳотки сизга жой беришмаса. Қани, келинг, бир қучоқлаб қўйй-чи.

— Пулдан борми? — Мартик лабларини чўччайтирди.

— Мана, топганимиз сизга-да, фақат онангга айтмай-сан-а?

— Яна шундоқ дейсиз-а? Сизга доим айтаману, мен мустақил фикрлашни ёқтираман, деб. Ахир йигирма учга кирдим-а, сира ўйламасдан гапираркансиз-да, а?

Мартик шундай деди-ю, узун тирноқлари билан қулоғининг ичиди тозалаб қўйиб, кўзларини бошлиқнинг қўлига лўқ қилиб қараб қолди. Бошлиқ бешта ўн сўмликни узатган эди, Мартик жеркиб берди:

— Ол-а! Шу автобазага ўтибсизки, пуқул куним эллик сўм, юз сўмга тушиб қолди-я. Онам сиздан яхши. Доим юзталик узатадилар. Бу пулга ресторанга кириб бўладими?

— Ола қолдинг, ўғил, қолганига қарамиз-да.

— Яхшиси, пулингиз бўлмаса, битта-яримтадан қарз олиб бера қолдинг. Мени уялтириб нима қиласиз! Тағин бу киши мени яхши кўрармишлар.

Мирзо бобо ичкарига кирди. Абдушукур Жўра қизиқни имлаб, секин дарвозадан чиқиб кетди... Негаки, бир гал Маратга насиҳат қилиб, бошлиқдан балога қолган эди.

Абдушукур бошлиқнинг кабинетига олиб кирадиган коридор эшиги қабзасини ушлар экан, «Тўра Салимович бормилар?» деган саволига, Мирзо бобонинг жилмайиб бош қимирлатганини яна бир эслаб иккилапиб қолди. Аммо киришга қарор қилиб, коридордан дадил қабулхонага ўтди. Секретарь қиз йўқ, демак, сўроқсиз кирса бўлади.

Абдушукур бошлиқ ўтирган хона эшигини тортди. Ичкаридан эшитилган «Ким у?» деган овозга «менман», деб жавоб қилиб, хонанинг ўртасига келиб, бошлиққа салом берди.

— Ваалайкум ассалом, сепмидинг? Қани, марҳамат, ўтир. Хизмат? — Тўра Салимович Абдушукурга тикилиб қолди. Унинг ишончсизлик билан қарайдиган ва унча ёқирмайдиган кишиларига тикилиб қараб туриш одати борлигини билган Абдушукур бунга ортқча эътибор бермаса-да, негадир бир ўнғайсизлапиб тарадудланди. Гапни нимадан бошлашни билмай ўйланиб қолди. Иккинчидан, бу масаланинг ижобий ҳал этилишига шубҳаланар эди.

— Тортинмай айтавер, нима эди? — бошлиқ тоқатсизланиб сўради.

— Қай куни яхши шофёрлар бўлса айтинглар, ишга оламиз, деган эдингиз. Бир яхши оғайним фронтдан келиб қолди. Иккинчи класс шофёр. Шунини иложи бўлса, ҳозирча бирор устахонада қиладиган ишга олишга ёрдам берармикансиз, деб кирган эдим. Кейинчалик, яъни беш-олти ойдан сўнг шофёрлик ҳам қилаверса бўларди.

Бошлиқ ичидан тўлқинланиб келаётган норозилик туйғусини жиловлаб, бирор чора излаётган каби ўйла-ниб турган бўлди-да:

— Ҳеч нарса тушунолмаман! — дея икки қўлини ёнларига керди, сўнг Абдушукурга яна бир зимдан қараб олгач, сўзини давом эттирди: — Модомики, иккинчи класс шофёр экан, нега энди машинага беш-олти ойдан кейин ўтирса ҳам бўлади, деяпсан. Гапингни тагида бирор ҳўқ-қаси борга ўхшайди. Бинобарин, яширмай айтавер, қулогим сенда. Борди-ю, ҳужжат-пужжати бўлмаса, буёғини ҳам тортинмай айтавер, гапга тушунса бир бало қилармиз, ахир! Бинобарин, айтавер.

Бошлиқ шундоқ деди-ю, Абдушукур бу қўйган тузоғинга илинармикан, деган ўй билан бўлиб, суҳбатдошига эътибор бермаган каби ўрнидан турди, дераза ойнасига яқинлашиб, ҳовлига қараб қолди. Аммо изига қайтгач, Абдушукурдан жавоб кутаётган каби столга энгашди-да, гавдасини у томон бир оз чўзиб, «қулогим сенда», дегандай индамай ўтирди.

Абдушукур бошда ҳеч нарсани тушунмаган бўлса-да, аммо бошлиқнинг бу эҳтиёт чораларига қараб, ғалати бўлиб кетди. У Абдушукурга ишонмас эди. Хўжайиннинг ўғли туфайли у билан бир оз хафалашганини ҳисобга олмаганда, бунга сабаб бўладиган бошқа бирор нохуш воқеани эслаш олмас эди. Ниҳоят, бошлиқнинг бу муносабатига кўникиб, бора-бора эътибор бермайдиган бўлиб қолди. Кейинчалик, бошлиқ унгагина эмас, балки кўпларга шундай ишончсизлик билан қараб, ўзидан ҳадиксираб юришини эшитди-ю, бир оз тинчиди. Бундай муносабат табиийдай бўлиб, сингиб кетди.

Ҳозир негадир шу ҳақда ўйлаб, Абдушукур муддасини айтишга ҳам ёйманди. Бироқ бу хўжайин билан муносабатни яна кескинлаштиришга сабаб бўлишини ўйлаб, бор гапни айтишга қарор қилди. Бир-икки томоқ қириб, сўнг сўзини давом эттирди:

— Гап шундаки, унинг оёқлари йўқ.

Бошлиқ бир зум анграйиб қолди-ю, сўнг қўлларини голга тираб, стулнинг олдинги икки оёғини кўтариб, ўзини орқага ташлаганча хахолаб юборди.

Абдушукур жуда ноқулай вазиятда қолди. У бошлиқнинг бу қутилмаган қилигидан довдираб, нима қилишини билмай қолди. Аммо зум ўтмай, биров ушнг юзига тарсаки туширгандай бир сесканди-ю, кўзлари чақнаб кетди.

Хўжайин ҳамон гоҳ бош чайқар, гоҳ уш соддаликда айбламоқчи бўлгандай яна қаттиқроқ куларди.

Ниҳоят, бошлиқ болги вазиятни бузмай, аммо жуда мулойим оҳангда: «Нима, сен ҳазил қилиясанми, — деди. — Ахир бундай одамлар жуда мўътабар, биз уларни бошимизга қўйиб юрсак ҳам оз. Паҳотки сен уни дўстим деясан, бунинг устига хатарга ўз қўлини билан судрасанг, йўқ, мен бунга асло йўл қўймайман, бинобарин, ўша оғайнингнинг ҳаётига бошим билан жавоб беришим керак, буёғини ҳам уқдингми?»

Абдушукур бошлиқнинг унга шу қадар маҳорат билан чап бериб, сўнг ўз арқони билан чирманштириб ташлашини хаёлига ҳам келтирмаганидан эсанкираб қолди. Воқеанинг бу қадар кескин бурилиши Абдушукурнинг ҳам бўлак йўл тутишини тақозо этар эди. Шунинг учун бўлса керак, у бир оз ўйланиб қолди. Сўнг анча мулойимлашиб, сўзини давом эттирди:

— Буёғидан ташвишланманг, Тўра Салимович, у манқини жуда меъёрига етказган. Бирор шикаст етмаслигига кафилман.

Тўра Салимович ўридан туриб, хонанинг у бошида-бу бошига юра бошлади, гўё жиддий масалани ҳал қилаётган бўлиб, Абдушукурнинг галига:

— Ешсиз-да, иним, бунақа ишларнинг оқибати нима бўлишини билмайсиз. Ахир бу жиноят билан теппа-тепг. Ҳа, бинобарин, яна бир марта қайтараман, мен бунга йўл қўя олмайман, — деб жавоб берди.

Абдушукур бошлиқнинг эътирозига қарамай, бир-икки тушунтирмоқчи бўлиб ҳаракат қилди-ю, аммо натижа чиқара олмади. Ниҳоят, бош эгиб, кабинетдан чиқиб кетди.

Тўра Салимович рақибини енгган кезларда ҳамиша чеҳраси ёришиб, кайфи чоғ бўларди. Бугун эса айлиқса кўнгилдагидай бўлди. Биринчидан, Тўра Салимович хупоб эди. Шу баҳона билан анча ёзилиб олди. Иккинчидан эса, Абдушукурни мот қолдирганига ич-ичидан суюнар эди. Чунки негадир Тўра Салимович бошига бирор

мушкул иш тушганда, Абдушукур сингари кишилар унга сира хайрихоҳ бўлмаслигини яхши тушунар эди. Бинобарин, у бундайларни ҳаминша найза учидан олиб юриш зарур, деб билар эди.

Тўра Салимович шу ҳақда ўйлашиб, секретарь қийўқлигини ҳам унутиб, устма-уст қўнгироқ тугмасини босган эди, хонага Тўқли кириб келди. Қабулхонада ҳамма гапни эшитиб ўтирган эди. Қулай фурсатдан фойдаланмоқчи бўлиб, бошлиққа мурожаат қилди:

— Ўзиям зап боладингиз-да, э, тузладингиз-е, қойил! Шунақаям хурсанд ўтирдимки, уёғини асти сўрамай-сиз. Тавба, ёқа ушлайсан-а, астафидулло! Ўзи етмагандай, тагин атрофига одам йиғишини қарап бу кўрнамақнинг. Нафсиламрини айтсам, хўжайин, — Тўқли бошлиққа катта бир сирни айтаётган каби столга энгашиб олди, — бола сизнинг тутган йўлингизга тамоман бош қўшмайдиган хилдан, ҳа, хўп деяверинг. Қай кунни кеч-курун сал кайф бор эди, келиб машинамга ўтириб чиқиб кетаётсам, дабдурустдан мени тўхтатиб: «Қаёққа?» — дейди. «Хўжайин сўраттирган эканлар, шунга кетяман», десам, ранги девор бўлиб, пахта тушиб кабинетнинг эшигини очди. «Бунинг устига, мана, кайфингиз бор экан, ўжарлик қилманг», деб қўлимдан ушлайпти. Индамасам, ўша ерда гирибонимдан олиб тортмоқчи. «Э, ол-а, ўша берадиган путёвкангни шилсимдоқ қилиб ея қол!» — дедиму, газни босдим. Эртасига сиздан эшитадиганини эшитиб олди. Шу кабинетингиздан чиқиб кетаётганида, энгашиб қулоғига секин: «Ўйлашманг арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан», десам: «Бу қилгуликларингизга жавоб берадиган дам келиб қолар», дейди уялмай-петмай. Э, сэдқан гап кет, дедиму, жўрттага, кўрсин, деб тўғри кабинетингизга кириб кетдим. Чўлоқ, деб бир сийладингиз, икки сийладингиз етар! Билмагандан кейин, нима қиласиз ўшанга ўзингизни камситиб. Ҳайдаворинг, онасини Учқўрғондан кўрсатиб.

— Э, сизларга гап уқдирган билан сира бўлмаяпти-да, — Тўра Салимович икки қўлини ёнига кериб гапирди бошлади Тўқлига. — Масаланинг нозик томони бор, булар Улуғ Батаи уруши инвалиди, тушундингми? Буларни ўз ёғига қовуриш керак. Йўқса, чатоқ бўлади, оғайини, ўйламай-петмай валдирайвериш одатинг сира қолмади-да.

Бу гапда жоп борлиги учун бошлиққа эътироз билдирмади-ю, аммо шахмат допаларини суринишда хўжайинидан қолишмайдиган Тўқли дарҳол бўлак йўл тутиб, бошлиқни мот қилмоқчи бўлди.

— Устипгиздап арз қиламан, деб юрган эмиш,— деди у тўсатдан.

— Нима? Нима дединг?

Тўра Салимовичга бу кутилмаган гап ёниб турган ўтга керосин сочиб юборгандай бўлди. У сапчиб ўридан туриб, яна бояги саволини қайтарди:

— Нима? Нима дединг?

— Рост гапни айтдим. Эшитганим бор, хўжайин.

— Менинг устимдан арз қилади, дейсанми? Менинг устимдан-а?

— Қилади, деяётганим йўқ, арз қиламан, деб юрган эмиш, деяшман.

— Ҳали шундоқми?

— Ҳа, хўжайин, шундоқ!

— Мен унга арз нималигини кўрсатиб қўяман. Арз қилармиш-а! Давлат кишиси устидан! Йўқ, мен бу масалани бир ёқлик қилмай қолдирмайман. Ҳа, ҳа, бинобарин, ўйлаб бу ишнинг режасини тузиш даркор. Аммо шошилип, телбалик қилиш ярамайди.— У кўзларини қисиб Тўқлига қаради.

— Мана энди гапнинг ўғил боласини айтдингиз. Ахир, биз бормизу, беминнат дастёрларингиз, ташвиш қилаверманг. Ер тагидан юриб, ишни бажарамиз-да. Бунақа ишлар бизга чўт эканми?

— Мана бу гапнинг маза-матра бор, уларни ўз оёғи билан чалиб, бегуноҳ мусича бўлиб юриш керак, уқдингми?

Бошлиқ мулойимлашиб, унга тамоман ён берганига қааноат ҳосил қилган Тўқли:

— Уққапда қандоқ, хўжайин. Бизга имо-ишорагиз кифоя. Ўзингиз баъзан одамга ишонмай қўйганингиздан куюнамиз, холос. Бизга сизнинг саломатлигингизу болачақангизнинг тинчлигидан бўлак нарса керак эмас, хўжайин, ишонаверинг,— деб хўжайиннинг кўнглига яна бир қўл солиб кўрди Тўқли. Пойдеворни шиббалаб қўйганидан кўнгли тўқ бўлганидан кейин, ўридан туриб, эшик томон юрди.

— Эҳтиёт бўл, Тўқли!

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, сиз борсиз, тоғ ортида юргандаймыз, ҳа.

Тўқли шундай деди-ю, эшикни тортди, тўғри диспетчерлик хонаси томон юрди. У баланд бўйли, қорачадан келган бўлиб, ичкилик туфайли юзлари сиражин, қовоқлари ҳаммаша шишинқираган каби осилиб турарди. Энгашиброқ, лўкиллаб юришидан ҳамма уни узоқдан танир

эди. Табиатан хушчақчақ кўрипса-да, аслида одамларни бир-бирларига гиж-гижлаб юрар, билганлар буни боисини сўраганларида «шу билан роҳатланаман», дея қаҳ-қаҳ огиб куларди. Кетида «ҳазил, оғайни», деб кутилмаганда жиддий бир масала устидан мушоҳада юрита бошларди. Уни зоҳирангина билганлар узоқ вақтгача бу «ажойиб табиатли» кишининг қувноқлигидан мамзун, суҳбатига иштиёқманд бўлиб юрар эдилар.

Абдушукур уни узоқдан кўрди-ю, ижирганиб ўрнидан турди. Энди кетишга чоғланаётган эди, «сабр қил» дегандай Тўқли қўлини кўтарди. Абдушукур ноилоҳ қайтиб ўрнига ўтирди.

— Ҳа, Абдушукурзой, ҳорманг.

— Бор бўлинг, — Абдушукур совуққина жавоб қайтариб, қоғозларини титкилай бошлаган эди, Тўқли уни яна гапга солди:

— Шу ишингиз бор экан, менга айтмайсизми? Ахир ўзи айтгану, яхши шофёрлар бўлса хабарланайлик деб, энди нега бунақа тайсанглайди?

Абдушукур гаини кесиш учун яна елкасини қисди-да, қоғозлардан бош кўтармай, ишини давом эттираверди. Аммо Тўқли бўш келмади:

— Ўзиниям бошлаб тузладим. Коридорда ўтириб, эшитган эдим гапларингизни. Сиз субутсиз экансиз, дедим юзига қараб. Индамайди, без бўлиб ўтирибди. — Тўқли ҳали қаноат ҳосил қилмаган эди. Гапни айлап-тирди: — Ўзиям ҳеч кимни ташимай қўйдн, зангар. Қай куни келяпсам, менга ўдағайлашти. «Ҳе, ўша сени катта қилгандан ўргилдим», деб машинанинг калитини олдига итқитган эдим, ҳа, мулойим бўлмайди-я! «Тўқлибой, сенга нима бўлди ҳазил, ҳазил», дейди. «Ҳазил ҳам эви билан-да, хўжайин, бу ерда хуноб бўлиб турганда, ҳазилга бало борми! «Қорни оч билан қорни тўқнинг не парвоси бор», деб жуда тўғри айтилган экан-да», деб калитни олдим, машинага ўтириб суриб кетдим. Баъзан шунақа қилиб туриш керак. Бўлмаса, бошингга чиқиб олади. — Тўқли асл муддаога ўтиш олдидан Абдушукурга кўз қирини бир ташлаб олди-ю, сўнг: — Келиб-келиб сизни хафа қиладими, — дея сўзини давом эттирди: — Устидан арз қилмайсизми, қараб турасизми?

— Арз қилиб ўрганмаганмиз, Тўқли ака, виждонига ҳавола.

— Ие, не, мана буни қаранг. Виждон бўлса сизга ўхшаган яримта одамни хафа қиладими? Жилла бўлмаса, парторгга шипшитиб қўйинг, тагин ўзингиз биласизу,

аммо ҳар бир нарсанинг кетини ўйлаш керак, укам Абдушукур. Ёшсиз-да, ёш! Ҳали ғўр, пишмагансиз бурақа ишларда. Ҳа, майли, келинг энди, хафа бўлиб ўтирманг. Бирор мажлис-пажлис бўлар, ахир. Ушанда қараб турмасмиз. Асли дўстингизни душманингиздан ажратолмай юрасиз-да, мулла Абдушукур, шунга доғман. Қани, путёвкани олинг, мен кетдим, яхши ният билан омад тилаб, қўл қўйиб юборинг, қуруқ қолдирмаймиз, акаси!

Абдушукур унга бир ўқрайиб қаради-ю, олдидан тезроқ кетказиш учун путёвкасига имзо чекиб, қўлига берди. Сўнг тортмадаги дафтарга ҳам «берилди» деган белги қўйди.

Тўқли кетиши билан Абдушукур кўнгил чигилини ёзиш учун Мирзо бобонинг қоровулхонаси томон юрди.

Шу кун и кечгача Абдушукур гангиб юрди. У ҳеч ким билан гаплашгиси келмас, иш юзасидан муомала қилганларга ҳам лўнда жавоб бериб, яна ўз ёғига ўзи қовуриллар эди. Абдушукурнинг куйди-пишдилиги ёшлигидан бор эди. Бирор бошлагап иши муаллақ қолганда, уни ниҳоясига етказмагунча ич-этини еб юрарди.

Сешанба кун и эрталаб бошлиқ билан бўлиб ўтган сўхбат жума кун и Зумрад билан учрашгунга қадар уни қийпади. У дўсти Самапдарга ишма жавоб қилишини ўйлаб боши қотар эди. Зумрад билан учрашув эса унинг зиммасига яна бир ғоят катта вазифа юклади.

У кечга яқин ишдан чиқиб кетаётиб, бозорга кирди. Бозорбошидан катта кўчани кесиб ўтиб, энди ҳовлилари томон бурилган эди. Зумрадининг овозили эшитиб тўхтади.

— Абдушукур ака! Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом! Ҳа, Зумрадхон, тишчликми?

— Тишчлик.

Шундай деди-ю, Зумрад қўлини шол рўмоли остидаги пальтосининг ички чўптагига солди. Кўкиш бир конвертни олиб Абдушукурга узата туриб:

— Малол келмаса, шун и Самапдар акага бериб қўйсангиз,— деди иймапибгина.

— Ҳа, баҳай, тишчликми?

Зумрадининг ўпкаси тўлиб, бошини тескари бурди. Кўзида ҳалқаланган ёшини тезда рўмолининг учи билан артиб олгач, Абдушукурга Самапдар билан бўлган учрашувни гапириб, секин ерга қаради. Зумрадининг кўзи яна намланди.

— Ҳали шунақа гаплар бўлди деми?

Зумрад овоз чиқармай, боши билан тасдиқ ишорасини берди. Абдушукур бирпас ўйланиб, хатни ён чўнтагига солди. Қизини тинчлантириш учун:

— Хотиржам бўлинг, уйга бирров кириб чиқаману, Самандаршикига бораман, ўзим гаплашаман,— деди.

Зумрад миннатдорчилик билдириб, бош ирғади-да, бурилиб бозор томон кетди.

Абдушукур уйдан қайтиб чиққанида, ҳаво айний бошлаган эди. Тоғ ҳавоси шунақа. Тиниқ осмон юзиви бирпасда қора булутлар галаси тўсади-да, шарқдан кўтарилган қаттиқ шамол ўзи билан селни бошлаб келади.

Абдушукур қадамини тезлатди. Бироқ зим-зиё қоронғилик унга оёғи остини кўришга ҳам тўсқинлик қилар эди. Абдушукур Самандарлар кўчасига бурилиши билан тўсатдан шовиллаб ёмғир қўйди.

Самандар дўстини очиқ чеҳра билан кутиб олиб уни кўрпачага таклиф этди. Бир пиёла чой устида Абдушукур ўсмоқчилаб сўради:

— Зумрад келганмиди?

Самандар ялт этиб Абдушукурга қаради. Унинг юзидан бирор маъно уқиб ололмагач, бамайлихотир:

— Ҳа, келган эди,— деб қўя қолди.

— Нима деган эдинг?

— Ҳеч нима.

Самандар шундай деди-ю, бир гап борлигини сезиб, секин қўшиб қўйди:

— Ўзимиз, шундоқ гаплашдик.

— Шундоқ гаплашган бўлсанг, Зумрадининг кўзи ёшланмас эди. У унча-мунчага кўз ёши қилмайди.

Самандарнинг хаёлидан ўша кунги воқеа ялт этиб ўтиб, бошига қон қуйилди. У бор гапни шартта-шартта айтмоқчи эди-ю, аммо ўйланиб туриб ўзини босди, истиҳола қилди. Лабини тишлаганча гапни бошқа ёққа бурди.

— Энди ўйлаб қарасам, мен унинг тенги эмасман-да, Абдушукур! Дарҳақиқат, гулдай қизнинг ёш умрини жувопмарг этиб нима қиламан.

— Дарҳақиқат, деганиннг нимаси ё биров бир нарса дедими сенга?

Самандарнинг юраги қинидан чиқиб кетгудай қаттиқ ура бошлади. Абдушукурга сир бой бераётганидан чўчиб, «ўзим», деди мужмал қилиб.

— Бунчаликка бориш ярамайди, Саман.

— У-чи? Нега уни тергамайсан?..

Самандар бехосдан шундай деди-ю, уйқусираган одам сингари довдираб қолди.

— У нима қияпти?— Абдушукур кўзларини катта очиб, Самандарга тикилди.

— Ке, қўй, нима қиласан ярамга туз сепиб.

— Ҳали шунақами?— Абдушукур норози бўлганини яққол ифодалаб юзини ўгирди.

— Йўқ, дўстим, сен юзингни бошқа ёққа бурма, бошингни қотириб нима қиламан, деган маънода айтмаган эдим. Очиги, ўша биринчи кунидек чидаб туролмай, Зумрадлар кўчасига бордим. Шом ғира-ширасида Зумрад ёнида бир новча йигит билан пайдо бўлиб қолди. Нима қиларимни билмай ўзимни симёғочнинг панасига олдим. Қай тил билан айтай, улар менга яқинлашгач, Зумрад симёғоч томонга синчиклаб қаради, қўлтиқтаёқларимга тикилди, сўнг, гўё у ерда ҳеч ким йўқдай ўтиб кетди. Бунга нима дейсан, оғайни?

— У сени кўриб, таниганига имонинг комилми?— қатъий оҳангда савол берди Абдушукур.

Самандар бошда тил чайнади. Аммо бир лаҳзалик иккиланишдан сўнг:

— Ҳа, кўриб танимаслигига сира ақлим бовар қилмайди,— деди.

— Нега энди, «сен» бўлганинг учунми?

Самандар Абдушукурнинг бу кесатирини фаҳмлаб:

— Сен ҳам калака қилмай қўя қол энди,— деди дўстидан ўпқалангандай норози қиёфада.

— Нега энди калака қилар эканман. Тўғри-да. Орадап беш йил ўтганини, шу йиллар ичида тамоман ўзгарганингни, бунинг устига, урушдан кейин сенинг тўғрингда қорахат олганимизни ҳам бир ўйлаб кўрдингми?

Самандар Абдушукурнинг бу аччиқ гапларидап кейин бир оз ўйланиб қолди. Бироқ Зумрад нотаниш бир йигит билан келаётгани яна унинг кўпгилни ғаш қилиб:

— Ёлғиз эмас эди-ю,— дея ғудурлади.

— Баракалла, ана энди сени сира танимай қолдим. Башарти, ишдан чиқиб, бир йигит билан келаётган бўлса нима қипти? Гуноҳми? Ё бу сенинг рисолаиҗга тўғри келмайдими?

Абдушукур шундай деди-ю, тўсатдан бир нарсани хотирлагандай қошларини чимириб, ўйлаб қолди. Сўнгра шошилиб Самандардан сўради:

— Озғинроқ, қош-кўзи чиройли йигитмиди?

— Шомда чиройли-хунугига қарабманми, озғин, пов-

ча йигит эди, — деди шу ҳақдаги гапни эслашни ҳам ис-
тамаётанини билдириб.

— Э, бу Марат бўлиши керак. Ҳа, ҳа, худди
ўша.

— Маратнинг ким ўзи?

— Автобазамиз директори Тўра Салимовичнинг
ўғли.

Абдушукур шундай деб енгил бир нафас олди-да,
«такасалтанг», деб қўйди. Самандар ҳеч нима тушунол-
май, Абдушукурга қараб қолди.

— Марат деганим, сен тенги, ҳатто бирор ёш кат-
тароқ ҳам бўлса керак, саёқ йиғит. На касб-корининг
тайини бору, на ўзининг. Чиройига, келишган қоматига,
қолаверса, дадасига инноиб юради. Тегажаклик қилма-
ган қиз қолмади, назаримда, ундаи. Қизлар таъзириши
бериб, эшикдан қувиб берса, туйнукдан мўралайди. Ҳу-
да бўлмаса, кўча-қўйда шунақа шилқимлик қилиб, пла-
шиб юради. Уруш бошланишидан олдин аллақайси бир
шаҳардаги институтда ўқийди, деб эшитардим. Уруш
йилларида институтни ташлаб кетибди. Дадасининг
ҳаракати билан армиядан қолиб, у ер-бу ерда гоҳ иш-
лаб, гоҳ дайдиб юрди. Ҳозир қайси бир сартарошхонада
кассир эмиш. Вақтида қайириб олса, балодай идрокли
одам бўларди. Бир-икки ундан-мундап гапирсам, дада-
сига айтибди. Шу-шу бошлиқнинг мени кўрарга кўзи
бўлмай қолди. Ҳалиям ачинаман шу болага. Боши де-
ворга қаттиқроқ бир тегса эди, одам бўлиб кетармиди,
дейман баъзан ўзимча. Аммо ўзи ўлгудай ўжар, «ўзим
биламан», деган хилидан.

— Сен билан қанақа алоқаси бўлган унинг? —
Самандар Абдушукурга савол назари билан қараб
қолди.

— Беш-олти ой автобазада ҳам ишлаб кетган эди.
Шофёрлик қилиб, бир-иккита машинани ишдан чиқар-
гандан кейин, ёпди-ёпди қилишиб, ими-жимида ишдан
бўшатилди.

— Қизларнинг буёғи билан иши бўлармиди! Чирой-
ли деясан-ку, ахир!

— Ҳа, чиройли, аммо наҳотки Зумрадни билмасанг.
Уялмайсанми? Беш йил йўлнингта интизор бўлиб кутди.
Олий мактабни битирди. Чорраҳадаги саккизинчи мактаб-
нинг юқори синфларига тил-адабиётдан дарс берапти. Сов-
чилар уйининг турмини бузишди, йиғитлар ўтарга йўл бе-
ришмайди. Ҳаммасига силлиқ жавоб топиб берди. Эвази-
га сендан олган мукофоти шу бўлибди-да, шоввоз!

— Ахир, айб менда...— Самандар шундай дейиши билан Абдушукур унинг гапини бўлиб:

— Ўзингни оқламай, париги хонага ўтиб, мапа бу хатни ўқи,— деди ён чўнтагидан кўкиш конвертни олиб узатар экан.

Самандар даҳлизга чиқди. У тамоман таажжубда эди. Нечун? Ахир, у мендан биринчи бўлиб ўзи юз ўгирди-ку! Наҳотки ўша кеча кўрмаган бўлса? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Кўрди. Ҳа, кўрди-ю, ўзини тағофилга солди. Энди бир умрга ёмоотлиқ бўлиб қолмаслик учун ўзини оқлашга уриняпти. Самандарнинг хаёлидан ўтган бу фикр унинг қаҳрини тобора қайрар, иккинчи ёқдан эса юрак амри уни Зумрад томон етаклар эди. У хатни қўлига олар экан, қаттиқ ҳаяжонланди, юраги гупиллаб урар эди. Конвертни ҳам зўрга очди. Тўрт буклоглиқ қоғозни қўлига олди. Уни ёзиб, марварид доналаридай терилган ҳарфлар тизмасига тикилди. Сўнг паст овозда ўқий бошлади:

«Ҳурматли Самандар ака! Салом! Гарчанд ҳузурингиздан қувиб юборсангиз-да, қалб амри, виждон буюрганини қилиб, яна бир карра мурожаат этишга мажбур бўлдим. Аёл қалби юмшоқ бўлар экан. Ҳа, у гул баргидан нозикроқ, осмон каби тиниқ ва бепоён, замину замон билан бирга бунёдга келган, баланд тоғлар каби умри боқийдир. Чўнги севги инсон қисматининг дебочаси дейишади. Бунга қусур келтириб бўлармикан? Ахир бу чиндан ҳам шундай-ку! Дебоचा поёнсиз ва узоқ умр дафтариинг зарвариги. Оламни идрок эта бошлаган инсон ажиб кунлардан бирида ўзи тушуниб етолмайдиган ҳис-туйғулар қуршовида қолади. Умр баҳорининг севги дебочаси шу эмасмикан? Сизни илк бор кўрганда, вужудимда шундай туйғу ҳукмрон бўлган эди. Боғбон боғидаги кечагина ўтқазган ниҳолларини меҳр билан парварши қилган каби мен ҳам қалбимда куртак отиб, ҳали барг ёзмаган севгимни авайладим. Уни довул ва бўронлардан асрадим, қалб севганини қўймаб тугён кўтарганда, унга сабр-бардош тиладим. Негаки, бу аламли ҳижрон йиллари фақат сизга талпиндим, сизнинг руҳингиз билангина қалбимни шод этдим. Севги йўлига нигорон кўзларимга эрк бермадим, бўсага ташна лабларимга тишларим посбон бўлди. Эзгу ниятларимни ҳам, бахтиёр бугунимни ҳам, туман ичига яширинган эртани ҳам сизнинг номингиз билан боғладим. Зеро, мен чин севги асирасиман, деб фазоларда парвоз этиб юрган эдим. Начора, севгиси севгимга ҳамоҳанг деб юрганим қалб соҳибининг қувғини бўлдим. Қадр-қиммат, олижа-

ноб ҳис-туйғулар зоҳиран қараб белгиланишини сиздан идрок этиб олганимга ҳам минг қатла шукур. Энди бир саволимга жавоб этсангиз: севганингиз мени деб фараз этингу, кўз ва қўлдан маҳрум бўлганимда сиз не қилур эдингиз?

Жавобингизга мунгазир Зумрадъ.

Самандарнинг қўллари ҳамон қалтирар, бу аччиқ ҳақиқат олдида лол бўлиб қолган эди. У эндигина хатога йўл қўйганини, ўша куни Зумрад уларникига келганда, қилмишини юзига солиб, орани очди қилиб олмаганини эслаб, лабини тишлади. Нега шундай қилмаганининг сабабини ўзи ҳам билмайди.

Хўш, энди нима қилади? Борди-ю, ўша шом нимқоронгисида чиндан ҳам Зумрад уни тапимаган бўлса-чи? Унда ҳар икки ёниқ қалбнинг жаллоди бўлиб қолмасмикин? Самандар бу қарама-қарши фикрлар тўфониде муаллақ бўлиб сузар, аниқ бир жавоб топишга қийналар эди. У бошини кафтлари орасига олиб, яна ўйлай бошлади. Аммо шу пайт Абдушукурнинг:

— Самандар! — деган овозидан бир чўчиди-ю, дарҳол ўрнидан туриб, ўзини қўлга олиб, уйга кирди.

Абдушукур унинг бутунлай паршон ҳолга тушиб қолганини бир қарашдаёқ сезиб, юпата бошлади:

— Севгинг чин бўлса, у сенга бир дақиқа ҳам тинчлик бермайди, оғайни, эҳтиёт бўл. Жонсиз одам каби қўл-оёғингни шол, қулоғингни гаранг, кўзингни кўр қилади. Еру кўк фақат севгили ёринг суратига кириб, сенга термилади. Сени эса, ироданг метни бўлса ҳам ички галаён борган сари кемириб, бир бурда қилиб қўяди. Шунинг учун бўлар-бўлмасдан ҳадиксераб, севгилингдаш шубҳаланиш ҳам ярашмаган гап. Ҳа, яхшилаб ўйлаб кўр.

Самандар бу ҳақ гаплар олдида таслим бўлди.

— Тўғри айтяпсан, Абдушукур. Шу уч-тўрт кун ичида мен учун ёруғ дунё гурбатхонага айланди. Чойнак ҳам, қозикда илиғлиқ турган шинель ҳам, қўйгин-чи, ҳамма нарса унинг суратига кириб, мени таъқиб этди. Юрагим унга талпинади. Кўчага отиламан. Кўзим йўлда-ю, ҳозир у олдимдан чиқиб келаётгандай. Тунлари кўчаларда танҳо тентираб юраман. Унинг висоли юрагимни тинмай тимдалайди, вужудимда алланарса етишмаётгандай, ўтирган еримдан сапчиб турадиган бўлиб қолдим. Билло, сен мана бу мактубни келтириб, мени

руҳий азобдан қутултирдинг. Раҳмат, дўстим Абдушукур!

Самандар бир зум бўлса ҳам ўша шомда уни Зумрад тапимаган, деб фараз қилди. Лаҳза ўтмай «тапимади» деган тушунча унинг онгида шу қадар ўрналиб қолдики, Самандар қалбида гина-кудурлардан деярли асар қолмади. У енгил нафас олиб, ўрнидан турди, бир парча қоғоз ва қалам олиб, хонтахта яқинига чўкди. Қалам ито-аткорлик билан оқ қоғоз юзида равон юриб, қуйидагилар битилди:

«Азизам Зумрад! Саволингизга жавобимни тингланг: икки оёғу, икки қўл ва кўздан маҳрум бўлганингизда ҳам сизни ардоқлаб, севгингизни жон риштаси билан пайванд этардим.

Йўлингизга интизорингиз Самандар»

Хатни буклаб, конвертга сола туриб, ҳозир тўғри йўл тутганини ўйлади. Ниҳоят, хонаси келиб Марат ҳақида Зумраднинг ўзидан сўраб оламан, деган ўй билан конвертни пийманибгина Абдушукурга узатди.

— Кечирасан, Абдушукур, сенга хизмат бўлмаса...

— Хатни олиб бориб бераману, — дея Абдушукур Самандарга юзланди, — аммо тўйни тезлаштириш шарти билан. Келишидикми?

Икки дўст кулишди.

— Суҳбатлашиб ўтириб вақт ўтганини ҳам сезмабмиз-а, — дея Абдушукур соатига қараб олди-да, ўрнидан тураётди: — Мен кетдим, хайрли тун, Саман, — деди.

— Ётиб қолмайсанми?

— Раҳмат, бир оз иш бор эди.

Самандар дўстини кўча бошигача кузатиб борди. У кўздан ғойиб бўлгунча қараб туриб, сўнг секки изига қайтди.

Боя бошланган ёмғир тиниб, ерлар заранг яхлаган. Ҳаво очиқ. Самандар кўкка қаради. Чарақлаган юлдузлар унинг қувончига шерик бўлган каби милт-милт товланаар эди. Самандар осмоннинг бу турфа жилваланишига қиёс этгулик бироқ ранг ўйлаб тополмади. Ням-қоронғи кўчаларга тушиб турган ой нури кўзчи жимирлатар эди.

Самандар ҳамон ўз хаёлига ғарқ бўлиб илгарилар, атроф жимжит эди. Оёқ остидан муз парчаларининг чирсиллаганигина аке садо бериб, тун сукуватини бузарди.

Самандар ҳеч нарсага эътиборсиз, келажак режаларини тузиш билан банд эди.

УЧИНЧИ БОБ

Дилкушонинг баҳори ўзгача бир латофат билан келади. Тоғ этакларидаги жилгаларда баҳор суви тошиб, болийни яшил либосга буркайди. Тўп-тўп келаётган қалдирғочлар дилкушоликларга татъим этгандай, нашлаб учиб, барабар чиқиллашар, деярли ҳар бир гузардан кесиб ўтган ариқлардаги тинч тоғ суви буларга жўровоз бўлган сингари шарқираб, баҳорни қутлар эди.

Бундай кезларда тоғ-тошларни ларзага солгудай қийқириб куйлайдиган болалар баҳор элчилари каби кўчма-кўча кезишар, кечқурунлари аса бошларига кўкатдан гулчамбар тақиб, ким ўзарга пойга қилишар эди.

Самандар болаларнинг куй-чувини эшитди-ю, тинч ўтиролмади. Қўлидаги ишни бир четга қўйиб, деразадан қаради. Болаларнинг овози янги тўлқин билан янграб, яна олислаб кетди. Самандар шахдам ўрнидан турди. Кўчага чиққанда, болалар анча узоқлашган эди. Кичик дўстлари билан кўришолмай қолганига афсусланиб, энди ичкарига кираман, деб турганида, бир тўп бола кўчани бошига кўтаргудай қийқириқ солиб кела бошлади. Самандарнинг чеҳраси анча ёришиб, қўлини боши узра кўтариб силкитди.

Болалар: «Ура, Самандар ака!» дея шу томонга қараб мошишди. Самандар уларни тинчитиб учун панжаларини оғзига олиб бориб, жим деган ишора қилди. Олдинда келаётган бола: «Ҳей, жимларинг», дейини билан қичқариқ тинди. У Самандарга яқинлашгач:

— Самандар ака, сиз айтгандақа ўзи узуну, икки ёғида тўқаси бор темирни топиб қўйдик. Ҳа, ҳу, аша ўтта! Ҳеч ким олмасин, деб устига шохларни ёпиб қўйдик, юринг, кўрсатамиз, юра қолинг, — деди эптикиб.

Қолган болалар ҳам барабар ялчичоқ овозда: «Юра қолинг», дейинган эди, Самандар кулиб:

— Бўлмаса, сизлар шу ерда бирпас кутиб туринглар, мен ичкарига кириб, устага айтаману, изимга қайтаман, хўнми? — деди кўзларини болалардан узмай.

— Бўпти-и-и... — Болаларнинг қувиоқ овози жаранглади...

Самандар уч ойдан буён «Намуна» артелида ишлаётган эди. У касибликни анча ўғлаштириб, энди унча-мунча жўн оёқ кийимларини устанинг кўмагисиз тика олар эди. Зеҳни ўткирлигидан хурсанд бўлган уста бошқа шогирдларидан кўра унга кўпроқ эътибор берар, маошнинг ҳам усталар даражасига кўтариб қўйган эди.

Самандар кундалик тирикчилиги учунгина эмас, балки жамғариб қолишга ҳам етарли миқдорда пул ишлар, аммо бу унинг маънавий эҳтиёжини қондирилмас, бутун қалби, юрагини машина ўзига тортарди. Кўчадан машина овози эшитилгудай бўлса, ишини бир чеккага суриб қўйиб, анчагача хаёл оғушида хомуш ўтирар, уста ёки бирор шогирдининг уни ўзига келтирини учун айтган сўзларидап кейингина, узр сўраган каби бош чайқап, иш мумлашга киришар эди.

Бундан икки ой муқаддам Самандар битта қўлтиқтаёқ билан юришни машқ қила бошлади. Бундай кезларда у ўнг қўлини таянчсиз қолдириб, оёғини дадил ерга босиб борар, огриқ жизиллаб миясига урганда деворга тиралиб, бирпасгина нафас ростлар, яна машққа киришар, шу алфозда қора терга ботгунча ҳовлини айланар эди. Ҳовлидаги машқлар маромига етказилиб, деворсиз юриш даражасига етгач, Самандар потекис, наст-балапд жойларда юриб, бошлаган ишини такомиллаштириш ниятида тоғ этакларини танлади. Бу ерда уни ҳар нарсага қизиқувчан болалар ўрай бошлади. Бошда Самандар бунга эътибор бермади. Аммо бир-икки каловлаганда болалар югуриб келиб, унинг қўлидан ушлаб олиб етаклашди. Бу — қўлтиқтаёқлардан тамоман кечиб, болалар ёрдамидагина юриш имкониятини берди. Машқ эрта топгда бошланар, иш вақтигача икки соат чамаси юриб олинар эди. Болалар Самандарни машқ қилдиришга шу қадар ўрганиб қолишдики, улар ўзаро навбатчилик қилиш учун жадвал тузиб қўйдилар. Бора-бора бу иш уларнинг зиммаларидаги бурчга айланиб қолди. Кейинги вақтларда машқлар аича мураккабланган эди. Бир кун Самандар машқгоҳга иккита икки пудли тошни аравачада олиб келган эди, болалар ҳеч нарсага тушунмай, алап-жалап бир-бирларига қараб қолишди. Самандар уларга тушунтирди:

— Энди текис ерда ҳам, потекис ерда ҳам юришни ўргатиб бўлдиларинг. Бугундан бошлаб мен аввал бу тошлардан бирини қўлимда олиб юришни машқ қиламан.

— Бошқа тошни нима қиласиз? — болалардан бири савол берди.

— Вой жинни-ей, кейин икки қўлларида иккита тошни олиб юрадилар, тушундингми энди? — деди ғурур билан бошқаси ва шуни ҳам билмайсанми, дегандай савол берган болага қараб бошини чайқаб қўйди.

— Ҳа, балли, бир оз вақт ўтгандан кейин иккинчи тошни ҳам кўтариб юраман. Ҳасса таяниб тавариб қув-

ватсизланган оёқ болдирларили мустаҳкамлайди. Қани, ҳозир, олти киши келишлар-чи!

Олти бола Самацдарнинг олдига келди. Самацдар уларга вазифаларини тушунтира бошлади:

— Сизлар чап томонда, яъни тош кўтарган томонимда юрасизлар, каловланиб йиқилай деганимда, уч киши ташни, қолганлар менинг ўзимни ушлаб қолиши керак, тушундиларингми?

— Тушундик.

Самандар тошлардан бирини чап қўлига кўтариб олди. Мувозанатини олиш учун бирпас ерга ўрпашаётган каби уёққа-буёққа чайқалиб кўрди. Яхши ўрпашганига қапоат ҳосил қилгач, секин юра бошлади. Уч боланинг кўзи тошда, қолганлари унга тикилганча бирга секин одимлашар эди. Навбат кутиб турганлар ҳам эътиборсиз ўтиролмадилар. Улар бу янги машқнинг муқаддимасини кўриш ниятида икки тўпга бўлишиб, икки ёқдан кузатар эдилар.

Самандарнинг беш-олти дадил қадамидап мамшун болалар қувончларини яширолмаи, ҳатто «урра», деб қичқира бошладилар. Шу пайт сира кутилмаган воқеа содир бўлди.

Самандар мувозанатини йўқотиб бир каловланди-ю, ўша заҳоти ўнг томонга ағанади, болалар унинг олдига етиб келиб улгурмай, икки думалаб, пастга қулади. Ранги қув оқарган болалар дув этиб Самацдарнинг атрофини ўраб олдинди. Кимдир дўпписида сув олиб келиб, унинг юзига соча бошлаган эди, бошқа бола уни жеркиб:

— Йишини-минини бўлдингми? Нега бунақа қиласан?— деди.

— Мен йиқилганда доим онам шундай қиладилару, ўзинг билмайсан,— деди ва яна сув сачратмоқчи бўлиб чоғланган эди, уришган бола унинг дўпписини олиб притиб юборди.

Самандар унганча ўрнидан туриб, протезини ечаётган эди. Энди болалар уларнинг ёрдамларига ҳожат йўқлигини билиб, жпм туриб Самацдарни кузатишарди.

Самандар протезини ечган заҳоти болалар «ҳим...» деб, даҳшат ичида нафасларини ичларига ютдилар. Оёғининг эндиғина юлқа битган териси қирилиб, тирқираб қоп оқар эди.

— Зиёни йўқ, қўрқманглар, ҳозир ҳаммаси жойида бўлади, машқни бошлаймиз,— дея Самацдар кичик дўстларини бир оз тинчитиб қўйди. Болалар бир-бирларига

секин бош қимирлатиб, алланмаларни шивирлай бошладилар.

Самандар чўнтагидан йод солинган шишачани олиб, шошилмай очди ва одатдагидай қошаган оёғини кўтариб, терисп ёрилган жойга қўйди.

Болаларни яна ваҳм босиб, қичқириб юборишди. Ҳалли ҳаяжонларини босиб улгурмай, Самандар улар учун янада даҳшатлироқ манзарани намойиш этди. У йодни қуйиши билан қошаган оёғини ерга босиб, ўрнидан турди. Олдинда турган бир-икки бола югуриб келиб:

— Самандар ака, бириас ёта қолдинг, тагини чатоқ бўлмасин, — деган эди:

— Ҳи, жон Самандар ака, — дея иккинчи бола ҳам унга қўшилди.

Аmmo Самандарнинг юзларини ҳам бурштирмай, жўнгина оёққа турганини кўрган ҳар икки бола хотиржамланиб «қара» дегандай орқадаги болаларга имлаб ҳам қўйишди.

Самандар яна ўтириб олиб, йоддан қуйди. Сўнг бинтлади-да, протезини кийиб ўрнидан турди.

Болалар катта хавфдан қутулган сингари енгил нафас олишди. Узилиб қолган машқ яна давом этди. Кетиш олдидан эса у болаларга темир топнишни алтимос қилган эди...

Ҳозир болалар қувониб кетганларининг боиси ҳам шунда эди.

Самандар эшикда кўриниши билан болалар уни ўраб олишди.

— Кетдикми?

— Кетдигу, ўзи қаёқда у темир?

— Ҳу авани ёқда, тоққа чиқаверишда ёнғоқзор бору ўшанинг бир бурчагида.

Болалар олдинда, унинг кетида Самандар қўлтиқ-таёқсиз шахдам қадам ташлаб борар, болалар унинг юришига эътибор берганда, қўлларини ҳам силкитиб, солдатчасига одимлар, беминат кўмакчиларига мамнуният билан кўз қисиб кўяр эди.

— Мана, ҳу ўша бурчакда, — деди олдинда кетаётган бола ёнғоқзорга етгач.

Иккинчи бола югуриб бориб, шох-шаббаларни бир ёққа иргита бошлади.

Темир, дарҳақиқат, кўпгилдагидай. Қўл ушлайдиган ери жуда силлиқ бўлиши билан бирга, кўтаришга ҳам қулай.

— Яшанглар, азаматлар, мапа бу ажойиб совға бўлди менга.

— Яна топиб берамиз керак бўлса,— деди ҳалигга олдинда юрган бола.

— Йўқ, раҳмат, шунинг ўзи кифоя, болалар, раҳмат.— У темирнинг оғирлигини чамалаш учун кўтариб кўрди.

— Оғирми?

— Чакки эмас, саксон килога бориб қолар, агар ошиқ бўлмаса.

— Вуй...— деб юборишди бирдан болалар саксон килони эшитиб.

— Буни қандай кўтарасиз, оёғингиз оғримайдими?— деди бир бола таажжубланиб.

— Машқ билан,— дея темирни тиззасигача яна бир кўтариб, ерга қўйгач, болаларга қараб кулди.— Эсларинг-дами, уч ой олдин қўлтиқтаёқда ҳам зўрға юрардим. Сизларнинг кўмақларингизда машқ қилиб, мапа энди соғ одамдай юрибман.

— Оёғингиз сираям оғримайдими а?

— Сираям. Шоҳ Баҳром севгилисига бир ўқ билан кийикни чўккалатиб, бўғизлаганини айтиб мақтанган экан, оқила аёл бир бузоқни болохонага олиб чиқиб тушавериб, бу ишни такомилга етказибди. Сўнг шохни чақириб, ўз ҳунарини намойиш қилгандан кейин, барча эпчиллик ва уддабуронликнинг дояси — машқ, деган экан.

— Бизлар ҳам машқ қилсак, сиздақа зўр бўларканмиз-да?

— Албатта, мендан ҳам зўрроқ бўласизлар.— У шундай деб қутилмаганда, болаларга савол берди:— Оғир атлетикани биласизларми?

— Биламиз,— дея елкалари кенг, паҳлавондай йигит ўртага отилиб чиқди.

— Бу мактабдаги тўғаракка қатнайди-да, шунинг учун билади,— деди ҳавасини яширмай бошқа бир бола.

— Бўлмаса, қолган болалар мен билан шуғулланади. Сизлар менга юришни ўргатгапларингиз эвазига, мен ҳаммаларингизга нитанга кўтаришни ўргатиб қўймац.

— Вууйй, зўр-а болалар,— бирпасда олағовур бошланди.

— Ҳозирча ҳайр, темирни яна бекитиб қўйинглар, машгулотни ҳар куни шу ерда ўтказамиз. Энди бориб дарсларингни тайёрланглар, хўшми?

Самаңдар узоқлашиб кетганида ҳам болалар алланималарни чуғурлашиб, баҳслашишарди.

У яна икки ой устахонада ишлади. Бу орада ишдан бўш вақтларида бояги болалар тоғга темирни кўтаришни машқ қилди. Болалар ҳам ўзларига мос темир топиб олишди. Болалар билан машғулот ўтказиш унинг кичик дўстлари учун айна муддао эди. Кўп ўтмай шаҳардаги деярли ҳамма болалар бу воқеани эшитиб, ҳаваслари кела бошлади. Ҳар бир бола паҳлавон сингарни бўлишни орзу қилар, тақлид қилишга интилар эди.

Самандар икки ойлик машғулот давомида саксон килолик темирни бемалол кўтарадиган бўлди. Ҳатто баъзи кичик даврдаги мусобақаларда қатнашиб, яхши натижаларга эриша бошлади. У энди шофёр бўлиб ишлай олишга тамоман ишонч ҳосил этгач, бир куни ётиги билан устага мурожаат қилди:

— Уста, менга янги бир ҳунар ўргатдингиз, таълим бердингиз. Бунинг учун минг бор раҳмат. Энди менга рухсат берсангиз, кўнглимдаги ишга борсам. Оёғим ногирон эди, анча элақага келиб қолди.

Аввал уста ҳеч нарсани тушулмагандай анграйиб қолди. Сўнгра:

— Нима, ҳазил қилаяпсанми? — деди.

— Йўқ, уста, мен шофёрман. Шу касбни жон-дилимдан севаман, бормасам бўлмайди.

Уста узоқ ўйланиб қолди. Сўнг кула-кула, бошини чайқаб, шогирдининг қўлидаги қоғозга имзо чекиб берди.

Самандар енгил нафас олиб, кўчага чиқди. У шаҳар партия комитетининг шу ишга тегишли бўлимига кирди. Бундан уч ой муқаддам борганида, бутун мақсадини айтиб маслаҳат сўраган эди. Партия комитетидагилар унга машқ қилишни маслаҳат беринди. Машқ туфайли қўлтиқаёқсиз юрадиган бўлди. Бўлим мудир Тўхтаев уш олдинги галдагидай очиқ чехра билан кутиб олиб, креслога ўтказди, ҳол-аҳвол сўради.

— Эсимда, эсимда, мана энди бошқа гап. Ҳасса ҳам йўқ шекилли?

— Ҳа, ҳассани ташлаганимга анча бўлди.

— Жуда соз! — Шундай деди-ю, мудир бешинчи автобаза директори номига қоғоз ёзди.

— Раҳмат, жуда мишпатдорман...

Мудир яна савол берди:

— Ҳа, айтгандай, врачлар нима деяпти?

— Бир-икки ойдан сўнг яна бир учранг, ўйлаб кўрамиз, дейишган эди, — деди қўрқа-писса.

Тўхтаев ўйланиб қолди.

— Ҳа, майли, қоғоз сизда тура турсину, аммо авто-

базага боришдан олдин врачларга учранг, дурустми? — деди.

Умиди узилаёзган эди, юзига яна қон югурди. У қоғозни олиб, орқа-ўнгига қарамай кетаётган эди, мудир яна тўхтатди.

Энди Самандар умидини тамоман узди. Ҳозир берган қоғозини қайтиб олади, деб бир зумдаёқ сўниб қолган кўзларини унга тикди.

— Ёш коммунистсиз, базада партиявий ишларни йўлга қўйишда сиздан ёрдам кутамиз, ўртоқ Муслимов, — деди мудир мулойимлик билан, айни вақтда қатъий оҳангда.

Самандарнинг юзига табассум югурди.

— Албатта, ёрдам бераман, қўлимдан келадиган ҳамма ишни қиламан, ўртоқ Тўхтаев, — деди вужудини қамраб олган шодлик ҳиссини яширолмай Самандар ва энди хотиржам эшикни очди.

Кўчага чиққанда у осмоннинг еттичи қаватида парвоз этаётган каби руҳи энгил тортиб, бу ажойиб, камтарин одамга ҳаваси келгандай орқасига қараб қўйди. Урта бўй, сочлари анча сийрақлашиб қолган, биров унга муржаат қилганда суҳбатдошига очиқ чехра билан жилмайиб турадиган Тўхтаевнинг қиёфаси кўз олдида жопланди. Унинг кулеб турган кўкиш кўзлари ҳамон Самандарин меҳрибонлик билан кузатаётгандай бўлиб туюлди. Ҳаяжонидан чуқур бир энтикиб, сўнг поликлиника томон юрди.

Ҳайтовур, поликлиникада навбат кутиб ўтирувчилар кўринмади. «Жарроҳлик» деб ёзиб қўйилган эшик қия очиқ турган экан.

— Мумкинми?

— Кириш, хўш, хизмат? — Тўрдаги оқ чойшаб ёшилган стол ортида ёшгина киши ўтирарди.

— Мени ташмадингиз шекилли?

— Энди сизлар озмисизлар, ҳаммаларингизни таниб бўлармиди, — деди тундлик билан врач.

Самандар гапни чўзмай, мақсадга кўчди:

— Мен шофёрман, ўз касбим бўйича ишга боришга рухсат сўраб кирганимда уч-тўрт ой сабр қил, деган эдингиз. Шунга келган эдим.

— Ҳмм... Ҳалиги, шофёр бўламан, деб-а?

— Ҳа, — деди Самандар умид тўла кўзларини врачга тикиб.

— Йўқ, огайни, бу ишни мен қилмайман, — деб тўнгиллади врач.

Самандар умидсизланиб, елкасини қисганча врачга тикилиб қолди.

— Гап бундоқ,— дея яна сўз бошлади врач.— Аввало, давлатнинг мақинасини сизга ишониб бўлмайди. Қолаверса, сиз ўзингизни ҳам яна қаттиқроқ майиб қилишингиз мумкин, оғайни. Нима, сизга бу ишлар майла-бозчиликми?

— Ахир мен олти ой машқ қилдим, ҳассасиз юридиган бўлдим. Тагин нима қилишим керак?— Энди Самандар чинакамига ўксиниб, ўпкаси тўлиб, ўзини йиғидан аранг тутиб сўзлар эди.

— Биласизми, оғайни, сиз циркка ишга кираётганингиз йўқ. Машина ҳайдаман, деяпсиз. Мен эса бундай қоғозни беролмайман, вассалом. Истасангиз, область марказидаги поликлиникага учранг, уқдингизми?

Самандар поликлиникадан чиқди. Абдушукурни қидириб тўғри автобаза томон йўл олди. Темир йўлни кесиб ўтиши билан Абдушукурнинг ўзи рўпарасидан чиқиб қолди. Самандар хурсанд бўлганидан:

— Бемор тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади, деб шуни айтадилар-да,— дея Абдушукурнинг елкасига қўл ташлаб, ҳол-аҳвол сўрашди.

Ҳеч нарсага тушунмаган Абдушукур:

— Тинччиликми, нима гап ўзи?— дея Самандарга тикилиб қолди.

— Тинчлик, дўстим, бир илтимос билан келаётган эдим.

— Хўш, қулоғим сенда.

— Область марказигача олиб бориб қўйишга бир машина керак эди.

— Автобус-чи?

— Юк бор эди.

— Қанақа юк?

— Сўроқ қилиб, сен ҳам юрагимни сиқма, кейин айтаман.

Абдушукур бундай кезларда дўстининг юрагига қил сигмаслигини билар эди. Шунинг учун сўроқни тўхтатиб, орқасига қайтди ва: «Қани, юр-чи, Жўра қизиқ марказга бораман деяётган эди»,— деб қўшиб қўйди.

Улар автобаза дарвозасидан киришганда Жўра қизик машинага ўтириб чиқиб кетаётган эди. Самандар кабинага ўтириб, Абдушукур билан хайрлашди.

Кун пениндан оққанда машина область марказига олиб борадиган асфальт йўлга бурилиб, елдай учди.

Жўра қизиқ бу нотанин йигитга зимдан қарай бош-
лади.

Пешонасининг хиёл дўнглиги Жўра қизиқнинг эъти-
борини тортди. Бундай одам хушчақчақ, тўғрисиўз бўли-
шини айтар эди раҳматлик онаси. Қирра бурни думалоқ
юзига жуда ярашибди. «Чехраси очиққина йигит экан»,
деб кўнглидан ўтказиб, савол берди:

- Отинг нима?
- Самандар.
- Отагининг оти-чи?
- Қаландар.
- Бувангшики-чи?

Жўра қизиқ бу саволни берди-ю, жавобини кутмай:

— Ҳа, қўя қол, чарчадинг, калта-калта нафас оли-
шининг қара,— деб кулиб кўзини қисиб қўйди.

Самандар бу хуштабиат одамга завқ билан тикилиб
қолди. Дили анча ёришиб, ичидаги ҳовур кўтарилди бош-
лади.

«Ҳамма одамлар ҳам очиқ, бир гапириб ўн кулади-
гап зукнотабиат, сезгир бўлишса нима қиларкин-а? Не-
га баъзилар қовоғини солиб, ичимдагини топ, деб гапинг-
га ҳам зўрға жавоб беради». Шунинг хабаридан кечирар
экан, яна Тўхтаевнинг очиқ чехраси кўз олдига келди.
Ичидан хурсанд бўлиб хўрсиниб қўйган эди, шу заҳоти
қайданам бояги врачнинг тунд чехраси кўз олдига кел-
ди. Кўнгли алланечук бўлиб, жимиб қолган эди, Жўра
қизиқ яна савол бера бошлади:

— Нега индамайсан? Ё тилинг танглайингга ёпи-
шиб қолдими-а?— деб кетидан хахолаб, суҳбатдошига
қараб бошини ирғаб қўйди. Сўнгра сўзида давом эт-
ди:— Биласанми, кабинамга чиққан одам диққинафас
бўлса, ўнкам бўғзимга тикилиб, дод деворгим келади,
қани, гапир энди, чух!

Самандар нима дейишини билмай:

— Нимани гапирай?— дея савол назари билан Жў-
ра қизиққа тикилиб қолди.

— Нимани гапирай? Сени қара-ю! Темирингни га-
пира қол, уни қаёққа олиб боряпсан?

Шундай деб, Жўра қизиқ кузовдаги штангага ишора
қилди.

- Ҳа, уними? Дўхтурга олиб боряпман.
- Ие, темирни-я?
- Ҳа, темирни.
- Касал бўп қопти-да?
- Ҳа.

— Үзимизнинг дўхтурларимиз дардига даво қилолмадимми?

— Улар дардни огирлаштиришди қайтага.

— Оббо азамат-ей, зан йигит экансану, огайни!

Жўра қизиқ шундай деди-ю, тормозни босди, Самандарга икки қаватли оқ бинони кўрсатиб: «Сен айтган жой мана шу, огайни, қани, темирнинг кўтар энди», деди.

— Темир тура турсин, Жўра ака, мен ҳозир, — деди-ю, Самандар ичкарига кириб кетди.

Жарроҳлик хонасида ёши элликларга бориб қолган, бошига оқ сурпдан қалпоқ, эгнига халат кийган аёл ўтирар эди.

— Келинг, ўғлим, қани, марҳамат, ўтиринг, — деди аёл мулойимлик билан.

Бу қадар ширинсўзлик ва меҳрибончиликдан анграйиб қолган Самандар яна бояги врачнинг қўпол муомаласини хотирлаб, ўйлашиб қолди. Назарида, бу аёл жуда катта мутахассис туюлиб, шу заҳоти унга ихлоси ошди. Врач кўрсатган курсига ўтириб, нафасини ростлади, сўнг бўлган воқеани бошдан-оёқ инопилмайд гапириб берди ва мақсадини тушунтирди.

— Қани, нимингизни сенинг-чи! — Врач мулойимлик билан Самандарга мурожаат этди.

Оёқларини кўргач, узоқ ўйлашиб қолди. Ниҳоят, чуқур бор хўрсиниб:

— Афсуски, мен ҳам сизни хурсанд қилолмайман, ўғлим, — деди.

Самандарнинг бошига гўё осмон қулади. Бирпас тили сўзга келмай қийналди. Ниҳоят, йингламсираб:

— Ахир, мен бутун одамдай юраман, юк кўтараман, тагин нима қилай? — дея врачга нажот тилагандай тикилди.

— Ҳеч нима қилолмайман, ўғлим, — яна қайтарди врач. — Бунинг устига марказдан шифёрлик қилини мумкин, деган қоғозингиз ҳам йўқ, — дея қўшиб қўйди у.

Самандарга кимдир нажот қўлини чўзгандай бўлди. Чўнтақларини пайпаслаб, тўрт буклоглиқ қоғозни чиқариб, врач столга ташлади.

— Мана қоғоз, отажон, энди рухсатномангизни ёзиб бера қолинг, — дея Самандар яна жопланди.

Врач қоғозни сипчиклаб кўздан кечиргач:

— Бари бир ҳеч нима қилолмайман, ўғлим. Бунда ҳам соғлиги йўл берса, рухсатнома ёзиш мумкин дейилган, холос, — деди у янада юмоқроқ сўзлашга ҳаракат қилиб.

Бироқ энди Самандарнинг жаҳли чиққан эди. «Мен ўзим севган касбимга қайтмоқчиман, тушундингизми?»

Наҳотки одамга шушчалар шонимасангизлар? Ахир мен сизнинг ҳузуригизга келгунча бутун чораларни кўрганман, рулга ўтиришга кўзим етгани учун айтилмаш бу гапларни» деди Самандар яна илтижо оҳангида. Аммо бу билан ҳам бирор натижа чиқаролмагач, шонилгадча эшикка отилди.

Жўра қизик Самандарнинг ҳансираб келаётганини кўриб:

— Секипроқ-ўв, ҳали темирингни жони узилгани йўқ,— деб ҳазил қилган эди, Самандар унинг гапларини эшитмаган сингари:

— Жон Жўра ака, шуни бир ёғидан кўтаришиб юборинг,— деб орқа бортни очиб, штанганинг бир учига ишора қилди.

Жўра қизик бошда Самандар ҳазил қиляпти, деб:

— Майнабозчилигингни қўйсанг-чи, қани, ўтир, кечикялма,— деган эди, Самандар жиддий оҳангда:

— Ҳазил қилаётганим йўқ, Жўра ака, кўтаришворинг, деялма,— деди.

Жўра қизик ичда «дўхтурлардан бироитаси сўраган чиқар-ов», деб штанганинг бир ёғидан кўтариб, врачнинг кабинетига олиб киришди.

Штанга тарақ этиб ерга тушини билан врач хотин ўрпада сағчиб туриб кетди.

— Иима гап, тишчиликми ўзи, ўғлим? — деди шунда ҳам врач осойишталик билан ва Самандарга тикилиб қолди.

Жўра қизик бу ҳангомадан донг қотиб қолган эди. У чиқиб кетишини ҳам, кетмасини ҳам билмай, бир дўхтир хотинга, бир Самандарга қараб, ишнинг бердисини пойлар эди.

Ниҳоят, Самандар штангага яқинлашди. Элганиб, қўллари билан маҳкам сиқиб, ўзи яхшилаб ўрнашиб олгач, аста-секин штангани кўтара бошлади. Кўкрагига бараварлаштиргач, бир нафас ростлаб олиб, сакраб боши узра кўтарди. Жаҳл талвасасида одатдагидек беш-ўн секунд кўпроқ ушлаб турди. Сўнгра аста ерга қўйиб, индамай врачга қаради.

Врач кўзлари қинидан чиқаёзиб, даҳшат билан унга тикилиб турар эди.

Жўра қизик жимликин бузди:

— Оббо азамат-эй, шу ҳунарингни дўхтурга кўрсатини янинг бор экан, айтмайсанми, опамларни Дилкушога олиб бориб қўя қолардик,— деб хахолаб қулиб, сўнг бир врачга, бир Самандарга қараб бош ираб қўйди.

Врач ҳамон ўзига келмаган эди, Жўра қизиқнинг гапларига ҳам ортиқча эътибор бермай, сеҳрлашган тилсимотга яқинлашган каби секин юриб келиб, Самандарга бошоёқ, разм солиб кўрди. Чўнқайиб ўтириб олиб, Самандарнинг оёқларини пайпаслаб кўра бошлади.

— Дўхтур опа, ўзининг оёқлари эмас, бунисига кафолат беришим мумкин, — деди ҳазил қилиб Жўра қизиқ.

Врач ўрпидан туриб, Самандарни яна бир синчиклаб кўздан кечиргач:

— Наҳотки?! — дея шивирлади.

Энди Самандар рақибини тамоман таслим бўлди, деб ўйлади. Шу важдан қимир этмай турар, ҳатто гапиргани ҳам келмас эди.

— Қандингизни уринг, ўғлим, — деб врач бориб ўрнига ўтирди-ю, Самандарни ҳам имлаб, ёнига ўтқизди. — Жуда соз, ўғлим, шунчалик меҳнат қилибсиз, яшанг. Аммо, ўғлим, хафа бўлмангу, мен бу ишни ёлғиз ўзим сира ҳал қилолмайман.

— Иима? — Муаммо ҳал бўлди, деб тамоман ишопган Самандарнинг тарвузи қўлтиғидан тунди.

— Ҳа, ўғлим, бошқа врачлар билан ҳам маслаҳатлашиб олишимиз керак. Уларни кўндиришга ҳаракат қиламан.

— Яхши, мен қаерда кутай? — Самандар ерга қаради.

— Сиз кетавринг, ўғлим, икки кундан кейин хабар оласиз.

Самандар эшикка қўл узатган эди:

— Ҳўв, полвон, ғалтакни ким кўтаради-а? — дея уни тўхтатиб хахолади Жўра қизиқ.

Самандар хонага кириб, штанганнинг бир ёғидан кўтаришди.

Самандар жилла бўлмаса, ноумид қолмаганига ҳам хурсанд бўлиб еру кўкка сиғмас, иложи бўлса Жўра қизиқнинг қўлидан рулни чанг солиб олгудай суқланиб боқар, қулоғига моторнинг бир маромда гувиллаши-ю, ҳар замонда машинанинг «би-би»лашидан бўлак овоз кирмас, одамлар ҳам, от-улов, ҳатто биноларгача кўзига машина бўлиб кўринар эди. Шу кўтаришкани кайфиятда Самандар Дилқушога етиб келганини ҳам сезмай қолди. Соатига қаради. Олтидан ошибди. Автобазага киришга кеч бўлди. У бир оз ўйланиб турди-да, тоғ бағридаги арчазор томон юрди. Тоғ ҳавоси унинг хаёлларига эрк берди. Кўм-кўк арчазор орасидан Зумрад чиқиб келаётгандай бўлди. Самандар каттагина арча дарахти қалпи соя ташлаб турган харсапг устига чўзилди. Чалқанча ётиб, арча шох-

лари орасидан кўм-кўн жилваланаётган типик осмонда ҳам Зумраднинг аксини кўрди. Ёнбошига ағанаган эди, оқ халатда онаси кўзига кўришди. Ғалати бўлиб ўрнидан турди. Ортиқ ўтиролмади. Аста одимлаб, пастга тушди.

ТўRTИНЧИ БОБ

Автобазада кейинги бир-икки ойлик топшириқ сурункасига бажарилмай қолди. Бунинг устига яқинда келган текширув комиссияси машиналарнинг бекор туриб қолиши оқибатида давлатга етказилган бир неча минг сўмлик зиён учун базага каттагина жарима солди. Раҳбарлик бўшаштирилгани ва автомашиналарнинг бир меъёрда ишлашини яхши йўлга қўйиб, вақти-вақти билан назорат қилмагани учун Тўра Салимовичга партия жазоси берилди. Машиналарнинг техника жиҳатидан ҳаминша шай бўлишини таъминлай олмаганликлари ва бунинг оқибатида сарф-харажатлар белгиланганидан ошиб кетгани учун бош инженер Ғиёсов ҳамда гараж мудирин Шер акадан икки ойлик маошлари миқдорига пул ушлаб қолиш ва уни давлат ҳисобига ўтказиш база бухгалтериясига топширилди.

Ҳали бу ишлар бир ёқлик бўлмасдан, беш минг сўмлик эҳтиёт қисмлар йўқолгани ҳақидаги нохуш хабар бутун автобазадагиларни астойдил ўйлантириб қўйди. Бу масалага ҳар ким ўзинча бир нисбат бериб, мушоҳада этар, бироқ калаванинг учини тополмай қўл силтаб кетшар эди. Эҳтиёт қисмлар йўқолди, деб овоза тарқалганининг эртаси кунин бу масала анча равшанлашгандай бўлди-ю, ammo деярли барча шофёрлар: «Бу Абдушукурга қўйилган тузоқ», деб шубҳаланиш уёқда турсин, ҳатто бу гапнинг ростлигига қатъий ишончсизлик билдирдилар, бир тўп шофёрлар дастлаб Ғиёсов билан Шер акага мурожаат қилишди. Улар билан бирор ечимга келолмагач, тўпша-тўғри Тўра Салимовичнинг ҳузурига боришга қарор қилишди.

Секретарь қиз уларни тўхтатди.

— Тўра Салимович баандлар, — у шундай деб бир оз тарадудланиб қолди. Сўнг ишончсиз оҳангда, — у киши бугун умуман қабул қилолмайдилар, асабийлашиб ўтирибдилар, — деб қўшиб қўйди.

— У киши асабийлашиб ўтирган бўлса, бизнинг асабимиз жойида, иккаласини омихта қилсак, ўртамеъна бир кайфият бўлиб, на сых, на кабоб куяди, биз ҳам хурсанд, у киши ҳам, олам гулистон, — деди Жўра қизик секретарь қиз ўтирган столга яқинлашиб ва энганиб: — Қани энди кириб, сизнинг қабулнингизда ўн беш нафар азамат шофёр

турибди, деб айта қолинг, оппоқ қиз,— деди шивирлаб.

Секретарь қиз ноилож ўрнидан туриб кабинет эшигини очиш учун энди қўл узатган эди, ичкаридан Тўқли чиқди. У тўдани кўриб, аввал раиғи бир оз оқариб, ҳаяжонланди, аммо тезда ўзини идора этиб: «Ҳа, азаматлар, тиңликми, ўзи», дея ҳамкасбларига мурожаат этган эди, ҳеч ким чурқ этмади. Ўзидан хавотир олган Тўқли:

— Мен ҳам ёрдам сўраб ёзган аризамга қўл қўйдириб оламан, деб кирсам, хўжайиннинг авзойлари бузуқроқ экан, индамай қайтиб чиқдим. Бугун қирмай қўя қолинглар, муҳимроқ иш бўлса, тағин ишқал қилиб қўймасинлар хўжайин,— деб кичкина кўзларини пирширатиб, алаш-жалаш атрофга қараб олди.

— Парво қилмай қўя қолинг, Тўқлиной, ўзи ишқал иш билан кирмоқчимиз,— деди Жўра қизиқ Тўқлининг елкасига қўл ташлаб.

— У қанақа ишқал иш экан, ахир мен ҳам шофёрман-ку, билиб олай жинла бўлмаса.

Тўқлининг бу қадар қизиқиб қолгани шофёрларнинг шубҳасини баттар ошириб юборди.

— Ўзингиз биладиган иш-да, Тўқлиной...— деди шофёрлардан бири ва бир оздан сўнг:— Эҳтиёт қисмлар,— деб қўшиб қўйди.

Тўқли бу гапни эшитиб, ичидан зил кетган бўлса-да, куч билан ўзини босиб:

— Шу ишга Тўра Салимовични безовта қилишнинг ҳожаги бормикин? Ахир қўлимда Абдушукурнинг мендан қабул қилиб олган ҳақидаги тилхати турибди,— деди хотиржам гапирётгандай.

— Қани ўша тилхат? — Жўра қизиқ Тўқлига тикилди.

Тўқли зарби мўлжалнинг худди ўзига тушганидан хурсанд бўлиб, энди тамоман хотиржам оҳангда:

— Ҳе, йўқ, оғайни, бу жавжалли иш. Тилхатни тегизли одамлар талаб қилгандагина кўрсатишим мумкин,— деб Жўрага муғамбирона кўз қисиб, қабулхонадан чиқиб кетди.

Машмашани эшитиб, кабинетнинг эшигини очган Тўра Салимович шофёрларга ҳам эйтибор бермай:

— Нима, бу ер отхонами ёки қабулхонами?...— дея аччиқ киноя билан «қизим, сенга айтаман, келишим, сен эшит», қабилда секретарь қизга қараб гапирди.

— Отхона ҳам эмас, қабулхона ҳам, ўртоқ директор,— дея Жўра қизиқ ҳам кинояга киноя билан жавоб қайтарди,— балки иш юзасидан муҳим масалалар ҳал эткиладиган уй бу.

— Бинобарин, нима демоқчисиз?— Тўра Салимович яна баладдан келиб савол назари билан қараб қолди Жўра қизиққа.

— Бинобарин, демоқчиманки, Абдушукурнинг тилхат бериб, эҳтиёт қисмларни олиб, кейин гумдон қилгани ҳақидаги гап уйдирма, кимнингдир пайрағи,— деб қатъий оҳангда гапирди Жўра қизиқ.

— Бинобарин, нима демоқчисиз?— Бошлиқ дурустроқ жавоб тополмай яна бояғи сўзиши қайтарди.

Жўра қизиқ бўш келмади. У кейинги гапни ҳам яна бошлиқнинг сўзидан бошлади:

— Бинобарин, демоқчиманки, эҳтиёт қисмлар ҳақидаги уйдирманинг ноёнига етиб, ҳақиқий побакор жазолашмангучча, Абдушукурни ишдан бўшатмасликни бутун коллектив номидан талаб этамиз.

— Ким талаб этади?— Тўра Салимович қалтироқ овозда сўради.

— Биз талаб этамиз!

— Аниқроқ?

— Аниқроғини айтдим, бутун коллектив деб,— деди Жўра қизиқ зарда аралаш.

— Бутун коллективга бориб айттингим, бу ерда мен хўжайинман. Бинобарин, масалаларни коллектив эмас, мен ҳал қиламан. Шу билан бирликда маълумларингиз бўлсинки, мен ипоқ давлат мулкига кўз олайтирадиган одам билан ишлашни истамайман. Абдушукур эҳтиёт қисмларни қабул қилиб олганига тилхат берган. Хўш, энди тушунгандирсизлар гапга?

— Гапга тушунингизга тушунамиз, Тўра Салимович, булар шофёр экан деб, гўл фараз қилманг,— деди ўкинч билан Жўранинг ёнида турган новча киши.— Аммо биз Абдушукурни яхши биламиз, бу ерда англашилмовчилик бўлганга ўхшайди. Шу масала бир ёқлик бўлгунча сабр қилиш керак. Биз ақлдан қилиб турган эдик. Мана бу касба союз маҳаллий комитетининг шу ҳақдаги қарори,— дея бир парча қоғозни секретарь қиз ўтирган стол устига ташлади.

Тўра Салимович бу сира қутилмаган зарбага унинг кучини босиб тушадиган зарба билан жавоб беришга ожизлигини сезди-ю, ичидан зил кетиб, лом-ним деёлмай қолди.

Жўра қизиқ шапқасини бостириб кийиб олди-да:

— Хайр, Тўра Салимович, андаккина ишимиз чала қолган эди,— деб қўл силтади ва шофёрларга боши билан «кетдик» инорасини қилиб, эшик қабзасига қўл узатди.

Тўра Салимовичнинг қимирлашга ҳам ҳол қолмаган эди. У қўлини кўтарган ҳамано секретарь қиз фаҳмлаб, столидаги касаба союз маҳаллий комитетининг қарорини ёзилган қоғозни бошлиққа узатди.

Асли эҳтиёт қисмларнинг йўқолиш ҳаптомаси бундай бўлган эди.

Тўқлининг машинаси автобазага етмасдан анча олдиноқ шошилгич сигнал бериб келди. Диспетчерлик хонаси олдида қаттиқ тормоз берилди. Тўқли Абдушукурнинг иш столига бир парча қоғозни ташлаб:

— Қўл қўйинг мапа бунга, эҳтиёт қисмлар, жуда шошиб турибман, ҳозироқ яна марказдап юк олиб келишим керак экап,— деди.

Автобазага кеч мол олиб келинса, диспетчерга топшириб кетиш тўғрисида махсус буйруқ бўлгани учун Абдушукур гапни айлантормасдан Тўқлидан:

— Неча яшик?— деб сўради.

— Уч яшик, беш минг сўмлик,— деди шошилиб Тўқли.

Абдушукур қоғозга қабул қилгани ҳақида қўл қўйиб бериб, ўзи иш билан банд бўлди. У ҳали қўлидаги ручкани қўйиб, ўрнидан туришга улгурмай, Тўқлининг машинаси кўздан ғойиб бўлди. Абдушукур деразадан қараган эди, яшикни кўрди-ю, типчланиб ўтирди. Шу бўйи уч соатча ўрнидан қўзғалмади.

Тўқли машинасида қайтиб келиб, уни қўйиб кетганидан кейин орадап яна бир соат ўтгач, Абдушукурнинг юраги алланечук бўлиб, шоппилиб эппикка отилди. Диспетчерлик хонасининг рўпарасидаги девор устида қум тўлатилган яшикдан бўлак нарса йўқ эди.

Абдушукурнинг юраги қаттиқ ура бошлади. Чопиб диспетчерликка кириб телефонга қўл узатган пайтида соатига қараб ўйлапиб қолди.

— Кимга телефон қиламан? Тўра Салимовичгами? Нима дейман? Тўқли йўқ эҳтиёт қисмларни топширдим, деб мепдан қўл қўйдириб кетди, дейманми?— унинг ләбларини шивирлади. «Йўқ», деди яна ўзига.

Абдушукур яқинда Тўра Салимович билан гапларини қочиб кабинетдан чиқиб кетаётганда, қабулхонада Тўқли билан дуч келганини, сўнг унинг юпатиб айтган сўзларини хотирлади. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Яна рўй берган фалокатнинг олдин олпин, хатопи тузатиш чораларини излай бошлади. Мантқиқа тўғри келадиган бир нима ўйлай олмади. Бу гапни битта-яримтага айтиш ҳам хавфли, чувалашиб кетади.

Абдушукур сабр қилди. Аммо воқеа бўлган кечанинг

эртасига Жўра қизни келиши билан уни хабардор қилди. Ҳали улар бирор қарорга келиб улгурмаган эдилар. Шу орада Тўқли келиб қолди-ю, бу гап дув этиб бир зумдаёқ тарқаб кетди.

Жўра қизниқ диспетчерлик хонасига келиб, Абдушукурни бир оз тинчитгандай бўлди. Энди чиқиб кетаётган эди, яна олдида Самандарга дуч келди.

— Э, Самандар Қаландар ўгли, бормилар, бардамгина юриптиларми? — дея қуюқ кўрпшгач, тегажаклик қилди: — Темирларини ола келмантилар-да, марказга элтиб қўяр-дик яна.

— Раҳмат, темир ўз вазифасини бажариб бўлди. Ма-на, ўша куни ваъда қилинган қоғоз ҳам олинди, — Жўра қизниққа врачнинг рухсатномасини кўрсатди. — Энди навбат ўзимизга, Жўра ака, — дея Самандар ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарди.

Жўра қизниқ яна ҳазил қилди:

— Бу дейман, ўзлари ҳам биз қатори шофёр эканла-ру, кечаги савлат-важоҳатларини кўриб, бирор идоранинг бошлигимисиз, деб ўйлабман.

Самандар жавобга энди оғиз ростлаган эди, кимдир Жўра қизниқни чақириб қолди.

Самандар унинг кетидаи завқ билан тикилиб қолди. Ичида кири йўқ, дали-гули одамни жуда ёқтирарди у. Бундайлар билан ҳар бир ишда жуда тез тил топиш мумкин. Ўзи ҳам шунақа. Тортиниб ўтирмайди. Каттаи ака, кичикни ука деб етти ёт бегонага ҳам қўшилиб кетаверади. Ўзини оғир-вазмин кўрсатиш учун овозига сохта оҳанг бериб, тилёғламалик қиладиган одамни кўрса, жини қўзгайди. Битта-яримта ўртоғи шундай қилгудай бўлса, ўша ваҳоти: «Тушунолмай қолдим, бирор мажлис-нажлисда ўтирибмизми ёки ўз давраимиздами?» — деб таңбеҳ беради. Ортиқча такаллуфни ёқтирмайди, нимаики муддаоси бўлса, очик гапириб, очик жавоб олишни хуш кўради.

Самандар Жўра қизниқда шундай хислатларни кўриб, ичидаи қувонди. Бундан кейин у билан бирга ишлашини ўйлаганда эса кўнгли яна шод бўлди.

Шу кайфият билан диспетчерлик хонасига кирди-ю, Абдушукурнинг тунд чеҳрасини кўриб, ҳайрон қолди. У дўстини камдан-кам бу ҳолда кўрар, Абдушукур ҳам бирор жиддий гап бўлмаса, унча-мунчага парво қиладиганлардан эмас эди. Шунинг учун Самандар кира солиб унга мурожаат қилди:

— Тинчликми?

Абдушукур дўстининг кириб келганини ҳам найқама-

ди. Аллақандай қоғозларни титаётган эди. Самандарнинг овозини эшитди-ю, унинг ҳам юрагини гаш қилмаслик учун бўлиб ўтган машмашани сездирмай, кулиб кўришди, ҳол-аҳвол сўрашди.

— Нима бўлди, тинчликми ўзи?— яна савол пазарп билан унга тикилиб қолди Самандар.

— Ҳеч нарса, нега энди бир нарса бўлди, деб ўйлаяпсан?— Абдушукур ўзини тутиб жавоб қайтарди Самандарга.

Самандар ортиқ уни қистамади. Демак, айтгиси келмаяпти. Кулиб, врач берган қоғозни Абдушукурга узатди. У қоғозни кўздап кечириб, Самандарнинг қўлини маҳкам сиқиб, бағрига босди, юзидан ўпди.

— Табриклайман, дўстим, мана энди бирга ишлашамиз.

— Раҳмат.

— Бўлмаса сен тезроқ директор уёқ-буёққа кетмасдан учрай қол.

Абдушукур шундай деб, Самандарга Тўра Салимовичнинг кабинетига олиб борадиган йўлни кўрсатиб, ўзи яна иш столига ўтирди.

Абдушукур Самандарни ишга олишини илтимос қилиб, директор билан гаплашганини айтмади. Ҳозир эса ўйлашиб қолди. Хаёлидан: «Бари бир директор айтади, Самандар хафа бўлмасмикин?» деган фикр ўтди... «Бошлиқнинг феълини билгач, ўзи тушуниб олар», дея ўзига тасалли берди-да, сўнг тамомап ишга кўмилиб кетди.

Тўра Салимович Самандарни хуш муомала билан кутиб олди, ўтиришга жой кўрсатиб, сўнг унинг муддаосини сўради.

— Ўртоқ Тўхтаев сизга юборган эдилар,— дея Самандар қоғозни узатди.

Тўра Салимович қоғозга тезгина кўз югуртирди-ю, елкасини қисиб, ишончсизлик билан Самандарга тикилди, сўнг:

— Улуғ Ватап уруши инвалидимисиз?— деб бош-оёқ Самандарни кўздап кечирди.

Самандар «шундай», деб лўнда қилиб жавоб бера қолди.

Тўра Салимович ҳеч нарса тушулмадим, дегандай ҳамон Самандарга кўз тикиб турар эди.

— Урушда икки оёқдан ажралганмиз,— деб настга ишора қилди Самандар.

— Шошманг, сизнинг тўғрингизда Абдушукур менга ҳеч нарса демаганмиди?

— Билмадим.

— Бу ҳақда ўрталарингизда гап бўлганмиди?

— Йўқ.

— Қизиқ,— дея Тўра Салимович Самандарга энди хавфсиз раб тикила бошлади. Ҳатто ундан шубҳаланиб, эҳтиёт чораларни ҳам ўйлаб қолди.

Хаёл уни бир зумда олам-жаҳон ерга олиб бориб келди. Ниҳоят, буни Абдушукурнинг тузоғи хаёл қилиб, қаттиқ асабийлашди. «Демак, атрофига одам тўплаяпти! Йўқ, одам тўплаб бўлсан. Мен бу тирранчангни ҳам жингиртоб қилиб олганда ҳолларингни кўраман», деб хаёлидан ўтказиб қўйди Тўра Салимович.

Ҳеч нарсадан хабарсиз Самандар директорнинг узоқ ўйга ботганини кўриб:

— Хавотирланманг, врачдан қоғозим бор, анча машқдап кейин иш сўраб бордим шаҳар комитетига ҳам,— дея изоҳ берди.

Тўра Салимович шаҳар комитети сўзини эшитгач, анча ҳушёр тортиб, юзига сохта табассум югуртди ва ўзини гўё Самандарга ғамхўрлик қилаётгандай кўрсатиш мақсадида:

— Бу-ку тўғри-я, аммо сизнинг ҳаётингизни ўйлаяпман, ука!— деди у жуда мулойимлик билан.— Умрингизнинг буёғини яна таҳликага солиб нима қиласиз, дейман-да, тағин ўзингиз биласиз. Сиз бизларни деб қон тўқкансиз ахир, буни ўйламай, иложимиз қанча. Бунинг устига бизда иш оғир, одам етишмайди, баъзап икки смена ишлаб қолишга тўғри келади. Қайдам, дош берафмикансиз, ярим-та оёқ билан.

— Буёғидан ташвишланманг, ўзимни жуда пишитганман,— Самандар яна ишопч билан таъкидлади.

Тўра Салимович бир ёқдан, қўлидаги қоғоз, иккинчидан, ишвалидлигини ўйлаб, бошқа бир нима дея олмади. «Аммо нима бўлганда ҳам Абдушукурнинг оғайнисидан!»— деган хаёлга бориб, чеҳраси тупдлашди. Самандарга нисбатан унда қандайдир бир ички адоват пайдо бўлди. Кўпинча у ўз айтганини қилдирилмаганида шундай бўлар эди. Бугун ҳам айтганини ўтказа олмади, бунинг устига Абдушукур олдида бир пақирлик одам бўлиб қолди. Ахир у: «Хаҳ, холнинг шу экан, менга хўп дея қолганинг маъқул эмасмиди?»— деб ўйламайдими? Шу андишаларга бориб, Тўра Салимович узоқ сукут сақлади. Бироқ бирон чора кўролмаслигига кўзи етиб, қўнғироқ тугмасини босди. Хаёлига қаерда нам Жўра бошлиқ шофёрлар тўдаси билан бўлган тўқнашув келди. Шундан сўнг у қовоғини солганча гўё олдида ҳеч ким йўқдай Самандарга бир оғиз ҳам сўз

айтмади. Эшиқдан мўралаган секретарга. Шерни чақдирши айтди-да, аллақандай қоғозларни титиши билан машгул бўлди.

Самапдар кабинет жиҳозларига кўз ташлади. Бошлиқнинг ёзув столи тўқ зангори мовут билан ёпилиб, устига ҳаддан ташқари бесўнақай каттакон сиёҳдон, унинг ёпидаги стакапга йигирмадан ортиқ турли рангдаги қалам солиб қўйилган. Хонанинг ўртасида суянчиғи баланд қора диван, унинг устига ҳам шу рангда мовут сирилган, нариги девор тагига қатор стуллар терилган. Хонанинг ўртасига гилам тўшалган бўлиб, девор тагларига пойандоз ташланган. Тўрт деворнинг деярли бўш жойи йўқ эди: турли плакатлар, машиналарнинг схемалари, ҳикматли сўзлар ёзилган оқ қоғоз.

Самандар Тўра Салимовичга зимдан қарарди. Осилиб турган бағбақасида каттакон холи бор экан. Бошини орқага ташлаб юрса керак, энгаги бўйни билан қўшилиб кетгандай. Ҳуда бесаранжом ўтираркан, ҳали пастга қарайди, ҳали тортмасини очади, ҳали ҳожат бўлмаса ҳам телефонга қўл чўзади, хуллас, ҳаминша ҳаракатда. Самандарнинг болалик йиллари эсига тушиб кетди. Ўтирган ерида қимирлайверса, отаси раҳматлик: «Ҳадеб штиллайверма, бесаранжомликка ўргансанг, тўрт киши билан ҳам хотиржам ўтириб гаплаша олмайсан, одамови бўлиб қоласан», дерди.

Самапдар яна бошлиққа разм солди. Газета ўқиганда кўп жумлаларнинг тагини кўк, қизил, қора, сариқ, жиггаранг қаламлар билан чизиб қўйибди. Нега бундай қилганининг сабабини Самандар тушунолмаб кўзини узди. Вурчақдаги этажеркага қаради. Қалаштириб ташланган катта-катта китоблар чанг босиб ётибди, унинг ёпида катта энциклопедия турибди.

Тўра Салимович Самандарга яна бир қур кўз ташлади-да, қўнғироқ тугмасини босди, эшик очилиб, секретарь қиз мўралади, «эшитаман» дегандай бошлиққа тикилди.

— Чой!

— Хўп бўлади.

Секретарь эшикни ёпиб улгурмай, баланд бўйли, жусадор, сочи устарада қирилиб, чуст дўйини кийган эллик беш-олтмиш ёшлардаги киши ичкарига кирди.

— Чақдирган экапсиз.

— Ҳмм... ишлар қалай?

— Дуруст, полиинга ҳаққим йўқ. Эшитаман?

— Бу кишини шаҳар партия комитети бизга ишга тавсия этипти. Машина-шашинанг борми?

— Бор, қай куни олинган янги си ҳали ҳеч кимга бир-кетилгани йўқ.

— Янги сини қўя тур, тағин нима бор?

— Юрий ремонт қилиб қўйилган уч тоннали машина турибди.

— Ҳа, майли, шуни бера қол, авобусга ўхшаганда-а?

— Йўқ, юк машинаси.

— Ҳа, бари бир, беравер!

— Йоним билан.

— Ҳа, айтгандай, тунов купи маорифдан телефон қоқишувди, ўнпичи сиф болалари билан ҳафтада тўрт соатдан амалий машғулот ўтказини бизга юкланибди. Сенга айтаман, деб эсимдан чиқибди. Шу болаларни ҳам бу кишига тошпир.

Бошлиқ шундай деди-ю, Самандарга қараб: «Бизда шунақа иш чиқиб қолса, сўраб ўтирмай тошпирерамиз», деб қўйди. Самандар ҳам бир нима дейиш керак бўлгани учун «яхши», деб қўя қолди.

— Хужжатларингиз ёнингиздами?

— Ҳа, ёнимда,— Самандар хужжатларини стол устига қўйди.

— Бу қоғозни партия ташкилотимизнинг секретари Гиссовга беринг. Қолганлари менда қолсин, кейин оласиз.— У коммунистини ҳисобга олиш учун берилган қоғозни Самандарга узатди.

Самандар қизариб, қоғозни олиб, ёп чўнтагига солди. Боя шонилганидан хужжатларининг ичига қўшиб қўйган экан.

Автобаза бошлиғи «бўлди» деган каби бошини қимирлатиб қўйгач, Шер ака: «Қани кетдик», дея эшик томон юрди.

Янги ходим индамай унинг орқасидан эргашди.

Коридордан чиқиб ҳовлига бурилгач:

— Кечирасиз, отингиз?

— Самандар.

— Жуда соз, жуда соз, фамилиянгиз-чи?

— Муслимов.

— Ҳа, Муслимов денг? Менинг бувамнинг отлари ҳам Муслим эди. Жуда чиройли от, ҳа, жуда чиройли. Муслим.— Шер ака сўзларни қайтариб айтишни, кўпинча бирор сўзин алоҳида чўзиб талаффуз этишни, гапириш олдида «кечирасиз» иборасини ишлатишни хуш кўрарди. Одатича: «Ҳа, Муслим денг», деди-да, сўнг муҳим бир нарсани унутган каби:

— Ҳа, кечирасиз, қаранг, отангизнинг отларини сўраш-ни учутаёзибман-а. Ахир сизни нима деб чақираман?

Бу одамнинг бир қараганда содда, аммо бачканароқ сипчқовлиги, гапириш оҳангидаги ўта такаллуфдан энци саси қотди.

— Исмимни атаб чақираверасиз,— деб гапни узди.

— Ҳа, шундайми?— дея ўйланиб қолди Шер ака, сўнг: — Яхши йиғит экансиз,— деб қўшиб қўйди.

Самандар гараж мудирининг бу гапига ортиқча эътибор бермай, кулиб қўя қолди.

— Бизнинг бошлиғимизни Тўра Салимович деб расман чақирмасангиз, астойдил хафа бўладилар, ҳа, хафа бўладилар. Сиз ҳам билиб қўйинг, деяпман-да! Энди бошлиқ бўлгач, гапига қулоқ соласиз-да, албатта. Тартиб шунга талаб этганда кейин уш бажариш керак, ҳа, бажариш керак. Тартиб бор жойда иш қўнгилдагидай сарапжом-сарипта бўлади.

Шер ака айвоннинг бир четида турган эски уч тонали машина олдига бориб тўхтади.

— Сиз мапа шу машинани ҳайдайсиз. Жуда яхши, зўр машина бу, ҳа, жуда зўр. Илгари ўзим минганман буни,— деб фахр билан қўшиб қўйди Шер ака. — Энди мен бориб майда-чуйда ишларимни қилай. Сиз машинанинг уёқ-буёғини қаранг, истасангиз, Абдушукурдан путёвка олиб, бир-икки соат айланиб келинг. Ҳар ҳолда, машинани бир кўздан кечирганнингиз маъқул-да,— деб диспетчерлик хонаси томон кетди.

Самандар ёлғиз қолди. Бу ердаги ҳар бир парса, ҳатто одамлар ҳам бошқалардан тамоман бўлакча бўлиб қўрина бошлади. Машина эса негадир шу топда унга узун қиш кечалари бувиси ўзи кўрмаган бўлса ҳам оғзининг сувиши қочириб таърифлайдиган ариши аъло каби туюлди. Самандар ёш болалардай қувончдан нафасини ичига ютиб, сакраб бориб кабина эшигини очди. Ўра ўтиргичга яхшилаб ўрнашиб олиб, рулни бир-икки ўнгу сўлга айлаштириб кўрди. «Люфти яхши экан», деди ўзича. Сўнг стартерни босган эди, мотор бир-икки «ғиж-ғиж-ғиж» этиб, гуриллаб кетди. Самандарнинг қулоғига бу овоз гўзал тоғ қизларининг завқ билан қуйлайдиган қўшиқлари сингари ёқимли, қалбига яқин, Дилкушонинг бутун вужудинга ором бахш этувчи тонг насимдай роҳатижон туюлди. Самандар муфтанга босиб, машинани тезликка солди, сўнг газ тугмасини секин қўйиб юборди. Машина силкинмай, оҳишта силжиди. Бу Самандарнинг ҳаётга қайта келишининг

чинакам намойиши эди. У тэрмозни босди. Бошини орқа суянчиққа ташлаб, кўзларини юмди. Юраги шодликдан гупиллар, томирларидаги қон баданларини қитиқлаган каби жўш уриб, уни сармаст этар эди.

Самандар шу кўйи қанча ўтирганини билмайди. Унинг қалбини ширин бир туйғу қитиқлай бошлади. Кўзларини очиб, машина ойпаси оша автобаза деворининг нарёғидаги мирзатеракларга тикилди. Япроқлар унинг қувончига шерик бўлган каби силкинар эди. Шошиб аллақасқдан гувиллаб келган ел қулоғига «Зумрад», деб шивирлагандай, бўйинини қитиқлаб ўтди.

Самандарнинг васл иштиёқида ёниқ қалби Зумрадни кўмсаб хаёлига эрк берди. Уни бутун бўй-басти билан кўрғандай бўлди. Шахло кўзлари Самандарга қадалди. Чиройли табассум ҳада этди. Ўзигагина хос ажиб бир хуш овози билан сўзлади, Самандарни муборакбод этди. Самандар бир зумдаёқ қалбини остин-устин этган шу латиф маъзарани яна ва яна кўриш учун жон ҳоврида кўзларини юмди. Энди қиз араз тўла кўзларини Самандардан олиб қочиб, ерга қадади. Унинг гилос каби тиниқ ва жуда нафис юпқа лаблари алланарса дегандай бўлиб қимирлади. Бироқ Самандар яхши англай олмади. У Зумрад ёнига келиб қолган каби шошилиб кабина эшигини очган жойида, ўзидан-ўзи хижолат чекиб қўлини тортди. Апчадан буён кўришмаганини эслаб, ўзини койиди. Бошини рулга қўйиб, яна кўзларини юмди. Ўша Абдушукур билан мактуб йўллаганининг эртаси куни тоғ ёнбағрида Зумрад билан бўлган қисқа учрашувини хотирлади. Қиз эғнида қоракўл ёқали қора пальто, оёғида амиркон маҳси, бошида гулли шол рўмол. Тоғ шамолидан юзлари қизариб, унинг бир латофатига ўн латофат кўшилган эди. Зумрад Самандар билан орадан ҳеч гап ўтмаган каби жуда самимий гаплашди. Самандар уни Марат билан учратганини, ўша кўнгилсиз гапларга шу сабаб бўлганини айтишга бир-икки оғиз ростладию, аммо шу заҳоти бу фикридан қайтди. Бу билан қаршисидаги меҳр тўла шахло кўзларга изтироб кўланкасини соладигандай бўлиб туюлди. Иккинчидан, Марат масаласида Абдушукур бор гапни айтди. Зумрад ўша куни уни танисмай ўтиб кетганига ҳам ишонч ҳосил этди, кўнглидаги гина чекиниб, унинг ўрнини илиқ меҳр, садоқат тобора кўпроқ эгаллай бошлади. Самандар енгил нафас олди. У ҳамон қувонч оғушидан чиқмаган эди. Абдушукурнинг овози ўзига келтирди:

— Саман, Саман, нима қилиб ўтирибсан? Сени Ғиёсов йўқлаяптилар.

Самандар «ҳозир», деб кабинадан сакраб тушиб, овоз чиққан томонга югурди.

Партия ташкилотининг секретари бош инженер Ғиёсовнинг мўъжазгина кабинети. Хона узунчоқ бўлиб, тўрда кичкина стол, бир ёқ деворга машина схемалари чизилган учта плакат осиб қўйилган, афтидан, жуда зарур бўлса керак, ҳаммасида турли қаламлар билан чизилган белгилар бор. Уйнинг бир бурчагида, тумбочка устида кичкина сейф турибди.

Ғиёсов Самандарни ўрнидан туриб, очиқ чехра билан кутиб олгани бир ёқдан уни хижолат қилган бўлса-да, ammo бир кўришнинг ўзидаёқ шу камтарин кишига исбатан юрагида илиқ меҳр уйғонди. Ғиёсов кўрсатган жойга ўтирар экан, унга ҳавас билан тикилиб қолди. Кўзларининг аллақаерини Зумраднинг кўзларига ўхшатди. Юраги жиз этди. Оқ юзидаги кулгичи одамни яна ҳам ўзига жазм этар эди. Гапирганда кўзлари ҳаминча суҳбатдошига тик боқиб, кулиб туради. Кенг пешонасида ажин бўлмаса-да, сочи сийраклашган, унда-мунда оқ ҳам оралабди. «Миясини эритганидан шундай бўлган-да», деб болаларча мушоҳада этди ўзича Самандар.

Ғиёсов Самандарнинг шаҳар партия комитетидан олиб келган қоғози билан унинг партия билетини синчиклаб кўздан кечиргач, суҳбатдошига мурожаат этди:

— Жуда соз, жигар, — у одамлар билан муомала қилганда «жигар» сўзини қўшиб, ўзига яқин тутганини фодалар эди, — мана ҳозир сизни темир дафтарга киритамиз, — дея энгашиб столининг пастки тортмасидан каттакоп дафтарни олди. Шошилмай Самандарнинг исми фамилиясини ҳамда отасининг отини, партбилет номерини, тураржойини сўраб, ёзиб қўйгач: — Мана энди сиз билан бемалол гаплашса бўлади, жигар, — деб кулиб турган кўзларини Самандарга тикди ва шу заҳоти: — Ҳа, айтгандай, келмасингиздан олдин одамларни нафтуни этибсизми дейман, — деб жилмайди.

— Йўғ-эй, шундай туюлгандир, — деб Самандар камтарлик билан ерга қаради.

— Йўқ, шундай туюлгани йўқ, жигар. У киши унча-мунча одамнинг юзига қараб: «Яхши одам экансиз», демайдилар. — Самандарнинг эсига ялт этиб Шер аканинг: «Яхши йигит экансиз», деган сўзлари тушиб, қизаринди. «Қайдам», деб қўя қолди.

Самандар бу камсуқумлиги билан Ғиёсовнинг ҳам қалбидан ўрин олди. У завқ билан кулиб туриб, Самандарни бош-оёқ кўздан кечирди-да, сўнг:

— Мактабни урушгача битирганмисиз? — деб мулозим овозда сўради.

— Ҳа, урушгача. Мана энди, ёрдам берсангизлар, Политехника институтининг сиртқи механика бўлимига кириш ниятим бор эди, — деди вазминлик билан Самандар.

— Албатта, жигар, сиздақаларга ёрдам бермасак, кимга ёрдам берамиз, — деди Ғиёсов. Унинг овозида қатъий ишонч оҳанги бор эди.

Самандар енгил нафас олиб: «Раҳмат», дея жим қолди.

— Сиздан бир илтимос, бизнинг партиявий ишларимизга ҳам ёрдам бериб турсангиз, — деди Ғиёсов Самандарга қараб.

— Жошим билан, шаҳар партия комитетидагилар ҳам буни алоҳида таъкидлаган эди.

— Раҳмат, жигар, бўлмаса сиз маданий-маиший ҳамда оммавий ишларни олиб боришга кўмаклашсангиз. Шу масалада бир оз бизларни изза қилишган эди. Шундан кейин анча-мунча иш қиллинди-ю, аммо назаримда ҳали бу соҳадаги ишлар кўпроққа ўхшаб турибди-да, жигар.

— Ўзингиз бош бўлсангиз, ишдан қочмаймиз.

— Ҳўда яхши, мана, эртадан чинакамига ишга киришаверасиз, ёрдам бўлса, ҳамиша тайёрмиз, сира тортинмай келаверинг.

— Раҳмат, бўлмаса мен кетсам.

— Бемалол, жигар, бориб ишларингизни қилинг.

Самандар диспетчерлик хонасига кирди. Абдушукурнинг бошида одатдагидай тумонат одам. У тортиниб, бир чеккада турган эди, Шер ака чақириб қолди.

— Ҳа, Самандар, нимани кутяпсан?

— Путёвка олай деган эдим.

— Яқинроқ бориб олавер, бугунча меҳмонсан, — деди кулиб Шер ака.

Самандар бари бир ийманиб турган эди, уни Абдушукурнинг ўзи чақириб қолди.

— Мана путёвка, табриклайман энди, оғайни, — дея ўрнидан турди. Путёвкани кўлига бера туриб: — Эҳтиёт бўл, — деб қўйди.

Самандар «маъқул» дегандай бош силкиб, ҳовлига чиқди. Машинага яқинлашганда, қулоқлари остида бир

нима қаттиқ жаранглаган каби ҳеч парсаи эштолмай қолди. Қўрқиб, жон ҳоврида икки қулоғига қафтларини босиб, ишқалай бошлади. Жаранг бир оз тинди-ю, ўзининг ҳаяжонланиши сира босилмас эди. Самандар рулга ўтирди. Моторни юргизгач, кабинанинг эшигини тақ этиб ёпди-ю, газ берди. Самандар база дарвозасидан чиқиб, яланглик томонга бурилгандан кейингила бир оз ўзига келди. Тормозни босди. Кабинанинг эшигини очиб, пастга тушди. Чавандоз суюк отининг ёлларини силаган каби машина қанотига қўнғач чангни кафти билан сидириб ташлади. Олдига ўтиб ҳавас билан номерига тикилди: ЭД 18—20. Энтикиб нафас олди, бир ёққа шопилаётгандай тез келиб рулга ўтирди. Мотор гувиллаб, машина энди бир текисда ишонч билан тикали йўлдан дўнгликка кўтарила бошлади. Пастда кафтдай майдон ястаниб ётарди. Футбол ўйнаётган бир тўп бола машинага йўл бериб, ўзларини четга олишди-ю, аммо Самандарни кўргач, бараварига қичқиришди. Болалар қувонганидан шу қадар қаттиқ қичқиришган эдики, уларнинг овози тоғ чўққиларига урилиб, акс садоси Дилкушони оёққа турғизгандай бўлди.

Самандар машинани тўхтатиб, бошини кабина эшигидан чиқарган эди, тикроқ бир бола чаққонлик билан зинага кўтарилиб, Самандарни қучоқлаб, юзларидан «чўлп-чўлп» ўпди. Бир зумда машинанинг икки оёқ зинаси бола билан тўлди. Самандар уларнинг ҳаммасини кузовга ўтқазиб, роса сайр қилдирди. Ярим соатлардан сўнг, болалар яна футбол ўйинига киришдилар.

Самандар бирпас майса-гилам устида ётиб, болаларнинг ўйинини кузатди. Иссиқ ҳаво нафасини бўғгандай ҳансираб, оқ кўйлагининг тугмачаларини ечди. Бўлмади. Юрак ҳоври босилмади. У чалқанча ётиб, кўкка қаради. Мовий осмоннинг булутсиз ерлари денгизнинг чуқур жойлари каби тўқроқ рангда жимирлар эди. Ўнг ёнбошига ағдарилиб, ўтларга назар ташлади. Тўлқинга ўхшаб тебраниб кўтарилаётган буг фазога интиларди. Тоғ чўққиларига қаради. Бу ердан кўкаламзор бориб тоғ этакларига қўшилган каби ҳаммаёқ кўм-кўк. Чўққиларга بازار солди. Яшил либосига қўшилиб кетмаслик учун атайин оқ бўрк кийиб алпдай виқор билан турибди. Кўзи арчазорларга тушди-ю, яна хаёлин Зумрад бади этди. Энди у бир дақиқа ҳам Самандарнинг ёнидан нари кетмас эди. Самандар чалқанча ётиб олди. Зумрад қўл узатса етгудай масофада муаллақ туриб,

Самандарга кулиб боқарди. Самандар кўзларини юмди. Бари бир хаёлига Зумрад келаверди.

У сапчиб ўрнидан турди. Ҳалиги биринчи бўлиб машинанинг зинасига чиққан болани имлаб чақирди.

— Ҳа, Самандар ака!

— Сен Зумрад опангни танийсанми?

— Вой, уларни ким танимайди. Зумрад опамларни ҳаммамиз биламиз, нима эди?

— Йўқ, ўзим, шундай сўрадим-да, — деди ўсмоқчи-лаб Самандар.

— Нима эди, айтавуринг, менга ишонамайсизми?

— Ишонаман.

Самандар яна бирпас ўйлашиб тургач:

— Қани, ўтир кабинага бўлмаса, — деди тўсатдан болага қараб.

Бола сапчиб кабинага чиқиб олди.

Машина катта кўчага бурилгач, Самандар яна болага муружаат қилди:

— Қайси мактабда ишлашини ҳам биласанми?

— Йе, бўлмасам-чи, биламан-да!

— Унда ҳозир борамизу, мен берироқда тураман. Сен кириб Зумрад опангни: «Сизни биров чақиряпти!» — деб олиб чиқасан, бўптимми?

— Бўпти.

— Зумрад опанг чиққандан кейин ўзинг кетаверсан, хафа бўлмайсанми?

— Вой, шунгаям хафа бўладими?

— Бўпти бўлмаса, бора қол!

Самандар бола кўздан ғойиб бўлгунча орқасидан тикилиб қолди. Сўнг машинани буриб келди. Орадан беш минут ҳам ўтмай, олдинда бола, унинг орқасидан Зумрад келарди.

Самандарнинг кўз олди жимиралишиб кетди. Зумраднинг қуёшнинг ботаётган нурида камалак каби товланаётган атлас қўйлаги, ўзига ярашиб турадиган «чамандагул» дўпписини кўриб юраги яна ҳапқира бошлади. У бир-икки чуқур-чуқур нафас олса ҳам бўлмади. Кабинадан очиқ ҳавога тушди. Унгача Зумрад етиб келиб:

— Муборак бўлсин энди, Самандар ака, — дея қаршида кулиб турарди.

Самандар бу фавқулодда ёқимли овоздан маст бўлиб бир лаҳза Зумрадга тикилиб қолди.

— Самандар ака, кетаверайми? — Боланинг овозидан у бир оз ўзига келди.

— Ҳа, кетавер, раҳмат, — деб унга қўл силтади. Бо-

ла ҳам қўлини силтаб, «биламиз» дегандай ўнг кўзини қисди-да, жилмайганча машинадан узоқлашди.

— Яхшимисиз? — Самандар машина кузови ёпида турган Зумрадга мурожаат эди.

— Шукур, ўзингиз тинчмисиз?

— Раҳмат, Зумрадхон, мапа, кўриб турганингиздай бардамман. Бу юришларимнинг бутун миниатюрчилиги фақат сизники, Зумрадхон.

— Нечук бундай дейсиз, Самандар ака? Бу юришингиз ўзингизнинг шижоатингиз, кучли иродангиздай, холос.

— Кучли ироданинг ҳам меҳрибон бир қалб ҳамиша посбони бўлиб, унга қувват бағишлаб турмоғи керак экан, Зумрадхон.

— Бунчалигини билмаган эканмиз. Иродангизга посбон ҳам тайин этибсизу, беҳабар қолибмиз-да.

Самандар ўзига боқиб турган сеҳрловчи жоду кўзларга тик қаради. Бардош беролмади. Жуда латиф бўйнидаги қора холга бейхтиёр бир қаради-ю, гуноҳ иш қилиб қўйгандек кўзларини оҳиста олиб қочди. Унинг вужудини аллақандай аллаловчи бир туйғу қамраб, карахт қилиб қўйган каби бўшашди.

Зумрад Самандарни худди шу ҳолда кўришни истарди. У қизлик ифлати ва айни чоқда ғурур билан мамнун жилмайди. Самандарнинг фронтга жўнаш олдидан турган ҳолатини кўз олдига келтирди. Позик қўллар тўлиниб, кучга кирибди, қошлари қуюқлашиб, пайваста бўлибди. Бир вақтлар болаларшиқдай беозор, уятчан кўзларда энди ўт чақпаб турибди. Оқ қўйлак осилиб турган елкалар кўтарилиб, куч балқиб қолибди. Бу ўзгаришлар, шубҳасиз, қиз қалбини қанчалик ларзага солмасин, мумкин қадар ўзини босиб олишга, туйғусини яширишга интиларди.

У поқулай вазиятдан қутулиш учун йўталиб, лабларини қимтиганча тарап кўкраклари хиёл кўриниб турган ёқа чоқини тузатган бўлди. Бармоқлари билинар-билимас қалтирар, йигитнинг бояги ҳолати қизда ҳам содир бўлаётган эди. Аммо чорасиз. Сеҳрли иш уни борган сари маҳкамроқ чирмаштириб, йигит томон судрар, пипҳоний бир куч қизни ҳолсизлантириш учун тинмай ҳамла қилар эди.

Самандар унинг бу ҳолатини сезгандай, Зумрад томон икки қадам ташлади. Қизнинг юрак ҳоври нафасига урган каби ўтли ҳарорат унинг бўйинларини қитиқлаб, аъзойи баданини қиздирди. У ловиллаб ёнаётган гулхан қаршисида турарди.

Зумраднинг саволи жавобсиз қолганини ўйлагандагина, хиёл хижолат чеккандай қизариб, титроқ овозда сўз бошлади:

— Ўша посбон ўзингизу, нега энди мени бунча қийнайсиз, — дея ўнг қўли билан қизнинг билagini секин сиқиб қўйди.

Самандарнинг оёғи остидан ер узилган каби каловланди. У шошилиб, иккинчи қўлини Зумраднинг ўнг билагига қўйиб, яна бир қадам олдинга силжиди. Энди улар бир-бирларига жуда яқин туришар, ҳар икки томон қаттиқ ҳаяжонда, сўз айтишга ожиз эди. Еру кўк икки қовушган қалбни ҳузур қилиб кузатаётган каби осуда. Шом ҳам ошиқ-маъшуқларни ёт кўзлардан асрагандай теварак-атрофни ғира-шира тун пардаси билан ўради. Кўк гумбазининг маликаси булутлар орасига шўғинди. Ёлғиз машинагина бу ҳароратли дамларнинг шоҳиди бўлиб турар, иккинчи ёқдан эса уларни ёт кўздан асрар эди...

* * *

...Иш вақти аллақачон тугаганига қарамай, Тўра Салимович негадир ҳали кетмаган, Абдушукурни койир эди. Ҳар замонда Шер аканинг: «Тўғри, эшитаман», деган дўриллаган овози қулоққа чалиниб, сўнг шамол уни аллақабёққа олиб кетарди. Машинани жойига қўйиб келган Самандар ҳеч нарсага тушунолмай, Шер ака билан Тўра Салимович ўрталарида туриб қолди.

— Хўш, йигитча, сайри гулзор тугадими? — Тўра Салимович аччиқ киноя билан унга мурожаат қилди.

— ...

— Эшитмаяпсиз шекилли-а? Неча соат йўқ бўлиб кетдингиз?

Самандар секин соатига қараб: «Уч соат», деди паст овозда.

— Уч соатда неча километр йўл босса бўлади?

— Тахминан, юз йигирма километрча.

— Бинобарин, қапча бензин кетади?

— ...

— Бунга келганда соқов бўласиз-а? Бу давлат маблағи, миқиб чиқиб кетганингиз бувағизининг бедов йўрғаси эмаслигига ҳам ақлингиз етар. Бинобарин, энди айтинг-чи, давлатнинг қимматли маблағини кўкка совуришга сизга ким ҳуқуқ берди? Менми? Мен давлат кишисиман. Бунга йўл қўйишга ҳақим йўқ? Уқдингизми?

Шер ака гапга аралашди:

— Тўра Салимович, машинага кўниксин деб, бир-икки соат юриб келсин, деган эдим.

— Кўниксин-пўниксин деган гапши билмайман. Эрта-гаёқ акт тузиб, машинадан уч соат фойдаланганининг пули биринчи машиданоқ ушлаб қолинишига буйруқ ёзасиз, эшитдингизми?

— Эшитаман, Тўра Салимович, — деди итоаткорлик билан Шер ака.

— Сиз эса, — дея Самандарга қараб боягидан ҳам аччиқроқ тил билан сўзлай бошлади Тўра Салимович, — қаерда ишлаётганингизни бир ўйлаб қўйинг. Қўзингизни очинг. Бинобарин, ҳеч кимга орқа қилмай қўя қолинг, уқдингизми? Шундай бўлсин!

Тўра Салимович ҳеч ким билан хайрлашмай, машинага ўтирди. Эшик «тарақ» этиб ёпилиши билан машина орқасидан тутуп пуфлаб, дарвоза томон қайрилди.

Абдушукур тўнка устида индамай, бошини ушлаб ўтирарди, хуноби ошган Шер ака бош чайқаб:

— Бошлиқ. Бўйсупамиз. Бошиқа илож йўқ, — деди-да, сўнг Самандарни юпатиб: — Қўйвур, тушуниб олганингдан кейин диққатинг ошмайдиган бўлади, — дея елкасига қоқиб қўйди.

Абдушукур ҳамон чурқ этмасди. Самандар унинг одатини яхши биларди. Ноҳақликка норозилик билдиришга ожизлик қилганда, у индамай ўтираверарди. Бу пайт Абдушукурдан бир нима сўраш бефойда.

Самандар иш соати печада бошланганини сўраб олиб, хайрлашди-да, автобаза дарвозасидан чиқди. У ишга чиққанининг биринчи куниеқ бўлиб ўтган кўнгилсиз тўқнашувни ўйлаб, чуқур хаёлга ботди. Гараж мудир Шер аканинг беозор сўзларини хотирлади. Жўра қизиқ биринчи куниеқ Самандарни тамоман ўзига мафтун этган эди. Бугун у Жўра қизиқ билан эски кадрдонлардай кўришди. Гиёсовнинг дилбар сўзларини эслаганда, руҳи анча энгил тортди. Чуқур нафас олиб, кўчалари томон бурила туриб, Абдушукурнинг маънос қиёфаси нўз олдидан кетмай қолди. Абдушукур бекордан-бекорга узини ҳам, бировни ҳам диққат қилмайдди. Жиддий бир гап ўтган. Аммо Абдушукурдан буни сўраб, билиб олишининг сира иложи йўқ. У бари бир айтмайди. Содир бўлган воқеани обдан ўйлаб, унинг айбдорини мутлақо аниқлагандан кейингина, хонаси келганда, ўзи ёрилиб қолади. «Хар ҳолда, қандай кўнгилсиз воқеа юз берди экан?»

Бу савол Самандарга тинчлик бермади. Сўнг базада

қиладиган ишлари, режаларини ўйлаб, минг бир кўчага кириб чиқди, ҳар гал ҳаёлига янги фикр келганда, ўрнидан туриб, очиқ деразадан ҳовлига қараб қўяр эди. Боягина ҳориган кўзлари тийраклашиб, уйқуни тамоман тарк этди. Самандарнинг ҳаёли Зумрадга, бугунги сира унутилмас учрашувга бориб тақалгач, кўзлари аста юмилди. У яна севгилисини қўмсар эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Кеча кечқурунги кўлгилсизликнинг асли сабаби бошқа ёқда эди. Самандар шунчаки Тўра Салимович ҳовури тапасига сигмаётган пайтда дуч келиб қолди. Тўра Салимович Алиники Валидан дегандай, аламини Самандардан олиб, заҳри бир оз ёзилган каби тинчланди. Иккинчи ёқдан эса, Самандарни Абдушукурнинг олдида қойийдиган хонаси келганидан ич-ичидан қувонди. Ҳатто Самандарга: «Ҳеч кимга орқа қилмай қўя қолинг», деб бир ўқ билан икки мўлжалга урганидан жуда мамнун бўлди. Унинг бу вазияти машинага чиқиб, ҳеч ким билан хайрлашмай жўнаб қолганидан ҳам шундоққина билишиб турар эди.

Абдушукур унга нима ҳам дейди? Бу — Тўра Салимович билан унинг ўртасидаги муносабатни яна ҳам чигаллаштиришдан бўлак натижага олиб бормас эди. Иккинчи томондан, Абдушукур одатича нохушлик олдида жим тураверади. Шер аканинг бу борадаги фикри эса тамоман бошқа бир олам. У нима бўлганда ҳам бошлиқнинг ҳар бир кўрсатмасига бўйсуниб, уни сўзсиз бажариш шарт, деб биледи. Бошлиқ ноҳақ бўлган тақдирда ҳам унинг буйруқларига итоат этиш керак. Хонаси келганда эса, бошлиқни тартибга чақириб, ўшанда нотўғри йўл тутганини айтиб, бунинг оқибатида ишга путур етганини маълум қилиш жоиз. Шунда идорада иш тартибли бўлади. Шер аканинг фаразича шундай. Шунинг учун нуқсонларга муросасиз бу жонқуяр киши баъзан одамлар кўзи олдида бориб турган лаганбардор, фармонбардор бўлиб кўринади. Унга тапбеҳ берганчарга: «Тартиб шуни тақозо этади, бошлиқларни тергаи бизнинг ишимиз эмас», деб гапни кесади. Баҳслашиб бир соҳилга чиқолмаслигига кўзи етган суҳбатдоши уни ўз ҳолига қўяди. Кўплар эса буни Шер аканинг заиф томони, деб унга ортиқ озор бергилари келмас эди. Йиллар ўтиб, Шер аканинг ўзи ҳам, атрофдагилар ҳам бунга кўникиб қолишди, раҳбар билан муомала қилаётганда унга ҳеч ким халақит бермайдиган бўлиб қолди. Бунинг

Устига масалани узил-кесил ҳал қиладиган вақт келганда, Шер аканинг ҳеч қимми аямай адолат даъво этиши ҳам барчага маълум эди. Шер ака характеридаги бу нуқсонни йўқотишга кўшлар эътибор бермаслигининг сабаби қисман ана шунда эди. Аммо нима бўлганда ҳам Шер ака шу одати туфайли одамларни вақтида муҳофаза этиб, кўнгилсизликларнинг олдини олишда ожиз эди. Кечаги воқеа бунга яна бир бор яққол кўрсатди.

Жўра қизиқ каллак саҳарлаб жуда оғир рейсга бориб, намозшомга яқин қимирлашга ҳам ҳоли келмай машинасини аранг боксга олиб кириб қўйди.

— Бир зум сабр қилинг, ҳа, сабр қилинг, Тўра Салимович сизни йўқлаётган эдилар, ҳа, йўқлаётган эдилар. Қани, юринг, у кишига бирга учрашимиз керак экан, — деди Шер ака.

— Нима ишлари бор экан шу бемаҳалда? — киноя билан сўради Жўра қизиқ.

— Бошлиқ бир нима дегандан кейин зеру забар қилиб суриштириб ўтирадиган одатим йўқ. Ҳа, одатим йўқ. Айтдиларми, демак, бир гап бор, бориб эшитиш керак, қани, юринг, ҳа, юринг.

Жўра қизиқ истар-истамас Шер акага эргашди.

Тўра Салимович кабинетда ёлғиз, асабийлашиб уёқдан-буёққа юрар эди. Эшик очилиши билан Жўра қизини кўриб, тунд чехраси ёришиб, юзига табассум югурди.

— Э, келинг, Жўравой, ишлар яхшими, кўринмайсиз, бундоқ бир кириб бошлиқнинг ҳолидан хабар ҳам олмайсиз?

Жўра қизиқнинг юраги шув этиб кетди. Мушкул бир иш тушганда бошлиқ ҳаминша кутилмаганда шунақа хушмуомала бўлиб қолишини билар эди. Шунинг учун киноя аралаш:

— Биз келмасак ҳам ўзларининг сўроқлаб турганлари етади, хўжайин. Ўзимизам кириб турадиган бўлсак, унда биратўла кўрна-ёстиқни орқалаб келишга тўғри келиб қолар, дейман, Тўра Салимович!

Жўра қизиқнинг Тўра Салимович деганидан бошлиқ мамнун жилмайиб:

— Ҳазилингизни сира қўймадингиз, қўймадингиз-да, Жўравой, қани, мундоқ ўтирип-чи, масала жуда жиддий, бинобарин, қулогингиз менда бўлсин, — деди.

Шундай деди-ю, Тўра Салимович Жўра қизиқни диванга ўтқазиб, ўзи ҳам ёнига чўкди ва доналаб сўзини давом эттирди:

— Сарсоншайтонга боргансиз-а?

Жўра қизиқ бу номни эшитишнинг ўзидаёқ юраги орқасига тортиб, бир сесканди. Негаки, бундан беш-олти ой илгари Тўра Салимович катта тугунни машинага орттириб, Қурама райони ижрокомининг раисига бериб келасан, деб йўлни тушунтирган эди. Ит топмас йўлларда бир кун овора бўлиб, аранг етиб олган эди. Бу жойларнинг халқ ичида Сарсоншайтон деб номланишининг боисини ўшанда, таъзирини еб билган эди. Ҳозир бу номни эшитиши билан Жўра қизиқнинг кўзига ўша машаққатли сафари келди-ю, бошлиққа норози қиёфада қараб қўйиб:

— Ҳа, борганман, нима эди?— деди.

— Ие, нима бўлар эди, Жўравой, биров сизни қиш чилласида совуқ сувга шўнғи, деяптими? Мунча чўчима-сангиз!

Жўра қизиқ «бели оғримаганнинг нон ейишни қара», дегандай ер остидан бошлиққа хўмрайиб бир қаради-да, гапнинг «бердиси»ни эшитишга қарор қилди.

Бошлиқ Шер ақани энди кўрган каби стулга ишора қилиб сўзини давом эттирди:

— Бинобарин, ана шу ўзингиз билган ерга физиллаб бориб келадиган бўлдингиз-да!

— Нима? Бориб келадиган? Шу тонда-я?

— Ҳа, бориб келасиз, шу тонда!

Энди бошлиқнинг овози ҳокимона оҳанг кашф этди.

— Ҳазил қиляпсизми?

— Нима? Ҳазил қиляпсизми, дейсизми? Сиз ким билан гаплашаётганингизни биласизми?

— Ҳа, билиман, сиз билан!

— Мен ким?

— Сиз бошлиқ.

— Бинобарин, нима қилиш керак?

— Сарсоншайтонга бориб келиш керак.

— Ҳа, балли.

— Бироқ сиз бу нима эканини биласизми?— деди Жўра қизиқ ҳам бошлиққа тик қараб.

— Мен ёшлигимда у ерларда ошиқ ўйшаб, суягим қотган. Бориб келишам гап бўлгим, тагингизда вангиллаган машинангиз бўлгандан кейин.

— Ахир ўн соатдан буён рулдаман, Тўра Салимович.

— Мен эса ўн икки соатдан буён мана шу идорада ўтирибман, шундан икки соат сизни кутиш билан ўтди.

— Ахир мен рейсда эдим-ку!

— Жўда соғ, аммо бошлиқ сўраганда, бушнинг аҳа-

мияти йўқ, билдингизми? Бинобарин, демоқчиманки, жойингизда бўлишингиз керак.

Жўра қизиқ гап бефойда эканлигига ақли етиб, жим қолди.

— Бинобарин, — дея яна қатъийроқ қилиб топшириқ бера бошлади Тўра Салимович Жўра қизиққа. — Сиз ҳозир мана бу конвертни олиб, — у Жўрага устига адрес ва фамилия ёзилган конвертни узатди, — Сарсоншайтонга борасиз, хатни шу фамилияси ёзилган одамга бериб жавобини кутасиз. У киши жавоб ёзиб бергач, тўғри менга, уйга олиб келиб берасиз. Гап шу. Бинобарин, кеч қолмай йўлга тушинг.

— Шер ака, бу қанақа бўлди? — деди Жўра қизиқ.

— Бошлиқ айтгач, албатта бажариш керак, — деб икки қўлини ёпларига керди Шер ака.

Жўра қизиқ индамай боши эгилганча, кабинетдан чиқиб кетди. Дақиқа ўтмай, машинанинг автобазадан шиддат билан чиқиб кетгани эшитилди.

— Зарда қилипти, кўрдингизми, давлат ишига зарда қилипти! Бинобарин, тартиб бўшашган, деб хулоса чиқаришга тўла асосим бор. Ҳаммасига сизлар айбдорсизлар ўртоқ мудир!

— Эшитаман, Тўра Салимович, ғоят тўғри айтдингиз. Тузатамиз!

Шундай деб, Шер ака ҳам кабинетдан шошилиб чиқди. Абдушукур билан гаплашиб турган эди, устига Тўра Салимович келиб қолди. Ҳали бир нима деб улгурмай дарвозадан Самандарнинг машинаси кўриниб, бошлиқнинг алами янгилангандай бўлди...

Самандар бугун ишга кирганининг иккинчи куни ҳам кўнгилисизлигининг устидан чиқди. Жўра ака диспетчерлик хонасининг кираверишида ранги девордай оқариб турар, Ғиёсовнинг саволларига: «Йўқ, ҳа, ўзим ҳам билмайман», — деб калта-калта жавоб қайтарар эди.

Жўра қизиқ кеча кечқурун минг бир азобда Сарсоншайтонга бориб, бошлиқнинг топширигини бажариб қайтиб келаётганда, шаҳарнинг ичида, чорраҳада бир чолни хиёл туртиб юборди. Ўша заҳоти кабинадан сакраб тушиб, жабрланганининг эътирозига қарамай машинага ўтқазди. Шифохонага олиб бормоқчи бўлганида чол қаршилиқ кўрсатиб туриб олди. Шундан сўнг уйига олиб бориб қўйди. Чол миннатдорчилик билдириб, даъвоси йўқлигини айтди. Аммо бари бир шаҳар милиция бўлимидап келган навбатчи Жўра қизиқни ўзи билан бирга олиб кетди. Эрталаб машина уриб юборган чол

шофёрни қамаганларини эшитиб, тўғри навбатчи ўтирган хонага кириб келди. Ўзининг эҳтиётсизлигидан машина урганни таъкидлаб, шофёрга ҳозироқ жавоб беришни қаттиқ туриб талаб этди. Навбатчи милиция ходимининг тушунтиришлари ҳам қор қилмади. Чол оппоқ соқолини тутамлаб, ўзиникини маъқуллаб тураверди. Ноилож қолган навбатчи ишни автоинспекцияга ошириб, Жўра қизиққа жавоб берди. Жўра қизиқ тўғри базага келиб, воқеани Ғиёсовга тушунтирди.

Ғиёсов бир зум ўйланиб турди-да:

— Сира ақлим етмай турибди. Ахир жуда секин келаётган бўлсангиз, наҳотки тормозни босишга улгурмансангиз?— деди таажжубланиб.

— Э, ўн марта босишга улгурса бўлар эди, ўзим ҳам шунга ҳайронман-да, ўртоқ Ғиёсов,— деди ғигони ошиб Жўра қизиқ.

Ғиёсов яна ўйланиб қолди. У бош чайқаб, Жўра қизикдан қайталаб сўради:

— Яхшилаб ўйланг-а, балки битта-яримта шошилтириб қўядиган воқеа содир бўлгандир?

— Ие, эсимни еб қўйибманми, ўртоқ Ғиёсов, ахир йўқ деяпману!

— Қани, юринг бўлмаса, ўша ёққа бориб кўрайликчи,— деди Ғиёсов Жўра қизиққа ва унда калитни олиб, ўзи рулга ўтирди.

Дарвозадан чиқай деб турганда, Тўра Салимович келиб қолди. Ғиёсов тормозни босди. Сакраб пастга тушиб, воқеани Тўра Салимовичга тушунтирмоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, бошлиқ унинг кўкрагидан итариб, Жўра қизиққа юзланди:

— Бўлдими, Жўравой?

— Ҳа, бўлди, хўжайини, аммо бошқа ёғини ҳам бўлдириб келдик,— деди киноя ва аччиқ кесатиқ билан Жўра қизиқ.

— Бу нима деганингиз?— Тўра Салимович бир Жўра қизиққа, бир Ғиёсовга қараб қолди.

— Қайтишда бир чолни уриб кетибди,— деди ўкинч билан Ғиёсов ва гуноҳ қилган каби кўзини ерга қадаб турди.

— Бу қандай гап? Шунақа ҳам эҳтиётсизлик бўлдими? Айб ўзингда, ҳа, машинани алвастидай сурасан, шаҳарнинг ичи демайсан, тоғ-тош демайсан, босаверасан. Бинобарин, мана сенга оқибат, ким жавоб беради энди, албатта ўзинг!— деб кўрсаткич бармоғини Жўра қизиққа бигиз қилди Тўра Салимович.

Жўра қизиқ бояги вазиятини бузмай:

— Хўп, хўжайин, хўп ахир, хўп деяпмизу! Арава-
каш айбдор, тушундик,— деб юзини терс ўгириб олди.

Бошлиқ қўлини ҳавода муаллақ қилиб:

— Бу бемаънилик, тартибсизлик, бошбошдоқлик, ҳа,
бинобарин, ҳамма нарса бўлаверади. Тартиб йўқ бу ав-
тобазада. Қанча-қанча жойларда ишлаб, бунақасини
кўрмагандим. Ҳаммаларингни ҳайдаш керак, таъзирла-
рингизни бериш керак,— дея кабинети томон кетди. Қо-
ровулхона эшиги олдида ўтирган Миъзо бобо жилмайиб
бош чайқаб қўя қолди. Ғиёсов нима қиларини билмай,
яна бирпас турди-да, сўнг кескин қўл силтаб, рулга
ўтирди. Мотор гуриллаб, машина дарвозадан чиққач,
катта кўчага бурилди-ю, кўздан ғойиб бўлди.

Кўнгилсизлик рўй берган жойга етиб келишгач, Жўра
қизиқ машинадап тушиб, чорраҳага кираверишни кўрсатди:

— Худди шу ерга етганда ердан чиқдим, осмондан
тушдим, билолмай қолдим. Одамни кўриб туриб ҳам
тормозни босмабман. Келиб чол бечорани уриб йиқитга-
нимдан кейингина, эсимни йиғиб олиб машинани тўхтаг-
дим. Йигирма километр тезликда қалаётган эдим, ҳа,
ошиқ эмас. Ўзим ҳам шунга доғ қолиб, жиғибийроним
чиқяпти-да! Умримда қилмаган иш-а!

— Зиёни йўқ, бўлади бунақа воқеалар, тагин ҳам
бахтимизга чол саломат қолипти-ю, йўқса, виждонимиз
олдида кемирилиб, бир бурда бўлиб қолардик,— деди
Ғиёсов Жўра қизиқни юпатиб.

— Секин айтасизми!— Жўра бош чайқаб, яна
синчиклаб йўлга қаради.

Ғиёсов атрофни кўздан кечиргач, Жўра қизиққа му-
рожаат қилди:

— Балки рулда мудраб қолганмикинсиз?

— Йўғ-е, ўлибманми? Айтялману, кўриб турган
эдим, деб.

— Қаттиқ чарчагандирсиз?

— Чарчоғим ҳам билинмаётган эди.

— Бир нарсадан қаттиқ хафа бўлганмидингиз?

— Йўқ.

Ғиёсов Жўра қизиқни турган жойида қолдириб, кў-
чадаги вазият: турли бўёқдаги уйлар, устунлар, алвон-
лар унга таъсир этмаганини, деб синчиклаб кўздан
кечирди. Йўқ, бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Хўш,
сабаб нимада?

Сабабини беш-олти кундан кейингина шифокор дўст-
лар ёрдамида аниқлашди.

— Чарчаб, рулда юрган шофёрлар кўпинча оғир ҳолатларга дуч келадилар. Бу бир лаҳзалик ҳолатни уларнинг ўзлари билмай қоладилар. Шофокорлар буни уйқу кайфи, йўл гипнози, тормозлапши деб аташаркан. Яна шуниси ҳам борки, бензин ҳиди кислородни ютади. Кислород камайган сари мудрайверасан. Бунинг устига мотор ҳам бир маромда гуриллаб сени аллалагапдай уйқуниб келтиради, беланчақда ўтирган каби ёқимли тебраниш бу ҳолатни тезлаштиради. Доимий силкиниш шофёр кўз олдига гир айланиб, ортида қоладиган поёнсиз йўл уни ҳолдан тойдиради. Шу орада шофёр бир неча секундгина ўзидап кетиш ҳолатига йўлиқади. Шу вақт ичида фалокат юз бериши мумкин. Бундай кўнгилсизликлар эса одатда кўз очиб-юмгунча содир бўлади.

Ғиёсов бу масалаларни атрофлича ўргангач, узоқ сукутга чўмди. Автобазада шофёрлар учуп энг оддий шароит ҳам йўқлигини ўйлаб, ташвишланди. Уша кўнгилсиз ҳодиса рўй бермасидан олдин бу ҳақда фикр юритмаганидан хижолат чеккан каби бош чайқаб қўйди. Ниҳоят, телефон дискасини айлантириб, диспетчерлик хонаси билан улади, Самандарни чақиртирди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум! Чақиртирган экапсиз?

— Ваалайкум ассалом! Келинг, жигар, қапи, ўтиринг.

Самандар Ғиёсовнинг оғзига тикилиб қолди.

— Ишлар яхшими, чарчатиб қўйишмаяптими?

— Ҳозирча йўқ, раҳмат!

— Ҳа, дуруст, жигар, дуруст. Сўраётганим, кейинги вақтларда вақти бевақт чиқадиган режасиз ишлар базамизда анча кўпайиб, шофёрларини бир оз чарчатиб қўйяпмиз, мапа, яқиндаги Жўра аканинг воқеасини эшитгандирсиз?

— Ҳа, эшитдим.

— Бунда Жўра акани айблаб бўладими? Ун соат юриб, узоқ йўл босиб келган одами кечаси яна олис, ўнқир-чўнқир бир жойга бориб келишга мажбур этилган. Оқибати мапа, бутун шаҳарда базамиз ҳақида дув-дув гап. Бундай режасиз ишларга чек қўйишга биринчи навбатда биз коммунистлар бош-қош бўлишимиз керак. Мен Жўра ака воқеаси муносабати билан жуда кўп шофокорлар билан суҳбатландим, биз кўп нарсаларга этибор бермас экамиз. Бундоқ ўйлаб қарасам, шофёрларга деярли шароит яратиб бермаганмиз. Бунисиям майли,

тағип истаганимизча ишлатамиз. Бу, албатта ёмоп оқи- батларга сабаб бўлади. Ҳар қандай шофёр ҳам иш кунининг охирига бориб, ҳоригач, йўл белгиларининг деярли учдан бирини кўрмай қолади. Ора-чора чорак дақиқа, ҳатто ундан ҳам ошиқ ўзидан кетиб қолади. Буни шо- фёрнинг ўзи сезмайди, хўш, шу пайт состав ўтаётган темир йўлга ёки жарга дуч келса-чи? Жўра аканинг одам ургани ҳам шундай содир бўлган. Балки вақти- вақти билан шофёрларни ҳам медицина кўригидан ўт- казиб туриш керакдир. Эҳтимол, базада шофёрлари- мизнинг дам олиши учун бирор шароит яратиш зарур- дир. Хуллас, шу ва шунга ўхшаган масалаларни биз атрофлича ўрганиб, айбдорларни юз-хотир этмасдан изза қилсак, келажакдаги ишларимиз режаларни бел- гилаб олсак, айниқса коммунистлар ишопч билдириб, мана яқинда сизни бюро аъзолигига сайлашди,— деди Ғиёсов гапни узоқдан бошлаб.

Самандар партия ташкилоти секретари Ғиёсовнинг кейинги сўзларидан бир ёқдан, қанча гурурланган бўл- са, иккинчи ёқдан, бу сўзлар зиммасига катта масъули- ят юклаётганлигини ҳис этди. У бу сўзлардан: «Хў йигит, кўзингизни очинг, сиз ёш коммунистсиз, база ҳаётига лоқайд қараш сизга ярашмайди, қани, нима- ларга қодир эканлигингизни бир кўрсатинг-чи!»— деган маъно уқиб, чуқур ўйга толди. Сўнг бир нафас Ғиёсов- нинг кўзларига унсиз боқиб туриб, вазминлик билан сўз бошлади:

— Аввало партия ташкилоти менга шунчалик катта ишопч билдиргани учун раҳмат! Жоним билан бажара- ман. Фақат назаримда арқонни узунроқ ташлаб, маса- лани атрофлича қамраб олсакмикан?

— Мен ҳам худди шунини айтяпман-да. Коммунист- лардан кимни ёрдамга чақирсангиз, марҳамат, бирга- лашиб ишланглар. Фақат масала партия мажлисида салмоғи билан қўйилиб, шу баҳона анча-мунча ишлари- мизга бир разм солиб, керак бўлса раҳбар ўртоқларни ҳам тартибга чақирсак дейман.

— Баъзи раҳбарларга бунинг ҳазми қандоқ бўлар- кин?

Ғиёсов Самандарнинг нимага шама қилаётганини пайқаб:

— Бизнинг коммунистик бурчимиз — бўйнимиздан соқит қилиб айтиш, тартибга чақириб қўйиш. Уни қан- дай ҳазм қилиш ўша коммунистнинг виждонига ҳаво- ла,— деди.

— Виждонга ҳавола қилиш керакмикан ёки қатъий талаб қўйиб, янги изга ўтишга мажбур этиш зарурмикин?

Самандарнинг пишонга қараб отган ўқи худди мўлжалга тегди. Ғиёсов аввал бир оз қизаринди, сўнг лабини тишлаб ўйланиб қолди. Бошлиққа нисбатан қўллаб келаётган хато йўлини ўзи истар-истамас ёш бир коммунист олдида ошкор этиб, жуда оқилона дакки еганидан анча ҳушёр тортиб қолди. Йўл қўйган хатосини тузатиш ниятида:

— Албатта, Самандар, сиз коммунистлар номидан талаб этишни таъкидлаясиз,— деди у.— Фикрингизга мен ҳам қўшиламан. Унда қўйиладиган масала кўламини кенгайтириб, сиёсий-тарбиявий ишларни ҳам қўшмисқ керак бўлурмикин?

— Масалани кўпайтириш унинг ҳал этилишини мушкуллаштириб қўймасмикин? Ўзингиз айтган масалани атрофлича ўрганиб, шохлатсак, базамиз фаолиятининг кўп мавҳум томонларини туртиб ўтиш мумкин бўлар дейман. Бунинг устига шофёрларимизга шароит яратиб бериш масаласининг ўзи ҳам жуда муҳим ва катта.

— Дуруст ўйлаясиз. Маъқул, сиз айтганча бўлсин,— деди Ғиёсов Самандарга тамоман ён босиб. Ёшлигига қарамай, жанг кўрган бу йигитнинг тadbиркорлигига тап берди. Аммо бу ҳақда очиқ эътироф этишга биринчидан, гурури йўл бермаса, иккинчидан, хулоса чиқаришга мажлис ўтгунча шошилмасликни маъқул кўрди. Бирпас Самандарга тикилиб туриб:— Бўлмаса, сизга муваффақият тилайман. Ишни поёнига етказишнинг билан мажлисни чақираверамиз.— деди-да, ўрпидан туриб, унинг қўлини маҳкам қисди.

Самандар Ғиёсов кабинетидан чиқиб, хаёлан қилинадиган ишларнинг режасини тузди. У шапбалик чақиртириб, автобаза ҳовлисида машина турадиган ерлар, аҳтиёт қисмлар сақланадиган қутилар тартибга солинди. Шапбаликка йигилган юздан ортиқ кишининг бир кунлик меҳнати билан шофёрларнинг иш жойи ярақлаб, ҳамманинг ҳавасини келтирадиган бўлди. Бошда: «Шапбалик кимга керак, ўзимизнинг ишимиз камлик қилаётганмиди, бари бир ифлос бўлади-да», деганлар ҳам топилди. Аммо кейинчалик улар айтганларидан уялиб, Самандарни кўрганда, узр сўрагандай ер остидан қараб, жилмайиб қўядиган бўлдилар. Самандар бу икир-чикирларга ортиқча эътибор бермас, одам-

ларни сафарбар этиш учун энг оғир ишларни ўзи ба-
жарар, бу билан бир зумгина нафас ростлашга ўтиргак-
ларни ҳам изза қилган сингари ишга чорлар эди.

Кейинги дам олиш куни тоққа чиқадиган бўлиб ту-
ришган эди, қўққисдан автобазанинг юз эллик машина-
сиви ғалла ташиш учун оғир рейсга тайёрлашга тўғри
келди. Ғалла ўрилган ордан янчиладиган жойгача ма-
софа етмиш километрдан ошмаса-да, аммо яқинда юз
берган тошқин пайтида йўллар, айрим кўприклар бузи-
либ шу ҳолича қолиб кетган эди. Орадан тўрт ҳафта
ўтганига қарамай, на кўприклар ўнглади, на йўл тар-
тибга келтирилди.

Самандар биринчи марта Шер аканинг Тўра Сали-
мовичга тик қараб гапирганини кўрди. Бироқ бу оли-
шув узоққа бормай, Шер ака одатича бошлиққа ён бер-
ди. Бироқ Ғиёсов билан Тўра Салимович ўртасидаги
гап кўпларни ўйлатиб қўйди.

— Мен,— деди Ғиёсов Шер ака чекингач,— бу ишга
тамоман қаршиман.

— Қайси ишга, ғалла ташишгами?— кесатиқ билан
киноя қилди Тўра Салимович.

— Йўқ, бузуқ кўприк ва йўлларга давлатнинг ма-
шиналарини, бундай хатарли ишга шофёрларни юбо-
ришга.

— Сизнингча, давлаг ғалласи чирисинми ўша ўрил-
ган жойида?— қизариниб ер остидан Ғиёсовга қаради
Тўра Салимович.

— Мени кечирасизу, Тўра Салимович, Сарипул
районидаги беш-олти беғамни жазолаб, йўл ва кўприк-
ларни вақтида тузатиб олиш осонми ёки кўра-била ту-
риб техника ва одамларимизни майиб этиб, сўнг ўнг-
лашми? Нега биз ўша айрим беғам бошлиқларнинг жа-
тига қолиб, қийналишимиз керак? Нега область партия
комитети олдига масалани қўйиб, катта сафарбарлик би-
лан бўлса-да, йўл-кўприкларни тузатиб, сўнг ишга
киришини қўндаланг этмаслигимиз керак?!

— Биласизми, ўртоқ Ғиёсов, мен давлат кишисман,
бинобарин, ҳамма ишни давлат кўзи билан қараб ҳал
қиламан. Модомики, ғаллани ташиш керак экан, йўл-
пўлни билмайман, учиб бориб-келиб бўлса ҳам таши-
шимиз керак, вассалом!

— Ҳеч ким бу ишдан бош тортаётгани йўқ, Тўра Са-
лимович,— деди яна Ғиёсовнинг фиғони чиқиб,— гап
йўл-кўприкларни тузатмасдан ғаллани ташиш хавфли,
деган масала устида бораётир. Биз машиналаримизни

ипдан чиқарибгина қолмай, балки йўлда кўпгина галлани ҳам тўкиб-сочиб, нест-нобуд этишимиз мумкин.

— Давлатнинг галласини нест-нобуд этадиганининг боши печта? Қани, менга ўша одамни кўрсатиб қўйингчи?!

Тўра Салимовичнинг бу дағдағасидан кўп шофёрларнинг энциси қотиб, тескари бурилди, баъзилар бу гаплардан фойда чиқмаслигига кўзлари етиб:

— Эртага соат печада рейсга чиқишимиз керак? — деб гапни калта қилдилар.

— Соат олтида Сарипул район марказида бўлиш керак. У ерда участкаларга бўлинасизлар, — деди Тўра Салимович унинг учун мутлақо кўнгилсиз гапларга чек қўйиш мақсадида.

Самандар ён дафтарчасига аллашмаларни белгилаб олди-да, ўрнидан турди. Ташқарига чиқиши билан биров уни бўғгандай гармсел бўғзига тиқилди. Дастрўмоли билан бўйниларини артиб, дистепчерлик хонасига яқинлашганда Абдушукурнинг овози уни тўхтатди:

— Кетмоқчимисан?

Самандар хомуш елкасини қисиб, «қайдам», деб қўя қолди ишончсизлик билан.

— Мана шунақа, оғайни, — Абдушукур Самандарга етиб олиб сўзили давом эттирди: — Ўл-тирил, аммо ишни қил!

— Йўқ, иш қилиш зарурлиги тўғри, Абдушукур, аммо ўлмасдан завқ билан ишлаш керак, токи бу сенга ҳам маънавий озуқа берсин. — Самандар ўйчан кўзларини бир нуқтага қадаб гапирди.

— Завқни бир чеккага йиғиштириб қўй, оддий парoit яратиб беришса ҳам алам қилмасди. Қани, бир шофёрларни йиғиб сўра-чи, биронтасида иккитагина ортиқча эҳтиёт қисм бормикин? Ортиқчасини қўй, умуман, йўқ. Ямаб-яқаб, мотор юргизади. Хўш, бирор шикаст етса-чи?

— Нега шу гапларни раҳбарлар олдида қатъий қўйиб, ҳал қилиб беришни талаб этмайсизлар?

— Талаб этмайсизлар эмиш, — Абдушукур киноя билан бошини чайқади, сўнг ўкинч билан: — Бу ерда бўладиган ишларга диққат билан разм солсанг, ёқа ушлайсан. Гапирсанг пайингга тушиб, асабингни бузиб юришадди, — деди.

— Ким ўша асаббузарлар? Бутун автобазами? Юз кишими? Эллик кишими? Йигирма кишими? Ким? — Ҳаяжонини яширолмай сўзлади Самандар.

— Нега энди бутун автобаза бўларкан? Улар эллик киши ҳам эмас, йигирма киши ҳам. Бармоқ билан санарли. Аммо эллик кишининг асабини чайқашади.

— Мен сени тапимамай қоляпман, Абдушукур. Наҳотки ўзинг айтганингдай ўша оёғининг тагида таянчи йўқ, тутуриқсиз, жонсиз бармоқларга қарши автобаза коллективи, борки эллик киши ожиз, кўз ёши қилиб ўтирса! Хўш, нега индамай қолдинг?

Абдушукур бу ҳаққоний талаб олдида бошини қашиб, бирон ўринлироқ важ тополмай дудуқланди:

— Энди биласану, юз амри ширин, буниг устига уйдаги гапни кўчага олиб чиқма, деган нақл бор, ўзингдан қолар жойи йўғу, — деди бўшашиб.

— Йўқ, Абдушукур, ундай эмас. Коллектив бир-икки-та умум манфаатини ўйламайдиган одамни юз-хотир қилмасин. Улар коллективни юз-хотир қилинсин. Ахир ўйла, Абдушукур, ақл-идрокининг зиёсини аввало ўзига қаратиб, виждон ҳукмици чиқармаган одам уялмай-петмай юриб, бутун бир коллектив улардан андиша қилини керакми-а? Унда коллективнинг куч-қудрати, ақли, кўзи қаёқда қолади? Ҳар бир киши ўзига топширилган ишни сидқидил, юрак қўри билан бажариши керак. Қуввати етмаса, шу ишни уйдалашга ақли бовар қилмаса, узр сўраб, қурби етадиган вазифа талаб этсин. Агар фақат иссиқ ўринни кўзлаб, чурқ этмай юраверса, коллектив ундан талаб этсин! Шундагина ўзимиз қилаётган ишларнинг самараси ҳам лоп этиб юзага чиқади, кўзинг қувнаб, дилинг яйрайди, бир ғайратингга ўн ғайрат қўшилади. Сенга ўхшаб йиғлоқи, Шер акага ўхшаб ўринсиз андиша қиладиганлар кўпайган сари, албатта, бармоқлар жопсиз бўлса-да, ахир эгиб, синдириш қобилияти бор-ку, ўз ишини ўриплатиб юраверади.

Абдушукур ўйлашиб қолди. Самандарга қарши бир нима деб эътироз билдириш иззат-нафсини кўр-кўрона ҳимоя қилишдан бўлак нарса эмас эди. Шунинг учун дўстига ён берди.

— Тўғри айтасан, Самандар. Биз ҳам бу масалаларни кўн ўйладигу, аммо бирор амалий чора қўлламаган эканмиз, — деди тамома таслимонга овозда.

— Қўллаш керак, Абдушукур! Иш манфаати шунини талаб этар экан, сира иккилашмасдан қўллаш керак. Олпа-оғайнигарчилик, юз-хотир, ўринсиз андишалар ирода-сиз, субутсиз ва беқарор одамларнинг иши. Иш манфаати деб юрган киши хизмат борасида бўлиб турадиган баланд-наст гапларга сира эътибор бермайди. Ноҳақ бўлса, ха-

тосини мардона бўйпига олиб, тузатади. Ўзига ортиқ зеб берган, «ер юзида мен бўлмасам, осмон аллақачон узилиб ерга тушар эди», деб юрадиган одамлар, шубҳасиз, нуқсонларини кўрсатган виждонли, пок бир кишини яшиб қўйиб, оёғига болта урин пайига тушадилар. Коллективни ана шундай тўралардан тозалаш керак.

— Ўзи бўладими, Самандар, қандай қилиб?

— Юз-хотир қилмай, андишани йиғиштириб қўйиб?

Абдушукур гап ўзи ҳақида бораётганини сездю, пафаси ичига тушиб, чуқур хаёлга толди. Унинг қаршисида мактабда ўқиб юрган кезлардаги уятчан, ҳар нарсадан ҳадиксираб, аҳтиёткорлик билан иш тутадиган, камсуқум, ўн гапингизга бир жавоб қиладиган пимжон бола эмас, теран фикрли, курашчан, иродаси бақувват, забардаст ва баркамол киши турар эди.

Абдушукур уни ўзи билан солиштирмоқчи бўлди. Уялиб ерга қаради. Ҳақсизлик олдида индамай қўя қолишини ўйлаб, ўзини хаёлап қойди. Ичидан тўлқинланиб келган бир куч уни туртиб қўйгандай эди. Абдушукур сесканиб ўзича ўйлади: дарҳақиқат, нега энди ҳақсизлик қилган одамлар олдида мен ўтиришим керак, бунинг устига улардан уялиш пимаси?

Абдушукурнинг қалби дўстига нисбатан фахр ва ғурур ҳисси билан тўлиб-тошди. Самандарнинг елкасига қўл ташлаб:

— Сен жуда ўзгариб кетибсан, Самандар, — деди бая хаёлан ўйлаганларини тилига чиқариб ва меҳр тўла кўзларини унга тикди.

— Эҳ, дўстим, уруш кўзимизни очиб қўйди.

— Мен бунақа бўлолмасам керак.

— Сенинг юрагинг бўш, дўстим. Тўғри гапни айтиб, одамларни тартибга чақариб қўйишдан ҳам тортинасан. Гўё шундай қилсанг, одамларни ранжитгандай бўласан. Сенинг хатоинг ҳам шунда. Сен бир нарсани унутма. Ишхонада ошна-оғайни йўқ. Хў анави дарвозадан чиққач, ошна-оғайнигарчилик қилса бўлади. Аммо ишга зиён берадиган оғайнигарчилик давлатга қимматга тушади.

— Сен зўр психолог бўлишинг мумкин эди, дўстим Саман!

— Сенинг фалсафанга менинг психологиям тўғри келармиди ўшанда?

— Тўғри келтирардик. Катта ишлар қилардик!

— Эҳ, Абдушукур! Сен лириксан, дўстим. Катта ишлар қилишинг учун наҳотки шундай каттакоп автобаза торлик қилаётган бўлса!

Абдушукур дўстидан яна дакки егапидан бир оз хижолат бўлиб, энди шак келтирмасликка қарор қилди.

— Ке, бу гапларни энди бирпас қўя тур, тўй қачон? Шундан кел. Ахир сенинг олдингга тўйни тезлаштирасан, деб шарт қўйганман-а?

Абдушукурнинг иккинчи мурожаатидан ўзига келиб: Самандар кўзи олдида яна севгилисипинг суратини чизди. Тунов куш кечкурунги учрашувни эслаб, этлари жи-мирлаб кетди. Унинг ширин сўзлари қулоғи остида жа-ранглади.

— Бунақа гапларни эшитмайсан-а?

Абдушукурнинг иккинчи мурожаатидан ўзига келиб:

— Ўқишга кирмоқчиман, Абдушукур, — деди кўзини фаралари ярқираб турган машинасига қадаб.

— Қаерга?

— Политехника институтига, сиртдан, сеп-чи, бирга кирмайсанми?

— Қайдам.

— Нега?

— Бола-чақали бўлгач...

— Оёққа осилиб олади, дегин? Мана, кўрдингми? Тағип мендан тўйни сўрайсан.

— Сенинг йўригинг бошқа.

— Нега бундай деб ўйлайсан?

— Шунинг учунки, сен бир сўзли, айтганингни узадиган бақувват одамсан.

— Ке, қўй, камтарлик қилма! Сен йўл тапиган одамсан. Эсингдами, мактабда нуқул: «Судралмай ўл, лапашанг, бундай ўзингни йигиб олсанг бўлмайдимми?» — деб уришганинг уришган эди.

— Ҳа, эсимда, аммо ўзим унақа бўлолмадим.

— Зиёни йўқ. Ушанақа бўласан. Бўлмасанг, бўлдира-миз.

Икки дўст бирпас қулишди. Сўнг хайрлашиб, Самандар эртаги сафарга ҳозирлик кўришга, Абдушукур эса диспетчерлик хонасига кириб кетди...

Эртаси кун Сарипул районига борган машиналар бир неча участкаларга бўлиниб, ишга киришдилар. Биринчи беш кунлик анча осуда, ҳеч қандай фавқулодда ҳодисаларсиз ўтди. Аммо ҳафта ўтмай, дашт қуёши ўз кучини кўрсата бошлади. Шофёрлардан уч киши касалхонага ётқизилди. Машаққатли йўл азобига қарамай, кўп шофёрлар етмиш километр масофага икки марта қатнаш ўрнига уч-тўрт қатнадилар. Бироқ эҳтиёт қисмлар деярли йўқлиги, ниҳоят, ўн беш кун ўтгач, кўприк-

ларнинг илгаригидан ҳам хароб ҳолга тушгани оқибатида бир-икки кўнглисиз ҳодиса ҳам содир бўлди.

Ишнинг ўн еттинчи куни. Ҳаво эрталабданоқ қайнаб, пафасни қайтарар эди. Самандар машинасининг чангини артаётганида, бир-иккита шофёрлар келиб, шундай бўғиқ ҳавода бугун дам олиб, бошқа куни бир-иккита ортиқча рейс қилишни таклиф этишди.

— Йўқ, оғайпилар, — деди Самандар маслаҳат оҳангида, — бир кун ишга чиқмасак, аввало, галла офтобда қовжираб ётади. Иккинчидан, ўзимиз бўшашиб, кейинги куни ҳам ишга чиққимиз келмай қолади. Бунинг устига, бугунги дам олиш — кейинги кунларда ланжлик, қаттиқ оғриқ деган сўз. Мелимча, қирқига чидаган, қирқ бирига ҳам чидайлик, йигитлар!

— Тўғри, тўғри, бугун ишга чиқмасак, эртага ҳаммамиз ётиб қоламиз, — деган овозлар Самандарнинг фикрини маъқуллади.

Иш куни бошланди. Қомбайн остидан бирин-кетин кетган ўн машина элеватор томон йўл олди. Бир қатновдан сўнг кун ёйилиб, қуёш еру кўкни қиздира бошлади. Кун тиккага келганда эса ҳашаротларнинг ҳам юришга ҳоли келмай, ўт-ўланлар орасига кириб яшириниб олди. Атроф жимжит. Дарахтларнинг жонсиз новдалари ерга эгилган. Энг баянд теракларнинг учларидаги япроқлар ҳам қилт этмай осилиб турибди. Кўз базўр илгаб оладиган деярли рангсиз тўлқинлар иссиқликни тарқатмаслик учун еру осмон ўртасида муаллақ туриб жимирлар эди. Бу тўлқинларни кўраман, деб узоқ тикилсангиз, бошингиз айланиб, кўнглингиз беҳузур бўлади.

Гармсел туя ўркачидай баянд-паст қирлардаги баҳорда унган ўтларни ҳаётдан махрум этмоқчи бўлгандай оташ пуркамоқда. Қаричга келмайдиган ва жизганаги чиқиб қорайган хас-чўплар атроф-тевараки япада бефайз ва нурсиз эгган эди. Қир устидан йўл деб аталган, аслида эса икки гилдирак ўрни аранг кўзга ташланадиган томонда лоҳасланиб, ҳолдан тойган ўргимчаклар сингари машиналар олдинма-кетин ўрмаламоқда. Қуёш бутун ҳароратини машиналар устига ташлар эди. Машина кузовига қўл теккизсангиз, иссиқ чипша олади.

Олдинги машина тўхтади. Унинг битта орқа гилдираги текис тупроққа ботиб қолди. Бирин-кетин машиналар тўхтаб, шофёрлар йиғилгунча гилдиракининг ярмини тушроқ кўмиб ташлади.

Шофёрлар бирпас саросимага тушинди. Кимдир: «Шатакка олиш керак», деб трос қидириб кетди. Аммо

трос Жўра қизиқнинг машинасида эди. Жўра қизиққа эса қўшни бригадadan озиқ-овқат олиб келгандан кейин орқадан етиб келиш топширилган эди. Ҳамма ўйлашиб қолди. Ҳар ким ўзича машинани олиб чиқиш чорасини изларди. Ниҳоят, Самандарнинг овози эшитилди:

— Йигитлар, ўпқонга тушган, тезроқ кўтаришиб юбормасангизлар, тупроқ борган сари чўкаверади. — У шундай деб машина орқасига ўтиб олиб, елкасини кузовга тиради.

— Бир, икки, уч... бир... икки... уч...

Машина куч билан инграрди-ю, қуввати етмаганидан жаҳли чиққан каби поп этиб ўчарди-қоларди. Яна стартер «ғинг-ғинг» этиб моторни юргизарди. Яна шофёрларнинг бир... икки... уч... бир... икки... уч... деган овози дапт бағрини тилиб, акс садо берарди-ю, аммо машина ўрнидан жилмай, ботган гилдирак атрофга қум-чанг кўтариб, димоқни ачитарди. Шофёрлардан кимдир: «Бефойда, йигитлар, қани, келинглар, хас-чўп йиғамиз», деб бир сакраб икки қучоқ хашак келтириб гилдирак тагига ташлади. Энди моторнинг инграган овози бир эшитилиб, шу заҳоти ўчарди. Кимдир: «Радиаторга қара, сув қайнапти!» — деди. Камерадаги сувдан бир қисмини қуйишди. Яна мотор овози, яна бир... икки... уч... бир... икки... уч...

Машина ҳамон жойидан жилмас, гилдиракни эса энди ўпқон тамоман ўз қаърига олган эди. Самандар: «Қани, олдик, йигитлар!» — дея елкасини кузовга қаттиқроқ тираб, жон-жаҳди билан бир силкинган эди, ўнг оёғи жиз этиб, ачпша бошлади. Ёнидагиларга билдирмай, секин четга чиқди. Унинг ёқаси очиқ кўйлаги тер ва чангга ботган, бошидан қуйилаётган тер ёмғир томчиларидай бирип-кетин тинмай бўйнидан елка ва кўкракларига думалаб тушар, ҳозиргина сидирилган ердан ҳали қўлини олиб улгурмай, яна булоқдан отилаётган каби сизилиб чиқар эди.

Самандар ўзини машина соясига олган эди, зинага оёғини тираб, бесўнақай гавдасини капотга ташлаб ётган Тўқлига кўзи тушиб, бирпас ўзини ўнглаб ололмади. Шундай бўлишга ишонгиси келмас эди. Ҳамма иш билан бўлиб, унга ҳеч ким эътибор ҳам бермапти.

Самандар мумкин қадар ўзини босиб:

— Тўқлибой ака, ҳа, баҳай тобингиз қочиб қолди-ми? — деди киноя аралаш.

— Ие, нафасингизни иссиқроқ қилинг, мулла йигит, ҳаммаёқ ёняпти-ю, совуқ гапингизни қаранг-а! Нега ёнди менинг тобим қочаркан?

— Илоҳи айтганингиз келсин, тобида юрингу, аммо шуңча тапвишу, бепарво ётганингизга қаранг!

— Нима, ётсам, ҳаққим йўқми? Ё мен ҳуқуқдан маҳрумманми? Ундоқ бўлса айтинг, мулла йигит, билиб олайлик!

Тўқлининг бу кесатиги Самандарнинг жон-жопидан ўтди-ю, аммо яна ўзини огир олди.

— Ўзингизнинг машинангиз тиқилганда, нима қилардингиз? Ўшанда ҳам томошабип бўлиш уёқда турсин, дард устига чиққондай машина огирлиги етмаган каби ўзингиз ҳам устига чиқиб ётиб олармидингиз?

— Менинг тиқиладиган аҳмоқ машинам йўқ, — дея у пинагини ҳам бузмай ётаверди.

Самандар бунга гап қор қилмаслигига кўзи етди. Ичиди: «Садқаи одам кет-э», деди-ю, бошиқа сўз айтмади. Бир чеккага чиқди. Протезини ечди-да, оёғидаги бинтни қайта ўради. У шофёрлар тўпига келиб қўшилганда, машина ҳамон иссиққа дош беролмаган каби ишғар, аммо ўрнидан қўзғалишга мадори етмас эди. Самандар яна бояги жойини эгаллаб, кенг елкасини юкка тутди. Шу пайт шофёрлардан кимдир кўйлагини ечиб, бошига чамбарак қилиб, машинага тиради. Самандар ўзини кулгидан тиёлмай қайрилиб қараган эди, унинг қўли сирғалиб кетиб, болт билагини шилиб юборди. У чап қўлидан оқаётган қошга дастрўмолинни тутган ҳам эдики, машина қаттиқ ишғаб, туртина-туртина икки-уч метр олға силжиди.

— Ўзимам ўйловдим-а, қон чиқармагунча юрмайди, деб. Мана, примини қилган эдик, отдай гижиңглаб чиқди-кўйди.

Шофёрлар ҳолдан тойганларига қарамай, бир ёқдан машина чиққани, иккинчидан, бояги кўйлагини чамбарак қилган шофёрнинг гапига қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди. Қимсасиз жазирама дашт-биёбон уларнинг кулгилари садосидан титраб, ларзага тушиб кетди.

Фақат Тўқли бу кулгига ҳақсиз каби бир чеккада тумтайиб турар эди. Шофёрлар уни кўришмади ҳам, у ерда одам турмаган каби четлаб ўтдилар. Давра қуриб, биров папирос тутатди, биров фронтдагидек белидаги флягасини олиб, сув ичди. Хуллас, беш дақиқалик пафас ростлаш ҳам бекор ўтмади. Шу орада Йўра қизиқнинг етиб келиши айниқса айни муддао бўлди. У қизиқчилик қилиб ҳаммани бирпас кулдириб ўтирди.

Самандар машина кабинетидан йод олиб чиққач, шофёрларга қараб:

— Сизлар кетаверинглар, Жўра ака бирпас дам олгач, етиб оламиз, — деди.

Машиналар бирин-кетин йўлга тушди. Самалдар протезини ечиб, обғининг биштини алмаштириб бўлганда, машиналар қир ортига яширишиб, моторларнинг гувиллаши узук-юлуқ қулоққа чалшиб турар эди. Жўра қизиқ папирос тутатди. У чекиб бўлгунча, Самандар кўйлагини ечиб, терларини артди.

Қуп шаштиган қайтмаган бўлса-да, хиёл шабада юриб, нафас олишни асча енгиллаштирган, бироқ энди ҳавода қум аралаш тупроқ сузиб, беш қадам нарини кўришга ҳам халақит берар, йўл босишни олдингида ҳам мушкуллаштирган эди. Олдинда Жўра қизиқнинг, унинг кетидан Самандарнинг машинаси эҳтиёткорлик билан йўл босар, гилдирак каттароқ ўнқирга тушганда, иссиқда қизиб, дармонсизланган мотор тўхтаб қолар, сал юргач, суви қайнаб кетар эди. Хуллас, минг бир азоб билан манзилга яқинлашиб қолай деганда, Жўра қизиқнинг машинаси йўл чеккасида хиёл қийшайиб тўхтаб қолди. Самандар эътиборсиз тормозни босиб, ойнадан қараган эди, унинг сирғалиб кетаётганига кўзи тушди. Жон ҳалпида кабина эшигини очди.

Икки қадам қўйган эди, Жўра қизиқнинг сирғалиб кетаётган машинага елкасини қўйганини кўриб, қичқириб юборди:

— Хў, Жўра ака, нима қилайсиз, чиқинг буёққа!

Жўра ака итоаткорлик билан юқорига чиқди-ю, машина секин бўлса-да, ҳамон пастга сирғалаётганидан хуноби ошиб, Самандарга:

— Нима қиламиз, Самандаржон, бу кўргиллик нимаси эди энди? — дея унга яқинлашди.

Самандар чўққайиб ўтириб олиб, тупроқ ўпирилаётган жойни кўздан кечирди. У Жўра қизиқнинг гапларини эшитмагандай жавоб ҳам бермади. Унинг ўйчан кўзлари пастга югурди. Чуқурлик камида уч метр келади. Гилдирак яна ярим метрлар чамаси йўлини ўзгартирмай силжиса, қирраси чиқиб турган харсангга тиралиб тўхтайтиди. Борди-ю, силжиётган тупроқ миқдори ошса, унда машинанинг пастга қулаши аниқ. Чунки илинадигап бошқа нарса йўқ, чуқурнинг қия деворлари доим тупроқ силжиб туришидан сувалган каби силлиқ.

Жўра қизиқ ҳам Самандарнинг ёнига чўққайиб, нафасини ютиб, бир гилдиракка, бир пастга қараганча жон ҳовучлаб ўтирар эди. Юқоридан шув этиб тупроқ сурилиб, гилдирак йўлини хиёл чап томонга ўзгартди.

Жўра қизиқсиз кўзидан ёш чиқиб кетаёзди. Самандар «Жўра ака!» деди-ю, сапчиб ўрнидан турди. Бир ҳатлаб пастга тушиб, елкасини машинага турди. Жўра қизиққа нима қилганини энди имлаб тушунтирмақчи бўлганда, оёғи остидаги тупроқ ўпирилиб, икки думалаб чуқурга қулади. Ортидан тушган тупроқ эса уни деярли кўмиб ташлади. Жўра қизиқнинг кўрқув аралаш «Самандар!» — деганининг акс садоси олис-олислардан эшитилиб, тўлқин - анчагача ҳавода муаллақ қолиб, қулоққа чалиниб турди. Жўра қизиқ Самандарнинг устига машина қулашидан кўрқиб, гилдиракка қаради. Кўнгли бир оз таскин топди. Гилдирак боғли мўлжалланган харсанга илишиб, машина устидан беш-олти қоп буғдой Самандар томонга думалаган эди.

Чап тўзони бир оз босилгач, Жўра қизиқ пастга қараб:

— Самандаржон, — деди.

Пастдап садо чиқмади. Не қеларини билмай яна овоз берди. Бу гал ҳам жавобсиз қолди. У тўпигача тупроқ кечиб, сирғалиб пастга тушди. Самандарни тупроқ деярли кўмиб ташлаган, унинг ўнг қўли-ю, бошининг ўнг томонигина кўриниб турар эди. Чап томондан юзига қоп тиралиб қолган эди. Жўра қизиқ аввал қопни олиб ташлади. Сўнг жон-жаҳди билан унинг устидаги тупроқни торта бошлади. Самандар кўзини бир очди-ю, яна юмди. Жўра қизиқ Самандарнинг юзига сув сепди. Самандар куч билап:

— Жўра ака, кўрқманг, ҳеч нарса бўлгани йўқ, — дейиши билан Жўра қизиқ йиғи аралаш унга ёпишди:

— Хайрият-э, Самандаржон, мени кўрқитманг, кўзиңгизни очинг, мана бу сувдан бир қултумгина ичиб олинг.

Самандар кўзларини очди. Тенасида энтикиб турган Жўра қизиққа қараб жилмайди.

— Оёғимни бир оз нобопроқ жойга қўйган эканман шекилли, ўпирилиб кетди, — деди ва икки қўлини тираб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Жўра қизиқ унинг елкасидан кўтариб қўйди.

Самандар ўрнидан туриши билан Жўра қизиқ унинг уст-бошини қоқиб, қопга ўтқазди. Самандар ўзига келган бўлса-да, Жўра қизиқни кўрқитмаслик учун жон суғурғудай оғриққа чндаб, тинини тишига қўйиб ўтирар эди. Жўра қизиқ қопларни юқорига таший бошлаган эди, Самандар чндаб туролмади. Жўра қизиқнинг рад этишига қарамай, елкалаб икки қопни юқорига кўтарди. Сўнг машинасини айлаштириб келиб, Жўра қизиқнинг машина-

сини шатакка олди. Юк оғирлигыга дош беролмай машина фигон чекарди-ю, аммо ўрнидан жилмас эди. Жўра қизиқ юқорида, Самандар пастда машинадаги галлани ерга туширишди. Шундан сўнг Жўра қизиқнинг машинаси чуқурдан енгилгина йўлга тушиб олди. Ун минутлик дам олишдан сўнг, яна машаққатли меҳнат бошлади. Галла ортиб бўлинганида, атрофипи шом қоронгиси қоплаган эди. Самандар машинасига ўтирар экан, Жўра қизиқ унга узоқ тикилиб қолди. Кўзлари миннатдорчилик, чексиз қувонч ва фахрланиш туйғуларини ифода этиб чақнар эди.

Икки машина моторининг гулдурос ҳайқириви дашт-биёбонни ларзага солиб гувиллар эди. Жўра қизиқ ҳамон Самандар ҳақида ўйлаб, ич-ичидан унга тасанно дерди.

Шу воқеа бўлиб ўтган куннинг эртасига Самандарни автобазага чақиртиришди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Самандар Фиёсовни кабинетда анча хомуш кўриб, ажабланди. Сўрашга ийманди. Кўришди-ю, рўпарада ўтириб, қулоғим сизда, дегандай Фиёсовга қараб қолди.

— Самандар, — дея жиддий сўз бошлади Фиёсов, — сизни мен чақиртирдим, жигар. Сизга топширилган масалани тезлаштириш зарур бўлиб қолди. Сабаби, биринчидан, мени бошқа ишга олишяпти.

Самандар бояги хомушликнинг сабабини шунга йўйиб, Фиёсовнинг сўзини бўлди:

— Нечун? Қасққа?

— Йўқ, ташвишланманг, жигар, қўшни районда каттагина автобаза очилаётган экан, шунга юборишни лозим топишибди.

Самандар бир қадар тинчлангандай бўлгач, Фиёсов яна асосий масалага ўтди.

— Иккинчидан, жигар, шаҳар партия комитетининг плани бўйича қолоқ корхоналардан бири сифатида бизнинг автобазамиз масаласи яқин-ўртада бюрода кўрилиши керак экан. Шунинг учун комиссия иш бошламасдан илгари партия мажлисини ўтказсак дейман.

— Мажлиси қачонга мўлжаллаясиз?

— Бу сизга боғлиқ. Тайёр бўлсангиз, кейинги ҳафта ичида ҳам ўтказиш мумкин.

Самандар бирпас ўйланиб:

— Мен тайёрман, — деди.

— Жуда соз! Бўлмаса маслаҳатлашиб, мажлиси эр-

та ўтиб, индинга, жума куни ўтказганимиз маъқул. Яна ўртоқлар билан кенгашиб, сизни хабардор этарман.

— Маъқул.

— Ишларингизга муваффақият тилайман. Бу биринчидан, иккинчидан, қўлингиз сал бўшагач, баъзи бир партия ҳужжатларини сизга топширишим керак бўлади.

Самандар ҳеч нима тушунай қараб қолган эди, Ғиёсов:

— Комитетдаги ўртоқлар сайловгача партия ишларини сиз олиб боришингизни лозим топишди, — деди. Сўнг: — Бу катта ишовч, жигар, келгаингиздан буён базада қилган ишларингиз, ташкилотчилик қобилиятингиз билан кўпларнинг ҳурмат-эътиборини қозондингиз, Самандар, — дея қўшиб қўйди.

Самандар камтарлик билан ерга қаради, сўнг елкасини қисиб, ўзига гапирган каби: «Эплай олармикинман?» — деб эшик қабзасига қўл узатди.

Ғиёсов унинг орқасидан завқ билан тикилиб қолди...

Партия мажлиси Ғиёсов билан келишилганча жума кунига тайинланди. Самандар Муслимов докладчи этиб тайинланганидан деярли ҳамма коммунистлар жуда мамнуи бўлишди. Бу яна бир марта у ўзининг ҳалол меҳнати билан коллектив ўртасида обрў қозонганини кўрсатар эди. Бундай ҳурматга Самандар ўзининг ростгўйлиги, талабчанлиги, айни вақтда, ўртоқларига нисбатан жуда меҳрибонлиги билан эришган эди.

Масала ҳаммага тааллуқли бўлганидан очиқ мажлис чақирилди. Ишдан сўнг автобаза ҳовлисига ҳамма тўп-ланган. Тўра Салимович одатича, қўлини орқасига қилиб, олдинги қаторга келиб ўтирди. У бир оз хомуш эди. Мажлис ҳайъатига сайланмаганидан кейин эса қовоғини тамоман солиб олди.

Мажлисга Ғиёсов раислик қилди. Самандарга сўз бериш олдидан унинг айрим фазилатларини санаб, мақтади. Мажлис аҳли тиниб, боёғи ғала-ғовурдан асар ҳам қолмаган эди. Ҳамма Ғиёсовнинг сўзларини диққат билан тинглар эди.

Самандар ўтирганларга бир қараб олгач, вазмин, аммо қатъий овоз билан сўз бошлади:

— Ўртоқлар, тўғрисини айтсам, менга партия ташкилоти сиз «Меҳнат шароитини яхшилаш — унумдорликни ошириш гарови» мавзуида доклад тайёрлайсиз, деганида, жуда хурсанд бўлдим ва бу ишга жон-дилим билан киришдим. Масаланинг жиддийлигини лоақал шундан

ҳам билса бўладикки, автомобиль транспортсиз халқ хўжалигининг бирор тармоғини ҳам ривожлантиришни тасаввур этиш мумкин эмас. Мамлакатимизда барча юкларнинг саксон проценти автомобиль транспорти таъминланади. Биз — автомобилчилар мамлакат миқёсида ҳар йили йигирма миллиард аҳолига хизмат қиламиз. Бу — самолётлар ва поездларда ташиладиган одам миқдоридан анча кўп. Шунинг учун юк ҳамда пассажир машиналари шофёрларини ер трассаларининг капитанлари деб аташади.

Бу сўзлар ўтирганлар томонидан гулдурас қарсақлар билан кутиб олинди. Тўра Салимович у билмаган гапларни миқбардан шу «тиррапча» айтиб, кўпчиликнинг таҳсинини олганидан ичидан зил кетса-да, ўлганининг кунидан хўжакўрсин учун чалак чалган каби қўлини кўтариб қўйди.

Мажлис аҳли тинчигач, Самандар янада кўпроқ ички тўлқинланиш ва ҳаяжон билан сўзини давом эттирди:

— Мен ҳам оддий шофёрман, дўстлар. Аэропортга борганимизда учувчиларнинг ишини кузатаман. Авиация хўжалигида меҳнат қанчалик юқори маданият билан уюштирилганини кўриб, очигини айтсам, ҳавасим келади, ҳатто ҳасад қиламан. Нега? Учувчи учун ҳавога кўтарилиш олдидан медицина комиссияси муҳайё! Самолёт кўндирилган ерда машинани тез ремонт қиладиган жойлар, учувчиларнинг дам олиши учун эса етти қават кўрпача-ю, қандай оппоқ чойшабларгача тайёр. Фақат: «Бир зум ўтириб ором олинг», деб қўл қовуштириб кутиб оладиган хизматчилар йўқ, холос!

Мажлис аҳли яна қийқириқ кўтариб қарсақ чалди. Самандар бу галги қарсақка ортиқ эътибор бермай, сўзида давом этди:

— Эҳтимол бу «қанотли» дўстларимизнинг иши хавфли деб, шунчалик ардоқлашаётгандирлар? Хўш, бизнинг ишимизда хавф ҳаво кемаларида учаётганларникидан камми?

Яна ўтирганлар орасида жопланиш, баб-баравар: «Бизники оғирроқ!» деган овозлар янграйди.

— Тўғри айтяписизлар, ўртоқлар, бизнинг ишимиз ҳам ўшаларникидай хавфли. Мана, узоққа бормайлик, Ёўра аканинг воқеасини олайлик! Ўш соатлик оғир рейсдан қайтгач, у кечаси Сарсонпайтонга юборилди. Сарсонпайтонга кечаси-я! Бу қандай поинсофлик! Кимга керак бўлиб қолган бу шовинлич рейс? Нимага?

— Буш ҳали ўзимиз гапирамиз! — ўтирганлар орасидан Жўра қизиқнинг овози эшитилди.

Тўра Салимович орқасига қараган эди, Жўра қизиқни кўзи билан қидириб тополмади.

— Хўш, оқибатда нима бўлди? — потиқ сўзини давом эттирди. — Жўра ака Сарсоншайтопдан қайтиб келаётганда, кимсасиз кўчада, тағин чорраҳада, жуда секин кела туриб йўловчини уриб юборган. Нега шундай бўлди? Шунинг учунки, шофёр ҳаддан зиёд чарчаса, ўзи билмаган ҳолда рулда кета туриб, ора-чора баъзан ярим дақиқагипа мудраб қолади. Мана сизга авария, мана хавф-хатар! Мен бу билан шофёрлар фавқулодда зарур бўлиб қолганда ҳам ортиқча соат ишламасин, демоқчи эмасман. Мана, яқиндаги ғалла ўрми — долзарб пайтдаги меҳнатимизни олинг. Шофёрларимиз энг оғир шароитда ҳам жонини жабборга бериб ишлайди. Оддий бир ҳисоб-китобга диққат қилинг: ҳар бир шофёр қалб амри билан етмиш километрлик масофага белгиланган икки қатнов ўрнига уч, ҳатто тўрт марта қатнади. Бу — ҳар бир шофёр иш кунига тўрт юз элликдан беш юз чақиримгача йўл босди, деган сўз. Яна қандай йўлда! Бу ёғини гапириб ўтирмайман. Йўлда тезликни пасайтиришга мажбур қиладиган тўсиқлар бўлмаган тақдирда ҳам, машина ўрта ҳисобда соатига қирқ чақиримдан юрганда, овқатга чиқмай, бензин қуйишга вақт сарфламай шофёр камда ўн тўрт соат ишлаши керак. Бундай пайтда нормадан ташқари, ишласанг, алам қилмайди. Аммо шофёр учун шароит, бошини силаб турадиган меҳрибон қўл керак. Бизда эса энг оддий шароит ҳам йўқ, ўртоқлар!

— Тўғри, ўзимиз айбдор, индамаймиз, — ўтирганлар орасидан яна овоз эшитилди.

Самаңдар бунга эътибор бермади. Гапини узмади:

— Менимча, ўртоқлар, аввало биз автобазада иш шароитимизни яхшилашни раҳбарлардан илтимос эмас, талаб этамиз.

Мажлис аҳли бу сўзни гулдурос қарсақлар билан кутиб олди. Ҳар ер-ҳар ердан «тўғри», «талаб этамиз», «биз ҳам одаммиз», деган овозлар чиқди.

Самаңдар мажлис аҳлини тинчлантириш учун қўлини кўтариб, сўзини давом эттирди:

— Иккинчидан, вақти-вақти билан шофёрларни ҳам медицина кўригидан ўтказиб туришсин. Шофёрларнинг ҳолидап хабардор ўтказиб туришсин. Илон захрини йиғувчиларнинг ўн битта қондалари бор. Шулардан бирида шундай дейилади: «Агар юрагинг бирон парсадан гап, потиш

бўлганг, яхшиси, ўша куни ишга чиқмагил». Худди шундай қондалар биз шофёрларда ҳам бўлиши керак. Мен шофёрнинг уставини ҳам ўз ичига оладиган ягона пизом ҳақида сўз юритаётирман. Мен шундай уставнинг тайёргина лойиҳасини сизларга тақдим этолмайман, албатта. Аммо у, мешимча, икки қисмдан иборат бўлиши керак. Биринчи қисмида шофёр олдига қўйиладиган талаб бўлади. Худди шу қисмда балки биринчи қилиб: «Ким шофёр бўла олади?»— деган сўзлар қўйилиши шартдир. Чунки баъзи олимларимиз бундай деб таърифлайдилар: «Айрим психологик сифатларни ҳаммага ҳам ўргатиши мумкин эмаслигини ҳисобга олганда, нстаган киши шофёр бўлавермайди. Шунинг учун, — дейди улар, — шофёр кадрларни илмий асосланган методлар ёрдамида ташлаш керак». Уставнинг иккинчи қисми эса шофёр меҳнати-нинг мишистрлик тасдиқлаган мажбурий шартларидан иборат бўлмоғи керак, назаримда. Мен шу уставнинг охиридаги қонданн хаёлап ўқийман: «Башарти, шофёр меҳнати ва дам олиши учун зарур шарт-шаронглар бўлмаса, уни трассага чиқарши ман этилади».

Ўтирганлар яна қарсақ чалишиди. Самапдар қўл кўтариб, одамларни тинчитгач, яна бир печа масалалар қаторида Тўра Салимовичнинг ўғли Марат икки машинани шикастлантириб, жазосиз сувдан қуруқ чиққанини, кеча Мирзо бобоши алдаб, яна бир машинани олиб кетиб, қаттиқ аварияга дучор қилганини, бунинг устига ғайриқонуний равишда мактаб болалари билан амалий машгулот ўтказяпти, деб маош тўлаб келинаётганини, аслида бу ишни Самапдарнинг ўзи олиб бораётганини ҳам айтди ниҳоят.

— Охирги нстагим шуки, — деди у. — Масала муҳимлигини эътиборга олиб, ҳар бир киши тортинмай, юзхотир қилмай, ҳиссиётларига эрк бериб, кераксиз андишаларга бормай дилидагиларни рўйпрост гапирса, шунда ишимизга фойда бўлар эди, — деб Ғиёсовнинг ёнига бориб ўтирди.

Тўра Салимовичнинг орқасида ўтирган Абдушукур Шер акага маъноли қараб, кўзини қисди, Шер ака «пошмай тур», дегандай қўлини кўтарди.

Ғиёсовнинг овози эшитилди:

— Энди, ўртоқлар, музокарага ўтамиз, ким гапирарди? — У кўзи билан ўтирганларни оралади. Ингоҳи Шер акада тўхтаб: — Марҳамат, сўз Шерали Азимовга, — деди.

Тўра Салимович Шер акага қайрилиб қараб, хиёл хотиржам бўлиб олди шекилли, мийиғида кулиб, ичиди: «Ҳозир боппайди азамат», деб яхшилаб ўрнашиб олди.

Шер ака шошилмай мишбарга чиқди. Ўтирганларга бирпас сўзсиз қараб қолди. Кўпчиликнинг салобати босди шекилли, бош чайқаб, кулимсиради. Сўнг бир оз кўпиккандай бўлиб, сўз бошлади.

— Азиз биродарларим, ҳамкасбларим! Мен биричи бўлиб гапирмоқчи эмас эдим. Аммо укам Самандаржоннинг сўнгги сўзларини менга ҳам тааллуқли деб тушундим, ҳа, шундай. Бироқ у киши айтгандай, менда кераксиз андиша йўқ, тартиб ҳисси истагимни босиб тушади. Тартибни яхши кўраман. Ёшлиқдан шунга ўрганганман. Бошлиққа итоат этиш жону тапим. Шундай қилсам роҳатланаман. Катта ишни бажараётгандай бўламан. Аммо бошлиқ нобон бўлса, менда не айб?

Тўра Салимович бир қимирлаб, ҳайратдан ола-кула бўлган кўзларини Шер акани еб қўйгундай мишбарга тикди.

Шер ака ҳеч нарсага эътибор бермай, сўзини давом эттирар эди:

— Мен кўп бошлиқлар билан ишлаганман. Итоат этганман. Бундан ҳамisha барака топганман. Лекин бунақа бошлиққа сира дуч келмаган эдим.— У кўрсаткич бармоғини Тўра Салимовичга бигиз қилди,— ҳа, сира дуч келмаган эдим. Ҳар бир бошлиқ топшириқларининг тўғри ёки потўғрилигини кузатиб боради. Бизнинг бошлиғимизнинг ҳамма айтганлари айнан тўғри. Маслаҳатга ўрин йўқ. Майли, бу ҳақда бошқалар ҳам гапирар. Мен бошқа масала устида тўхтамоқчиман. Эҳтиёт қисмлар — техниканинг дори-дармонлари. Бизда-чи? Шофёрни дори-дармонни ўзинг топ, деб кабинетдан қувиб чиқарамиз. Қаердан олсин у? Маблағни-чи? У шофёрга ҳавола. Тоғлик жойда, айниқса қиш кунда, очик ҳавода, совуқда туриб қолган ҳамкасбларимиз озми? Нега шундай бўлади? Эҳтиёт қисм йўқлигидан. Ҳатто шундай эҳтиёт қисмлар борки, ўшаларсиз шофёрларнинг йўлга чиқини рухсатномасига қўл қўймаслик керак. Бизда-чи? — Шер ака ишдамай қўлини силтаб қўйди.— Хўш, ўртоқ Тўра Салимович, нега шундай? Мен Самандарнинг устав ҳақидаги фикрига тамоман қўшиламан. Менимча, шундай устав лойиҳасини ишлаб, юқори ташкилотларимизга тақдим этишимиз керак.

Қарсақ анчагача тинмади. Мишбарга Жўра қизиқ кўтарилди.

— Мен, ўртоқлар, биласизлар, биров мажлис-пажлисда гапирасан деса, жиним қўзғийди. Аммо бугун ўз ихтиёрим билан сўз сўрадим. Сабаби, азбаройи жонимчап ўтга-

ни. Ахир баъзап шофёр бўлганимга минг пушаймон ейман. Мен ўртоқ Тўра Салимовичдан беш-олти ён кичик-роқдирман. Эҳтимол, у кишидай ўн-ўн беш жойда ишлаб, тажрибам оймаганидир. Аммо мен — ишчиман. Йигирма беш йил бўлибдики, шу ерда ишлайман. Лоақал шунинг ҳам ҳурмати йўқми-а? Бошлиқ ярим кечада моторнинг овозини эшитгиси келиб қолса, биз шўринг қурғурлар баяогардон. Нега? Аравакаш бўлганимиз учунми? Ўзим тўғримдаги гапларни эшитдингизлар. Қайтармайман. Мени Сарсоншайтонга юборганига, фараз қилайлик, кўникса бўлади. Идоравий бир зарур иш бўлиши мумкин ва ҳоказо. Аммо ўртоқ Келдиев мени дўстининг эртага келиш-келмаслигини билиш учунгина юборган экан. Қараинг-а! Одамлар қанчалик сезгир-а! Буни қаердан билдинг денглар? «Ошнамнинг» дўсти ярим тузда қаламши тополмай қолди. Мен кетаман, деб турибман. Қўлини силтади-ю, жавобини оғзаки айта қолди. Энди кабинага чиққан эдим, орқамдан етиб келиб шивирлади: «Юборган авари икки яшиқларини олдим. Раҳмат. Беш-олтитаси йўқ экан шекилли. Илтимос, ишчи ҳам юборсинлар». «Ҳа, албатта, ўзим олиб келаман!» — деб моторни юргиздим.

Тўра Салимовичнинг ранги оқарди.

— Ёлгон, бас қилинг сафсатами! — деб ўшқирган эди, уни Ғиёсов тинчитди:

— Тўра Салимович, сўз олганда гапирасиз.

— Менинг кўчада қолган оғзим йўқ бу ерда гапириб, бинобарин, масалапи тегишли жойда қўямап,— яна хириллади бошлиқ.

— Марҳамат.— Ғиёсов осойишталик билан шундай деди-ю, Жўра қизиққа давом эттиринг, дегандай бош иргаб қўйди.

— Тўра Салимовичдан сўрамоқчи эдим,— деб заҳарханда билан бошлиққа тикилди Жўра қизиқ,— ўша Абдушукур шўрликнинг гарданига ташланган уч яшиқда нима бор эди?

Утирганлар ўринларидан туриб қарсак чалишди: «Жавоб берсин!», «Уят!» деган қулоқни тепигудай овозлар Тўра Салимовични оёққа турғизди. Ҳамма уни минбарга чиқади, деб ўйлаган эди. Ундай бўлмади. Тўра Салимович шляпасини бостириб: «Сизлар билан тегишли жойда даялат идорасида гаплашаман!» — дея лапанглаб дарвоза томон кетди.

Ғиёсов ўтирганларни тартибга чақириб, Абдушукурга сўз берди. Сўнг яна бир-икки нотиқ сўзга чиққач, мажлис якунлади. Устав тўғрисидаги таклифни ҳамма қизғин

маъқуллади. Қабул қилинган қарорда бу масала алоҳида таъкидлаб кўрсатилди. Шунингдек, унда маъмурият олдига ҳам жиддий талаблар қўйилган эди.

Мажлис тугаганда кўкда юлдузлар осуда сузар, ҳовлига қўйилган беш юзталик чироқ атрофида тун ҳашаротлари сайр қилиб, мириқшар, баъзи бир ўзига зеб берганлари чироққа жуда яқинлашиб бориб, жизғинаги чиқиб ерга қулар эди. Самандар бу манзарага бирпас тикилиб, негадир жилмайиб қўйди. Мирзо бобошнинг овозини эшитиб, дарвоза томон юзланган эди, алпанг-талпанг чиқиб кетган бошлиқни эслаб, кулиб юборди.

— Мана, ўғлим, бир шёла аччиқ кўк чой ичинг,— дея Мирзо бобо Самандарга чой тутди. Самандар чойдан мириқиб ича бошлагач,— умрингиз узоқ бўлади, ўғлим,— деб қўшиб қўйди бобо.

— Нечук, Мирзо бобо?

— Одамларга ғамхўрлик қилганинг юраги тоза, қалби пок бўлади, болам. Тоза юрак ғийбат ва ҳасаддан холи бўлади. Табиати бу кемириқлардан йироқ одамнинг умри беқий, ўғлим.

— Раҳмат, бобожон!

— Ўзингизга раҳмат, ўғлим, отангизга раҳмат!

Самандар автобазадап чиқиб, ҳали темир йўлга етмаган эди, мотоциклнинг қулоқни кар қилувчи овози эшитилди. Унга яқинлашгач, мотоцикл поп-поп этиб ўчди-да, Марат тушди.

Самандар у билан икки марта учрашиб: бир гал ишга чиқмай маош олаётгани ҳақида гаплашган эди, иккинчисида эса икки машинанинг ремонтга кетган харажати автобаза суд орқали ундириб олишини маълум қилиб, шу баҳона апча насихат қилган эди. Бироқ Марат унга: «Сен Зумрад учун мендан ўч оляпсан», деб чап бермоқчи бўлди. Аммо Самандарнинг қатъийлиги олдига чидаб туролмади. «Ўўлингиздан келадиганини қилинг», деди-ю, чиқиб кетди. Бу гап Тўра Салимович қулоғига бориб етгач, бости-бости қилинган эди. Аммо иккинчи авария Маратни жиддий ўйлантириб қўйди шекилли, ўзи келибди. Самандар шуни ўйлаб:

— Ҳа, Марат, йўл бўлсин?— деди очиқ чехра билан.

Марат индамай Самандарга қўл бериб кўришди. У ҳаяжонда. Гоҳ қуюқ қора қошларини чимирар, гоҳ типратикандай ҳурпайиб турган сочларини бармоқлари орасига олиб силаб қўяр, гоҳ ерга, гоҳ кўкка қарар, аммо ғиқ этмасди. Самандар Маратни бу ҳолда кўриб ҳайрон бўлди. Ҳамиша серган, бошқаларга ақл ўргатадиган, бирор-бир хат-

ти-ҳаракати билан бошқалардан ажралиб туришга интиладиган одамнинг тўсатдан мулозимлашиб қолгани, тўғри гап, Самандарни жуда таажжубга солиб қўйди. Шу вақтгача у Самандарга бўйин эгмаган эди-ку! Бирор мақсадни охиригача етказиш, унинг ноҳақлигини тушунтириш жуда қийин бўлган эди ўшаю. Ниҳоят, Самандар сўнги марта суҳбатлашганда:

— Мени кўп қийпамап, бари бир тузата олмайсиз,— деди у.— Сизга унча-мунча боғлашиб қолганимнинг сабаби эса қўриққанимдан эмас. Сиз бошқаларга ўхшамайсиз, улардан фарқ қиласиз. Фақат ўзингизга ўхшайсиз, мен ҳам шунақа бўлиш ниятида кўп йиллар тегираддим. Буни ўзим ҳам сезиб турибман энди. Аммо бирор натижага эришолмадим. Келинг, бошқа нарсани гапирайлик, сиз мени бари бир тушунамайсиз, ўзингизни қийнаб нима қиласиз? Энди аҳтимол, менинг ҳаётим шуздайлигича ўтгани маъқулдир. Мен бировга керак эмасман, чунки уларнинг кўнглини шод қилгудай бирор нани қўлимдан келмайди. Одамлар кўли урмаган, улар қилмаган ишни уйдалаши керак ҳар бир киши, деб ўйлардим ўзимча. Нимагаки қўл урган бўлсам, ундан бирор ёмон оқибат келиб чиқишини хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Аммо ҳаммаси мен ўйлаган муддаонинг тескарсин бўлаверди. Энди кечаги воқеа қуюшқондан чиқиб кетди. Сира ўйламаган эдим шундай бўлишини. Ахир кабинада ўтириб жароҳатланганининг оиласига қайси юз билан қарайман бундан буюн?..

Марат шундай деди-ю, бошини эгди. У Самандардан жавоб кутар эди. Самандарга ҳам осон эмас. Унинг қаршисида мактаб боласи эмас, балки суяги қотган, аммо ҳаёт сўқмоғида адашган бир кимса бош эгиб турар эди. Эгилган бошини эса қилич ҳам кесмас экан. Самандар чуқур хаёлга чўмди. У Маратнинг бир кун эмас, бир кун шундай бўлишини қалбан ҳис этган, у билан яна бир дўстона суҳбатлашиш истаги туғилиб, қулай фурсат пойлаб юрган эди. Кейинги ҳафталарда қўли ишдан бўшамаганидан бунга имконият тополмаган эди. Ҳозир эса у Маратни учратганидан, чарчоқлигига қарамай, жуда хурсанд бўлди. Ўзини бир оз ўнглаб олгач, Маратга савол билан мурожаат этди:

— Сенга нима бўлди, кеча машинани нега олиб чиққан эдинг?

Марат: «Ҳаммасини айтаман, шундай турип», дегандай бош ирғаб, узоқ сукутга кетди. У гапни нимадан бошлашини билмай қийналмоқда эди.

Воқеа бундай бўлган эди: кеча иш вақти тугагач, Ма-

рат бир ўртоғини автобазага бошлаб келди. Диспетчер йўқлигидан фойдаланиб, Мирзо бобони алдади. У аллақандай қоғозни узоқдан кўрсатиб: «Дадам автобазадан тез машина олиб, бир-иккита ўртоқларингни бошлаб кел, иш бор, деб ёзиб юбордилар», деди. Мирзо бобо ўрнидан туриб, унга яқинлашгунча фурсат ўтмай, Марат югуриб бориб янги машиналардан бирини ҳайдаб келиб, дарвозага тирагач:

— Очмайсизми, бобо, нега серрайиб турибсиз? Ахир дадам кутиб ўтирибдилар, — деб ўшқирди.

Мирзо бобо ношлож дарвозани очди-ю, аммо машина чиқиб кетиши билан Тўра Салимовичнинг уйига телефон қилди. Бошлиқнинг: «Қўяверинг, зиёни йўқ, бизнинг ўғил қиладиган ишини ўзи билади», деган жавобидан қаноат ҳосил этмади. Юраги ҳовлиқаверди. Орадан ярим соатлар чамаси ўтгач, Ғиёсовнинг уйига телефон қилди. Районга кетибди. Чндаб туролмай, яна Тўра Салимовичнинг уйига телефон қилган эди, бошлиқ уни қаттиқ койиб: «Бир нарса бўлса сен эмас, мен жавоб бераман, ҳадеб безовта қилаверасанми, тинчмаган чол», деб сепсираб гапирди. Бу Мирзо бобонинг суяк-суягидап ўтса ҳам ношлож ичига ютди. Чорасиз қолди.

Марат ўртоғи олдида ўзини кўз-кўз қилиш пиятида машинани олиб чиққан эди. Энди чорраҳадан ўтгач, унинг хаёлига яна бир фикр келди-ю, машинани Зумрад ишлайдиган мактаб томон бурди. Мактабдан сал берироқда тўхтаб, ўқувчилардан бирини имлади, Зумрадни чақириб беришни буюрди. Ўзи кабинадан тушиб, газсув сотадиган дўконнинг ёнида турди. Зумрад чиқиб, икки-уч атрофга алапглаб, энди қайтиб кетмоқчи бўлиб турган эди, Марат уни тўхтатди:

— Қаёққа, мен буёқдаман!

Зумрад орқасига қайрилиб, Маратга хўмрайиб бир қаради-ю, қошлари чимирилди, сув дўконига яқинроқ бориб:

— Тунов кунги гап етмаган экан-да? Мени шарманда қилмоқчимисиз? — деди жаҳл билан.

— Нега энди шарманда қилар эканман, ахир мен ҳам одамман-ку, наҳотки шунчалик димоқ-финоқ қилсангиз. Мендан ортиқроқ жойингиз борми? Истасам, сиздақа ҳурилиқоларининг бир нечасини тиз чўктиришим мумкин.

Бу гап Зумрадининг жон-жонидан ўтди. Қаршисда турган хушсурат, ичи пўк бу олифтани узиб-узиб олиш хонаси келди-ю, аммо мактаб олдида юрган ўқувчилардан истиҳола қилди, тилини тишлаб қолди. Фақат киноя ва аччиқ кесатик билан бош чайқади:

— Эсиз одамгарчилик, дейсан баъзи кншиларга қараб.

— Бу нима деганингиз, олоқ қиз?

— Бу — мен тинч қўйинг, бизнинг йўлимиз бошқа-бошқа деганим, уқдпнгизми энди?

— Бунақа гапларингизни бошқа одамга уқдирасиз, биз хотин кишидан гап уқадиган топфасида эмас.

— Жуда соз. Упканингизни босиб, дадангизнинг эрка ўгли бўлиб юраверинг, йўлтўсарлигингизни бас қилиб, ўзингизни тийинг, яхши йигит!

Марат бу аччиқ гапдан жаҳли чиқиб, лавлагидай бир қизарди-ю, аммо машинада ўтирган ўртоғи сезиб қолишдан чўчиб, нафасини ичига ютди.

— Хўн бўлади, ойдин қиз, сизга қурбонимиз-да, акаси кўзидан,— деб заҳарханда билан бош-оёқ Зумрадга қараб олиб, машина томон бурилди.

Кабина эшигини очар экан, ўртоғига қараб: «Қалай, чакки эмасми? Истасанг, дугонаси билан ташиштириб қўйишим мумкин», деб стартёрга оёқ босган эди, ўртоғи: «Йўқ, қўя қол, зардаси бурининг учигага ўхшайди, бизга тўғри келмайди», деб кулди.

Марат бу гапдан сўнг «сезибди шекилли», деб кўнглидан ўтказди-ю, аммо ортиқ бир нарса дейишга нйманиб жим қолди.

Марат машинани тоғ томон бурди. Ўртоғи бирпас индамай турди. Аммо Марат ҳамон йўлдан узоқлашиб бораётганини кўриб:

— Буёқда йўл йўғу,— деди осойишталик билан.

— Сапга нима? Тоққа чиқаман, дединг. Олиб чиқсам бўлдимми?— деб жавоб қайтарди зарда билан Марат.

— Аввало, мен машинанга ўтирибман, иккинчидан, ўзингни ҳам ўйласанг бўларди. Машина юрмаган сўқмоқда ажалга тик бориш шартми? Бу йўлдан шу вақтгача бирорта машина уёқда турсин, улов ҳам чиқмаган-ку! — деди ёнида ўтирган ўртоғи.

— Ҳамма гап ҳам шунда-да! Ҳеч ким қилмаган ишини қилгани-да, мард бўлсанг. Ҳамма қатори юришдан нима лаззат топсанг? Шундай бўлсинки, одамлар, «ў-ў-ў, ана унинг қилган ишини қара-я», дейишсин. Нима, ё юрак йўқми? — Марат кибр-ҳаво билан унга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Гап юракда эмас, Марат, бу қилаётган ишинг хавфхатарга билиб туриб бош уриш билан баробар, ахир,— деди яна унинг ўртоғи бояги вазиятни бузмай.

— Ҳечқиси йўқ, машинани мен ҳайдаяпманми, ўзим жавоб бераман. Қўрқмай қўя қол. Борди-ю, юрак дов бер-

маса, машинадан тушиб қолишинг мумкин. Буёғи ўғил болалар чиқадиган жой ўзи,— деди кипоя билан Марат.

Ўртоғи бошқа гап ортиқчалитгани сезиб, жим қолди. Марат голиб келганига қаноат ҳосил қилгач, мамнуи жылмайиб, олдинга қаради. Машина қаттиқ бир туртиниб, зарб билан олға жылди. У тоғ тошларига урилиб, қаттиқ силкинар, гилдирак харсанглар устида юрганда эса кузов уёқдан-буёққа қийшайар эди. Бир гал машина қаттиқ чайқалганда, кабина эшиги очилиб кетди. Яхшиям ўртоғи эшикка ёнбошламаздан ўтирган эди. Бўлмаса, нақ жарга қулаб кетиши аниқ эди.

Машина биринчи тезликда юраётган бўлса-да, анча баландга кўтарилган, бипобарни, пастга қарашга юрак дов бермас эди. Шу ерга етганда кўнгилсизлик содир бўлмаганида, машина умуман пастга қулаб кетиши ҳам аҳтимолдан узоқ эмас эди. Аммо кичик бир бахтсизлик уларни бир ўлимдан сақлади. Қутилмаганда олдинда катта чуқурлик чиқиб қолди, машина тумшуги билан шўғил, тикилиб қолди, у хиёл ўнг томонга қия кетгани учун Маратнинг ёнида ўтирган ўртоғи кабина эшигини очолмай қолди. Машина зарб билан тушганидан кузови парчаланиб кетди. Марат жон ҳоврида кабина эшигига ёпишди. Ҳушсиз ётган ўртоғини ўзи ўтирган томонга тортиб, пастга туширди. Аммо у анча қаттиқ шикастланган эди. Унинг тепасида Марат гуноҳқорона қараб турар, чуқурнинг бир четига учиб кетган машина фарасининг пачақланган гардиши унга хўмрайгандай ётар эди.

Марат тоғ сўқмоғидан пастга қараб югурди. Бахтига учраб қолган йўловчи машинада икки-уч киши ўтирган экан. Уларнинг ёрдамида ўртоғини машинага олиб тушиб, шаҳар касалхонасига етказди. Бу ерда унинг лат егани, чап елкаси, бир печа қовурға ва белли сингани маълум бўлди.

Бу воқеа Маратни анча ўйлантриб қўйди. У ҳатто ўз ҳаётига, биринчи бор бўлса керак, мустақил разм солиб, ундап нуқсон қидирди. Ҳаётида биринчи марта ўртоқлари олдида ўзини айбдор ҳис этди. Бош эгиб, ерга қаради, уларга тик боқолмади. Яна ўз қилмишларини хотирлади. Бирор муайян фикрга келолмади. Бутун ҳаёти туман ичига яширишгандай кўринди назарида. Самандарни қидириб келганининг боиси шунда эди. Иккинчидан эса, Самандарнинг кечаги мажлисдаги сўзини эшитган эди, гишт қолинидан аллақачон кўчиб кетганига аниқ ишопи ҳосил этди. Бўлак чораси қолмади. Унинг Самандарга келишининг яна бир сабаби бор. Самандар мустақил мулоҳаза юртинини,

ҳар қандай масалани ҳам узил-кесил ҳал қилиши билан Маратнинг диққатини ўзига жалб этган эди. У Самандарнинг бировга тобе бўлиб юрмаслигини айшиқса ёқтирарди. Нимаси биландир Самандарга ўхшашга, унга эргашишга ҳаракат қиларди-ю, аммо буни ҳеч кимга сездирмас эди. Шунинг учун бошига кулфат тушиб қолганидан кейин ҳам биринчи бўлиб Самандарга чопди, унда пажот истади. Бироқ бу ички сирини билдириб қўймаслик учун воқеанинг тафсилотини айтмай, лўнда қилди:

— Машинани жарга қулатдим.

— Бунисини биламан. Аммо тоққа чиқиб нима қилардинг?

Марат сира доводирамай дафъатан жавоб берди:

— Сўқмоқдан тоғ чўққисига чиқмоқчи бўлган эдик.

— Йўл турганда-я?!

— Ҳа, сўқмоқдан.

Машинанинг нега жарга қулаганининг сабаби аён, ортиқча изоҳнинг ҳожати йўқ эди.

— Чакки бўлибди, бир ўзингмидинг?

— Йўқ, ўртоғим бор эди.

— Ўртоғим бор эди? Қапи у, нима бўлди?— Самандар жон ҳоврида устма-уст савол берди.

— Қасалхонага олиб бордим, ҳозир яхши.

— Машина қаерда?

— Автобазада, тракторда чиқариб олдик.

Самандар бош чайқаб, юзини четга бурди.

Марат илк бор унинг олдида бўйин эгди, гупоҳкоруна овозда: хилватроқ ерга борайлик, бошқа гапларим ҳам бор. Яхшиси, тоққа чиқа қолайлик.

— Майли, чиқсак чиқа қолайлик, аммо сўқмоқдан эмас, албатта.

Марат бир оз ўнғайсизланди, аҳтимол умрида биринчи мартадир.

— Сиз ҳайдайсизми?— деди-ю, ўша заҳоти саволидан хижолат чеккан каби:— Кечирасиз, оёқларингизни упутибман,— дея ўзи олдинга ўтираётган эди, Самандар:

— Нега энди менга таклиф қилиб, олдинга ўзинг ўтирилсан?— деб қўлини рулга қўйди.

Марат тезгина орқа ўриндиққа ўтирди.

— Кечирасиз мен...— У бошқа сўз тополмади.

Ҳайқириқ билан юқорига кўтарилган мотоцикл тоғ этагидаги улкан арча остига бориб тўхтади. Самандар бу ерларга кўп келган, ажиб табиат уни ўзига мафтун этган эди. У тошга тикилди. Арча остидаги харсанг тошни тоғ

шамоли ва ирмоқлардан иргишлаб ялаб ўтган сув моҳир уста қўли билан раидалагандай силлиқлаб қўйган. Тошнинг қиррасига ўтирган Самандар Маратни ҳам ўтиришга таклиф этди. Кеча анча салқин. Катта сой кесиб ўтган томондан эсаётган шабада памиққан бир ҳидни димоққа уриб, этни жунжитар эди. Марат ёқасини тугмалаб, Самандарнинг рўпарасига келиб ўтирди.

— Эҳ, Марат, Марат, сенга неча бор айтдим, бу ишларнинг ярамайди деб, нега энди яна ўжарлик қиласан? — деди Самандар мулойимлик билан.

— Ўзим ҳам билмайман. — Марат яна кўзини Самандардан олиб қочди. У фикрларини бир жойга тўпламоқчи бўлгандай паришон эди. Ниҳоят, бўғиқ овозда: — Дадамни таққид қилдингизми? — деди Самандар учун кутилмаган бир вақтда.

Самандар: «Ниҳотки Тўра Салимович партия мажлисидаги гапни ўғлига айтган бўлса», дея ҳайрон қолиб, сўради:

— Сенга ким айтди?

Марат мажлисда бўлганини яширди.

— Ўзлари... Тўғри қилибсиз...

— Нега ундай деяпсан?

— Ўзим... — Маратнинг жавоб бергиси келмади. У гапни бошқа ёққа бурди. — Самандар ака, мен бир нарсага жуда ҳайрон бўлиб юрибман. Кўпинча: «Ҳар ким ўзи эркин ҳаракат қилсин, мустақил фикрласин», деган гапларни эшитиб қоламан. Аммо шундай қилганда, атрофдагилар уни койпй бошлайдилар. Нима, одоб-ахлоққа ҳам сифда ўқитувчи равишдош ёки сифатни ўқитгандай ёдлаттирадиган қондалар керакми? Нега биз, фалончининг қизи сочини қирқинти, фалончи бола соқол қўйинти, фалончи папирос чекар экан, деймиз. Мана, менга ўзингиз неча марта «бундоқсан, уидоқсан», деб таъна қиласиз. Нега? Ахир нега энди ҳар ким ўзича яшай олмайди? Наҳотки ўйна тартибга чақирувчи одамлар йигирманчи асрда яшайётганларини унутиб қўяётган бўлсалар? Мен шунини истайман, вассалом! Сизга ёқмаса, мени ўзингизга ўхшатишингиз шартми? Ҳар бир одамнинг ўз қилиқлари бўлиши керак эмасми? Шу бўлмаса, у ҳаммага ўхшаб кетмайди-ми? Баъзан, атрофдагилар жонимга теккандан ахир, нима, ўшаларнинг йўл-йўриғисиз яшай олмайманми, деб ўзимча бир йўл тутмоқчи бўламан. Аммо оқибати дуруст бўлмай қолади.

Самандарни бу гаплар кўн парсаларни ўйлашга, чуқур мулоҳаза этишга мажбур этди. Зеро, унинг қаршисида

Ўтирган кимса кўчама-кўча дайдиб юрадиган баъзи саёқ йиғит ва қизларга сира ўхшамас, у ўзича бир мураккаб слам бўлиб, нимагадир тақдирини Самандардан билиб олиш қарорига келибди. Самандар анчагина жим туриб, ўйлаиб қолди. Маратнинг дунёқараши кўр-кўропа эргашувчиларни рад этади. У: «Ўзим қиламан. Менга халақит берманг!» деган фикрда. Унга халақит бермаган тақдирда эса, боши берк кўчага кириб, сўнг асов от спигари ҳаллослайди-ю, аммо пимага ҳаллослаётганини, қаерга бораётганини ўзи ҳам билмайди.

Бу мураккаб ўйлар Самандарнинг миясини пармалар. бир фикр иккинчисини қувиб ҳайдар, бир мулоҳаза бошқасига энд бўлиб чиқар, бир тўхтаб иккинчисини келиб қувар, аммо ўзини қапоатлантира оладиган аниқ ва тиниқ жавоб тополмас эди. Ниҳоят, Самандар бу йиғитда содир бўлган кайфиятнинг сабабларини пазай бошлади. Кўз олдига ўжар ва мақтанчоқ, ўзига ҳаддан зиёд ишониб, атрофдагиларни менсимайдиган, ваъда бериб, ижросини ўйламайдиган, бебурд, жамиятда яшаб, унинг маъфаатлари билан ҳисоблашмайдиган, гоҳ гўё ўта даража ғамхўр, гоҳ қаҳри қаттиқ қасоскор Тўра Салимович келди. Баҳор ҳавосидай ўзгарувчи ота табиати, шубҳасиз, боланинг ҳам инжиқ, беқарор ва мақсадсиз бўлиб ўсиниға сабаб бўлган. Энди, ёши улғай бошлаган сари у теварак атрофга разм солиб, отага таққидий нуқтаи назардан қарайдиган бўлиб қолди. Бироқ бошқа маълум бир мақсадга йўналтирилмаган боланинг эгилувчан онги ҳаётда ўз нуқтаи назаридаги мустақиллик, яъни «қўпгишига келган ишни қил» тушунчаси билан яшай бошлаган эди.

Самандар зимдан Маратга разм солди. Қоронғида ҳам унинг кўзлари чақпаб, алланимани излаётган каби безовталаниб турибди. Юз тузилиши отасиникидай думалоқ эмас, чўзиячироқ, қирра бурни, юпқа лаблари нимаси биландир ўзига тортарди. Қошлари ҳамон чимприлган. Қўпгар сочлари тўзғиған. У Самандардан сабрсизлик билан жавоб кутяпти.

— Марат,— дея вазминлик билан сўз бошлади Самандар,— биласанми, одам ўзини йўқотиб қўйини жуда осон. Буни ҳатто унинг ўзи ҳам пайқамай қолади. Қўлидаги ҳамён тушиб кетса, ўша заҳоти билади. Қалбини, одамгарчилигини йўқотади-ю, аммо бундан беҳабар қолади. Кўнгиллари тусаган ишни қилишга одатланган одамлар аста-секин атрофдагиларга бегона бўладилар, уларнинг назаридан қоладилар. Шунинг учун ҳақиқий ҳаётда естаган ишини қилиб яшайдиган одам йўқ. Чунки жамиятда яшаб,

уни четлаб юриб бўлмайди. Бир кишининг ўзбошимча истаклари албатта бошқа бир кишининг маънафатларига эид бўлиб уни сиқиб қўяди. Бинобарин, инсон танлаган йўл уни жамиятга олиб бориши керак. У жамият маънафатлари йўлида хизмат қилиши жараёнида улғаяди, подир фазилатларга эга бўлади. Фақат барои Мюнхаузенгина бошидаги ясама сочидан тортиб ўзини ботқоқдап чиқариб олган. Албатта, ҳар бир киши ҳам биринчи навбатда ўз истаганини қилишга иштилади. Аммо одамда куч, прода бор. Уларни ишга солиб, бемаъни одатларини жиловлаб ҳам қўйиши керак.

Марат эътироз билдирди.

— Демак, ҳамма қатори яшаш керак, сен ўзингча бирон иш қилмаслигинг керак экан-да! Унда ҳамма бир хил бўлиб, ҳеч ким бир-биридан фарқ қилмайди-ку. Бундай ҳаётнинг нима қизиғи бор?

— Биласанми, Марат, тўғри одам нимаси биландир бошқалардан фарқ қилиб турадиган, оригинал бўлиши керак. Аммо оригиналликнинг ўзи одамни одам қилмайди-да! Мана бу мотоциклни ҳайдаб,— Самандар мотоциклга ишора этди,— ўзинг истаган тезликка эришувинг, маррани ҳам осонликча олишинг мумкин. Йўлдаги тўсиқлардан ҳам осонгина ўтасан, ўзингни ғалабага ҳам, мағлубиятга ҳам жўнгина кўниктиришинг мумкин. Аммо ҳаёт — мотоциклда босиб ўтиладиган йўл эмас. У жуда машаққатли йўл. Уни босиб ўтишнинг ҳам ўзи бўлмайди. Бинобарин, продаси бўш одам ҳаётнинг машаққатсиз, енгил йўлини излайди. Бундай йўлдан боргач, турмуш машаққатли бўлишини унутади. Осмонга парвоз қиламан, дейди-ю, ҳамма парсадан воз кечади, аммо бунига тайёр эмаслигини пайқагач, бошқа бир парсани ихтиёр қилади, у ҳам ёнбошга келмагач, янгишига талпинилади. Ниҳоят, нимани истаганини ўзи ҳам билмай қолади. Натижада, тутуриқсиз бўлади. Бундай одам яшашни ўзи ҳам билмайди, бошқаларнинг яшашига ҳам халақит беради. Кунлардан бир кун лўттибоз товламачига айланаиб қолганини сезмай қолади.

Марат чуқур ўйга ботди. Самандар айтган гапларининг ҳар бирини ақл тарозисидан ўлчади. Яна ўйланиб, сўнг рад маъносини англатиб бош чайқади.

— Айтмоқчисизки, ҳамманинг ҳозиргача қилган ишини бажар, шунга эришсанг, олам гулистон, шундайми?

— Йўқ, Маратжон, бу энди масаланинг бошқа томони.

— Қайси томони?

— Кўнглингга хуш келган ишни қилма дегани, ҳаёт-

да сенгача эришилган даражага кўтарилиб, айниингги суриб юравер, деган гап эмас. Ўз шахсиятини билмай, ўз теваарак-агрофида юриб, бировларнинг айтганига қараб юраверадиган одамнинг ҳолига вой, Марат! Мен билан сенгача эришилган муваффақиятлар даражасида қолиш бу жамиятнинг ўсиши, тараққиётига била туриб гов солишдир. Бундай одамларнинг дарахт ковагига кириб олиб, уни кемирадиган қуртдан фарқи қолмайди. Шунинг учун одам ўз шахсиятини, ўз «мен»лигини кўрсатмоқ истаса, тинмай ижод қилиши керак. Ижод — бу китоб яратиш, ихтиро этиш, музика ёзиш, расм чизиш ва ҳокаволардангина иборат эмас. Унинг маъноси жуда кенг. Ижод — бу илгари қўлга киритилмаган муваффақиятларга эришув демакдир. Модомики шундай экан, ҳар бир ишда ижодкор бўлиш мумкин. Шофёр ҳам, сувоқчи ва дурадгор ҳам, агроном ва шифокор ҳам, инженер ва шахтёр ҳам, хуллас, ҳар бир касбдаги киши ижод этиши керак. Ишон апа шу фазилатлари билан бир-биридан фарқ қилади.

Самандар зимдан Маратга қаради. У энди хаёлини йиғиб, диққат билан қулоқ соларди. Ҳар замонда енгил тортгандай чуқур нафас олиб қўярди.

Самандар ичидан қувониб, ўз айтганларига яқин ясамоқчи бўлгандай ўриндан туриб, Маратга яқинлашди ва унинг елкасига қўл ташлаб, насиҳатомуз овозда:

— Мана шунақа, Маратжон! Хоҳишини ақл-идрок билан мардона бошқариш дирижёрларнинг сеҳрли чўпига ўхшаган гап. Дирижёр қўлидаги чўпни ҳаракатга келтириши билан ишон гўзаллигини мадҳ этувчи нафис ва оҳанрабо куй таралади. Сенинг ҳам қўлингда ҳамша шунақа чўп бўлиши керак, Маратжон! Ҳаётга гўзаллик олами орқали بازار сол! Шунда у япада лаззатли бўлади, ҳали сен кўрмаган латиф қирралари билан боқади,— деди.

Маратнинг нигоҳи тоғ чўққиларига қадалган эди. У алланимаи ўйлаб, ичидан тўлқинлашиб келаётган қувончини яширолмаган каби ҳар замон жўлмайиб қўярди. Самандар завқ билан Маратга тикилиб қолди. Назарида, тоғ чўққиларидаги ошпоқ қор ёғдуси унинг чеҳрасини ёриштириб, улкан парвозга чорлаётгандай эди. Самандар ҳам, Марат ҳам жим туришарди. Самандар Маратнинг хаёлларига халақит бергиси келмай, сўқмоқ йўлдан аста арчазор оралаб кетди. Унинг хаёлини энди Зумрад қамраб олиб, ажиб ҳис-туйғулар кемасида сузар, қулоғида унинг мафтункор овози жарангларди. Маратнинг чақир-

гачини эшитмай, япа юқорилаб кетаётганида мотоцикл кўзидаш сочилган ёғду уни тўхтатди.

Самандар уйга кирганида, туп яримдан оққап эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Уш кун бўлди Тўра Салимович ишда йўқ. Ҳар ким турлича мулоҳаза юритар эди. Кимдир: «Самандарни йўқотиш учун арз қилиб марказга борибди», дерди. Бошқаси уни рад этиб: «Э, оғайни, чучварани хом санабсан, у дамлар ўтиб кетган», дерди. Ниҳоят, автобазага Тўқлининг кириб келиши билан бу гапларга хотима берилди. У аризасига мувофиқ ишдан бўшапти. Икўра қизиқ сабабини сўраса: «Бу гийбатхонада қиладиган ишим йўқ», деди.

Самандар машинасини юваётган эди, Тўқли унинг олдига ўзи келди. У кўринмади, Самандар ҳам уни кўрмагандай ишини қилаверди.

— Шу ишингиз чакки бўлди-да, ишим,— деди ниҳоят Самандарни катта бир офат кутаётгандай унга раҳмдиллик овозида.

— Қайси иш?— Самандар Тўқли нима ҳақда гапираётганини билса-да, жўрттага қитиқлаш учун қайта сўради.

— Қайси иш бўларди, мажлисдаги поўрни гап-да! Мана энди «катта хўжайинларга йўлиқаман», деяпти Тўра Салимович. Нима бўлади? Ёш нарса ўзингизни жувонмарг қиласиз.

Самандар бу кишига бир нарса дейиш ортиқчилигини сезиб:

— Ҳа, энди, пешопадагини кўрамиз-да, Тўқли ака,— деди аччиқ киноя билан.

— Гап бундоқ эмас-да, ишим,— Тўқли Самандарнинг киноясини фаҳмламай, баланд кела бошлади.— Тўрт куплик дунёда ўз ишингизни қилиб юравермайсизми?

— Сизнингча, нима қилишим керак?— деди Самандар Тўқлига унинг ҳаминша бир нима излаган каби тез-тез пир-пираб турадиган кўзларига тик боқиб.

— Энди нима қилар эдингиз? Бўлар иш бўлди,— Тўқли ғолиб оҳангида гапириб, юзини бурди, сўнг: — Хонаси келганда айшингизни суриб юравериш эди,— деб қўшиб қўйди.

— Қанақа айш?— Самандар Тўқлидан ҳамон кўзини узмай сўради.

— Неча марталаб келиб: «Тўра Салимович улфатлари

билан ўтирибдилар. Сизни йўқлаб юбордилар, юрар экансиз», десам, тескари бурнииб кетдингиз.

— Демак, сизнингча, бориб уларнинг қўлига сув қуйишим, хизматини бажо келтиришим, пойгакда қўл қовуштириб туришим керак экан-да, шундайми?

— Э, ажаб одам экансиз! «Гўр куйснну, қозон билқилласин», машойишлар бу гапни бежиз айтмаган-ку, ахир! Маи билан сиз хизмат қилсак, нима бўлибди! Шофёр бўлгандан кейин хизматини қилади-да.

Самандар индамай, ўз иши билан бўлди. Тўқли бундан ўзинча хулоса чиқариб, шивирлади:

— Ҳозир ҳам кеч эмас, дили хўжайин ҳеч қаёққа боргани йўқ, узр сўраиғ, унга сўз беринг.

Самандар қаддини ростлаб:

— Сиз ҳозир Тўра Салимовичникига борасизми?— деди.

Тўқли жон ҳоврида:

— Ҳа, борамаи, нима деб айтай?— деб Самандарга умид билан тикилди.

— Бориб: «Комиссия ўз ишини тугатишти, эрта ўтиб, илдинга соат иккида бюро, албатта борар экансиз», деиғ, хўшми?

Тўқли тузоққа тушган бўридай кўзларини мўлтиратиб, бирпас турди-да, Самандар энди унга сира қарамай қўйганини кўриб, дарвоза томон юрди.

Мирзо бобонинг истеҳзо билан: «Бир шиёла аччиқ нўк чой ичинг», деган илтифотиға: «Бир дам ўзимга қўйиб беришг, бобой», деб пўнғиллади-да жаҳл билан кўчага отилди.

Бундан кейин ҳам Тўра Салимович ишга чиқмади. Самандар уни бюрода кўрди. Узун коридорда одам кўп. Кадрлар масаласи кўрилгач, одам анча сийраклашди. Тўхтаев зинадан чиқиб, одатдагидай очиқ чехра билан Самандарга қўл узатди. Самандар нимагадир ҳаяжонда. Тўхтаев унга далда берди: «Қўрқманг, сўз беришса ҳам икки минутдан ортиқ гапирмайсиз». Самандар бош ирғаб, кулиб қўйди. Бари бир у ҳаяжонини босолмади. Биринчи масала ҳали тугаман эди. Самандар коридорнинг париги бошида Тўра Салимовични кўриб қолди. У тез ўша томонга юрди. Самандарни кўрган Тўра Салимович ўзинча бир нима деб пўнғиллаб, коридорнинг бошидаги ойпаваид хонага кириб кетди. Самандар ҳайрон бўлиб турган эди, уларни пчкарига таклиф этишди.

Қабулхонада биринчи секретарь ўтирадиган хонага ўтишди. Бюро ўша ерда бўлаётган эди. Узун столнинг икки ёғига қўйилган стулларда ўн кишича ўтирар эди. Тўр-

даги стол ортида секретарь ўтирибди. У кўришидан эликлардан ошган бўлса-да, сочига оқ ораламаган, иссиқ бўлишига қарамай эгнида ўзига жуда ярашиб турган кулранг костюм, оқ кўйлак, қизил галстугининг ўртароғида оқ ипақдан кичкипагила гул кашталанган.

Секретарь олдидаги папкада турган қоғозга қараб:

— Ўртоқ Келдиев бормилар? Марҳамат,— деди бошини бояги қоғоздан кўтармай.

Келдиев узун столнинг пастида секретарга рўпара қилиб қўйилган стулга келиб ўтирди. Унинг ранги хиёл синиққан, бармоқларини ишқалаб, тез-тез лабини тили билан хўллаб қўярди. Секретарнинг такроран «эшитамиз», деган овозини эшитиб, ўридан турди. Тараддулланиб турган эди, секретарь яна унга мурожаат қилди:

— Беш минут етадимми?

Келдиев ҳали жавоб бериб улгурмай: «Қарор лойиҳаси билан таништиришдимми?»— деб сўради яна секретарь.

Келдиев охирги саволга бош ирғаб тасдиқ жавобини бергач, бир нарса чайнаётган каби жағларини тез-тез қимирлатиб, тили билан лабларини ялаб қўйди-да, сўнг синиқ ишончсиз, илтижо қилувчан оҳангда сўз бошлади:

— Ўртоқ бюро аъзолари, ўртоқ секретарлар, ўртоқ секретарь,— деб ўтирганларга зимдан бир қараб олгач, яна бир лабини ялаб, сўнг давом этди:— Маълумларингиз бўлсинки, кампа ўттизинчи йиллардан буён масъул вазифаларда...

Секретарь Келдиевнинг сўзини бўлди:

— Ўртоқ Келдиев, биз сиздан таржиман ҳолингизни сўраётганимиз йўқ, автобазада нега аҳвол ойдан-ойга ёмонлашиб борапти, мапа шунга гапириб беринг.

— Ўртоқ секретарь,— Тўра Салимович секретарнинг исм-фамилиясини билса ҳам негадир шундай мурожаат қилди.— Мен автобазага бир минг тўққиз юз...

Секретарь қўлидаги узун қизил қаламни столи устидаги ойнага уриб, энди хпёл асабий ҳолда бўғишларини чўзиб, бояги сўзларини қайтарди.

— Ўртоқ бюро аъзолари!— деб сўзини ундалма билан бошлади Келдиев,— мен базага келганимда унинг аҳволи жуда хароб ва қолоқ бир корхопа эди.

Иккинчи секретарь ўзини тутолмади:

— Ҳозир-чи?— деб кўзини киноя билан Келдиевга қадади.

Келдиев саросималаниб:

— Ҳа, энди, ҳозир...— деди-ю, бошқа сўз тополмай,

чўнтагидан дастрўмолини олиб бўйни, юзларидаги тер шодаларига босди. Шу бўйи чурқ этмай тураверди.

Секретарнинг диққати ошиб, яна унга юзланди.

— Уртоқ Келдиев, сиз ёп бола эмассиз, шунча одамнинг вақтини ўғирлаб ўтиришнинг нима ҳожати бор?— деган эди, Келдиев «ўғирлаб» сўзини эшитиб бир сесканди. Бир-икки йўталиб, ўзини оқламоқчи бўлди:

— Энди, ҳар ҳолда, автобазанинг аҳволи олдингидан аяча яхши бўлди,— деган эди, иккинчи секретарь унга яна савол берди:

— Кейинги тўрт ой ичида машиналар бекор туриб қолгани учун база давлатга неча сўм жарима тўлади?

— Бундай рақам ёдимда йўқ эди...— Келдиев яна жим қолди.

— Сиз келганда буён неча киши ишга олинди-ю, қап-ча одам бўшатилади?— яна иккинчи секретарнинг овози эшитилди.

Келдиев яна ерга қараб:

— Кадрлар бўлимидан сўрамабман шунини,— деди секин.

— Базада эҳтиёт қисмларга тапқислик шу купларда жуда катта. Шундай бир пайтда ўн минг сўмлик эҳтиёт қисм етишмабди. Шундан хабарингиз борми?— биринчи секретарь савол берди.

Келдиев елкасини қисди.

— Шофёр Тўқли Маликовни нега ишдан бўшатдингиз? Келдиевнинг пешонаси тиришди.

— Ариза бериб кетди,— деб пўнгиллади у.

— База кейинги бир йил ичида давлатга неча сўм зиён келтирди?

— ...

— Ўғлингиз жарга қулатган машинани тиклашга неча сўм сарфланди?

— ...

— Сиз бюрога келаётганнингизни билганмидингиз?

— Билган эдим.

— Нега тайёрланмасдан келдингиз?

— Бу масалалар тегинли одамлардан сўралади, деб ўйлаган эдим.

— Унда сиз нима қиласиз?

— Мен бошлиқман.

Биринчи секретарь бош чайқаб, кескин оҳангда «ўтиринг», деди.

Келдиев орқадаги бўш стуллардан бирнга чўкиб, ёнидагиларга ўғришча пазар солиб олди, сўнг ҳорғин кўзларини ерга қадади.

Секретарнинг «Партия ташкилотининг секретари йўқми?» деган саволига Тўхтаев:

— Ғиёсов уёқда иш бошлади. Партия ташкилотининг ишини ҳозирча ўртоқ Муслимов олиб бораптилар, у киши шу ердалар,— деб кўзи билан Самандар ўтирган томонга ишора қилди.

— Марҳамат, ўртоқ Муслимов,— секретарнинг кескин, аммо мулойим овозини эшитган Самандар боя Келдиев ўтирган стулга яқинлашди. Секретарга қараган эди, у боши билан «бошлайверинг» ишорасини берди.

— Ўртоқ бюро аъзолари,— дея у ишонч билан сўз бошлади.— Дарҳақиқат, автобазада аҳвол оғир. Комиссия кўп нарсаларни аниқлади. Аҳволни бир қадар тузатиш учун биргалашиб шошилиш чоралар кўрдик. Чунотчи, бош механик ва гараж мудирининг иш жадвалини улардан бири доим базада бўладиган қилиб қайта туздик. Автобаза бириктирилган поликлиниканинг бош врачлари билан келишиб, ҳафтада бир марта шофёрларни йўлга чиқиш олдида медицина кўригидан ўтказадиган қилдик. Албатта, ҳозирча ҳафтада бир марта, кейинчалик шофёрларни ҳар кун шундай кўриқдан ўтказиш мақсадида тегишли ташкилотлар олдида базада медицина пункти тузини тўғрисида масала қўйдик. Уч кишидан иборат комиссия туздик. Бу комиссия ўн кун давомида бузилиб ётган машиналарни текширади ва шошилиш чора кўради. Бундан ташқари, автобаза шофёрларининг иш шароитини яхшилаш, уларни вақти-вақти билан моддий рағбатлантириш юзасидан бир қатор чоралар кўрилдики, менимча, уларни санаб ўтириб, бюро аъзоларининг вақтини олишга ҳожат йўқ, деб ўйлайман. Коллектив астойдил ишга киришди. Яқин вақт ичида базада ишни намунали йўлга қўйиш истаги ҳар бир шофёрнинг қалбидан чуқур ўрин олишига аминимиз. Энг муҳими шу.

Секретарь қўлини элгагига тираб, Самандардан кўз узмай, унинг сўзларини завқ билан тинглар эди. Самандар бюро аъзоларига бир қараб олгач, узр оҳангида мурожаат этди:

— Мен бу ерда ўтирганлардан бошқа нарсани илтимос қилмоқчи эдим.— Ҳамманинг диққати унга қаратилди.— Агар вақтлари тақозо этса, баъзи бир ўзимиз ҳал қилолмаётган масалаларни маълум қилсам. Бу масалаларда биз ёрдамларингизга муҳтожмиз.

Бюро аъзолари маъноли кулишиб, биринчи секретарга қарашди. Биринчи секретарь ҳам мамнун жилмайиб:

— Бемалол, ўртоқ Муслимов, қулоғимиз сизда,— деди бояги вазиятини бузмай.

Самандар энди тамомап ўзини босиб олган, шошилмай, сўзларини доналаб айтар, уларнинг ҳар бирини мўлжалга нишонлаб отарди. Ҳозир ҳам секретарь унга изн бергач, бирпас фикрини йнғиб олди-да, сўнг вазминлик ва осойишталик билан гашира бошлади:

— Биринчида, устав масаласи. Яқинда бўлиб ўтган партия мажлисида биз шофёрларда ҳам ягона бир низом бўлиш истагини билдирган эдик, бу фикрни ҳамма қўллаб-қувватлади. Ниҳоят, партия мажлисида шундай уставнинг лойиҳасини тузиш ва ушн юқори ташкилотларимиз тасдиғига тоширишга қарор қилдик. Бу устав, таъминан, икки қисмдан иборат бўлиб, биринчисида шофёр олдига қўйиладиган талаблар бўлса, иккинчисида уларга қандай меҳнат шароити яратини ҳақида қоидалар ва ким шофёр бўла олади, деган талаб қўйилади.

Биринчи секретарь Самандарнинг сўзини бўлди:

— Ўртоқ Муслимов,— деди у жиддий оҳангда,— мен шу устав қабул қилингач, автотранспорт хўжаликларига раҳбар кадрлар ҳам ишнинг кўзини биладиган мутахассислар ичидап танланса, деб қўшимча қилмоқчман. Ҳа, ўртоқ Муслимов, автотранспорт хўжалигини бошқарини ишониб топширилган одамлар нафақат махсус билимга эга бўлиши, бунинг устига ҳар бир кишининг психологиясини сезгирлик билан ҳис қиладиган юксак мадапийатли бўлиши шарт. Шофёрлар билан қўнол муомалада бўладиган, ўзбилармон, кеккайган раҳбар кўп аварияларнинг бош сабабчиси бўлади, давлатга зиён келтиради, одамлар бошига оғир кулфатлар солади.

У шундай деб норози қиёфада Тўра Салимовичга қараб қўйди ва нигоҳи Самандарга ўтгач, жплмайнб: «Марҳамат, давом эттиринг», дея боши билан ишора қилди.

— Хуллас, шундай устав лойиҳасини биз тайёрлаёмиз. Шунн юқори ташкилотларимизга етказиб, бу ишнинг натижасиз қолмаслиғига ёрдам берилса.

— Албатта, ёрдам берамиз, ўртоқ Муслимов, албатта,— деди секретарь миннатдорчилик ва ғурурланиш оҳангда.

— Иккинчиси,— дея сўзида давом этди Самандар,— иш смепаси масаласи. Мен бошқа ерда қапдайлигини билмадиму, аммо автобазамиздаги ҳисоб-китоб техникадан жуда қошиқарсиз, дадил айтишим мумкин, ҳатто жипоткорлик даражасида ёмон фойдаланаётганимизни кўрсат-

ди. Техникадап олинимиз мумкин бўлган имкониятларнинг ярмини ҳам ишга соломлаётимиз. Нега? Керак бўлганда профёрни иш соатидан ташқари вақтда ҳам тип-касини қуришиб чоптирамизу, аммо меҳнатни якки сменада ташқил этиб тўғрисида нега бош қотирмаймиз? Нега қурилишларимиздаги баъзи иморатлар белгиланган тўрт ўрннга саккиз-тўққиз йилда фойдаланишга топширилади? Нега қурилишда ҳам, автохўжаликларда ҳам ишни якки сменага кўчириб, техникадап упумли фойдаланмаймиз? Амминанки, қурилишдаги техника ҳам сарф-харажатни қопламаса керак. Ўртоқлардан ялтмос, ҳисоб-китобларимиз тайёр, тажриба учун бизнинг автобазада ишни якки сменага кўчиришга ёрдам берсапгизлар.

Самапдар сўзини тугатгандан кейин ҳам ўтиргашлар ундан анчагача кўзларини узмадилар.

— Ўртоқ бюро аъзолари, гапирадигаплар борми?

Ўтиргашлардан овоз чиқмагач, биринчи секретарь ўр-нидан турди.

— Ўртоқлар, бўлим автобаза ишини бюрога қўйиб, жуда тўғри иш қилган. Автотранспортдан, умуман, техникадап фойдаланиш жиҳатидан бизнинг областда эмас, республикада, ҳатто бутун мамлакатда кўрсаткичлар қу-вопарли эмас. Техниканинг кучидан тўла фойдаланишда, айниқса автотранспорт масаласида оқсоқмиз. Йўл қўйган нуқсонимизни тезда бартараф этишимиз керак. Аммо ким билан? Ўртоқ Келдиев биланми?— Биринчи секретарь Тўра Салимовичга «садқан одам кет» дегандай, кўз қирини ташлаб қўйди.— Мен унинг шахсий делоси билан танишдим. Олдинги йилларни айтмайман. Фақат кейинги беш йил ичида олти жойга ишга тайинланаибди. Ҳа, ишга кирипти эмас, тайинланапти. Яна таъкидлайман: тайинланапти.— Секретарь атайин бу сўзни бўғинларга бўлиб, чўзиб айтди.— Бир жойда ишни барбод қилса, маълум бир муддат дам бериб, бошқа, ундан масъулиятлироқ ишга юборилибди. У ерда шармада бўлгач, яна совитиб бошқа жойга олиб бориб қўйилибди ва ҳоказо. Ишлаган жойларига эътибор беринг, маданият бошқармасининг бошлиғи, халқ филармонияси директори, новвойхоша му-дири, кинотеатр директори, мактаб-интернатнинг хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари, пиҳоят, мана, сўнггиси, автобаза директори. Хўш, шундай одам хўжаликда ишни чипакамага олиб боришга қодирми? Йўқ, албатта. Бунга қисмап ўзимиз айбдормиз. Қачоплардир номенклатурага кириб қолган кишини ҳар қандай шаро-итда ҳам ҳисобимизда олиб юрамиз. Улар бизнинг қўли-

мизда бамисоли бир соққа. Қаерга раҳбар керак бўлса, соққаларни олиб ташлайверамиз. Кимники олчи чиқса, ўша киши янги ишга тайинланаверади. Шубҳасиз, буларнинг кўпи ўз бурчини ҳалоллик билан бажаради. Аммо оила пуқсонсиз бўлмайди. Мапа, бунақангилари ҳам учрайди,— у Тўра Салимовичга ишора қилди.— Масъулият ҳиссини йўқотган, ишни кўтариш ўрнига барбод қиладиган бундай одамлар ҳар қадамда бизга халақит берадилар. Менимча, номенклатурадаги кадрларни тез орада қайта кўриб чиқиш ва ҳозиргача қўллашилган ярамас тажрибадап воз кечиш зарур. Раҳбар ўз вазифасини удалай олмагани — унинг бўйишга бошқа бир лавозим ёрлигини тақиб қўйишини бас қилайлик. Бугунги раҳбар ишнинг кўзини биладиган, керак бўлса қўл остидагиларнинг ишини бажаришга ақли етадиган ўткир зеҳинли мутахассис, меҳрибон ташкилотчи, ишришсухан, давримизнинг маданиятли, ишончли кишисидир. Бугунги раҳбар — техника қудратига таянган, хўжаликни ҳисоб-китоб билан олиб борадиган пқтисодчи бўлмоғи керак. Шундагина олдимизда турган катта ишларни осонлик билан удалай оламиз.

Секретарь бирпас жим қолди. Сўнг бюро аъзоларига мурожаат қилди:

— Хўш, бюро аъзолари, ўртоқ Келдиев тўғрисида қаандай таклиф бор?

Хонага жимлик чўкди. Гўё ҳар бир киши масъулиятли саволга жавоб излар эди. Бир неча сониялик жимликдан сўнг, иккинчи секретар: «Менда таклиф бор», дея ўршидан турди ва сўзларини доналаб:

— Ишни барбод қилган, бутгина эмас, давлатнинг минглаб сўм маблағини елга совурган, мапсабини сунистеъмом қилган Келдиевни партиядан ўчириб, ишдан четлаштиришини таклиф этаман. Эҳтиёт қисмлар масаласи билан эса тергов органлари шуғуллансин, у бўшатган шифёрни ҳам топинсин.

Хонага одам йўқдай оғир сукунат чўкди. Девор соатигина умумий хомушлиқдан холи тургандай барала чиқилларди.

Биринчи секретарининг кескин овози бу жимликни бузиб, ўтирганлар диққатини ўзига қаратди:

— Нима дейсизлар, бюро аъзолари?

— Тўғри, бундай одамларга нисбатап юмшоқ кўнгли бўлиш ярамайди.

— Ўртоқ Келдиев, партия билети ёпингиздами?

Ўтирганлар нафасини ичига ютиб, Тўра Салимович томонга қараб қолди.

— Ҳа, — деган овоз шу жимликда ҳам аранг қулоққа чалинди.

Яна секретарнинг овоғи эшитилди:

— Марҳамат, топширинг!

Бу сўзлардан сўнг асаблар шу қадар тарапг тортилдики, ҳатто энди соатнинг чиқиллаши ҳам ҳеч кимнинг қулоғига кирмас, даҳшатдан мижджа қоқмай қолган кўзлар Тўра Салимовичнинг ҳар бир ҳаракатици сипчковлик билан кузатарди.

Самандарнинг юраги кўкрак қафасидап чиқиб кетгудай гупиллаб ура бошлади. Назарида, унинг рангида қон қолмаган эди. Самандар ўқдап қулаган қуролдош дўстини кўрганда биринчи марта шундай ҳолга тушган эди. У нафас олмай Тўра Салимовичга тикилар эди.

Мапа, шўхсат, Тўра Салимович ўрнидан турди. Унинг бутун борлиғини шу топда икки туйғу қамраб олган эди. Бири — ҳўнграб юбориб, бюро аъзоларидан кечирим сўраш ва бутун айбларига иқрор бўлиш эди. Аммо иккинчиси — унинг ғурурини муҳофаза этиб, бунга йўл қўймас, шумлик қилиб яна режалар тузиш, уларнинг ўзини айблаш зарур, деб уқдирар эди. Нафас ростлагунча фурсат ўтмай, иккинчи туйғу ғолиб чиқди. У секретарь столи томон дадил юрди. Самандар унинг юзини кўролмади. Кўз олди жимирлашиб, Тўра Салимович чайқала бошлади. Икки кўзини қўллари билан уқалаб қараганда, Тўра Салимович олисдан бир қора нуқтадай бўлиб кўринди. Енгинасидап соядай ўтиб, эшик томон одимлади. Самандар бор кучини тўплаб, унинг орқасидан тикилиб қолди. Назарида, Тўра Салимовичнинг кенг елкаси чўккандай туюлди. Кўзини узиб, секретарь томон бурилди.

— Қарор лойиҳаси бўйича қандай таклифлар бор? — Секретарь шундай деди-ю, ўша заҳоти ўзи таклиф киритди. — Менимча, — деди у, — қарорни бу ерда бўлган гаплар асосида қайта кўриб чиқиш керак. Агар қаршилик бўлмаса, бу иш менга, Тўхтаев ва Муслимов ўртоқларга топширилса.

— Қаршилик йўқ!

Бюро аъзолари бир оғиздан маъқуллашди бу таклифни.

— Бўлмаса, шу масала билан келганларга жавоб.

Секретарнинг бу гашидан кейин ўп-ўп беш киши ўрнидан турди...

Тўра Салимович уйига қандай етиб келганини ҳам билмади. Уни бетоқатлик билан кутиб турган ўғли Маратнинг саволига ҳам жавоб бермай, катта уйга кириб, ўзини

диванга ташлади. Ярим соатлар чамаси кўзини очолмади. Сўнг ёзув столига келиб ўтирди. Бир тахта оқ қоғоз олиб ёзди: «Область партия комитетининг биринчи секретарига!» Ёзганига тикилиб, узоқ вақт сукутга чўмди. Ниҳоят, уни қўлига олиб ёғжимлади.

Энди Тўра Салимович хаёлап ҳаёт йўлига разм солди. Ҳеч қандай доғ кўрмади. У порози қиёфада юзини дераза томон бурди. Назарида, одамлар уни кўролмагани учун шу ҳолга солишгандай бўлиб туюлди. Яна қўлига қалам олди. Бармоқлари билинар-билипмас қалтиради. Бир нарсга ёзишга эса юраги дов бермай, ўзини яша диванга ташлади.

Марат эшикни қия очиб, аввал бирпас тикилиб турди-да, сўнг хонага кирди. Дадасига яқинлашиб:

— Тобингиз йўқми, дада?— деди тапвишли оҳангда.

— Йўқ, ўғлим, соғман,— деб Тўра Салимович Маратни бағрига босди. Кўзига ёш келди. Марат дадасининг кўз ёшини биринчи марта кўрди. Аммо индамади. У ҳам чуқур ўйга толди. Ниҳоят, Маратнинг дўриллаган овози ота хаёлини бўлди:

— Дада, мен автобазага ишга кирмоқчиман. Сўнг Политехника институтининг сиртқи механика факультетида ўқишни давом эттираман.

Тўра Салимович ҳамон деразадан кўз узмай тикилиб турар эди. Ўғлига қараб секин қўл силтади-да, сўнг сиқиқ овозда:

— Ўзинг биласан, ўғлим, мен бир нарсга деймайман,— деди лоқайдлик билан.

Марат кетипга чоғланди. У дадасини бу аҳволда кўриб, нима дейишини билмай, довдираб қолганди. Бирпаслик жимликдан кейин эса:

— Хафа бўлманг, дада, ахир мен борман-ку,— деб дадасига тикилди.

Тўра Салимович ҳеч нарсга эшитмагандай сукут сақлар эди. Марат хомуш бош эгиб, хонадан чиқиб кетди. Маратнинг нотинч қалби кечаси ҳам ором тополмади.

Эртаси куни у автобазага келганда, чеҳраси бир оз ёришди. Самандарни тополмай турган эди, Жўра қизиқ уни чақириб қолди:

— Марат, бери кел!

Марат унга яқинлашиб, қулоғим спзда, дегандай унинг оғзига тикилди.

— Бугун Самандар акапни кутма, у келмайди. Аб-

душукур иккаласи тўй тараддудида юрибди. Ҳа, тўй!
Паловхонтўра! Ҳа, айтгандай, «Марат келса Шер ака ол-
дига бошлаб кирипг, гаплашиб қўйганман», деб менга
тайинлаб кетган эди. Қани, юр!

Марат гараж мудирин билан гаплашиб автобазадан чиқ-
қанида, ёноқлари гул-гул ёниб енгил нафас ола бошлади.
Унинг пигоҳи тоғ чўққиларига қадалди. Ёшлик аҳтиросин
билан тўлиб-тошаётган қалбин унинг тоғ бағрига етаклар
эди.

ҲИЖРОН

Латофат ёстиқдан аста бош кўтарди. Сочларини тузатиб, ўрнидан турди. Бир-бир одимлаб, деразага яқинлашди. Мунгли оҳангда айтилаётган қўшиқнинг сўзлари мясида ўрнашиб қолиб, лаблари беихтиёр пичирлади:

Ҳеч булбул чамаисиз, маъшуқ ошиқсиз ўлмасин...

— Уҳ-ҳ, ҳаётнинг кўчалари бунча кўп? Нега унинг оидин йўллари қолиб, илош изи сўқмоқларидан юрдим, нега?

Латофатнинг ёйсимон қошлари чимирилди, ич-ичига ботиб, пурсизланган кўзлари бир нуқтага қадалди. Хаёлида ҳамон ўша қўшиқнинг тўлқинлаштирувчи оҳанги таралиб, қалби зир титрар, ҳар тарафга талпинар, кимгадир интилар эди. Унг қўлини дераза чорчўпига тиради. Ошпоқ кафтларига бош қўйди. Лекин бу билан ҳам ўзини тинчлантира олмади. Чуқур уҳ тортиб, бошини қайта кўтарди. Кўзида ҳалқаланган ёшни узун кичриклари ортиқ кўтара олмади. Икки томчи ёш юзидан юмалаб кўкрагига тушди. Сикиқ овоз қўшиққа жўр бўлди:

— Шу қўлларим билан мен уни эркаладимми, а? Шу бармоқларим унинг қўнғир сочларини тарадимми, а? Бу шол бўлгур қўллар, бу тошга айлангур бармоқлар чўрт узилгани, парча музга айланган бу қалб уришдан тўхтагани маъқул эмасмиди? Бирор қишлоққа ўт кетса, одамлар дарҳол воқиф бўладилар, ёнғин даф этилади. Юрак ёнса-чи? Унсиз, тутунсиз лаққа чўғ бўлиб ёниб, кулга айланган дил оҳ-зорини эшитувчи борми? Ишқ изтиробида куйиб-ёнган юракни юпатувчи ким?..

Эшик тақиллади. Латофат хона ўртасига етди-ю, ҳайкалдай қотди. Қаршисида сочларини бошларига турмаклаган кўҳликкина аёл турар эди.

Чақмоқ чақилгандай Латофатнинг кўз ўнги ялт этди-ю, сўнгра ҳаммаёқни қора парда тўсди. У беихтиёр, «ўша», деб тисарила бошлади. Бурчакка бориб қолганини

ўзи ҳам сезмади. Қўллари девор пайпаслаб, чекинишга жой қидирар, бармоқлари билинар-билинамас қалтирар, зўр бериб ўзини тўғрида турган аёлдан олиб қочар эди. У безовта эди. Юраги тўсатдан қафасга тушиб қолган қушдай типирчилай бошлади. Хаёлига нохуш ўйлар соя ташлади. Кўнгилисизликнинг сабабини излай бошлади. Хонанинг нариги бурчагидан яна бир жуфт кўз тикилиб: «Ҳой қиз, эҳтиёт бўл! Мени шарманда қилма, ҳаммасига ўзинг айбдорсан, уқдингми?» — деб уни таъқиб этар эди. Ҳамини меҳрибон, ғамхўр ва мунис туюлган бу кўзлар энди бағрига хашжар бўлиб қадалди. Поёнсиз саҳрода адашиб, типка-мадори қуриган одамдай ҳолсизланди. Аммо шу заҳотиёқ ўзини қўлга олиб, таъқиб этаётган ўна кўзларни қидирди. Парда шокиласига тирмашаётган кашалакни кўрди. Қалбида эндигина барг ёзган минг бир изтиробли севгисини кашалак умрига қиёс қилди. Қулт этиб ютинди-ю, бошини орқага ташлади. Қаршисида турган аёлни ҳам, назарида таъқиб этаётган кўзларни ҳам бир зум унутди. Ҳали тўсиқларга учраб, зарб емаган қалби тапга лаззат бахш этувчи ҳис-туйғулар билан тўлиб-тошиб, дала-қир кезган кунни қўмсади. Чувалашиб кетган хотирасида у кунлар таъбирсиз қолган ширин тушдай бир қалқиди-ю, аъзойи бадани жимирлаб кетди. Оҳ-ҳ-ҳ, қандай унутсин!

1

Гул ғасли эди. Осмон гардишининг бир чеккаси тепаликка қадалиб турибди. Тепа усти долақизғалдоқ билан қопланган. Ўнгу сўлда ястаниб ётган қир-адирларда қизғалдоқларнинг ёқут шибалари чайқалади. Баҳор шабадасига эндигина юз тутган гиёҳлар майин тебранади. Қуёш: «Бу гўзалликларни яратувчи мен», деб кулаётгандек заррин нурлари билан ниҳоллар бағрига иссиқ югуртиб, субҳидамдаги шабнам зарраларини симирмоқда. Тиқ этган товуш эшитилмайди. Ўрта чўлдан эсаётган дайди шамолгина ҳар замон увиллаб, қир айланади. Бу ҳам Сирлитепанинг ўзига хос бўлгани учун ўткинчидай ўтади-кетади.

Латофат ўзи туғилиб-ўсган Сирлитепанинг шу ажиб манзарасига маҳлиё бўлиб, майса гилам устида эркалашиб ётибди. Унинг қуёш нури хиёл қарайтирган тарапг болдирлари ялтиллайди. Боши остига ёстиқ қилиб қўйган ўнг билаги офтоб кўрмаганидан оппоқ. Нақш олмадай тарапг юзи пуштиранг, қайрилма қора қиприқлар шахло

кўзларини қуёш шуъласидан рашиқ қилгандек, ҳар замон безовта пирпирайди. У ширип хаёл оғушида. Кўз илғамас уфқ ҳам, авваллари печа марталаб ўтганда эътибор бермаган дала-қир ҳам бугун назарида тамомаи ўзга шукух, ўзгача бир нафосат кашф этгандек эди. Гўё табиат сеҳрли қўллари билан борлиққа бир кетада қайта оро бергану Латофатга ўз тилида сирли эртақ сўйлар эди. Қиз жимгина ётиб, ажиб бир ҳид анқиб турган ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олар, табиат борлиққа ёйган сепили йиғиштириб олишдан чўчиб, атрофга суқлашиб боқар эди.

Латофат ўнг ёнбошига ағдарилиб, чап қўли билан дафтар варақларини оҳиста очди. Бир зум унсиз тикилиб қолди. Мактаб ҳаваскорлари саҳнасида қўйилаётган «Бой ила хизматчи» драмасидаги Жамила роли Латофатга топширилган эди. У кўзларини бир нуқтага тикиб, маъсума қиз Жамила қиёфасини чизишга интилар эди. Қаршида итоаткор, ипақдай майин жувон сурати гавдаланган, шивирлаб, унинг сўзларини такрорлай бошлади: «Кетамиз! Мағорада яшасак ҳам ишқимни қуйлаб, сизни аллалай! Агар кафтингизга тикан кирса, кипригим билан чиқарай! Агар ўтирган жойингизга хас-хашақлар тўкилса, сочларим билан сунурай, чағи чиқса, кўз ёшларим билан сув сепай, жонгинам!»

Латофат хаёл суриб қолди. Кўзларини ярим юмиб, яна қайтарди: «Мағорада яшасак ҳам ишқимни қуйлаб, сизни аллалай! Агар кафтингизга тикан кирса, кипригим билан чиқарай!» Дафтарни ёпиб, яна шивирлади. Қалбига чуқур ўрнашиб қолган сўзларни яна кучли эҳтирос билан овозини барала қўйиб такрорлади. Сўнг анчагача жим ётди. Ўрнидан ярим туриб, иккинчи кўрнинишнинг бошида айтиладиган сўзларни кўздан кечирди. Ҳар бирини алоҳида-алоҳида оҳангда қайтарди. Ёддан айтди. Сўнгра дафтарни ёнига қўйиб, майса-ўтларни қўли билан силаб туриб тўсатдан ниманидир эслагандай ўрнидан санчиб турди.

Турди-ю, шахри Хайбар тепалигига тикилиб қолди. Назарида, бу ерда у сира эътибор бермаган бир сир яширилиб ётгандай бўлди. Ўша ёққа югурди. Орқадан эсаётган шамол унинг парча-парча тўқ қизил гулли чипт қўйлагини ҳилпиратар, нозик белига ўчакишиб чирмаштирар, бир ўрим билакдай сочнини кўтариб тебратар, Латофат эса бундан беҳабар олдинга интилар эди. Ҳайқириб оқайтган ариқ бўйида таққа тўхтади. Чўккалади. Икки ҳовучини тўлдириб, юз-қўлларини ювди. Бир зум сувга суқлашиб турди. Сўнгра тепаликка кўтарила бошлади.

Шаҳри Хайбар япада ҳайбатлироқ кўришди. Бир вақтлар шу тепа ҳақида бувисидан эшитган ҳикоя шу топда Латофатни ўйлантириб қўйган эди. У дўнгликлардан бири олдида чўккалаб, тупроқнинг қотиб қолган юза қатламини қўллари билан сидириб ташлади. Мижжа қоқмай тупроқ таткилар, тикки қони ўртасида ва пешонасида пайдо бўлган чизиқлар унинг алланарсадан ташвишлалаётганини кўфодалар эди. У қўлларини бир-бирига уриб, чанг юқини туширди:

— Наҳотки, шу мен тугилган қишлоқда, қарийб бир аср муқаддам боболарим яшаган бўлса!— деб бошини эгди, ўйланиб қолди. Ниҳоят, шивирлади:— Ҳа, албатта яшаган. Бувим сира алдамайдилар. Менга ҳам ҳар гал: «Қора қош қизим, ёлгон гапирсанг, бебурд бўласан, одамлар кейин ростинга ҳам ишонмай қолади», деб қулоғимни беозоргина қисиб қўярдилар. «Бу гапларни қишлоғимизга келган донишмандлар айтган, ўз қулоғим билан эшитганман», деб катта бир сирни очгандай рўмолларининг учини ҳимарардилар.

Латофат пастга қаради. Паҳса қолдиқлар, қўрғонларнинг кураган деворларига ваҳм билан тикилди.

— Нега эди шу қишлоқни талашинган-а? Қанчадан-қанча одамлар ўлгандир.

Латофат шу фикрни хаёлидан ўтказди-ю, бировга озор бергандай боғина чўқилаган ерни авайлаб тузатиб қўйди. Пастдан қилич ялангочлаб фотиҳлар чиқаётгандай туюлди назарида. Тепа устида ёшлик йилларида «уруш-уруш» ўйнаганларини хотирлади.

— Қизиқ,— деб пичирлади Латофат,— нега эди ўғил болалар билан ўйпар эдим? Ахир қўшини қизлар ҳам бор эди-ку!

У беихтиёр дадасини эслади. Етти ёшда эди. Бир кун эрталаб турса, опасининг кўзлари қизарган. Бувиси бўғирсоқ, патир, яхна гўшитинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида қоғозларга ўраб, халтага соляпти. Дадаси халтанинг оғзини тапғиб, бурчакка қўйди-ю, Латофатни чақириб, беши узра азод кўтарди, кейин юз-кўзларидан ўпди, бағрига босди. Узоқ йўлга кетаётганида шундай қилар эди. Аммо сира йиғламас эди. Латофат дадасининг кўзида ёш кўриб ҳайрон қолди. Уйлағилар бир-бирларига гапиринга журъат этолмаётгандай жим. Фақат дадаси эшик олдида бир зум тўхтаб:

— Қизим Латофат, ойинг билан бувишларнинг сўзларидан чиқма, ақлли қиз бўл, хўшми?— деди.

Латофат ҳам овоз чиқаришдан қўрқиб, «хўш» деган-

дай бошини қимирлатиб қўйдн. Сўнгра дадаси ойисининг
●жасига қўл ташлаб:

— Қизинини эҳтиёт қил, Моҳиша. Уруш... катта бўл-
ганда, албатта ўқитгин...— деди.

Латофат бир дадасига, бир ойисига кўзларини мўлти-
латиб қараб, ҳеч нарса тушуна олмади. Дадасининг «уруш»
деган сўзларининггина эслаб қолди. Шу бўйи дадаси уйга
қайтмади. У ҳар куни шомда эшик олдидаги супачада
ўтириб, йўлга термилар эди. Ойиси чиқиб: «Бугун даданг
келмайдилар, айланай қизим, энди кеч бўлди, юра қол,
ётайлик», деб уйга бошлаб кирганда ҳам, кўзини шифтга
қадаб, ўрнида ётганда ҳам дадасини ўйлар эди. Эртаси
куни ўғил болалар билан ўйнаганда дадаси билан гаплаш-
гандай бирпас ёзилар эди.

Бир куни «уруш-уруш» ўйнаётганларида, ўзидан уч-
тўрт ёш каттароқ бир бола билан тўқнашиб қолди. Чақ-
қонлик билан қўлидаги ёғоч қиличчи боланинг чап биқи-
нига санчди. Ҳалиги бола ўлган бўлиб ерда бирпас ётди-ю,
ўйиндан чиқиш учун ўрнидан турди. Кетаётди:

— Даданг ҳам шунақа уруш қилаётгандир-а,— деди.

Латофат ялт этиб дадасининг: «Уруш...» деган сўзла-
рини эслади. Қиличчи ташлаб, уйга югурди. Ойиси йўқ...
Далага чопди. Ойисини топиб, ҳапсираганча:

— Ойижон, дадам ҳам «уруш-уруш» ўйнагани кетган-
милар, а? Энди сира келмайдиларми, а? — деди-да, жавоб
кутганча онасига тикилди.

Моҳиша кўзларини жавдиратиб жавоб кутаётган қи-
зига тик қарай олмади. Кўзида ҳалқаланган ёшин яши-
риш учун юзини бурди. Қизи ҳадеб қистайвергач:

— Жоп қизим, мени ишдан қўйяпсан-ку. Қара, ҳам-
ма ишлаяпти,— деб қизининг бошини сплади. Сўнгра қў-
шиб қўйди:— Даданг албатта келадилар, қаҳрамон бўлиб
келадилар. Энди уйга бор, қизим, буving сенга қовоқ сом-
са ёпиб қўйганлар, чоп, қизим.

Латофат уйга маъюс қайтди. Уша куни ҳам ойиси бил-
лач бувисн ухлаб қолгандан кейин анчагача шифтга қа-
раб ётди. «Шаҳри Хайбарда уруш бўлган. Бу ерда ҳам
одамлар биздай «уруш-уруш» қилинган», деган ўй Лато-
фатга тинчлик бермай қўйди. Аста-секин болаларга хос
синчковлик ўрнини кўрқув эгаллай бошлади. Унг ёнбо-
шига ағдарилиб, кўзини чирт юмиб олди, уйқу элитгунча
қайтиб очишга журъат ётолмади. Эртасидан бошлаб шаҳ-
ри Хайбарга бормади. Жанг қилаётганлар орасида дадаси
ҳам кўз олдига келаверди.

Шу кундан бошлаб Латофат кичкина бўйинчасини бир

ёққа эгиб, ғамгин юрадигап бўлиб қолди. У дам-бадам ўйга толар, болалар шарақлаб кулганда, зўрға жилмайиб қўя қолар эди. Ота меҳрига тўймагандап юрагининг аллақасери жизиллаб турар эди. Бундай кезларда у бир чеккага чиқиб, яна дадасини хотирлар эди.

2

Латофат бошини орқага ташлади. Уруш даҳшатларини эслади. Кўнгли алланечук бўлиб кетди.

— Урушнинг оти ўчсин,— деб лаблари шивирлади.— Пега энди одамлар урушни ўйлаб топинди экан? Ахир шу касофат илгаридан бўлмаганда, балки мана шу шаҳри Хайбар ҳам ҳозиргача сақланармиди? Бу ерда яшаган одамлар не-не ишлар қилишмади экан. Бир печа кунгина давом этган мудҳиш уруш бутун бошли шаҳарни тупроқ тепага айлантирибди. Йўлнинг қилганларининг бола-чақалари бошидан нималар кечган экан?

Латофат яна дадасини кўз олдига келтирди. У жуссадор, кўзлари катта-катта, ўсиқ қошларини бармоқлари билан тез-тез силаб қўяр эди. Латофат дадаси ҳақида фақат шуларни-ю, ойсин билан бувисин айтганларини эс-эс хотирлайди... Шуларни ўйлаганда Латофат кўзи олдида меҳрибон, ширинсўз, меҳнатқаш, тадбиркор киши пайдо бўлар эди.

Латофат пичидан тошиб келаётган аламини босолмади. Кўзини юмди. Уруш бўлмаганда, дадаси тирик бўларди, шу топда югуриб бориб, дилида туғён ураётган ҳаяжонини дадасига сўзлаб берарди. Ҳа, шунда дадаси уни диққат билан тинглар эди.

— Дадам қандай яхши одам эдилар-а! Ҳа, у киши жуда яхши бўлган,— дея ўрнидан турди Латофат. Тепаликка чиққан ўша сўқмоқ йўлдап пастга тушди.

Атроф қоронгилаша бошлаган эди. Кўкка қаради. Бир тахта булут учар гиламдай шундоққина боши устидан ўтди-ю, иккига бўлинди. Уларнинг ҳар бири яна йирик-лаша-йирик-лаша узоқлашди. Боягина оламини муяссар этган офтоб ҳам кокилларини йиға бошлади. Латофат гиёҳларга қараб, ажабланди. Қоқниўтларининг оқ-сарик гулли бошчалари бирпасда йиғиладиган соябондай бужмайиб қолди, беда гуллари юмилди.

Латофат табиатнинг бу ишидан ҳайратга тушиб турганида, бир тўп қалдирғоч вижирлаб жуда пастлаб учиб ўтди. Латофат яна кўкка қаради. Пешонасига икки-уч томчи ёмғир тушди. Уйга чопди. Дарвозадан алашг-тал-

папг кириб, айвонда иш тикаётган ойисининг бўйига боладай эркалашиб осилди. Икки юзидан чўли-чўли ўшиб, сочларини силади.

— Мунчалар меҳрибонспз, ўзимнинг ойижонгинам, мунчалар ширинсиз! Бутун қишлоғимиз кишилари меҳршафқатин сиздан олган, а? Тўғрими, ойижон?

Моҳина қизига бирпас тикилиб турди-ю, унинг бўртиб турган юзидан ёмғир томчиларини кафтлари билан сидириб ташлаб, бағрига босди. Она-бола шаррос қўйиб юборган ёмғирга қараб, узоқ жим қолди.

* * *

Насон қалби жуда сахий. Шу тўфайли севгига беқиёс сеҳрли қудрат бахш этган, дейишади. Негаки, у кутилмаганда қалбингиздан ўрин олади, юрак торингизни чертади. Сизни забун этиб, муҳаббат заنجирин билан боғлайди. Унинг насл-насаб суринтирадиган варақаси бўлмайди. Сеҳрли қудрати билан икки қалбни қовуштиради. Бундай кезларда юрак сизнинг амрингизда эмас, сиз юрак амрида бўласиз. Унинг фармонларига итоткорона бўйсунасиз. Севгилингиз сиймоси кўз олдингиздан нари кетмайди, унинг овози қулоқларингиз остида жараглайди. Ана шунда сиз олис-олисларга кетгингиз, танҳо кезиб севганингиз хаёли билан бўлгингиз келади.

Латофатнинг мурғакгина қалбига ҳам кутилмаганда шундай ногаҳоний севги отан ташлади. Қиз кўзи олдига борлиқ ўзга либос кийди, кўҳна олам тамоман янги олам бўлиб жилोलана бошлади. У қишларнинг нағмасида, жилгаларнинг мусиқий шилдирашида юрак уришининг акс садосини эшитар, бундай дамарда жим туриб қулоқ солар, харсанг тошлар, яшил дарахтлар ортда севган ёри намоён бўлаётгандай шахло кўзларини бир нуқтага қадаб хаё сураар эди.

Қизда содир бўлган бу ўзгаршдан Моҳина боида чўчиди. Аммо бу ҳақда Латофат билан очиқ гаплашиб, кўнглини равшитгиси келмади. Қулай фурсат пойлаб юрди. Шу топда понунта устида ўтириб, қизининг узоқ хаёлга толганини кўрган она ўзини ортиқ тия олмади.

— Болам, бирон еринг оғрийатими, нега беп-ўи кундан буён хаёлинг паршион, гаплашгинг келмайди, сепга нима бўлди, жон қизим?

Латофат қўлидаги шиёлага қараб, совиб қолган чойдан бир хўплади. Ўзини қувноқликка олиб, опасига жавоб қайтарди:

— Нега бундай дейсиз, ойпжоп? Мен жуда яхшиман. Мана, қаранг, ҳатто ўйинга ҳам туша оламан.

Латофат ўрнидан туриб, қўлларини кўтариб икки-уч айлапгач, онасининг бўйнидан маҳкам қучоқлаб:

— Ойпжонгинам, сизни қанчалар яхши кўришимни билсангиз эди,— дея унинг юзларидан ўпди.

Моҳина қизини ортқ сўроққа тутмай, ҳовлига чиқди. Изма-из чиққан Латофат: «Мақтабга бориб келаман», деб дарвоза запжирини туширди.

Қуёш нури янроқ юзларида жилотаниб, камалакдай товланар, қафтдай кенг экинзорлар кўзни қувнатиб, қишлоқ манзарасига янада бир кўрк бағишлаётгандай эди. Латофат кўприқдан ўтди. У янги тушган уйларга завқ билан тикилиб, садақайрағоч кўм-кўк барг ёзиб, соя ташлаб турган кўчага бурилди. Она қишлоқнинг ҳар бир кўчаси, ундаги ҳар бир туп дарахт Латофатга ором берар эди. Бугун у ҳамма нарсага суқланиб боқмоқда. Ҳар бир гиёҳ қалбига яқин. Булардан қандай қилиб кўнгли узини?

Латофат қишлоқ марказига етиб келди. Колхоз идорасининг ёнгинасида янги клуб қад кўтариб турибди. Бундан беш-олти йил илгари у шундай клуб бўлишини орзу қилган эди. Оилавий кечалар ўтказишни, ёшлар учун турли мавзуларда суҳбатлар, ҳаваскорлар концертларини уюштиришни ўйлаб қўйган эди. Энди эса клуб қурилиб, бугун-эрта калити қўлига тегадиган пайтда... Латофатнинг кўнгли алланечук бўлиб кетди. Тез одимлаб, клубни айланиб, ўзи таълим олган, ҳозир эса ўқитувчи бўлиб ишлаётган мактаб қаршиёнда тўхтаб қолди. Мактаб боғига қараб юраги янада қаттиқроқ ура бошлади. Кокилларини ёйиб турган мажнунтол қаршиёсига келиб тўхтади. Харсанг усти бўм-бўш. У икки ҳафта мобайнида ўзига меҳрибон бўлиб қолган қора кўзларни қидирар эди.

3

Латофатни бир кўринидаёқ ўзига мафтун этган йшит Аҳмаджон эди. Латофат унинг кимлигини аниқ билмасадан, театрда ишлаши, кўпчилик томошабинлар диққатини жалб эта олган яхшигина артистлигига ўзи ҳам қаноат ҳосил қилган, санъатига меҳри тушган эди. Бу меҳр Аҳмаджонни унинг қалбига яқинлаштирди. Аҳмаджоннинг Сирлитепага келиши, Латофат билан учрашуви қиз қалбини ости-устин қилиб ташлади. Аста-секин Аҳмаджон унинг хаёлидан мустаҳкам ўрни ола бошлади. Қутилма-

ган бу учрашув Аҳмаджоннинг қанақа киши эканлигини ўйлашга ҳам фурсат бермади. Энди эса Латофат бу ҳақда чуқурроқ фикр юритишга журъат эта олмас, гўё Аҳмаджонга озор бергандай, йнгит ҳақида нохуш ўйларини миясидан қувиб чиқаришга интилар эди. Бундай вазиятнинг вужудга келиши эса Аҳмаджон учун айни муддао эди.

Аҳмаджон ўттиз икки-ўттиз учларга борган бўлса ҳам, кўришишда анча ёш, келишган эди. У олий мактаб таҳсилини кўрмаган бўлса-да, ўзини билимдон, оқил қилиб кўрсатишга интилар, гапирганда чиройли сўзлар таппаб, фикрини мумкин қадар ёрқин ифодалашга тиришар, вазиятга қараб ўзгара оладиган анчагина муғамбир эди. Ҳамма парсаин ўз истагига бўйсундиришга мойиллик бўлганидан одамлар билан дадил муомалада бўлар, раъйига қарши чиққан суҳбатдошини безорихон қилиб, айтганига кўнишга мажбур этар эди. Унинг бу феълини кўплар билгани учун ортиқча баҳслашиб ўтирмай қўл силтаб қўя қолар эди. Аҳмаджонни яқиндан танийдиганлар эса: «Бошда тарбия кўрмагандан кейин қийин экан-да», деб қўя қолишарди.

Аҳмаджон онасини эслай олмайди. Опаси қаза қилганида, у олти ёшда эди. Эс-эс билади. Опасининг сочи узун, кўзлари пегадир ҳамиша маънос боқар эди. Биров товушини эшитиб қолишдан кўрққандай паст овозда гапирар эди. Аҳмаджон шўхлик қилиб ҳаддидан оинганида: «Ўғилгинам, бу ишинг яхши эмас, қани, буёққа келиб ўтириб, оналгининг гапига қулоқ солгин-чи», деб ёнига ўтқазарди-ю, пасиҳат қилар эди. Аҳмаджон «хўп бўлади», деб кўчага чопар эди. Уларнинг ҳовлилари Қўрғонқалъа шаҳридаги Хўжаҳайрон гузарининг пастқам кўчаларидан бирида бўлиб, болалар деярли йўқ эди. Аҳмаджон кўпинча ёлғиз ўйнар, зерикиб қолганида эса дадасининг мева бозорига қираверишдаги дўконига бориб, унинг савдо-сотик ишларига қарашар эди.

Дадаси ўрта бўйли, тўладан келган, қорача киши эди. Бир кўзига оқ тушган, бунинг устига ўша кўзини тез-тез пирпиратишидан Аҳмаджон унинг жаҳли чиққанини кўпинча пайқамай қолар эди. У уйда жуда кам бўлар, бўлганда ҳам албатта Аҳмад билан онасини ишга солиб қўйиб, ўзи катта уйга кириб ухлар эди. Ҳар бозор кўни эса учалалари узоқ-яқин районларга чиқиб, унинг дўкони учун мева-чева харид қилиб, шаҳарга қоронғи чўкканда кириб келишар эди. Дўкон колхозники ҳисобланса ҳам олиб келишган чакана моллар ўша ёққа туширилар, ду-

шапба куни азонда савдо чаққон бўлганидан Аҳмад ҳам дадаси билан дўконга борар эди. Кўп ўтмай Аҳмаджоннинг дадаси бозори чаққон бўлиб кетганидан қувониб, ёнидаги тиббиёт хонасини ҳам аллакимлар билан гапланиб, дўконига қўшиб олди. Дўконнинг олд томонини ойнавад қилиб ишлатди. Аҳмад билан онаси дадасининг харидига илгаригидай ҳафтада бир эмас, икки марта қарашадиган бўлиб қолишди. Бир гал мева-чевага Шеркоп районига бормоқчи бўлганида, онасининг тоби қочиб қолди: Аҳмаджон бу гал дадаси билан ёлғиз кетди.

Қуёш энди уч берганда, улар бозорга кириб боришди. Дадаси кечгача харид қилди. Молларни дўконга тушириб келинса, онаси анча оғирлашиб қолибди. Азонга яқин жон берди. Аҳмаднинг ён қўшнисини уйига бошлаб кетди...

Онасининг вафотидан сўнг Аҳмаджон деярли дадаси дўконига қолиб кетди, аста-секин дадаси уни мустақил савдога ҳам ўргатиб олди. Кечалари у дадаси билан пул сапашар, фойда мўлжалдагидан ошиб кетган бўлса, Аҳмаджон харчи олар, бу пулларни у истаганча сарфлаши мумкин эди. Она вафотидан сўнг кўп ўтмай, кечалари уларникига тез-тез эркак-аёл меҳмонлар келадиган, ярим тунгача, баъзан тонготар базм қуриб, ўйин-кулги қиладиган бўлишди. Бошда дастёрчилик қила бошлаган Аҳмаджон аста-секин бу базмларнинг тенг ҳуқуқли қатнашчиси бўлиб қолди.

Қиш кечаларидан бири эди. Аҳмаджон ошпазнинг ёнида гимиллаб юрган эди, ичкаридан дадасининг овозини эшитиб:

— Лаббай, дадажон!— деб уйга кирди ва бу гал дадасининг одатдагидан ташқари тўрда ўтирганини кўриб, кўзини катта-катта очиб, тикилиб қолди, ўтирганлардан бири:

— Аҳмаджон, дадангни тўрда кўриб ҳайроп қоляпсан шекилли, ҳи-ҳи-ҳи-ҳи! Бугун дадангни тўй қиляпмиз,— деди у яна илгичка овозини барала қўйиб кулар экан.

Ҳеч нарсани тушунолмаётган Аҳмаджон ҳалши кишига қараб:

— Энди янги онам бизникида қоладиларми ёки кетадиларми? — деган эди, ҳамма барабардан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Қошларига қални ўсма қўйган, гавдали хотин:

— Ҳа, мап сан билан қоламан, ўғлим, қани, бери келчи,— деб Аҳмаднинг қучоқлаб, пешонасидан ўпди. Сўнгра ёнидаги вино шишасидан катта пиёлага қўйиб:— Қани,

танишгапимиз учун битта уриштирасанми ман билан, — деб қуруқшаб қолган лабларини тили билан ялаб, Аҳмадга тикилди.

— Биззи ўғли ичмаса, ким ичади, — деб аёлининг ёнида ўтирмаган дадаси меҳмонларга гурур билан бир-бир қараб қўйди. Аҳмаджон пиёлани бўшатиб, орқасидан чўлп этиб ўшгандан кейингина, ўрнидан туриб, дадасига узатди. Ўтирмаганлардан бири узр сўраб, ичмай пиёлани соқийга қайтарган эди: — Қани, ўғлим, амакинига қанақа ичишни бир кўрсатиб қўй! — деди. Аҳмад сира иккилашмасдан амакининг пиёласини ҳам оппоқ қилиб, орқасидан ўшди, сўнг уни соқийга қайтарди. Ўша меҳмонлар эртаси кунни кундузи ҳам ўтириб, кечга яқин тарқалишди. Қални ўсма қўйган хотин, дарҳақиқат, Аҳмаджонга айтгайидай, уларниқида қолди.

Ойлар ўтди. Базмлар, тонготар ўтиришлар давом этаверди, дадаси ҳам йил айланмай, унга «янги она» ҳади қилаверди. Шундай қилиб, Аҳмаджон мактабга қатнайдиган бўлиб, орадан беш йилча ўтди.

Май ойининг дастлабки кунлари эди. Бир кунни Аҳмаджон эшикдан кирди-ю, папкасини ҳовлининг ўртасига итқитиб:

— Мактабингизга энди сира бормайман, хоҳласангиз ўзингиз боринг, мен сизнинг ўрнингизда дўконда ишлай-вераман, — деди дадасига қараб.

Дадасининг тиззасида ўтириб жажжигина қашқар пиёласига коньяк қуяётган «янги она»лардан бири Аҳмаджонга қараб:

— Иима қилди, ўзимнинг эркатойим, қани, гапирингчи? — деди.

— Мени доскага чиқарди. Чиқдим. Кечаги дарсин гапириб бер, деди адабиёт муаллимимиз, ҳалиги бир кўзи ишша киши-чи! Мен айтдимки, адабиётингизни бугун мендан сўраманг, хоҳласангиз индинга ё ундан кейинги кунда сўрай қолинг, — дедим.

— У-чи? — сўради яна «янги она».

— Сенга «ёмон» қўяман, — деди.

— Сен-чи?

— «Ёмон» қўйиб бўлспз, — дедим.

— Қотирибсан-ку, ота ўғли, ха-ха-ха-ха!

«Янги она»нинг бу далдасидан қувониб кетган Аҳмад: — Эртагаям, индингаям, унинг индингаям шунақа қиламан! — деди.

— Қилавер, ўғлим, — деди яна «янги она» қизарган кўзларини эрига тикиб ва унинг жундор кўкрагига қўл-

лари билан шапатилаб:— Шунақа ардашердай даданг сояссида ўйнаб, даврингни суриб ол, ўғлим,— дея эрининг кўкрагидан чўлп этиб ўпиб, қўшиб қўйди «янги она».

— Бўпти, эртага бошламан у кўрнч,— деб кўчага отилди Аҳмад.

У ваъдасининг устидан чиқди. Эртаси куни дарсдан кейин мактаб ҳовлисида пойлаб турди. Адабиёт муаллими қўлидаги газетани ўйнаб, ичкаридан чиқиши билан Аҳмад унинг йўлини тўсди.

— Ҳа, Аҳмаджон, бу ерда нима қилиб турибсан?— деди ўқитувчи.

— Пойлаб турибман. Дадам сизни: «Мен унинг оёғини осмондан келтираман, ўғлимга «ёмон» қўядиган бўлса!» дедилар.

— Даданг унақа демайдилар, сеп ёлғон гапиришга ўрганма,— деди муаллим мулоҳимлик билан.

— Менга ўргатма!— Аҳмад сенсираб жеркиди муаллимни.

— Нима?!

— Мана, мана, кўр!— деди Аҳмад қўлидаги папка билан унинг юзига уриб, кўча томон қочиб кетди.

Кечга яқин адабиёт муаллими Аҳмадникига келганда, унинг дадаси навбатдаги «базми жамшид»га вақтлироқ ташриф буюрганлар билан «қиттак-қиттак» гилиб ўтирган эди. Муаллим тўрға ўтқазилди. Қўлига шароб тўла пиёла тутқазилди. Шундан сўнг, суҳбат мароми яна изга тушгандай, мезбон меҳмонлари билан бўлди. Муаллим ярим соатча пойлади. Аммо ҳеч ким эътибор бермас эди. Аҳмад эса уни кўриб, янги кийимларини кийиб, гердайданча уёқдан-буёққа ўтиб, ўзини кўз-кўз қилиб турди. Муаллимнинг сабри ортиқ чидамади шекилли, мулоҳимлик билан мурожат қилди:

— Кечирасиз, мен Аҳмаджон хусусида келган эдим, бир-икки оғиз гаплашмоқчи эдим,— деб меҳмонларга қараб олди.

— Бемалол гапиравринг, булар ўзимизники. Аҳмаджоннинг дадаларидай гап,— деди Аҳмаджоннинг дадаси.

— Ўғлингиз кеча мени хафа қилди, умуман, хулқи бир оз ёмонроқ, меп сиф раҳбарман...

— Э, адабиёт муаллими сизми?— деб унинг кўзига қаради, сўнг яна сўзини давом эттирди:— Ўтган куни келиб айтган эди. Ўзингизам чакки иш қилибсиз-да, муаллим. Бир сиф бола олдида «ёмон қўяман!» дебсиз.

— Ахир кейинги найтларда дарсларга сира қарамай,

қўйди, бошқа муаллимлариям шикоят қилишяпти, буниги чорасини кўришимиз керак!

— Ҳо!.. Бола бизники-ю, чорасини сиз кўрасизми? Сиззи оянгиз томда туққан шекилли? Тавба! Чорасини кўрар эмиш!

— Мен эмас, — дея қўлини кўксига қўйиб яна мулойимлик билан уқдирмоқчи бўлди муаллим, — сиз билан биргалашиб, деяпман.

— Манга гап ўргатма, бола! — у хўрознинг тожисидай қизарган бурнига қўнган пашшани қўли билан учириб муаллимга ўшқирди. — Бола маники. Чора кўраманми, йўқми, бу мани ишим. Аммо-лекигин сани вазифанг, уни тарбиялаш! Ҳа, тарбиялаш! Уқдингми? Нега ўншаясан? Давлат сани чўнтагингга маши боламини ўқитгин, одоб ўргат, одам қил, деб жарақлатиб червон солиб қўйибди. Хўпми? Энди саң бўйвингдаги ҳам қарз, ҳам фарз бўлган вазифангини манга юкламоқчимисан! Ҳо, ёқадими? Болани ман тарбиялайдиган бўлсам, маошингини менга бер, ман ҳар кунни давлат манга топширган ишини бжариб келиб, саням ишингини қиламан, боламини тарбиялайман. Астафпрулло!

Аҳмадининг дадаси меҳмонларга қараб қолган эди, қайси кунни меҳмонхопада Аҳмаджонга ингичка овоз билан мурожаат қилган киши муаллимга қараб:

— Ҳа, муаллимча, рост гап, маошини олганда кейин аравазиням тортишг-да, — деди. Сўнг: — Мана ман аравакаш. Ахир хўжайинимга бориб, бугун мани ўрнимга сиз ишлай қолинг, демайман-ку, — деб қўшиб қўйди.

Муаллим қизариб, ҳалиги одамга: «Ахир бу бутуцлай бошқа гап, тушунсангиз-чи!» деган эди, ҳалиги киши чўккалаб ўтириб олиб:

— Ҳо-о-о, биз аравакаш-да, ҳа, биз тушунмаган омида, ҳа, сиз тушунгансиз-да, а?! Тушунган бўлсангиз, битта болани эллолмай дадасига келасизми? Ҳе, садқан муаллим кет-э?! Бў деб қўя қол ундаи кўра! Бошқа қўлидан келадиган киши қилади ўша саң қилаётган ишини, бунақа ҳамманинг бошини оғритиб, маишатидаи қолдириб ўтирмасдан.

— Мен сиз билан гаплашаётганим йўқ, амаки, болашг дадаси билан гаплашяпман.

— Ҳаммамиз болашг дадаси, — яна чийиллади ҳалиги киши.

— Бўлмаса эртага бирров мактабга ўтарсиз, амаки, — дея муаллим Аҳмаджоннинг дадасига юзланган эди, у тўнглик билан:

— Мактабинг мапи олдимга келсин, билдингми? Ма-
пи мактабга борадиган бекорчи оёғим йўқ! — деди.

— Ахир борсангиз ўғлингиз учун борасиз!

— Ман санга айтиб, гапни калта қилдим-ку! Ўғлимни
пул олаётган сан тарбиялашинг керакми ёки ман? А? Сан
ўзинг гап-папга тушунасанми ё ғалчамисан?

Муаллим бир нима дейиш мутлақо бефойда экаплиги-
дан хафа бўлиб, чиқиб кетди. Аҳмад ҳовлининг ўртасида
туриб, хахолаб кулди-да, дадасига қараб:

— Боладингиз, дада, бошлаб қасдимни олиб бердин-
гиз! — деди суюниб.

— Ман-чи, ман-чи, Аҳмаджон, — чийиллади ҳалиги
аравакаш кўкрагига муштлаб.

— Сизам бошладингиз, амаки, — дея Аҳмаджон муко-
фотига унга кўзини қисиб: — Яримта коньякка қарзмиз, —
деб кўкрагига уриб қўйди чапанчасига.

— Ие, ие, ие, ўғлим! Сизга нима бўлди, — дея гапга
аралашди ота. — Доим айтаману, шини насия қилманг деб
ё чўнтагингизда пулингиз йўқми, а?

— Пул бор, қанча керак сизга? — деди Аҳмаджон чўн-
тагидан бир даста ўн сўмлик, эллик сўмликларни чиқа-
риб. — Сизни коньягингиздан олмай, дўкондан ўз пулимга
олиб келиб берай, деяман-да, дадажон!

— Ана, бу гап қойил! Балли, ўғлим! Қани энди муал-
лимингиз думини тугиб қуёи бўлгани эвазига бугунам
сизга театрга рухсат. Энди театрга борадиган бўлсангиз,
сўраб ўтирманг, ўғлим, кап-катта йигитсиз, ўн учга кир-
дингиз, ўзи ҳар бир қора қошингизга биттадан жопонча
ҳам шайдо бўлаётгандир дейман, ўғлим!

— Йўқ, фақат учтасини ўндим.

Меҳмонлар хахолаб кулиб, бир оғиздан «Қойил!» деб
Аҳмаджонни қутлашгач, у кечқурун киядиган алоҳида
кийимларини кийиб, чиқиб кетди...

Аҳмаджон кечалари театрга борар, кундузи ухлаб,
ҳуши келган кунлардагина мактабга қатнаб юриб, тўқ-
қиз йил деганда еттиччини битириб олди. Бу орада яхши-
гина овози борлигини пайқаб олган бир-иккита саёқ со-
зандалар уни тўпларига қўшиб олдилар. Уруш бошлани-
шидан икки йил олдин театрда одам етишмай турганда
эса, бир тўда истеъдодли ёшлар қатори у ҳам ишга қабул
қилинди. Уч йилча ишлаган эди, қирқ учинчи йили
армияга олинди. Урушдан кейин театрда ишлади. Яхши-
гина истеъдодли бўлганидан элга тапилиб қолди. Аммо
ёплигида олган тарбияси унинг инсоний қиёфасини ўз-
гартришга монелик қилар эди...

Латофат боппини эггагча, хомул бориб тошга ўтирди. Уни қийнаётган, юрагини така-пука қиллиб, аъзойи бадаппини ўтда қовураётган нарса нима? Нега у тўсатдан бу ҳолга тушиб қолди? Латофат ўйдай бошлади.

Аҳмаджоннинг сиймоси кўз олдидап нари кетмас эди. У билан илк бор колхоз клубида, эртаси куни эса тўсатдан мактабга кириб келганида шу ерда учрашгани эди. Шу мажпунтол тагида Аҳмаджон билан узоқ суҳбатлашиб ўтирган эди. Ўт бўлиб ёнаётган қўлларини Аҳмаджон панжалари орасига олиб сизаганда, Латофат аллақандай ҳолга тушган эди. Вужудини шу дамгача номалум қандайдир бир ширин туйғу қамраб олди. Эти жимирдашиб кетди. Қаршисида икки тўмқора кўз унга боқайтганини сезиб, баттар ўзини йўқотди. Аҳмаджоннинг тинмай айтган сўзларидан айримлари элас-элас қулоғига чалингандай бўлар эди-ю, яна хаёлот гирдобини уни домига тортиб кетар эди.

Нижоят, Аҳмаджон унинг елкасига қўл ташлаб: «Латофатхон!» деганда, у бир қадар ўзига келди-ю, ерга боқиб, мурожаат этувчига эпитилар-эпитилмас овозда:

— Лаббай, Аҳмаджон ака!— деб пастки лабини оппоқ тиллари билан босиб жавоб қайтарди.

— Эҳ, Латофатхон, қаранг, ҳаёт қандай қизик, а? Иккимизни шу ерда учраштирганга эътибор бердингизми? Бу бежиз эмас. Кеча сизни кўрдиму кўз олдим қоронгилашиб, қилаётган ишимдан ҳам адашавердим. Нишонасизми, туни билан кўчаларда сайқидим. Қани энди юрак ҳовурим босилса! Уҳ-ҳ-ҳ десам, дарахтлардаги яшил япроқлар ҳам ичимдан алаңаланиб чиққан ҳовурдан сарғаяди, дейман. Ғира-шира тонг отгандагина, азбаройи одамлардан уялганимдан ётоғимга кириб кетдим. Бугун сизни кўрмасам жинни бўлиб қолишим аниқ эди. Ҳеч нарсага қарамай, мактаб томон чопдим, мени кечиринг, Латофатхон!

— Нега, бемалол...— Латофат иймаибиғица шу сўзларни айтди.

Аҳмаджоннинг хаёлида энди фақат биргина фикр: қандай бўлмасин Латофатни шаҳарга боркига кўндириш фикри чарх уриб, бунинг йўллариини излар эди. Латофатнинг тортинчоқлиги шу топда Аҳмаджонга далда бергандай бўлди. У Латофатга зимдан бир қараб олгач, бояги вазиятини бузмай, сўзини давом эттирди:

— Биласизми, Латофатхон, сиз албатта театрга бори-

пингиз керак. Сарвдай адл қадди қоматингиз, бу пафис қўллар,— Аҳмаджон Латофатнинг ўнг қўлини машжалари орасига олиб, секин сиқди,— фақат саҳна учун яратилган. Ҳа, ҳа, ишонинг, кечагина мактаб саҳнасида қўйилган «Бой ила хизматчи»да ижро этган Жамила ролингиз билан ҳам кўп артистларимизни мафтун этиб қўйибсиз. Ҳатто биз театрга ҳаваскорлар тўғарақларидан кадрлар жалб этмаётганимиз яхшигина мунозарага ҳам сабаб бўлди.

Латофат бир өз ўнғайсизланиб: «Йўғ-э, шунчаки ҳавас учун ўйнаган бир нарса-да», деб ерга қараган эди, Аҳмаджон қулай фурсатни бой бермай, асл муддаога ўтди:

— Биласизми, Латофатхон, менинг саҳнага бўлган ҳавасим ҳам ҳаваскорликдан бошланган. Ҳа, ишонасизми, театримизда Гамлетни ўйнайдиган артист йўқ деганларида, хаҳолаб кулиб: «Мени олиб бориб қўймайсизларми ўша театрларингга, хоҳлаган ролим ўйнашим мумкин», деворибман. Жуда ўт эдим. Аммо бу гапни талапчинга ишониб айтганиман-да. Ҳа, талант кўп ажиб нарса бўлар экан, Латофатхон. Уни бамисоли ер остида яширилиб ётган коч деса бўлади. Биров очмаса ётаверади. Аммо ярақлаб кўзга ташлангандан кейин ҳаммаиниڭ диққатини ўзига тортиб қўяди.

Кеча директорингиз бориб бизларни мактаб ҳаваскорлари саҳналаштирган спектаклни кўришга тақлиф этгани жуда тўғри бўлди. Биласизми, директорингиз бизларга нима деди?— Аҳмаджон жим бўлиб Латофатга яна зимдан қаради. Латофат «йўқ» дегандай кўзларини катта очиб Аҳмаджонга тикилгач, у сўзини давом эттирди:— «Тўғриси яни айтсам, шу қизиниڭ мактабда ишлаётганига ачинапман, жуда ўткир артист бўладиган қиз», деди у.— Латофат ерга қараб, «йўғ-э» деган эди. Аҳмаджон яна уни ишонтира бошлади:— Йўғ-э, деманг, Латофатхон, сизнинг ҳозир саҳнада айни ўт бўлиб чақнайдиган пайтингиз. Ҳа, ишонаверинг. Ахир мен ҳам буёқда томошабини бўлиб қўли қовуштириб турмайман, аябатта. Қўлимдан келадиган ёрдани аямайман. Ахир, мен...

Аҳмаджон тарадудлангандай бўлиб, зимдан қизга разм солди. Унинг ер чизиб турганини кўргач, дадилланди, ошиқ қиёфасига кириб, чуқур оҳ тортди, эштиқаётган бўлиб, калта-калта пафас ола бошлади. Бирпаслик жимликдан сўнг, атайи дудуқланиб, ўзиникига ўхшамаган сохта овозда сўз бошлади:

— Инсон ҳамниша азгуликка интилади, сизга ўхшам

ғўзал бир малак уни ўзига мафтун этгач, турмуш ҳақида ўйлайди. Келинг, Латофатхон, ҳамроҳим бўлинг, пиятларимни биргалашиб рўёбга чиқарайлик. Бирга ишлайлик, ҳаётда ҳамдамим бўлинг, мен вафодорингиз бўлай, Латофатхон, азизим!

Латофат чурқ этмай, қип-қизариб ерга қараб ўтирар, унинг хаёли ҳамон минг бир кўчага кяриб чиқиб, туйқусдан қилпнаётган бу севги изҳорини қай тарзда мушоҳада этишни ўйлар, аммо қулогига арабг чалишаётган Аҳмаджоннинг ялпчоқ овозидан бўлак ҳеч нарсаи идрок эта олмас эди. Томирларидаги қон тезлашиб, бадалларини қизитди, пкки юзи ёна бошлади.

Аҳмаджон жим қолди. Қизининг анор юзлари, тиник дудоқлари, позик бели уни тамоман беҳуд этган эди. Кўзлари ўлжапи мўлжаллаган оч бўридай ялтиллаб кетди. Қаршисида турган малакни огушига тортиб, унинг лабларидан тўйгунча бўса олмоқчи бўлиб, қиз томон бир иттиди-ю, аммо чўчитиб қўйинидан кўрқди, ўзини босди. Латофат тамоман мойил бўлганига қаноат ҳосил қилгач, мажнуптолнинг ерга эгилиб турган новдаларини кўтариб, ташқарига чиқди. Латофатга қарамай:

— Хайр, Латофатхон, мен кетдим, айтган гапларимни ўйлаб кўринг, ҳаётингиз учун жуда муҳим. Талақтингизни поймол этмапг. Менинг бутун борлигим эса шу бугундан эътиборан сизнинг қўлингизда. Буни ҳам эътиборга олиб, телба ошпғингизга жабр қилмасангиз, илтимос. Ҳаётимни сизсиз тасаввур этолмаяпман. Борди-ю, менга шафқат қилмасангиз, саҳнаи ташлаб кетишим аниқ. Ахир, ўзингиз ўйланг, ҳаётингиз ўзида чинакам севги ўтида ёлмаган юрак саҳнада қаандай қилиб мингларни ишонтирсин? Буни ҳам ўйлаб кўринг... Келаси сешанба кун сизни театрда кутамап. Хайр, Латофатхон, яхши қилинг, азизим, гапларимни унутмассиз, деб умид қиламан.

Латофат Аҳмаджоннинг кейинги сўзларини деярли эшитолмади. Қулоқлари остида музика садолари жараплагандай бўлди, кўзи тиниб, боши гир айлана бошлади, харсанг тошга ўтириб олди. Қанча ўтирганини билмайди. Кўллари билинар-билинимас қалтирар, баҳор шабадаси эсиб турганига қарамай, вужуди ҳамон ўт бўлиб ловилларди. Панжаларини ёноқларига босиб, Аҳмаджон кетган томонга қаради. Қулоғи остида унинг: «Келаси сешанба кун сизни театрда кутамап», деган сўзлари такрорланди. Урпидан турниб, мактаб ҳовлисига ўтди. Панжара шиққа олиб борадиган сўқмоқ йўлга бурилди. Аста

одимлаб, кўчани кесиб ўтиб, тут дарахти тагида тўхтади. Юраги аллаларсанчи кўмсаб, қаттиқ урар эди. Пешонасини панжалари орасига олиб сиқди...

Латофат чўчиб бошини кўтарди. Атроф ҳамон жимжит. Тут ковагига кириб олган чирилдоққина тинмай чириллар, шоҳ ариқдан оқаётган сувнинг бир маромда шилдиранчи Латофатнинг хаёлларига қанот тақиб, уш мавҳумотлар оламига учирар эди. Қиз ҳамон ўзида содир бўлаётган ўзгаришнинг сабабларини излар, хаёли парিশон эди. Аҳмаджон билан илк учрашувини хотирлади. Энди қоронғи туша бошлаган эди. «Артист келди», деган хабардан қувонган Латофат колхоз клубига чоғди. Бир парча оқ қоғозга катта ҳарфлар билан «Касса» деб ёзиб қўйилган туйнук берк. Яқинроқ бориб, ичкарига қаради. Олтминш ёшлар чамасидаги аёл пул санар эди. Латофат кўрсаткич бармоғининг тирноғи билан деразани секин чертган эди, ҳалиги аёл бошини ҳам кўтармай, «билет йўқ, бекорга тақиллатаверманглар», деди-ю, чироқни ўчирди. Латофат уйга қайтишини ҳам, клуб эшиги томон юришини ҳам билмай хаёл суриб турган эди, тўқ қора костюм, ёқаси қотирилган оппоқ кўйлак, қизил гулли галстук таққан бир йигит келиб Латофат қаршисида тўхтади.

— Салом, яхши қиз, нега спектаклга кирмай, бу ерда турибсиз?

Латофат нима дейишини билмай, тараддудланиб қолган эди, ҳалиги кассага қаради-ю: «Э, билет тамом бўлди-ми? Зиёни йўқ, қани, юринг-чи», дея клуб томон бошлади. Энди тамоман довдираб қолган қиз йигит орқасидан итоткорона юрди. Йигит эшик олдида турган кишига аллаларса деб шивирлади. Киши эшикни очиб: «Қани, кира қолинг, сиқгим», деб Латофатга йўл берди. Латофат қизарганча, ерга қараб ичкарига кирди. Уни бошлаб кирган йигит қаршисида беихтиёр тўхтаб қолди. Жингалак кўпғир сочларига кўзи тушди. Йигитнинг катта-катта қора кўзлари еб қўйғудай унга қадалган эди. Латофат ўнғайсизлашиб, ёнега қаради.

— Жудаям уятчан экансизу, яхши қиз!— Йигитнинг овози узоқдан эшитилгандай бўлди назарида. Латофат нима деб жавоб беришини билмай турган эди, йигит яна унга мурожаат қилди:— Биринчи қаторда иккита бўш ўрин бор, хоҳлаганингизга ўтиринг, меп грим қилишим керак. Ҳа, айтгандай, спектаклда кейин кузатиб қўяйми, ёлғиз келган экансиз?

— Йўқ, раҳмат, қўшчиларимиз бор.

Латифат шу сўзларнигина арабга айтиб, энди бир қадам қўйган эди, баянги сўз ули яна тўхтатди:

— Кечирасиз, эртага сизни қаерда учратсам бўлади?

— Етти йиллик мақтабда ишлаймак, нима эди?

— Йўқ, ўзим. шунчаки сўраб қўйдим-да, — деб бирпас турди-ю, кейин, — менинг отим Аҳмаджон, театрга ишлаймак, майли, кейин гаулашармиз, спектакль бошланмасдан кўра қолинг, — деб қўлиб қўйди.

— Раҳмат, мен сизни билмаман, театрга тушганимда кўрганман.

Латифатнинг бу сўзларидан сўнг Аҳмаджон қизга бондан-оёқ қаради-да, сўнгра жайранибалдай қўл силтаб, эшик томон юрди.

«Бой яна хизматчи»дан шарҳлар кўрсатилди. Сўнгра концерт берилди. Томошадан кейин ҳам Латифат анчагача ҳаяжонини боқолмади. У ўзини гоҳ саҳнада кўра, гоҳ Аҳмаджоннинг рўнарасида туриб, унинг сўзларини мароқ билан тинглар эди назариди. Концертда машҳур бўлган қўшиқ ва кўшлар қалбини қинилар эди. Ниҳоят, уйга яқинлашай деганда Гофёр ролида чиққан Аҳмаджоннинг сурати кўз олдига жонланиб, унинг Мажилига айтган юрак сўзлари кўлини остида жаранглади. Тўхтаб, нафасини ростлади. Одамлар аллақачон уй-уйларига кириб кетишган, олис-олисдан итларнинг ҳар замон эринчоқлик билан вовиллаб қўйишини тун соқинлигини бузар эди. Аммо Латифат шу толда ҳеч шарани эшитмас, унинг туй-гулари тундач бермай, ишрап озулар сари етаклар эди.

Латифат енигидай қўпниқда ўч эди. Иккинчи синфда ўқиб юрган кезларидаёқ ҳанаскорлар тўғарагига қатнаш, унинг шўх лапарлар, қувноқ рақслари ҳамилла дугонастарининг оқиниёга сазовор бўлар эди. Кейинчалик мактаб саҳнасида ўйналадиган спектаклларда ҳамини бош ролларни ижро этадиган бўлди. Театр институтига ўқишга киришга жазм қилиб қўйган эди. Аммо уруш кўшлар қатори унинг спектаклини ҳам чилварчин эди. Отаси урушдан қайтиб келмади. Кейинчалик қоракхат олишди. Укаси билан ўзи онага қарам эди. Уруш тугаб, йиллар ўтди. Колхозда ҳаёт оғир. Кўп эркаклар отаси сингари қайтиб келинмади. Келганлари ҳам ногврон, ишга ярамас эди. Ассей иш аёллар гарданига тушар, бундай пайтларда болалар ҳам қараб турмай, мактабдан бўш вақтларини далада ўтказишар эди: гўзани бегона ўтлардан тозаланишарди, ятанга қаранишарди, ариқ тортиш, чеканка, хуллас, ҳар бир бола кучи етганча колхоз ишига ҳисса қўшар эди.

Латофат еттипчини битирди-ю, хотин-қизлар педагогика билим юртига ўқишга кетди. Уни тамомлаганидан кейин ўқишини давом эттиришга кўнгли бўлмади. Дала иши жевсийиб қолган онани эзиб кўйган эди. Ёнига қириб, рўзгор тебратилишга ёрдам берини керак. Латофат қишларда қайтиб, ўзи ўқиган кыктабдан дарс олди. Тушдан кейин келишсе, ооветида секретарлик вазифасини бажарар эди. Шундай қилиб, Латофатнинг ёшлик орзу-хаваслари билан тўлиб-тошган қалби бир қадар ором олгандай бўлди. Аммо Аҳмаджон билан учрашув, тешикерт, спектаклдан сарчалар Латофат юрлаганинг аёллақориде яшириниб ётган орзуларини елга бир қултиқлиб, уни ҳаяжонга солиб кўяди. Айни са, Аҳмаджоннинг: «Сиз театрга бормаслигинг керак!» — деган сўзи Латофатнинг хаёлини банд этди...

Латофат фикрларини тиндирилмай, ўрнидан турди. Ҳарипсида Аҳмаджон тургандай, секин бош кўтарди. Шабадада тебраниётган мажмуурол шохларини еттиги ёққа кўтариб, мактаб ҳовлисига қаради. Кўзимнинг иарёидаги тўт дарахтнинг учинда қазариб төвланган куёш пурн кўзини олди. Уш кўлини пененасига сеябон қилиб, мактаб ҳовлисондан ўтиб, кўчага чиқди. Даладин қайтаётган қавларини яллеси қышлотушинг тегики манзарасига янада феиз кайратётгандай барала жаратлиб, жаста-секин олнслаб кетди:

Колхозимиз бетида

Шўх овозли тўчи бөр.

Шу вамон қавларининг

Юртида ўти бөр.

Латофатни кўшиқ тамоман ўзига мафтун этди. Қизлар тўпига бориб қўшилгиси келди. Аммо бугун душанба. Эртага театрга бориш-бормаслигини узи-кесил ҳал қилиб, бирор қарорга нелиши керак. Опасига нима дейди? Бормаса-чи?

Кўз олдида Гофир монологини айтаётган Аҳмаджон жонланди, ок крепдешини кўйлак кийган яллаци қизларнинг жарангдор овёни янгради. Юраги жиз этди. Узини ўшалар қаторида кўришип истаб, бир зуматна кўзини юмди. Хаёлида шўх музика садолари остида театр қизлари ўраб олиб: «Юра қолинг, Латофатхон, бирга ишланамыз», деяётгандай бўлди. Кўзини очди. Елгипасидаи ўтган енгил машина шаҳарга олиб борадиган кўчага бурилиб, епизллаб кетди. Латофат машинага кетган томонга тикилиб қолди. Ниҳоят, кулиб, шивирлади: «Кўзим йўл кўряпти, демак, эртага кетаман!»

Моҳинанинг безовта юраги кечқурунгача ҳам таскин топа олмади. У алланарсадап ҳадиксираётгандай тез-тез атрофга қараб қўяр эди. Шом қоронғиси чўкди. Латофатдан дарак йўқ. Моҳица дарвоза олдига бориб, кўча томога қулоқ солди. Тиқ этган товун эшитилмайди. Дарвоза зашжирини тушириб, кўчага чиқди. Ҳозиргина яйловдан ўтлаб қайтган қўй-қўзиларнинг маъраган овозлари-ю, ер ҳайдаётган тракторнинг гувиллаши, қишлоқнинг ўзигагина хос ажойиб манзарасини бутун гўзалликлари билан кўз-кўз қилиб гоҳ олислаб кетар, гоҳ қулоқни тешиб юборгудай барала янграр эди. Аммо у Моҳинанинг руҳини ўзгартира олмади. Қизининг эрталабки ҳолатини эслади. «Йўқ, бир нима бўлди бу қизга, наҳотки уч-тўрт кун ичида одам шунчалик ўзгарса. Қулишини ҳам унутаёзди. Ниманидир ўйлайди. Шўрлик, психонасида бирор таъбеҳ эшитдимикан? Тушов кун «комиссия келади», дедди. Иши ёмон чиқдимикан, а?»

Моҳица хаёлидан ўтган бу саволларнинг биронтасига ҳам ўзини юпатгудай жавоб тополмай, яна жимгина йўлга термилди. Унинг тена сочлари сийраклашган, чаккалари кумушдай товланади. Қорачадан келган чуваккина юзида ҳаёт машққатларидан хотира бўлиб қолган ажинлар чехрасига аллақандай тундлик соясини ташлаган. Ингичка бўйинининг ўнг томонидаги бўртиб чиққан кўм-кўк томир лопиллаб турипти.

Моҳица дарвоза олдидаги супачага омонатгина ўтириб, ўнг қўлини энгагига тираб, яна хаёлга ғарқ бўлди. Уни ҳамон ёлғиз қизининг тақдирини ташвишлантирар эди. Қай кунини қизини «ўқинишга борсаммикан», дейиши билан оғзидагини юлиб олиб, йиғини бошлаганини эслади. «Шунга ўқинишга бормикан?» Моҳица қўнглидан шу гаплар ўтди-ю, эришининг фронтга кетаётиб, остонада туриб айтган сўзларини эслади: «Қизининг эҳтиёт қил, Моҳица. Жанг-тўфон... айтиб бўлмайди... Уни албатта ўқитгин...»

Моҳинанинг нафаси тикилди. Қулт этиб ютинди-ю, дув келган кўз ёшларини енгин билан арта туриб, овозини барала қўйиб: «Мен бўлсам...» деб жимиб қолди. У шу топда жангда ҳалок бўлган қаҳрамон шунқори олдида гупоҳ қилган одамдай ўнғайсизланиб, ерга қаради. Латофат тўсатдан келиб қолиб: «Ойижон, бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?» дегандан кейингина бошини кўтарди. Қизини бағрига босиб, унинг сочларини силади, пешонасидап ўпиб, эркалади. Сўнгра мулойимлик билан:

— Қаерда эдинг, болагинам, ич-этими еб ўтиргат эдим. Ана йўлга қарайман, мапа йўлга қарайман, қани энди кўрипсанг,— деб савол назари билан Латофатга тикилди.

Латофат тўсатдан берилган бу саволга нима дейишини билмай, бир зум ўйлади. Сўнгра: «Мактабда ашчамучча иш йиғилиб қолган экан, шу билан бўлиб, қоронғи тушганини ҳам сезмай қолибман, ойижон!» деб қўя қолди.

— Ундай бўлса хайрият-эй, болагинам, тунов куни «ўқинга бораман», деганинда йўт бермаганими эслаб, шунга хафа бўлиб юрганмикап, деб ўйлабман, болам.

Латофат қулай фурсат келганида қувониб:

— Унга сира хафа бўлганим йўқ, ойижон! Сиз бари бир хўп дейишингизга кўнглим тўқ-да! — деди.

— Ҳа, болам, мен нима ҳам дердим, қаерда бўлсанг, тап-жонинг соғ, мартабанг улўғ бўлсин, қизгинам! Отапг раҳматлик ҳам икки гапининг бирида: «Ўқиниши ўқитаман, артист қиламан», деб юардилар.

— Ростми, ойижонгинам? — Латофат энтикиб-энтикиб нафас ола бошлади. Орзуси рўёбга чиқинишига чинакам йўл очилаётганида қувонмоқда эди. У ўзини бир қадар босиб олган бўлса-да, аммо хаёли ширин орзулар сари етаклар эди. Ниҳоят, Латофат қулоқларига шопмагандай ойисдан яна сўради:

— Ойижон, дадагинам шундай деганилар, а? У киши артистларни яхши кўрармидилар?

— Унчалигини билмайману, аммо кечқурунлари ишдан кейин ёз кунлари супада ўтириб, тут дарахти ёғочидан ясалган тўқ жигаранг тапбурунлари олиб, машқ қилар эдилар. Вазмин чалар эдилар. Бирпас ўтиб, кўзларини ҳам юмиб олиб, тапбур садосига шу қадар берилиб кетар эдиларки, назаримда бундай кезларда ёнларида одам борини ҳам пайқамас эдилар. Узоқ чалар эдилар. Батъан елкалари силкиниб-силкиниб, энтикиб қўяр эдилар. У кишининг кўз ёшларини кўриб, буёқда дилин парчалаб таплайдиган тапбурга чидай олмай, мен билан буving ҳам пиқ-пиқ йиғлар эдик. Даданг раҳматлик, тинмай чалаверар эдилар. Охири шу қадар маҳлиё бўлар эдикки, кўз ёши тўксак, тапбур овози тинадигандай нафасларимизни ичимизга ютиб, жим ўтирар эдик. Назаримда, менгина эмас, қўни-қўшинлар ҳам ишларини йиғштириб қўйиб, тапбурга қулоқ солаётгандай бўлар эди. Том бошидаги, дарахт шохларидаги, бўғотлардаги қушлар, қўрадаги моллар ҳам тапбур эшитайтгандай чурқ этишмас эди. Тапбур-

нинг муштумдай косачасидан куй шунчалик жозибали янграб, тамоми жонлиқни маҳлиё этганига ёпишмай, даданга яқинроқ суршилиб, танбур чортиниға разм солар эдим. Мен разм солган сари танбур овози қаттиқроқ янграб, ҳавода сўзгандай чор афройдан акс садо берар эди. Даладан чарчаб келганимни ҳам, тамоми устихонларикте вилқираб отириб, уйқу босаётганимни ҳам унутар эдим. Аъзойи бадағимда аллақандай бардамлик ҳис қилар эдим. Юрагимни биров қафтига олиб силаётгандай роҳатланардим. Кўм-кўк осмонга тикилиб тинчлар эдим. Йи-яшил дарахларга қараб тинчлар эдим. Ҳақиқати шуаллақ жим туриб мен билан бирга танбур тинглаётгандай бўлар эди назаримда. Кўзларимни юзлаб олар эдим. Басман, даданг раҳматликте, манж қилинганда тўхтаб, танбурни ёстиққа тираб қўйганларини ҳам сезмай қолар эдим. Кўзларимга шу қадар ўзгариш қолар ади ёқимли танбур садоси. Бундай кезларда даданг келишларида қулиб: «Ҳа, Моҳи, элигиб қўйдими?» — деб тегаркатлик қилар эдилар. Бир куни қалин қошларини бармоқлари билан силлиб, чуқур кўрсиниб қўйдилару, кўзларини танбурга қилиб сўзладилар: «Э, бу сеҳрли ёғида ган кўш. Муқомни Ҳақим ҳақ мусиқий овоз хастага руҳ бичишмайди, томирларда беш юзганини меъерига келтиради, одамни кўшнуд этиб алдешайди, ҳатто тамоми жониворлар ҳам муомиладан баҳра олади, деган эканлар. Танбур чалаётганимда сенга кўзини тушадигу, шу сўзларини эслайман, завқим келиб, суягим куйга улай-вераман, сира тинмасдан чалгани, одамларга ором бергим келади». — Моҳина жим қолди. У умр шўлдони ҳақида ўйлар эди.

...Латифатнинг дадаси Очил ёшлығыда жуда тажаниб, қайсар эди. Қўшилққа келиб турадиган ҳофизга чой таппиб юриб, қўлидаги сөзига тикилаверарди. Бир куни қўққисдан ҳофиз унинг қўлидан маҳкам ушлаб:

— Нага тикилаверасан, а? — деса, Очил қўлиқанидан энди жўлғачни рўстламоқчи бўлган эди, ҳофиз: «Ўтир, танбур ёқиб қолдими?» — деб жимлайди. У хиёл ўзига келгач, итбаткорлик билан ҳофизнинг ёнига ўтирди.

— Биласанми, — деб сўз бошлади у, — аниқла айтиб бўлиб дам олаётганимда, иккига чойнакда иччиқ чойни олиб келиб қўйгани, жанш вақтда қўлларимдан кўз уммай, қараб тур, қўлоқларинг ундан чиқётган садода бўлсин, хўшми?

Очил ўзида йўқ қўвониб: «Хўп бўлади, амакканон, ҳозир нима қилай?» — деди.

— Ҳозир мана буюққа ўт. Устоз Домла Ҳалимнинг хоншларини тингла, тортинмай ўтиравер, ўглим!— деб унинг елкасига қоқиб кўйди ҳалиги ҳофиз.

Очил дадилланиб олди. Кечалари устага чой ташар эди. Кўшнқ куйлаганларида заргарнинг ишига қизиққан шогирд унинг кўл ҳаракатларидан кўзини узмай, ҳам юраги, ҳам кўзи билан тикилиб тургандай, у ҳам тап-бурга тикилиб бутун вужуди билан ашула тинглар эди. Баъзан кўзини юмганда, ўзини ажиб боғ-бўстонларда сайр қилиб юргандай ҳис қилиб, назаатланар эди. Кундуз кунлари уста унинг кўлига тапбурни тутқазиб, бирор соддароқ куйни оғзида «дай-дай»лаб, кўлларини пардадан пардага югуртириб машқ қилдирар эди. Кейинчалик ўзи машқ қиладиган бўлди. Ҳатто баъзан уста тапбурни унга бериб, чиқирмачидан доирани олиб, кўшнқ куйлар эди. Апа шунда у оламга қайта келгандай бўлар эди. Ғам-ғуссани бир зум бўлса ҳам унутар эди. Кўлларидан куй оқиб туншётгандай, этлари жимирлар эди. Кўшнқ тугагандап кейин ҳам анчагача ўзига келолмай, бир нуқтага тикилиб ўтирар эди. Олам кўзига ажиб бир улкан бөгип эелатар эди. Бундай кезларда қишлоқдаги жамики дароҳтлар назарида гул бўлиб кўринар эди. Сирлитеа-нинг телба шабадаси ҳам димоғига гулларини муаттар ҳидини уфуриб, ҳузур бағишлар эди. Эрта тонгда туриб, далага чиқиб тапбур чалар эди.

Уста билан бир йилча юрди. Бир куни уста тўсатдан хасталаниб қолди. Икки кун кўрна-ёстиқ қилди-ю, учинчи кун тонготарда жоп берди. Шу орада Очилни мардикорликка олмоқчи бўлиниди. Ёлғиз қолган онаси билан укаларини ташлаб ҳеч қаёққа кетолмади. Қўрбонбой эшигида қароллик қилди. Бирдан-бир овулчоғи тапбури. Бировга қаттиқ гапириб озер берса, икки-уч кунгача ўзига келолмай юрадиган бўлиб қолди. Қисқаси, тапбур уни юмшатиб, дардини енриллатди, оғир дамларининг ҳамдами бўлди. Баъзан ғам юки бошига харсанг тошдай кулаб, дивнини вайрон этар эди. Шунда тапбур торларига нохун урғини билан вужудидаги вубер кўтарилиб, руҳини енгиллаштирар эди...

Моҳина чуқур ҳўрсиниб, «раҳматлик шунзоргинам», дея вичирлади, юзига фотиҳа тортиб, йўлга қараганча тек қолди. Латофат опасининг умр йўлдошини хотирлаб, бир зум бўлса ҳам ором олаётган ҳис-туйғуларига халақит бергиси келмади. Моҳина ҳаяжондан қалтираётган совуқ бармоқлари билан қизини баррига босиб, юзларини силади, сўнгра яна секин сўз бошлади:

— Бир куни, раҳматлик даданг, сепинг юзларингга узоқ термиллиб: «Қизимни ўқитаман, артист қиламан», деб шабадада тўзғиб кетган сочларингни силаб қўйган эдилар. Ушапда энди уч ёшга кирган эдинг. Ҳар гал келиб, танбурларининг торларини чертганингда, «ҳа, артист қизим», деб сени бағриларига босиб ўпар эдилар. Сўнгра менга: «Моҳи, қизинг артист бўлса майлими?»— деб мийиғларида кулиб қўяр эдилар.

Ҳаяжондан эптикаётган Латофат ўзини тутолмай:

— Ушапда сиз нима дер эдингиз, ойижон?— деб онасига жавдираб қаради. Моҳина ҳам маънос бўлиб:

— Нима дер эдим, қизим: «Сиз нимани лозим кўрсангиз шу-да, дадаси», деб бутун ихтиёри унга ташлаб қўярдим,— деди.

— Ҳозир-чи, ойижон, борди-ю, отамнинг ўна ниётларини рўёбга чиқармоқчи бўлсам, сиз нима дейсиз, розимисиз?

Латофат яшада қаттиқроқ ҳаяжон ичида онасининг оғзига тикилди.

— Ахир ўқиб келдингиз, қизим.

— Эҳ, ойижонгинам, тезроқ қанотингизга кириб, қарашай, деб еттиччини битириб муаллим тайёрлайдиган билим юртига кирдим. Муаллимлик қилсам ҳам бари бир катта мактабни битиришим керак, ойижон!

— Вой, болагинам, ҳали ўқинишнинг чаласи ҳам борми?

— Бор-да, ойижон. Аммо энди муаллимлик ўқинишга кирмасдан артистликка кирсаммикан, деяпман-да!

— Унинг ўқиши қаерда?

— Тошкентда Театр институти бор, ойижон.

— Йўқ-йўқ, қизим, энди бунга бардосиним етмайди, Қўрғонқалъада бўлсаям гўрға эди.

— Бўлмаса Қўрғонқалъага бораман...

— У ерда артистлик ўқиши йўқ, деяпсан-ку, ахир!

— Йўғу...— Латофат шундай деди-ю, биратўла икки-уч бармоғини тишлари орасига олиб жим қолди. У «театрга ишга киришимни айтсаммикан», деб ўйланаётган эди. Онасининг унга қараб жавоб кутаётганини кўриб, таваккал қилиб, асл муддаога кўчди. У ойиси билан очиқ гаплашиб олди.

Моҳина чуқур хаёлга толди. Чурқ этмай, узоқ ўйлади. Ниҳоят:

— Қайдам, болагинам, тоғачанг кўнармикан? Ахир у: «Мен Латофатнинг отаси ўрнида отаман», деб бутун қишлоқдагиларга айтиб, кўкрагига муштлаб юрипти-ку,

буниг устига...— деди-ю, сўзини тугатмай, яна ўйлапиб қолди.

— Нима буниг устига, ойижон, айтипг, нима?

Моҳина хола қизиниг бу қистовидан чўчиб тушиб:

— Йўқ, қизим, сенга жавоб берармикап, деяпман-да,— деб қўя қолди.

— Ахир, ойижон, ўзинигиз дадам ҳам артист бўлишим-ни орзу қилганини айтдингиз-ку! Нега эпти кўнмаяпсиз?

Шундай деди-ю, Латофат ўзини тутолмади, пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Бу ҳолини кўрган Моҳина ортиқ чидай олмади. Қизини бағрига босиб, кўз ёшларини арта туриб:

— Бўлмаса тоғачапгги чақира қол, қизим, ушпг олдидап ўтмасак, эртага бутуп қинлоқни бошига кўтариб айпоҳаннос солади, бора қол кеч бўлмасдан, қизим, ойим чақиряптилар, деб бошлаб келгич,— деди.

Латофат қоронгиликка қушдай шўғиб кетди. Моҳина унинг ортидап қараб турди-да, қия қолган дарвозани очиб, ҳовлига ўтди. Латофатнинг бувиеси ҳеч парсадан хабарсиз катта супаниг бир четйда мулкайиб ўтирар эди.

Моҳина Латофатнинг тоғачаси деб атаган киши пакана, туксиз боши тарвуздай дум-думалоқ, эллик ёшлар чамасида эди. Қалта-қалта қадам ташлашидан ҳаминша чопиб юргандай туюларди. Юзи ҳаддан зиёд яллиқ, кулганда сарағайиб, кўкимтир тусга кирган сўйлоқ тишлари насткни лабидан олдинга туртиб чиқиб туради. Кўпчилик орасида юганда, бўйи пастлиги айниқса кўзга яққол ташланади, узоқдан кўрганда кичкина боладан фарқ қилиб бўлмайди. Сўзамол, ҳеч кимга сўз бергиси келмайди. Бундай кезларда унинг икки қўли барабар ҳаракатга киради, кўзлари чақчайди, юзларидаги доғ янада қорамтирроқ тусга кириб, балбанаралиги таърифга сиғмай қолади. Ҳаминша ёқаси тугмаланган яшил китель, чўнтагидан пастки қизил ҳошияли кўк галифе ним, қизил чарм этик кийиб юради. Латофат ишлаётган мактабда биринчи синфли ўқитади. Маълумоти етишимайди, деб бир-икки ишдап четлаштирмоқчи бўлганларида, ўттизинчи йилларда ўқитувчилар тайёрлаш курсини битиргани ҳақидаги шаходатномасини райондаги бутуп ташкилотларга бирма-бир неш қилиб, янги йўллапма олиб келганидан кейин, уни ишдап бўшатип ҳақидаги масала кун тартибидан тушиб қолди. Мактабдагилар ҳам «сен менга тегма, мен сенга» қабиллида иш тутиб, мурасага келдилар. Кўпчилик унинг гийбатидан кўрқади. Латофатга ҳам тасодифан қариндош бўлиб қолган. Латофатни биринчи синфда ўқитиб юрган кезлари эди. Бир-икки уларнинг уйига келганда, Латофат-

нинг дадаси танбур чалаётганини кўриб қолди. Шу-шу танбур баҳона бу хонадондан оёғини узмайдиغان бўлиб қолди. Латофатнинг дадаси фронтга кетиш олдида уни чақиртириб, «уйимда эркак йўқ, замон назик, кўриб туриб-сиз, қизимни сизга топшираман, оталик қиласиз, аёлим бугундан эътиборан сизга тутинган сингил, мапа, буёқда волидамыздан хабардор бўлиб турасиз, кампир ҳам бир жойга етдилар», деб нон ушатди. Сўнгра Латофатни ёнига ўтқизди.

— Қизим,— дея салмоқлаб сўз бошлади у,— бугундан эътиборан мапа бу тоғачани меннинг ўрнимда оталик қилдилар, сўзларидан чиқмайсан, хўпми?

Латофат индамай ерга қаради. Тоғача уни бағрига босиб эрқалатди, чўптагидан кичкинагина зоғора нон чиқариб, иккига бўлиб, ярмини ушнинг қўлига тутқазди, ўзи дастурхонга тушган увоқларни тезгина олиб оғзига солгач, зоғоранинг қолган ярмини чўптагига жойлаб, фотиҳага қўл очди. Шу-шу бу киши Латофатга тоғача, Моҳина холага эса тутинган ака бўлиб қолди.

Тоғача дарвозадан қадам қўйиб ҳовлига кириши билан овозини барала қўйиб:

— Моҳина, кампир, тинч бормисизлар, саломатгина ўтирибсизларми, офият, бардам?— деди.

Шомдан буён супада ётган кампир белини ушлаб, ўрнинда турди.

— Ассалому алайкум, ўзингиз тинч бормисиз, келим-мулло, бачалар яхшими?— деб ушнинг истиқболга супадан тушмоқчи бўлган эди, тоғача бунга йўл қўймай, пилдираб келиб, супанинг бир четига омонатгина ўтирди.

Моҳина олиб чиққан кўрпачани супанинг тўрига тўшаб, дастурхон ёзгач, меҳмон тўрига ўтқазилди. Қиз бола эркак бор жойда ўтирмаслигини тоғача ҳар гал таъкидлар эди. Латофат кейинги пайтларда у келган заҳоти кўчага чиқиб кетар, кечқурунлари эса уйга кириб ўтирар эди. Аммо бу гал ўзининг масаласи ҳал қилинадиган бўлгани учун уйга кириб кетолмади, оёғисига: «Ўўшнингкига чиқаман», деб қаниш девор ортида ўтириб олди.

Расмий сўзлашишлар ўринга қўйилгач, Моҳина қизининг бир печа кундан буён ўзгариб қолганини, артистликка бораман, деб қистаётганини айтиб, шу ваздан ундан маслаҳат олиш учун бемаҳалда ҳаловатини бузиб чақирганига узр сўради, дастурхон шокласини ўйшаб, ерга қараб турди.

Орага жимлик чўкди. Тоғача чордапа қуриб ўрнашиб олгач, кишоя аралани чўзиб «ўҳ-ўҳ», деди-ю, афсусланиш

билан бош чайқаб дабдурустдап Моҳинага ҳужумга ўтди:

— Шунчаликка олиб келдингизларми, а? Ахир сизни, мапа бу ерда кампирни кўпни кўрган эсли-хушли одамлар, оқ-қорани ўзлари ҳам танишар, деб ишониб юрсам. пшнинг мағзавасини чиқарибсизлар-ку! Қани, бир ўйлаб. атрофга қараб, менга жавоб қилинг-чи, қишлоғимиздан бириччи бўлиб қайси қиз ўқишга кетди? Сизнинг йиғи-сиғипгиз билан Латофат кетди. Қапча гап-сўз, маломатга қолдим ўшанда, эсингиздами? Ҳай, майли, муаллимликни битириб келди. Ота-бобомизнинг «қиз бола кўзга кўринди-ми, жойини топиб, беравер», деган удумини сиз билмасангиз, мапа, кампир, худога шукур, яхши биладилар. Еттинчи битирганда ўн тўртида бизнинг ўғил Ибодга қилайлик, деб тўй анжомини тайёрлаб қўйсам, «ўқисин», дедингиз. Ўқишни битириб, муаллим бўлгандан кейин: «Қизимиз бир-ёкки йил ишлагадан кейин турмуш қураман деяпти», дедингиз. Яна тўйни сурдингиз. Нима, менинг ўғлим кўчада қолганими? Ахир уям фарзандим, буям. Тўртинчини битирди-ю, «мактабга бормамай», деди. Битта ўқиган меп бўлсам, қаерни олдим, ўқимасанг, ўқимай қўя қол, ўғлим, деб ихтиёрини ўзига бердим. Нима, ёмон бўлдимми? Беш-олти йил хўп ўйнаб олди. Иншоолло, тирпкман, боқиб турибман, бировдан камлик жойи йўқ. Менга қолса ишламасаям майли. У-бу олиб-сотини ўргатдим. Бинойидек пултопар бўлиб қолди. Олиб бераман, десам, қишлоқнинг «ман-ман» деган олди сулувлари оёғига обдаста тутди. Раҳматлик дадасининг арвоҳи шод бўлсин, деб Латофатга оғиз очган эдим. Мапа, баҳор ўтиб ёз келаётганда тўйини қилиб, ўраб-чирмаб узатиш ўрнига бу гапни чиқариб ўтирибсиз. У дунёингизни ўйланг, Моҳина синглим, хотин киши уй учун, эркак кўча учун яратилган. Шун билан туриб, пашки, қизипгизининг эртаю кеч кўчада жилланглашини томошага солиб қўйсангиз. Уят! Диёнат бор ҳаммамизда. Қўйинг бу гапларни!

Тоғачанинг кейинги гаплари Моҳинанинг суяк-суягига бориб тегди-ю, аммо оғирлик қилди, тишини тишига қўйиб, ётиғи билан:

— Энди, ҳамма иш замонга қараб бўларкан. Кўп қатори юрмаса, уйда тегирмон тоғи бўлиб ўтиради-да! Бир ёғи, мана, худога шукур, эсини таниб, оқ-қорани ажратадиган бўлиб қолди, раъйига қарамаса ҳам бўлмас, дейман. Ахир нима қилсаям, мана, худога шукур, яхшиликка чиқяпти. Муаллимликка ўқийман, деди, йўқ лемадим, ўқишни битириб, бинойидек муаллим бўлди... — деб ер остидан тоғачага разм солди.

Бу гап тоғачанинг иззат-нафсига тегди шеклилли, луқ-ма ташлади:

— Муаллим деган билан ҳамма бўлавермайди, мана бизни олинг, салкам ўттиз йилдан буён шу касбни қиламиз, бутун қишлоқ «боламни шу ўқитсин», деб туради. Бунақа муаллим қайда дейсиз энди!

— Қайдам, ҳартугул мактабдагилар: «Барака топгур, ажаб фарзанд ўстирибсиз-да!» — деб қўйишади, ҳамма хурсанд эмиш.

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Шунақа ҳаммани хурсанд қиладиган қиздан қўрқинг-да, кўча-кўйда юриб элга танилсин, дейсизми?

— Эл қатори бўлса ёмон бўлмас ахир, тоғаси.— Моҳина яна вазминлик билан гапирди.

— Эл қатори эмиш,— дея тоғача икки қўлини барабар кўтарди, кўзлари чақчайди, ёшига чуқур бир хўрсиди-ю, сўнг уёқ-буёққа қаради, овозини пастлатиб, сўзини давом эттирди:— Ўзи билан ишлайдиган Миржон билан кулиб турганини ўз кўзи билан кўрғашлар айтди. Менга қолса ўша сельсоветда котиблигиниям ҳеч кераги йўқ. Қай куни кечқурун сельсоветнинг қариб қуйилмаган раиси қизингизни уйгача олиб келиб қўйипти. Буям майлигами?

— Ахир кеч бўлганда қиз бола нарса ваҳм босмасин, деб олиб келиб қўйган-да, тоғаси.

Моҳинанинг бўйи томири лопиллаб ура бошлади. У жаҳл аралаш гапирб тескари қаради. Қамниш орқасида чўққайиб ўтирган Латофатнинг аъзойи бадапини титроқ босди. Жаҳл билан ўрнидан туриб икки қадам босган эди, яна ўйланиб қолди. «Чиққан билан унга бас келиб бўлармиди?»

Боятдан бери вазиятини бузмай ўтирган кампир тоғача мурожаат қилди:

— Индамаса ҳали-замон санамай саккиз, ўйламай ўттиз дейдиган оғизга зўр берганларнинг гапига қараб қизим шўрликни ўйноқига чиқарарсиз. Ўғлим қизини «ўқисин, артист бўлсин», деган. Болам шўрликнинг бу гаплари менга васият. Ўлганда талагинида йўқ эдим. Оти ўчгур урушнинг ўқи учирди уни. Жилла бўлмаса шу орзуси ушалсин.

Тоғача кампирнинг оғзидан сўзини олиб:

— Айтнинг-чи, «қизин артист бўлибди», деган маломатни кўтара оласизми? Ахир бу артистликка кетса, биз эмас, бутун қишлоқ шарманда бўлади-ку Буёғиниям ўйлаб кўрдингизми?

Ҳаммаёғиниям ўйлаб кўрдим. Ўқимаган битта менми? Нима кўрдим дунёга келиб: сизир соғдим, таппи ёпдим, мол боқдим. Худога шукурки, шундай келишим бор экан, кўрпачага ўтқазиб қўйипти. Шу бўлмаганда қайси биринг мени олиб бориб боқардинг? Лоақал, пул ҳисоблашни билмайман. Менга ўхшаган дардисар бу замонда кимга керак? Қиззи хўжағини мен. Артист бўладими, муаллимми, нимапи хоҳласа шуни қилади, чоригини судролмаган ўғлингиз Ибодга берадиган қизим йўқ!

Кампир шундай деди-ю, яхшилаб ўрпашиб олиб, икки қўлини фотиҳага кўтарди:

— Омин, қизим Латофатнинг шиманки орзуси бўлса ушалсин, ўқини ўнгидан келсин, оқ йўл, облоҳу акбар!

— Нима қиляпсиз, кампир, эсингизни йиғинг!

Тоғачанинг бу истеҳзосига кампир парво ҳам қилмай, супадан туша туриб:

— Эсим йиғилган, қолганини сен йиғиб олиб келиб берарсан!— деди-ю, уйга кириб кетди.

Довдираб қолган тоғача нима қиларини билмай, аввал Моҳипага ёпишди. У ҳам, билмадим, дегапдай елкасини қисиб тургач, ҳовлини бошига кўтаргудай дод солди:

— Сенлар билан тегишли жойда гаплашаман, эртагаёқ, домла-нимолар билан орани очди қиламан. Латофат қизим, отасининг васияти шундоқ бўлган. Мен бу хонадоннинг хўжайини, Моҳипанинг акаси бўламан, ҳовлига ҳам теги шерикман, ҳа, анойи одам йўқ бу ерда... Гаплашаман... қўймайман, кимлигимни кўрсатаман...

Моҳипа ҳам уйга кириб кетмаганида, тоғачанинг чакаги тинмаслиги аниқ эди. Супачада ёлғиз қолгач, уйга қараб олиб, яна бирпас зайсади-ю, пилдираб бориб дарвозани очиб, кўчага отилди. Апчагача узоқ-узоқлардан ҳам унинг шапғиллаган овози эшитилиб турди.

Латофат дарвозани зақжирлади-ю, ўрни солаётган ойнасининг бўйнига осилди: «Ойижонгинам, ўргилай, меҳрибонгинам!»— дея унинг юзларидан ўйди, миннатдорчилик билдирди. Сўнгра: «Бувижон, бувижонгинам, қайдасиз?»— дея липиллаб қоронғи уйга кириб кетди.

5

Қишлоқ уйқуда. Ўт-ўланлар орасида яшириниб олган бир бузоқбошингина туни билан тинмай чурчурлаб, тонг оттирди. Латофатлар ҳовлисининг ўртасидаги супанинг ёнгинасида шоҳлари тарвақайлаб кетган азим тут дарахти ёзининг жазирама иссиғида қапотини ёзган улкан бургутдай қалин соя ташлаб, бу хонадонни офтобдан сақлар эди.

Қаллақлапган бир шох буюғида нафис тўр билан ўралган чоғроқ қафас осиелиқ турибди. Унда бир жуфт бедана навбат кутиб, ким ўзарга баҳслашаётгандай хонши қиляпти. Ховлининг бир четидаги ариқ бўйида қатор ўтқазилган тўқ қизил гуллар орасида маст бўлиб чаҳчаҳлаган булбул ўвози гоҳ майин эсаётган тонг насими билан аллақаяқларга гоҳиб бўлиб кетгандай узоқдан қулоққа чалинар, гоҳ шундоққина қулоғингиз остида эшитилиб, қалбни қитиқлар эди.

Буларнинг ҳаммаси гўё супада парча-парча гулли қизил сатил кўрнани кўкракларидан настроққа тушириб, осуда пишиллаб ухлаётган Латофатнинг қувончига шерик бўлиб куйлаётгандай эди. Аммо Латофат бундан хабарсиз. Унинг қора сочлари ҳаворапг жилдли ёстиққа ёйилиб, ойнақ юзларини япада зебо қилиб кўз-кўз этар, уч-тўрт соч толаси шабада билан ўйнашиб билинар-билинмас тук қоплаган лаб устидаги қора холини силаб-сийпар эди. Шабада эса бунга эътибор бермагандай табасум барқ уриб турган пуштиранг тиниқ юзларни тўйиб-тўйиб ўпаётгандай майин эсар эди. Қаёқданбир пир этиб учиб келган чумчуқ кўрпа устига қўниб, олдинга интилиб икки-уч сакраган эди, Латофат уйқудан кўз очди. Паршон сочларини қўллари билан силаб, юқорига кўтарди. Ўрни устида ўтириб, табиат гўзалликларига маҳлиё бўлиб тикилди. Денгиздай кўм-кўк осмон ялтиллайдди. Қора булутлар ажиб тонг мапзарасини бузмаслик учун атайин аллақаяққа яширингандай. Катта кўчадаги мпрзатерак япроқлари аста шилдираб, қалдирғочдай қапот қоқадди. Латофат жилмайганча япроқларга узоқ тикилиб қолди. Улар Латофат кўз очгани учун муборакбод этиб, қарсақ чалаётгандай туюлди назарида. Гул ишқида маст булбул бояғидан ҳам қаттиқроқ сайрай бошладди. Латофат булбул нағмасига қулоқ солиб, хаёлга толди. У — гул ошиғи. Ундан сира ажралмайди. Гул ва чаман бўлмаган ерда булбул ҳам йўқ. Чинакам инсон севгисин ҳам шунақа. У қарор топган қалб ҳаёт ишқи билан ёнади, уни мўъжизалар сари етақлайди. Ишқ таронасини бирга куйлаган икки қалб мапгулликка қовушмоққа интилади. Инсон учун бундан ортиқ бахт борми?

Латофат кўзларини юмди. Яна юракни қитиқлайдиган ўша манзара памоён бўлди. Аҳмаджон ёниб монолог айт-япти, қизлар завқ билан ўйнашпти. Бир зумдан сўпг у ўзини шу бахтиёр қизлар даврасида кўрди. Биров сочларини силаётгандай бошини секин елкасига қўйди. Туйғуларига эрк берди. Улар Латофатни аллалар, гўзаллик

оламга сайр эттирар, севгини мадҳ этаётгандай қалбини қитиқлар эди. Латофатни хаёл яна учқур отида олиб қочди. Уни бу қадар паршонхол этаётган, дилини юз пора қилиб парчалаётган парса нима? Нимага пнтиляпти? Севган касби артистликками? Ёки... Латофат бир сесканди, унинг юпқа лаблари шпвирлади: «Йўқ, йўқ, бу мумкин эмас, ахир, мен бунн билмайман-ку, наҳотки севги шу қадар шафқатсиз бўлса! Менинг безовта қалбим театрға етакляпти, ҳа, театрға!» Шундай деди-ю, яна ўйланиб қолди. Аҳмаджонга озор бергандай, уни хафа қилгандай бўлди пазариди. Ахир театрға уни Аҳмаджон таклиф этди-ку! Латофат тасавурида бу икки тушунча яхлит ҳолда памоеп бўлар, уларни бир-биридан ажратинга журъат этолмас эди. Тўғрироғи, қалби бунга йўл қўймас эди. Латофат йиғирма бирға кирди. Унинг қалбига ҳали севги ошён қурмаган. Бу қалби баҳор жаласидан ҳам шиддатлироқ ишқ сели зир титратмаган, унинг маъсум лаблари севги изҳор этган бошқа бир ҳароратли лабнинг ўтли бўсасига дуч келгани йўқ. Шу дамгача бутун ишқи гўзал табиатга атрофини ўраб олган қалбига яқин кишиларгагина аталган эди. Энди эса вужудини ажиб бир туйғу қамраб олиб, қалбини қитиқламоқда, оёқларини зашжирбанд этиб, ўзи истаган томонга йўллашга интилмоқда. Нигорон кўзлар тинмай кимнидир қидиради, безовта хаёли тутқич бермайди. Ўтирган еридан санчиб туриб кетади, юриб туриб эса сокин жойда хаёл суриб тин олгиси келади. Ўйлаб туриб хаёлида фикрлари чувалашади. Аллақимни қўмсайди...

Май ойининг сешанба тоғи Латофатни шундай инрин туйғулар билан қаршилади. У қўлларини икки ёққа кериб ҳомуза тортиди. Бармоқларини бир-бир ишқиллатиб, аста ўрнидан турди. Ойлси билан бувисини ўйготмаслик учун оёқ учиди ошхонага ўтди, самоварга ўт танилаб, ариқча бўйига бориб, юз-қўл ювинига ўтирди.

Нонуштадан сўнг, опанзор қизини поездгача кузатиб қўйини ҳаракатида йўл ҳозирлигини кўриш учун уйға кириб кетди. Камшир аввал Латофатни ёнига ўтқазиб, юриш-туриш, одамлар билан муомала, бегона жойда ўзини қандай тутиши ҳақида сўзлаб, уни аҳтиёт бўлишга ундади. Сўнгра пешонасидан ўпиб, қалтираётган қўлларини фотиҳага кўтариб, оқ йўл тилади. Она-бола дарвозадан чиқаётганда эса иримини қилиб, қўлидаги ойна устига обдастандан сув югуртириб, Латофат билан келини кўздан ғойиб бўлгунча қараб қолди, сўнг дарвозани зашжирлаб ҳовлига кириб кетди.

Моҳина апчадап буёп оёқ оғригига дучор бўлгап, яёв юролмас эди. У эшақда, ёнида эса Латофат аста одимлаб борар, она меҳрининг ўтли ҳароратидан қопиб баҳра олаётгандай, юраги алланечук бўлиб, бир маромда урар эди. Ниҳоят, она-бола станцияга етиб келишди. Латофат Душанбе — Тошкент поездига чиққанда, она кўзларида ёш милтиллади. У чамадонини поезд йўлагига қолдириб, ўзини она бағрига отди, унинг юзларидап тўйиб-тўйиб ўлди. Оқ шойи рўмолчаси билан унинг кўз ёшларини артди. Поездни жилдириш учун берилган узун ҳуштакдан сўнггина, онасидап айрилиб, вагон зинасидан кўтарилиб, қўлларини силкита бошлади.

Поезд станцияга яқинлашган сари Латофатнинг қалбини яна ширин туйғулар қамраб ола бошлади. Перрондан шаҳарга чиқиб, аτροφга аланглади. Ингирма-ўттиз қадамча нарида йўловчиларнинг юклари сақланадиган хоша шундоққина кўзга ташланиб турибди. Чап томонда кичиккина чорбоғ. Ҳар ер-ҳар ерга қўйилган скамейкаларда йўловчилар чамадонларига суяниб, мудраб ўтиришибди. Тўғрига кетган йўл Қўрғоққалъага олиб боради. Латофат боғча олдидаги автобус кассасига яқинлашган эди, ёшгина такси шофёри уни тўхтатиб, машинага таклиф этди.

Латофат шаҳарга етмасдан машинани тўхтатди. Қунтиккага келган, ҳали баҳор ўз ўрнини ёзга бермаган бўлса-да, ҳаво дим. Қўрғоққалъанинг ўзига хос гармсел шабадаси тупроқ, қум зарраларини ҳавода муаллақ ўйчатмоқда. Кўз очиб бўлмайди. Иссиқ шабада пафасини бўғади. Латофат ҳеч нарсани сезмагандай педагогика билим юрти биноси олдидаги дарахтлар орасидаги йўлкадап шаҳдам юриб борди-ю, эшик олдидаги ёштин зинага қараб, ўйланиб қолди. Бирга ўқиган дугоналари, курсдоқларини хотирлади. Ҳаммаси ҳар ерда. Кўплари ўқиниши давом эттириш учун институтга жойлашиб олишди. Латофатни ҳам қисташгандилар, у: «Йўқ, мен ҳозирча ишлаб тураман, кейин артистликка ўқийман», деган эди. Орзуга айб йўқ, деб шунини айтади-да! Мапа, у қишлоқ мактабда уч йил муаллимлик қилди. Энди эса орзу йўлида дастлабки қадамни ташлаш учун яна шаҳарга қайтди. Латофат ўйчап кўзлари билан папкаларини қўлтиқлаб зинадан тушиб кетаётган йигит-қизларни кузатди. Вақт қапчалик тез оқиб кетади. Латофат буларнинг ҳеч бирини танимади. Катта йўлга чиқди. Ариқ ёнидап юриб, ҳовуз бўйига келди. У ердан узоқ бўлса ҳам тўғри йўл, деб катта кўчадап қишқи театр биноси томон юрди.

Театрнинг орқа томонидаги хизматчилар кирадиган эшикда қотмадан келган ўрта ёшлардаги киши уни тўхтатиб:

— Сизга ким керак эди, сизглим? — деди.

Латофат бирпас тараддудланиб қолди. «Аҳмаджон акамлар керак эдилар», дейишга пиймаиб: «Мени нинга чақиривган эди... Аҳмаджон ака сешанба кунин келинг, деган эдилар», деди-ю, ерга қараб жим қолди.

Қоровул Латофатга: «Аҳмаджон ака дейсизми?» — деб шубҳаланиб, бошидан-оёқ разм солгач, жавоб кутмай, ичкарига кириб кетди. Латофат чамадонинини эшик олдига қўйиб, қоровул чиққан хонага кўз қириши ташлади. Чоғроқ стол устидаги сирланган чойнак ёнида иккита нимко-са, поп бурдалари, бир чеккада қошиқ, ундан парироқда телефон турибди. Бурчакда осиглиқ ов милтиқини ҳеч ким қўлига олмагани сабабли бир эпник чапг босибди. Уйчага кирверишида, чапда ёшитин плита устида эски пўстини. Ушинг ёнида икки-учта эски стул. Қоровулхонанинг жиҳози шулардан иборат. Латофат икки қадам олдинга ташлаб, эшикдан театр ҳовлисига мўралади. Узун скамейкада уч-тўрт киши ўтирибди. Ҳовли саҳнанинг ўртарида бир раққоса чилдирмачи билан машқ қилипти. Кўп ўтмай эшик очилиб, Аҳмаджон кўрибди. У Латофатга яқинлашиши билан: «Э, қариндош, яхши келдингизми, холамлар, амакиларнинг соғлиқлари яхшими, укалар яхши юришингизми?» дея Латофатга қўл узатди. Латофат қўл бериб кўришгач, Аҳмаджоннинг бу хатти-ҳаракатидан таажжубланиб, кўзларини катта-катта очиб, анграйиб қолди. Бироқ Аҳмаджон унга сўз бермай: «Қани, юра қолдинг, зап вақтида келдингиз-да, директор ҳам ўзларидалар, қаранг, бахтиёр одамларнинг иши ҳаминша шунақа юришаверади. Ўзиям сиз билан кўринганимдан бўйи ўйлайман-а, бай-бай-бай! Ётаман — кўз олдимдасиз, тураман — ёшимдасиз, юраман — рўпарамдан лип этиб чиқасиз, хуллас, жинни бўлишимга оз қолди-я! Эртагаёқ ҳайё-ҳуй, қайдасан Сирлитена деб, қанот қоқмоқчи бўлиб тургандим-да, Латофатхон», деб қизга бош-оёқ суқланиб боқди. Латофат қизариб ерга қаради. Аҳмаджон: «Э, қани, юринг бўлмаса», деди-ю, олдинга тушди. Улар саҳнанинг ёнидаги узун йўлакдан ўтиб, зипадан томоша фойесига тушинди. Унг томонга бурилгач, Аҳмаджон Латофатни имлаб тўхтатди. Нафасини ростлаб олгач, атрофга кўз югуртди. Ҳеч ким кўринмайдди. У Латофатга шивирлаб: «Менга қаранг», деган эди, қиз ҳайрон бўлиб, у томон эггалди.

— Ейласизми, Латофатхон, — дея япа шивирлаб сўзини давом эттирди Аҳмаджон, — мен ҳозир сиз билан бирга кираман. Аммо бундан буён сизга ёрдам беришимга ўлғай бўлиши учун хонаси келганда: «Қариндошимиз Аҳмаджон акам театрга кел, иш бор, директоримиз жуда ажойиб одам, албатта қабул қиладилар, ёшларни театрга жалб қилиш керак, деб жуда кўп гапирардилар, шунга келган эдим», дегн-да, хўлми? Буёғига ишиптиз бўлмасин, ўзим қотираман. Битта одамни театрга ишга олдира олмасак, нима қилиб юрибмиз бу ерда!

Латофат оғиз жуфтлаб гапиринига улгурмай, Аҳмаджон ойнаванд эшикни очиб, ичкарига қаради. Аёл кишининг: «Қираверинг, марҳамат!» — деган овозини эшитгач, ўзини ичкарига олди. Латофат ҳайрон бўлиб туриб қолган эди, Аҳмаджон эшикни қля очиб: «Қиравермайсиэми!» — деди шивирлаб. Латофат ийманибгина ўзини ичкарига олди.

Кичкинагина хонанинг тўридаги стол устига қўйилган ёзув машинкасида бир қиз алланарсани чиқиллатиб ёзиб ўтирибди. У Аҳмаджонга эътибор бермай, ишнини давом эттираверган эди, аммо бегопа қиз — Латофат киришини билан иинини тўхтатиб, кулиб мурожаат қилди:

— Келинг, сизга Алижон Азизбоевич керакмидилар?

Латофат ҳеч нарса тушунолмай, қизга анграйиб қолган эди, Аҳмаджон гапга аралашди:

— Ҳа, бизга директор керак эдилар, — деди у.

— Ҳозир.

Қиз шундай деди-ю, директор кабинетига кирди. Зум ўтмай қайтиб чиқди-да: «Марҳамат!» — дея уларни ичкарига тавлиф этди.

Аҳмаджон ишдамай Латофатнинг орқасидан эргашди.

Катта кабинетнинг тўрида устига зангори мовут қолланган стол, иккита пастак кресло. Уйнинг икки бурчагида иккита катта гулдор чинни ваза. Дераза олдида узун диван. Деборларда турли спектакллардан олинган суратлар осмеллиқ. Қуёш нури тушиб турган узун столда ҳар хил макетлар, ёғочдан, қалин қоғоздан ясалган ҳайкалчалар тизиб қўйилган. Столнинг тўридаги стулда кўрпинишдан озғич, қора сочлари юқорига таралган савлатдоргина киши ўтирибди. Столнинг ҳовлига қараган дераза томонида повча, озғич, қирқ беш-эллиқ ёшлардаги киши алланимани маъқуллаб гапирётган эди, Латофат киришини билан улар баравар эшик томон қараб қолиниди. Тўрла ўтирган ҳалиги савлатли киши ўрпидан туриб, иш столига ўтди. Латофатга жой кўрсатиб, мурожаат қилди:

— Марҳамат, ўтиринг!

Латофат кресло олдига келди. Директор бир чеккада турган Аҳмаджонни кўриб хижолатомиз оҳангда:

— Э, келинг, марҳамат, ўтиринг,— дея Аҳмаджонга ҳам жой кўрсатди. Шундан кейин уларнинг ҳар иккаларига қараб:— Хўш, хизмат,— деб қўшиб қўйди.

Латофат бирнас тарадудланиб турди-да, сўнг ўзини ўнглаб олиб, бошгина Аҳмаджон ўргатган ганларни тўтидай такрорлади.

Директор Аҳмаджонга норози қиёфада зимдан қараб олди-ю, ўйланиб қолди. Стол устидаги «Қазбек» қутичасини очди. Бир дона папирос олиб, бармоқлари билан юмшатгач, гугурт чақди. Оғзидан тутун чиқара туриб, Латофатдан сўради:

— Қасрин битиргансиз, синглим?

— Педагогика билим юртини.

Латофат шундай деб хавотирланиб, секин директорга разм солди. Унинг хаёли минг бир кўчага кириб чиқди.

Директорнинг ҳамон индамай турганини кўриб: «Уч йил қишлоғимиздаги мактабда ўқитувчилик ҳам қилдим», деб ялова қилди.

Директор уст-устига тутун ютиб, бамайхотир сўз бошлади:

— Биласизми, сингиля, театрда ишланг учун махсус маълумот керак бўлади. Мен театр санъати бўйича маълумотли ёшларни жалб этиш тўғрисида гапирган эдим. Аҳмаджон мени бир оз потўғри тушунибди. Ўзингизга қийин бўлади. Саҳна сирларини билмай қийваласиз, руҳан эвиласиз. Актёрлик жуда машаққатли ҳунар, сингил.

Шундай дея, Аҳмаджонга қараб: «Бу киния чакки умидвор қилинсин, исидан бир оғиз сўрасангиз ёмон бўлмас эди», деди иннон билан.

Аҳмаджон ҳам бўни келмади. Директорнинг киноясига: «Ха, энди ташълари позик, биз тушунмаган омилар баъзан кўзингизга чўп бўлиб тушамиз-да», деб киноя билан жавоб қайтариб, истеҳзо билан тескари бурилди. Директор яна оғиз жуфтлаган эди:

— Э, инмасини айтасиз, Алжон Азизбоевич,— дея гапга аралашди ўртадаги ноқулай вазиятни йўқотиш учун бон узун стол ёнида турган новча, кўзи кичикроқ киши бошидаги чуст дўшиисини кўлида айлантира туриб.— Ўқимаган одамга қийин бўлади. Ахир артист минг турланади-я. Бу касб жуда машаққатли, қизим. Гоҳ ошиқ қиёфасида, гоҳ художўй дарвини жавласида, гоҳ товламачи ўғри либосида, гоҳ катта амалдор курсида,

гоҳ ҳазилкаш масхарабоз пиқобида, хуллас, бир ойда ўт-тиз қуп бўлса, сен жилла бўлмаса, бир ҳафта ҳам ўз қиёфангда юролмайсан. Ўзгараверасан.

— Бунчалигини биз ҳам биламиз, Фаёз ака,— дея мурожаат қилди Аҳмаджон бояги тунд вазиятини бузмай.— Аммо бир парсаи тушунмай гапирмасак керак? Бу киши жуда талатли. Ўйинини кўрганман. Имоним комп, тез орада яхшигина артист бўлиб етишади.

— Жуда тезсиз-да, Аҳмаджон, бердисини эшитмай бўғасиз, а! Ахир, қирқ йилдап буён театрда ишлаяпмиз. Печа ўлиб-тирилдик. Эртаси куни бошқа ролда бугунги қиёфани эслатсак, томошабин пионадимми? Демокчимап-ки, бир ролдан иккинчи ролга ўтганда нафақат гапирини усулингизини, ҳатто гавдангизини ҳам, юрши-туришингизини ҳам, қолаверса, ҳаракатларингизини ҳам ўйнайдиган ролингизга қараб ўзгартиршингиз керак бўлади. Шундагина томошабин сиз йиғлаганингизда йиғлайди, кулганингизда кулади. Қисқаси, бундай актёр томошабини ишонтиради, яхши хислатларига эргаштиради, ёмон хислатларидан жиркантиради. Шундай ўйнаган актёргина гримхонада юзидан гримни арта туриб: «Мен бугун печа кишига ибрат бўлдим экан?»— дея олади. Театр, бу — ҳис-туйғулар макони,— дея у Латофатга қараб сўзини давом эттирди:— Ҳа, баъзилар: «Нима, шуюм қийинми, уст-бош кийиб, юзига бир парча соқолни ёпиштиргандан сўнг ўйнайверади-да», деб хато тушунишади. Саҳнага тикилган юзлаб кўзларнинг томоша залидан поумид кетмаслиги учун санъат керак. Бу эса ўқинсиз бўлмайди, қизим.

— Фаёз ака кеча ёшлар учун актёрлик маҳоратининг навбатдаги машғулотини ўтказишни унутган эдилар,— дея бир оз юмшаб, директорга юзлади Аҳмаджон.— Бугун ўша кечаги қарздан қутулай деяптилар шекилли.

— Йўқ, билмасиз, Аҳмаджон,— деди Алижон Азизбоевич,— бугун Фаёз аканинг институт драма тўғарагида машғулотлари бор, шунинг олдидан репетиция қиляптилар, сўздап адашиб қолмай деб.— Бирпас умумий кулгидан сўнг:

— Йўқ, Алижон Азизбоевич, ҳазил ҳазил билапу, аммо бир парса устида жиддий ўйлашга тўғри келади,— дея сўзини давом эттирди Фаёз ака.— Ахир қачонгача Театр институтига театр санъатидан хабарсиз, фақат ўн йилликни битириб чиққан ёшлар боради. Институт биз юборган ёшларни қучоғига олсин. Бу ёшлар эса бизда бир-икки йил амалий мактабдан ўтишсин, шодлигимизга,

ташвишимизга шерик бўлишсин, дошқозонимизда яхши-
лаб қайнашсин.

— Ана энди ўзингизга келдингиз, Фаёз ака,— деб жонланиб гапга аралашди Аҳмаджон.— Менам шуни айтмоқчиман-да. Бу қизни театримизнинг пешқадам актёрлари қишлоқ ҳаваскорлик саҳнасида кўриб ҳайроп қолишди. «Театрга боришингиз керак, сингил», дейишди маслаҳатлашгандай бир оғиздан. Ўшалар ҳам бир парсани ўйлаб, ундан кейин фикр билдиришгандир, ахир! Ишонмасангиз, сўранг.

— Йўқ, нега, ишонаман,— деди Алижон Азизбоевич бояги шахдидан тушиб.

— Ишонсангиз, нега ёшларни ишга тортмайсиз, қаранг, шахримизда санъатга ташна қанча ёшлар бор. Хўш, биз шуларни ўзи севган касбига йўллаш учун бирор чора кўряпмизми? Қачон қараманг, театрда ёшлар йўқ, ўрибосарлар етиштиришга эътибор бермаймиз, деб поллиймиз. Ўз оёғи билан келган мана бунақа ўрибосарлар олдида эса санъат эшигини маҳкам беркитиб, ҳой, сен тура тур, гўдаксаң, деб тескари бурилиб кетамиз. Бу аҳволда чинакам санъаткор осмондан чалшак ёққанда келади.

— Аҳмаджон ҳақ,— Фаёз ака яна сўз бошлади.— Боғбон гулни гулзорда уруғдан эмас, кўчатдан кўпайтиради. Уруғни шашалоқдай ерда муштлаштириб ҳам ундириб олади. Уни гулзорга ўтқазгач, минг бир парвариш қилиб атрофида парвона бўлади, силаб-сийпайди. Ана шундан сўнг дастлаб гул шайдоларига тутқазади, уларни хушнуд этади. Биз ҳам чинакам боғбон бўлиб, қаламчадан гул ундирайлик, санъатимиз чаманзоридан умид гунчалари аримасин.

Алижон Азизбоевич Фаёз аканинг бу гапларидан ранжигандай бир оз қизаришди. Сўнг афтини буриштириб, Фаёз акага юзланди-да:

— Бундан чиқди, биз жоҳил боғбон бўлибмиз-да!— деди дағалроқ оҳангда. Бирпас жим тургач, иложи бори-ча мулойимлик билан яна сўзини давом эттирди:— Мен ҳам яхши актёр бўлиш учун ўқиш, машаққат чекиш керак, демоқчиман, шу машаққатли йўлдан боришга бу кишининг розилигини билмоқчиман-да. Орқа-ўшгига қарамай гапираверасизларми!

— Йўқ, тушунмадингиз шекилли, Алижон Азизбоевич, мен, умуман, бизда театримизга кадр тайёрлаш усулининг ярамаслигини айтяман. Бунга хафа бўлманг, Алижон Азизбоевич! Сизнинг ақли расолигингизга бир-икки шубҳа қилганмидим? Қизиқсиз-а?!

— Бу бошқа гап.

Директор мамнун қиёфада курсига яхшилаб ўрнашиб олди. Латофатга қараб мийиғида кулиб:

— Бу ерда мапа шунақа ижодий мунозара қайнайди, сингил. Ҳар қандай чпгал масалани ҳам шу йўл билан осонгина ҳал қиламиз.

— Алижон Азизбоевич, бирои парса эшнтсакмиқан, дейман?

— Жуда тўғри,— Аҳмаджонни қувватлади Фаёз ака.

Латофат қизариқираб дераза томон қараган эди, директор унга дада берди:

— Тортинчоқлик саҳна учун қоши зиён, синглим, қани, эшнтайлик бўлмаса.

Латофат бир зум жим туриб, сўнг кўзларини юмди. Жамиланинг иккинчи пардадаги сўзларини айта бошлаган эди, Аҳмаджон бир зумда Ғофирга айланди.

Латофатнинг жуда майин овози, чертиб-чертиб айтаётган сўзлари Фаёз акани тамомап ўзига мафтун этди. У ер остидан Алижон Азизбоевичга: «Кўрдингизми?»— дегандай имлади. Директорнинг юзига самимий табассум ёйилди.

Энди Латофатда бояги уятчанликдан асар ҳам қолмаган, у хона ўртасида туриб, чинакам Жамила қиёфасида сўзлар эди.

Ниҳоят, директор ҳаяжонини яшпролмай:

— Офарин, синглим! Яшанг,— деди.

Бу сўзлардан сўнг Латофат тўхтаб, яна дераза олдига бориб турди. Алижон Азизбоевич ўша кўтаришкки руҳда яна «офарин», дея ўрнидан турди. Сўнгга: «Қани, ҳужжатларингиз борми?»— деб қўшиб қўйди.

Латофат ўнғайсизланиб:

— Йўғ-а, ҳеч парса олиб келмаган эдим,— деб яна ерга қаради.

— Майли, зиёни йўқ. Қаерда турибсиз?

Латофат: «Ҳеч қаерда», деб жавоб берди.

— Бўлмаса театримиз ҳовлисида уйларимиз бор, яхшисига жойлаштирамиз, эртадан бошлаб ишга чиқаверинг, режиссёрга тайишлайман, ҳозирча оммавий саҳналарда қатнашиб турасиз. Аммо ҳаракат қилинг, сингил, у ёғи ўзингизга боғлиқ. Бир-икки йил ишлаб, баланд-пастни тушуниб олганингиздан кейин, Фаёз акангиз айтгандай, Театр институтига ўқишга юборамиз. Ана ундан сўнг ҳақиқий йўлингизни тошиб оласиз, синглим.

Латофат ийманибгина «рахмат», дедию, яна жим қолди.

— Ҳали раҳмат дейишга эрта, томошабинлар сизга раҳмат десин. Театрга айтадиган раҳматингиз ўша бўлади, синглим.

Алижон Азизбоевич шундай деб, ўйланиб қолди. Алланарсаин хотирлаётгандай бармоқлари билан столни чертиб қўйди. Сўнгра «ҳа, айтгандай», дея стол остига қўл узатиб, қўнғироқ тугмасини босди. Секретарь қизга хўжалик мудирини чақириб беришни буюрди. У ҳам қабулхонада экан шекилли, ўша заҳоти озгин, олд тишларидан биратўла икки-учтаси тушган киши кабинетга кирди-ю, эшик олдида қўл қовуштириб турди.

— Мансур ака, мана бу синглимиз бугундан бошлаб бизда ишлайди, ҳозир шу театр ёнидаги уйлардан бирон-тасидаги қизларга қўшиб қўйсангиз, кейин кадрлар бўлимига учраштиринг, нима ҳужжатлар зарур бўлса, бу киши шунга қараб тайёрлаб, ариза билан қўшиб, менга олиб келадилар. Ишларингизга муваффақият тилайман, сингил,— дея директор жилмайиб бош иргаб қўйди.

Директор «Мансур ака», деб мурожаат қилган киши «хўп бўлади» деб, кабинет эшигини очиб, Латофатга йўл берди.

Латофат директор кабинетидан жуда хурсанд бўлиб чиқди, у қабулхонада қолдирган чамадончасини ҳам унутиб, эшик қабзасига қўл узатган эди, секретарь қиз уни тўхтатиб:

— Чамадон сизники эмасмиди? — деди.

— Вой, эсим қурсин, хурсандлигимдан ўзимни ёўқотмасам ҳали,— деди Латофат унга жавобан ўзини кулгидан тўхтатолмай. Сўнг чамадонга қўл узатган эди, Аҳмаджон «қўйверишг, мен оламаи», деб энгашди.

Секретарь қиз яна Латофатга савол берди:

— Ишга кирдингизми?

— Ҳа.

— Табриклайман,— у Латофатнинг қўлини маҳкам қисиб, коридорга олиб чиқадиган эшикни очиб, кузатиб қўйди.

Қоровулхонага етгач, Аҳмаджон Латофатга қўл узатиб мурожаат қилди:

— Табриклайман энди, Латофатхон, сафдошим бўлганингиз билан қутлайман, азизим! Айтдим, директоримиз Алижон Азизбоевич жуда ажойиб одам, деб. Ахир, бу ёқда мен ҳам бир ҳафтадан буён тинч турганим йўқда! Қулоқларига тапбур чертавериб, пмом жинни қилаёзим. Латофатхон ундоқ, Латофатхон бундоқ, фақат саҳна учун яратилган, талант соҳибаси, ажойиб дикцияси бор

ва ҳоказо ва ҳоказолар. Қўйингми, сизни ишга олдириши учун бутун талағимни ишга солдим-да, Латофатхон.

Латофат ҳамон ҳаяжонланаётган эди. У Аҳмаджонга «раҳмат» деди-ю, яна ўз хаёли билан бўлди.

Аҳмаджон бундай қулай фурсатдан фойдаланиб, хўжалик мудирини четроққа олиб, ундан сўради:

— Қаерга жойлаштирайсиз?

Мансур ака қоровулхонанинг ўнг томонига ишора қилди. Аҳмаджон қувонганидан бақриб юборишига оз қолди. У Мансур аканинг егиндан туртиб, тўхтатди.

— Менга қараинг, Бонуларшиқига жойлаштира қолайлик?

— Қаерга жойлашни бизга қўйинг, ака мулло, бунақа ишларга аралашманг. Бу менинг саҳнам, сизники хў-ў ана у ерда.— Мансур ака саҳна томонга ишора қилиб, сўзини давом эттирди,— ўшоққа бориб гапиринг. Ҳа, ака мулло, менинг гапларимга хафа бўлманг.

Шундай деди-ю, қоровулхона эшиги олдида турган Латофатга йўл берди. Ўзи унинг орқасидан чиқди. Аҳмаджон ишининг пачаваси чиқаёзганидан чўчиб, югуриб бориб Мансур аканинг йўлини тўсди. Энди тамоман итоткорлик билан мурожаат қилди:

— Жон ака, мен сизга ақл ўргатмоқчи эмасман. Мен сизнинг ўғлингиз тенги одамману, сизга ақл ўргатаманми, акажон! Латофатхон қариндош, ўша мен айтган уйда турса, тинч бўларди-да, жон ака, бизам хизматингизга тайёрмиз, ака, узр.

— Ҳа, апа бу бошқа гап. Ҳар гапнинг йўриги бор-да. Энди гапингизга маза кирди. Шу дардингизни дарров айтмайсизми?

— Ҳа, энди уялиб қолдим-да, акажон.

— Билсангиз, уялиш ҳам ёшлик аломати. Ёшсиз-да, ака мулло.

— Раҳмат, акажон, Латофатхон ўша уйда тура қолсин.

— Айтдим-ку, майли деб ё тилхат берайми? Бўлмаса, ўзингиз олиб бориб жойлаштиринг, икки киши нима қилади у ерда?

— Майли, юра қолинг, Латофатхон,— дея Аҳмаджон йўл бошлади. Чан томондаги учинчи эшик олдида етганда, тўхтаб чамадонши ерга қўйди. Латофатга қараб «шу ерда турасиз», деб кўз қисиб олгач, бир тавақали эшикни секингина чертди. Ичкаридан «ким?» деган жавоб олгач, «очинг, Бонухон, сизга меҳмон олиб келдим», деди.

Зум ўтмай илгакнинг «чириқ» этган товушидан сўнг

эшик очилиб, атлас кўйлакли аёл пайдо бўлди. Бу — Бону эди.

Бону қирқ-қирқ беш ёшлар чамасида, башанг кийинган, чўтир юзи ушанинг зўридан шўралаган, аммо қомати келишгангина аёл. Бўйига разм солган киши ушнинг қоралигини дарров пайқаб олади. Билакдай икки ўрим қора сочи тақмига уриб, орқасидан уни жуда хушқомат қилиб кўрсатар, шу сабабдан бўлса керак, қоматини кўз-кўз этини учун одамларнинг олдига тушиб юришга одатлашиб қолган эди. Гапирганда калта қилиб терилган ҳамда қора қалам суриб, учи қайрилтирилган қошини кўтариб олади. Ҳозир шу вазиятда туриб: «Марҳамат!» деди-ю, стол олдига қўйилган стулни тортиб, Аҳмаджон томон суриб қўйди.

— Раҳмат, шошиляпман, кейин кирарман. Мана шу синглим сизлар билан бирга турадилар, директоримиз Алижон Азизбоевич шундай дедилар. Бу кишининг исмлари Латофат, театрга ишга қабул қилишди, — деб Аҳмаджон Бонуга кўз қирини ташлаб қўйди. Бону Латофат ҳам борлигини эндигина пайқагандай унга яна бошдан-оёқ разм солиб:

— Менга қолса яна икки кишини киритишмайдими, олди қиш, иссиққина ётаверамиз-да, — деди-ю, дераза олдига бориб ташқарига қараб қолди.

— Буписини билмадим, аммо бу гапларингизни Алижон Азизбоевич эшитсалар, сиздан хафа бўлиб қоладилар, Бону!

— Вой, хафа бўлдингизми? Шунчаки ҳазил қилдим-да, Аҳмаджон, одатимни биласиз-ку, ахир!

— Ҳа, биламан, аммо Латофатхон билмайдилар.

Бону югуриб бориб, Латофатнинг қўлидан чамадонини олиб, бурчакка қўйди.

— Қани, марҳамат, синглим, ўтириб дамипизни олинг. Сиз ҳув нариги уйдаги каравотда ётасиз, — деб бармоғи билан нариги уйга ишора қилди. — Мана бу дераза ёнида Ҳалима ётади.

Латофат хонаси кўздан кечирди. Қираверишда, ўнг қўлда, эшик кесакисига темир дастшўй осиб қўйилган, ушнинг тагида курси, устида эски тос. Иккинчи хонага олиб кирадиган эшик чап томонда. Эшикнинг ёнгинасидан узун қилиб парда тўсилган. Парданинг нарёғида, чап томонда, девор тагида, унча катта бўлмаган тумбочка, ушнинг рўпарасида бир киши аранг синадиган эски темир каравот. Ушнинг бурчагида гипстин плита. Ерга эски қизил шолча тўшалган. Ичкари ушнинг тўрида сизм кара-

вот, бурчакда айлапма печь, уйнинг деразага яқин ерида, яқиндагиша олишган бўлса керак, сариқ шкаф. Қираверишда ўнг қўлда кичкинагина приёмник. Полда икки метрча келадиган ип пойандоз.

Латофат Бону кўрсатган стулга омонатгина ўтириб, Аҳмаджонга қаради.

— Кечирасиз, Латофатхон, биз концерт бригадаси билан колхозга кетишимиз керак, эртага театрда учрашамиз, хайр,— деди-ю, Аҳмаджон уйдан чиқди. Иккинчи хонада тўхтаб:— Бонухоп, сизни бир минутга безовта қиламан-да!— деган эди, Бону:

— Йоним билан, Аҳмаджон, мана ҳозир-да,— деб иккинчи хонага ўтди. Аҳмаджон Бонунинг қўлидан ушлаб, ташқарига тортди. Улар катта дарвоза олдида тўхташди:

— Ўйламай тантиқлик қилаверишингиздан куйдим-да, Бонухоп,— деди шивирлаб Аҳмаджон.— Ахир орқа ўйингизга қараб гапирсангиз ўласизми, бегона қиз олдида ҳам ўзингизни шунақа тутасизми? Шунни билингки, у ҳам сиздан қолишмайдиган актриса бўлади, ҳа. Жамилапни ўйнаганини кўрсангиз, овозини эшитсангиз, бай-бай! Чинакам талапт! Сиздан илтимос, ёнингизга олиб тарбияласангиз, қалай бўларкин?

— Қалай бўларди, сизнинг гапингизни иккита қилар-видим.

— Раҳмат, Бонухоп, ишқилиб, сиз билан бўлса, мен ҳам тинч.

— Ҳа, мунча ғамхўрлик, тинчликми?

— Тинчлик, Бонухоп, энди ўзингиздан қолар гап йўру...— Аҳмаджон кулиб, кўзини қисиб қўйди.

Бону чўзиб «тушунарли», деди-ю, алланечук бўлиб кетди.

Аҳмаджоннинг: «У ҳам сиздан қолишмайдиган актриса бўлади», деган сўзлари унинг юрагини тирнай бошлади. Шу соатданоқ Латофатга нисбатан кўнглида аллақандай кек, нафрат пайдо бўлиб, уни қийпоққа солиб қўйди. Аҳмаджоннинг хайрлашиб кетганини ҳам деярли пайқамасди. Кўча томондан келадиган Ҳалимапни истар-истамас қаршилаб, хомуш бирга уйга кирди. У Латофат олдида сир бой бермаслик учун ўзини қувпоқликка солиб:

— Мапа, Ҳалимахоп ҳам келди, танишинглар,— деди.

Латофат ўрнидан туриб ийманибгина қўл узатди. Ҳалима эски қадрдонлардай қучоқ очиб кўришди. У ўн олти-ўн етти ёшлар чамасида бўлиб, жуда озгин, ҳатто юзидаги томирлар шундоққина кўришиб турар, бурни ялпоқ-

роқ, аммо чиройли, жозибадор кўзлари, қора қошлари бир қарашдаёқ диққатингизни жалб этар эди. Латофат ниҳолдеккина бу қиз билан кўришди-ю, юраги жиз этди. Ҳалима оловдай ўзига тортиб турар эди. У ечиниб, уй кийимларини кияётганда ҳам кўзини ундап узолмади. «Вой истараси иссиқлигини-ей, одам боқиб тўймайди-я!» деб кўнглидан ўтказди. Ҳалима ҳам буни пайқагандай, халатини кийди-ю, яна Латофат қаршисида туриб, ундап ҳол-аҳвол сўради. Шундай қилиб, бу ушоққина қиз биринчи учрашувдаёқ пегадир Латофатга жуда ёқиб қолди. Унинг нимасидир одамни оҳанрабодай ўзига тортар эди. Ҳар замонда ёвқараш қилиб қўяётган Бону ҳақида ўйлашиб қолди. «Бу хотин нима иш қиларкин, а? Жуда тантин, китоблардаги сатапг хотинларнинг худди ўзи-я! Ҳалима шўрлик бу билан қандай муроса қилдийкин?»

Латофат хаёлидан шу фикрларини ўтказаетган эди, Бону боя ўзиники деб кўрсатган каравотга чалқанча ётиб олиб, Ҳалиманн чақирди.

— Қизим, қани, бери кел-чи!

Ҳалима Латофатга: «Ҳозир томошани кўрасиз», дегандай маъноли бир қараб қўйди-ю, «ҳозир, опажон!» деб Бонуга яқинлашди.

— Қани, оёқларимни бир эзиб қўй, болдирларим зирқираб кетишти-я! Ўзимам иш деганда томдан ташлайдиган бўлибман. Худо олсин, нима зарур экан дейман ўзимга. Ҳеч ким малчалик жою куйдирмаса керак. Ҳамманнинг парвоини фалак. Билмадим, худо кўрсатмасин, театрда кетиб қолсам театрнинг ҳоли нима кечаркин, Ҳалима, бош ролларда ким чиқаркин?

Ҳалима нима дейишини билмай, истар-истамас, «қўйинг, опажон, қаёққа кетасиз, кетманг, ҳаммамизнинг устозимизсиз-ку», деб унинг оёқларини уқалай бошлади. Бирпасдап сўнг Бону чалқанча ётиб олди. Ҳалима париги хонага кириб кетгач, Бону ўрнидан турди. Бирпас ўйлашиб, сўнгра Латофатга шикоятмуз оҳангда сўзлай бошлади:

— Ингирма беш йилдан буёп саҳнадаман, Латофатхоп. Не-не ролларини ўйнамадим. Лайли, Ширинам, Зухрайам қолгани йўқ. Аммо-лекинни, театримизда одамни қадрига етишмайди. Йўқ, йўқ, сира. Ҳозиргача лоақал «Хизмат кўрсатган артист» деган ном ҳам олмабман-а. Қаёқдаги қаламни-қасангилар кечагина келиб, театрнинг героиняси бўлиб қоляпти.

Бону шундай деди-ю, Латофатга зимдан разм солди. Ўзгариш сезмади. Бирпас ўйлашиб туриб:

— Худо олсин, энди «Алпомиш»ни сахналаштиришмоқчи. Ҳойнаҳой, Барчинни манга «ўйна», дейишар. Сира кўнмайман. Манга зарур кентими. Бошим қақшаб оғриydi. Буёқда асабларим бузилган. Билмадим, шу кетишда охири нима бўларкан!

Латофат яна индамай ўтирганини кўриб Бону унинг ёшини сўради.

— Йигирма бирда,— жавоб берди Латофат.

— Ҳа, айни ўт бўлиб ёнадиган пайтингиз экан,— деб яна жим бўлди Бону. Сўнгра Латофатни синаб кўриш учун:— Театрда тортиниш керак эмас, Латофатхоц, нимани тушунмасангиз, дурустроқ актёрлардан сўрайвериш керак, айниқса, Аҳмаджоннинг шу тўғрида баҳоси йўқ-да,— деб кўзларини Латофатга тикди.

— Раҳмат, Бону опа.

— Ҳа, Латофатхон, шундай деяётганимнинг боиси бор-да. Аҳмаджон жуда ажойиб, дилкаш йигит. Ўзиям, қиздай мулойим. Замон тескари бўлганини қаранг, у қизлар орқасидан югуриш ўрнига, қизлар унинг орқасидан югуради-я! Ё бафармони худо, деб ёқа ушлайман. Не-не одобли қизларни кўрсатиб: «Ўйлап, укажоним!»— десам, қизариб, ерга қарайди-ю, секин: «Қўйинг, опажон, одамни уялтирманг», деб қочиб қолади. Ўт йигит. Аммо-лекигин, теккан қизам барақа топади. Ҳуснининг ўзи бир мамлакат хирожига арзийди. Одобини айтмай-сизми? Бай-бай-бай, бунинг камсуқумлиги, донолиги. Саҳнага чиққанда-ку, ҳамма артист уёқда қолиб, бутун қарсақ шуники. Э, нимасини айтай, қани энди сизнинг ёшингиз мепда бўлса, ўзим билардим-а! Баъзан Аҳмаджонга ўхшаб ноз қилиб юрардим. Айтсам, ишонмайсиз, томоша тамом бўлгандан кейин атайлаб бир соат, бир ярим соатдан кейин чиқардим, зора жазманларим кетиб қолишса, деб. Қабқда, чиқардим, ўзимни ваҳм босиб кетарди. Театр эшигининг олди тирбанд. «Бонухон, меп буёқдаман!» «Бонухон, қани, юра қолинг». Мияларим ачиб кетар эди. Битгасига қарасам, тўрттаси муштлашиб кетарди. Ўзиям, ўшанда жуда очилиб кетган эдим-да!

Ҳалиманч кўрдиги-ю, Бону жим бўлди. Бонунинг гапларидан Латофат қанчалик чарчамасини, Аҳмаджон ҳақида сўз борганда, диққат билан тинглади. Назарида унинг Аҳмаджон ҳақидаги гапларига ишонмаслик Аҳмаджоннинг ўзига ишончсизлик билан қарашдай бўлиб туюлди. «Йўқ,— дея хаёлидан кечирди Латофат,— Аҳмаджон ака чиндан ҳам яхши одам, меҳрибон, гамхўр. Бўлмаса,

мени шунча ердан театрга таклиф этармидилар. Мана, гаплари галати бўлсаям, бу аёл ҳам уни мақтаяпти-ю! Бундан чиқди уни ҳамма яхши кўрар экан-да. Ёмониям яхши кўрсин-чи одамлар». Латофатнинг кўзи олдида яна Аҳмаджон жонланди. Хаёл суриб қолганини ўзи ҳам пайқамай қолди.

— Латофатхон опа, чарчаб қолдингизми, ўрин солиб берай, дам оласизми?— Ҳалима унга мурожаат қилди.

— Йўғ-э,— деб ўрнидан турди Латофат ва нима дейишини билмай:— Кўчага чиқиб келмаймизми, Ҳалимахон,— деди.

— Майли, юра қолинг, Латофатхон опа, далага ўргангансиз-да, а, бизларнинг уйчамизда нафасингиз бўрилди.

— Йўқ, ўзим атрофларни бир кўрай, девдим-да.

Ҳалима ортиқ савол бермади. Оёғига шиппагини илиб, эшикни очди, Латофатга йўл бериб, орқасидан ўзи чиқди.

Ҳаво очиқ. Қоронғи чўкканига қарамай, янги ой ёғду сочиб, ҳаммаёқни мунаввар этиб турибди. Юлдузлар чамани милт-милт ёниб-ўчиб жимирлайди. Театр олдида одам кўринмайди. Ҳамма спектаклда. Тўғридаги боғчадан оппоқ гуллаган акациянинг хушбўй ҳидини баҳор шабадаси кимгадир инъом этишга ошиқмоқда.

Ҳалима билан Латофат олдиндан келишиб қўйгандай, индамай тош йўлни кесиб ўтиб, чорбоғ йўлкасига бурилишди, кичкина ариқчадан ҳатлаб, ичкарига кириб кетишди. Ўртада мрамар ҳайкал, унинг орқа томонидан Давлат Педагогика институтининг бош корпуси кўришиб турибди. Ҳайкал атрофидаги скамейкаларда беш-олти киши ҳордиқ чиқаряпти. Кимдир чироқнинг хира ёғдусида китоб ўқияпти.

Ҳалима ўша ёққа тикилиб қолди.

— Нимани ўйлаяпсиз, Ҳалимахон?— сўради секин унинг қўйнига қўл солиб Латофат.

Ҳалима бир хўрсиниб қўйди-ю, сўнгра Латофатга қараб:

— Ҳар йили баҳор бўлганда, балет мактабига ўқинишга боришни ўйлаб юраман. Имтиҳонлар бошланидиган пайтда директоримиздан жавоб сўрасам: «Қўй, қизим, ҳозирча ишлаб тура тур, қизларимиз етишмаяпти, янаги йил албатта ўзим қоғоз ёзиб бериб жўнатаман», дейдилар. Ёз келади, қиш ўтиб, яна баҳор бўлади, мен ҳамон шу ҳақда ўйлайман. Билмадим, бу йил нима дейишаркин.

— Мен ҳам ўқимоқчиман, Ҳалимаҳон, Театр институ-
тга бормоқчиман!

— Қачон?

— Қайдам, ҳеч бўлмаса бирон йил ишлагандан кейин
борсам керак.

— Бирга бора қолайлик!

— Майли, Ҳалимаҳон, яна бир йил кутасизми?

— Ҳа, бу йил ҳам бари бир жавоб беришмайди. Япа-
ги йил яна бир илтимос қилиб кўраман, йўқ дейишмас,
Нима дедингиз?

— Тўғри, Ҳалимаҳон, албатта ўқишга борамиз.

— Қани, қўлингизни беринг!

Ҳалима митти қўлларини Латофатга узатиб, бирпас
ўнг томонга эгиб, жилмайиб турар эди. Улар яна бирпас
сайр қилишди, сўнгра уйга киришди. Бону уйни бошига
кўтаргудай хуррак отар эди.

Ҳалима ўринга киргач, Латофат ичкари хона чироғи-
ни ўчириб ташқари хошага чиқди. Чамадонини очиб, ун-
дан устига Латофат деб ёзилган оқ муқовали дафтарни
олиб бирпас унга тикилиб турди. Бу дафтар Латофат ҳа-
ётининг турли дамларидан хотиралар эди. У муаллимлик
қила бошлаган дастлабки кунданоқ кундалик тутиб,
ҳаётидаги муҳим воқеаларни ёзиб борди. Мана, энди
унинг ҳаётида янги саҳифа очилди. Латофат кундалик-
нинг янги варағини очиб, ёза бошлади...

* * *

Чоршанба куни эргалаб соат ўнда Латофат театрга
катта коллективнинг чинакам аъзоси бўлиб биринчи мар-
та ишга чиқди. Балет группаси ўн бирга чақирилгани
учун Ҳалима уйда қолди. Кечагина бемалол кириб чиқ-
қан сапъат даргоҳи бугун Латофатга аллақандай сало-
бат билан боқиб турар эди. Унинг баланд-наст қилиб
ишланган томлари ҳам бошқа бинолардан фарқ қилар
эди. Бино пепитоқларидан сирли товушларнинг акс са-
доси эшитилгандай, қулоғи остида бир нима жаранглаб
кетди. Узини бир оз босиб олиб қоровулхона эшигини
тортди.

— Сизга ким керак эди, синглим?— уни қоровул тўх-
татди. Латофат бошини кўтарди. Кечаги қоровул эмас,
бошқаси. Бирпас тарадудланиб: «Мени кеча ишга қабул
қилишди», деб, қимтипибгина эшик олдида туриб қолди.
Қоровул унга бошдан-оёқ разм солгач:

— Бугуноқ пропускангизни олинг, бўлмаса, кейинги
гал киргизмайман,— деб унга йўл берди.

Латофат секингина «хўп бўлади», деди-ю, тез ҳовли саҳнидан ўтиб саҳнага олиб чиқадиган зинадаи кўтарилди. Эшикдан кириши билан чап томондаги уйчадан пианино жўрлигида қўшиқ куйлаётган бир тўда қизларнинг қувноқ овозини эшитиб, беихтиёр тўхтаб қолди. Бурчакка қўйилган пианино олдида ёши элликларга бориб қолган бўлса ҳам кўринишдан жуда тетик, истараси иссиққина, кўзойпакли киши ўтириб, бир қўли билан пианино клавишларидан куй таратар, иккинчи қўлидаги дирижёрлик чўпини қизларга ишора қилиб, қўшиқ ўргатар эди. Қизлар адашгудай бўлса, қўлидаги чўпини пианинога уриб, кескин оҳангда «йўқ», деб қўшиқини узиб қўяр, ўша парчани ўзи куйлаб, сўнг: «Қани, бошладик», деб яна давом эттирар эди. Латофатни биров сеҳрлаб қўйгандай, анчагача бу ердап жилолмайт турди. Ҳалиги кишининг кўнгли қизлардан тўлмади шекилли, якка-якка айттира бошлади. Латофат секин олдинроққа юрди. Эшиги темир панжарали уйга ағрайиб қолди. Эркак ва аёллар киядиган турли хилдаги уст-бошлар. Икки аёл хонанинг ўртасида уюлиб ётган кийимларни жой-жойига илиб қўйишарди. Латофат пастга тушиб, томоша залига мўралади. Кимнингдир: «Ҳамма саҳнадами?»—деган овози эшитилди. Ўртага қўйилган столга икки қўлини тираб турган киши саволига тасдиқ жавобини олгач: «Қани, бўлмаса, бошладик», деди-ю, эшик олдида турган Латофатга кўзи тушиб қолди.

— Хизмат, менгами?— деди ҳалиги киши Латофатга савол назари билан қараб.

— Мен... мени ишга янги олишган эди...— ийманиб шу сўзларнигина зўрға айтди Латофат.

— Ҳа, Латофат сиз бўласизми?

— Ҳа.

— Кеч қолдингизу!

Латофат ҳалиги киши: «Энди иложи йўқ, кетавринг», дейдигандай бир чўчиди-ю:

— Билмабман,— деди ҳаяжон ичида.

— Биринчи гал кечираман, аммо кейингисида хафа қилиб қўймап, қани саҳнага!

Латофат қаёққа боришини билмай довдираб қолган эди, ҳалиги киши: «Мана бўёқдан чиқа қолинг», деди томоша залидан қўйилган зинапоёга ишора қилиб. Латофат бир томондан, қўрққанидан, иккинчидан, ваҳм босганидан дир-дир титраб, саҳнага кўтарилди. Йигирма-ўттиз кишининг нигоҳи унга қаратилган эди. Саҳнадаги кишиларни ёнлаб, сўрага ўтди. Ҳалиги киши қо-

роғи залнинг ўртасида ҳамон икки қўлини столга тираб турар эди. У бирпас ўйлашиб, сўнгра бошини кўтариб, сахнадагиларга мурожаат қилди:

— Демак, тушуварли-я? Яна қайтараман: сизлар аламзада, қашшоқ, бехонумон, дарбадар кишилар. Хон Бобохон сизларни юртдан қувган, очлик ўзга ўлкаларга кетишга мажбур қиляпти. Музикага жўр бўлиб, огир куйлайсиз, секин одимлаб, сахнага қандай вазиятда кирган бўлсангиз, шу вазиятда чиқиб кетасиз. Томоша залига қараманглар. Ашулаши ҳамма айтади. Лекин бу гатча ўрнидан қимирламайди. Ҳозир янги қизимиз Латофатхоннинг ёлғиз ўзи сахнадан ўтади. Тўғрига қараб кетяпсизлар. Қани, бошладик!

...Музика чалинади. «Кичик омон» куйи юракларни қиймалаб, мунгли янграйди. Сахнадан чиқаётган овоз музикага жўр бўлиб, зални титратгудай ғамгин вазият вужудга келтиради. Латофат ҳалиги киши айтган гапларни эслайди. «Аламзада қувгиндиман», дея пичирлайди ўзича. Маъюс қиёфада, бошини эгиб, секин одимлайди. Шу бир дақиқалик фурсат ичида унинг хаёли оламни кезди. Эти жимирлаб, алланечук бўлиб кетди. Ўзини юртидан қувгин қилинган қашшоқ қиз қиёфасидагина кўрар, аллақандай туйғулар қамраб олаётгандай энтикар эди. Ҳамманинг кўзи Латофатда.

Бироқ Латофат бу ҳақда ортиқ ўйламасди. У ғамнок аёл қиёфасида тўғрига қараб борар эди.

Музика тугайди. Латофат сахна ўртасига етгапида ҳалиги кишининг «стоп!» — деган овози эшитилади. У қарсақ чалиб, сахнадагилар диққатини жалб этгач, сўзини давом эттиради:

— Жуда соз, Латофатхон, раҳмат. Қани, энди ҳамма худди шу вазиятда ўтади. Музика, бошладик...

Актёрлар одимлаб, сахна ўртасигача келадилар. Режиссёрнинг «стоп!» деган овози уларни яна тўхтатади. Ҳамма унга тикилади.

— Яхши. Энди сахнанинг нарёгида қаршиларингда Тоҳир пайдо бўлади. Баъзилар унга эътибор беради, баъзилар эса, кўрмагандай эгик бошини кўтармай, йўлида давом этади. Қани, бошладик! Музика!

Яна музика янграйди, мунгли қўшиқ куйланади. Одамлар оқими секин одимлайди. Сахнада Тоҳир ролида Аҳмаджон пайдо бўлади. У ғамгин кўзларини одамлардан узмай, улардан ҳол-аҳвол сўрар, ёрдам бериш қўлидан келмаганига кўнгли садпора бўлиб, тўлғапар эди. Латофат Аҳмаджонни сахнада бўлса ҳам шу қа-

дар мунис ва меҳрибон қиёфада кўриб, аъзойи бадали шув этиб, этлари чумоли юргандай жимирлаб кетди. Ерга қаради. Сабри чидамади. Яна бош кўтарди. Энди Аҳмаджон унга ўнг ёни билан турар, қирра бурни, тимқора қонининг илгичкалашиб қайрилган учи кўриниб, қалбини қитиқларди. Латофат ўзича: «Энди сира қарамайман», деб кўзини Аҳмаджондан олиб қочган эди, пастдан: «Оммавий саҳнадагиларга ўн беш минут тапаффус, учинчи кўриниш учун саҳнада Тоҳир ва Зухра қолсин», деб ҳалиги киши яна буйруқ берди.

Латофатнинг кўнгли алланечук бўлиб кетди. У Зухрани кўриш иштиёқида саҳна четида кутиб турди. Аҳмаджон саҳнада ёлғиз эди. Кўп ўтмай баланд пошнали туфлисини тақиллатиб, тез юриб саҳнага Бону чиқиб келди. Унинг эғида парча-парча гулли оқ крендешия кўйлак. Бўйнида зебигардон. Пешонасидаги қимматбахо тошлар чироқ ёғдусида ялтирайди. Латофат ёнма-ён турган «севишганларга» қараб, мийиғида кулди. Томошабин уларни гримсиз шу ҳолда кўргудай бўлса, ҳалиги аёлни Тоҳирнинг қайнанаси дейиши турган гап.

Саҳнага чиқиб қолган Ҳалима Латофатни хушҳол кўриб, сўради:

— Ҳа, Латофатхон опа, нима бўлди?

Ёнига келиб, жавоб кутиб тикилаётган Ҳалимага саҳна томонни ишора қилиб:

— Зухрага қараб турган эдим, — деб жилмайди.

Ҳалима Латофатнинг нимага шама қилаётганини найқаб, кўзини қисиб, шивирлади:

— Зухрамиз Қора ботирга мўлжалланган.

Икки қиз бир-бирига қараб, унсиз кулишиб, томоша залига тушиб кетинди. Сўнгра юқорига чиқинди. Улар зинадан кўтариллишлари билан балетмейстернинг овози эшитилди:

— Бел, бел, эгинлар, оёқни тўғри кўтаришлар, бўйини ўнг томонга, яхши, қани, энди бошидан. Маэстро, начали, н... раз... раз... два... яхши...

Латофат билан Ҳалима балконига киришди. Аҳмаджон — Тоҳир Бону олдида таъзим этиб турар эди.

— Қаранг, жуда яхши артист-да, — деб қўйди Ҳалима, сўнгра: — Биринчи марта Гофирни ўйнаганида билет тоини амримаҳол бўлди-я! Ўзиням, дўндирди-да.

Латофат бир нарса демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган эди, залдан режиссёр ёрдамчисининг овози эшитилди:

— Тўртинчи кўриниш, сахнага!

Ҳалима Латофатни туртиб: «Тез юринг, режиссёрдан нақ балога қоласиз», деб зина томон юра бошлади. Латофат энди сахнага чиқаётган эди, Аҳмаджонга рўпара келди. Ҳалима попилиб, тўғрига қараб чопиб кетди. Аҳмаджон Латофатнинг йўлини тўсиб:

— Салом, Латофатхон, — дея унга қўл узатди.

Латофат иймаишбигина қўл узатди. Секин «Салом!» деди-ю, Аҳмаджонни четлаб ўтмоқчи бўлди.

Аҳмаджон яна Латофатнинг йўлини тўсиб:

— Сафимизга қўшилганингиз қутлуғ бўлсин энди, Латофатхон! — деди мулойимлик билан.

— Раҳмат, Аҳмаджон ака!

— Сизга бир-икки оғиз гапим бор эди. Соат иккида репетиция тугайди. Театр рўпарасидаги чорбоғнинг чап томонидаги йўлкасига чиқиб турсангиз, илтимос. Лекин иккаламизнинг бир эшикдан чиқмаганимиз маъқул. Мен катта эшикдан, сиз хизматчилар юрадиган йўлдан чиқсангиз, одамларимиз оёғи билан эмас, оғзи билан юради. Хўпми?

Латофат бош қимирлатиб, сахна томон ўтди. Тўртинчи кўринишда ортиқча қайтаришлар бўлмади. Бошдан-охиригача бир кўриб чиқилгач, ҳаммага жавоб берилди. Актёрлар сахнадан тезгина чиқиб кетишди. Биргина Латофат қолди. Бугунги ишнинг бу қадар тез томон бўлганига ачишди. Театрдан кетгани келмади. Қани энди спектаклгача репетиция бўлса. Латофат сира ҳоримасдан, жон деб ишлашга тайёр эди. У сахнанинг ўртасига келиб, томоша залига қаради. Сон-саноксиз бўш ўринларни кўриб, уни ваҳм босди. Юраги дукиллаб кетди. Бирон парса демоқчи эди, овози чиқмай, тили танглайга ёпилиб қолгандай бўлди. Қўллари қалтираб, кўзи тинди. Саҳна ўртасидаги стулга ўтирди. Биринчи марта сивфга кирган ҳолатини эслади. Парталарда ўттизга яқин бола ўтирибди-ю, кўзи тиниб, бутун қишлоқ болалари йиғилиб, унинг оғзига тикилиб тургандай бўлиб туюлгани назарида. Зўрға гапирган эди ўшанда, қўллари қалтирагани ҳали-ҳали эсида. Бу ҳолат бир ҳафтагача давом этди. Кейинчалик ўзини босиб олди, ўрганиб кетди. Латофат яна залга қаради. Бўш зал «хув» деб, унга ҳамла қилаётгандай туюлди. Одам зич ўтирганда нима бўларкан? Бу савол олдида Латофат довдираб қолди. Жуда кўп машқ қилиш, тинмай ўқиш зарурлигини бутун қалби билан ҳис этди. Ўридан туриб, элик томон хомуш юрди. Фойе томон бурилаётиб, Аҳмаджоннинг сўзларини эслади: «Мен

катта эшикдан, сиз хизматчилар юрадиган йўлдан чиқсангиз, бизларнинг одамларимиз оёғи билан эмас, оғзи билан юради».

«Қизиқ, — деб ўйлади Латофат ўзича. — Иккаламиз театрда чиққач, барибир бир ерда учрашамиз. Бу табиий. Аммо бир йўлдан кетадиган икки кишининг икки эшикдан чиқиб, кейин яна бир ерда учрашуви... «Бизнинг одамларимиз оёғи билан эмас, оғзи билан юради». Ажабо! Наҳотки икки ёшнинг бирга чиқиб кетишига ҳамма эътибор берэ қолса! Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Аҳмаджон алдаяптимики?»

Латофат биров бошига бир челақ муздай сув қуйгандай сесканиб кетди. Олижаноб туйғулари билан мингларни оғзига қовата оладиган одамнинг алданига сира ақли бовар қилмай, ўйларига соя ташлаб бошлаган шубҳани кўнглидан шу заҳотиёқ чиқариб ташлаб, Аҳмаджоннинг фазилатларинигина жамлаб бошлади. Яна кўзи олдида Аҳмаджоннинг қора кўзларию, кўнғир сочлари жонланиб, уни ёқимли бир туйғу қамраб олди. Сотиға қаради. Иккига беш минут қолипти. Қоровулхонадан чиқиб, чапга бурелди. Чорбоққа кириб, йўлқадан секин юрди. Қуёш тик келиб дарахтлар учда осилиб, бутун ҳарорати билан шу чорбоғни қиздираётгандай атроф дим. Эринчоқлик билан эсаётган шабада япроқларни тебратишга ҳам мадорсиздай оёқ остидаги барг, қогоз парчаларинигина аста ўрнидан жилдириб, яна аллақайларга ғойиб бўлар эди.

Латофат тўғрига қаради. Аҳмаджон кўринмайди. Энди орқага қайтаман, деб турган эди, ўнг томондаги буталар шитирлаб, Аҳмаджоннинг боши кўринди.

— Буёққа кира қолинг, Латофатхон, ҳеч ким кўрмайди!

Латофат ношлож Аҳмаджон шох-шаббаларни кўтариб, унга йўл очаётган томонга юрди. У одам бўйи келадиган шохлар орасига ўтиши билан Аҳмаджон уни хипча белидан ушлаб, ўзига тортган эди, Латофат чаққонлик билан бурилиб, акация дарахти тагига бориб турди.

— Балет мактабини битирганмисиз дейман, Латофатхон!

— Энди битирмоқчиман.

Латофатнинг бу ҳозиржавоблиги олдида Аҳмаджон довдираб қолди.

— Латофатхон, — деб секин сўз бошлади у. — Мен сизни бу ерга чақирганимдан мақсад, аввало, ўзингизга жуда эҳтиёт бўлинг, демоқчи эдим. Одамлар ёмон. Ҳар

каллада ҳар хаёл. Менинг сизга муносабатимни яхши биласиз. Узоқни мўлжаллаб тўр ташлайдиган йигитлар тоифасиданман. Тўрт кушлик кўнгил хушига учиб, сизниям, ўзимниям обрўсизлаштириш ниятида эмасман. Вақт-бевақт сиз билан учрашаверсам, сизниям, ўзимниям маломатга қолдиришим мумкин. Шунинг учун учрашгандаям уйда, мана шунақа пана-ластқам ерларда учрашсак, эҳтиёт шарт дейдилар-ку, ахир!

Латофат Аҳмаджоннинг гапларига қулоқ солиб, боши билан тасдиқ ишорасини бериб, ер чизиб турар эди. Аҳмаджон бирпас жим туриб, сўнг:

— Бугун кечқурун ўн бирларда шу ерга чиқсангиз, бир огайним шаҳардан ташқарига — боғига таклиф этипти. Ҳеч ким бўлмайди. Бир оз дам олиб қайтамиз, ўзингиз ҳам ёзилиб келасиз.

Аҳмаджон шундай деб Латофатга зимдан қараб, сабрсизлик билан кутиб турар эди.

— Йўқ, йўқ, мен чиқолмайман, Ҳалима, Бону опа уйда бўладилар. Кейин... мен бунақа кеч юриб ўрганганман...

— Латофатхон, қўрқманг, мен ёнингиздаман. Сизни ёмон ерга бошлаб борармидим. Бирпас дам олинг, роҳатланиб ўтиринг, деяпман-да. Ахир бугунми, эртагами бир ёстиққа бош қўядиган бўлганимиздан кейин, нега бунча чўчийсиз, азизим!

— Йўқ, йўқ. Аҳмаджон ака! Мен... мен.. қўрқман.. йўқ, йўқ... сиздан эмас, умуман, кечалари чиқолмайман.

— Ахир театрда ишлагандан кейин кечалари концерт бригадалари билан колхозларга чиқишга тўғри келади. Унда нима қиласиз? Қўрқман, деб турасизми?

— Ҳамма борса, мен ҳам бораман, коллектив билан бошқа гап.

— Мен-чи? Мени ким деб ўйлаячисиз? — Бу гап Аҳмаджоннинг иззат-нафсига теккандай қаттиқроқ гапириб бошлади. — Кўчада қолган йигит экан, деб ўйламанг танин, хоҳласам, ўнга қиз йўлимга интизор туради. Лекин юрак истаган киши билан гаплашиши керак. Мен бутун қалбим, вужудим билан сизни севдим, Латофатхон! Юзга қизни қатор қилинг, сизнинг бир тола сочиңгизга алмаштирамайман. Менинг муҳаббатим булоқ сувидай тиниқ, осмондай беғубор. Менинг ортиқча бойликларим йўқ, ана шу муҳаббатим бор, холос, Латофатхон! Нега мени қийнайсиз, нега менга ишонмайсиз?

— Нега ундай дейсиз, сизга ишонаман. Лекин кеча-

си иккаламиз бошлашиб юришимиз уят бўлади, Аҳмаджон ака, ўзингиз одамлар ёмон, деярсиз-ку, ахир!

Аҳмаджон ошиқ қиёфасига кириб, яна алланарсалар дейишга шайланди-ю, аммо бу малак олдида шошилиб қолаётганини ўйлаб, ўзини тийди. Сўнгра юзига сохта табассум югуртириб:

— Қойил, Латофатхон! Мен сизни бир сипамоқчи бўлган эдим. Ишончимни оқладингиз, жоним, раҳмат, — дея унинг оппоқ қўлларини панжалари орасига олган эди, Латофат секин қўлини тортиб олиб:

— Мен кетай, Ҳалимахон кутиб қолгандирлар, — деб йўлка томон бурилди.

Аҳмаджон ҳам ортиқча эътироз билдириш ўринсизлигини пайқаб:

— Майли, Латофатхон, ишқилиб. ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Менинг тўғримда ҳам ҳар қандай бўлмағур гаплар эшитишингиз мумкин. Ишонасизми, йўқми, ўзингиз биласиз, қизлар бир-биридан рашк қилиб ҳар хил мишмиш тарқатишаётганмиш. Буни менга яқинда айтишди. Ҳаммасидан Бону опангизнинг хабари бор. Сўрашингиз ҳам мумкин, Латофатхон!

— Нега, гапларингизга ишонаман. Ишончсизлик — бу энг ёмон иллат. Ҳамма нарсага ишончсизлик билан қарашга ўрганган одам бора-бора ўзи ҳам ёлгон гап-ришга ўрганади.

Аҳмаджон тўрға илинган балиқдай япа типирчилаб қолди. Аммо усталик билан ўзини қўлга олиб:

— Ҳа-а-а... албатта, табиийки, бундай одамларда талант ҳам бўлмайди-да, Латофатхон, — деб суҳбатдошига зимдан қаради.

— Йўқ, Аҳмаджон ака, талантнинг бунга алоқаси йўқ, аммо ишончсизлик талантга ҳам соя ташлайди, уни ўтмаслаштиради.

— Албатта, Латофатхон, ҳаётга ишонч билан қараш керак, ахир, бу ҳақда доҳийларнинг фикри бор! Ҳа! Латофат ичидан тўлқинланиб келган кулгисини аранг босиб, гапни бошиқа ёққа бурди:

— Мен кетай, Аҳмаджон ака, кутиб қолишмасин.

— Ҳа, ҳа, албатта, албатта кетамиз. Қани, юра қолинг.

Латофат йўлкага чиқиб олгач, Аҳмаджон билан хайрлашди-да, чапга бурилиб театр томон кетди.

Аҳмаджон ҳали ҳам ўзига келмаган, Латофатнинг бояги сўзлари уни чинпакам ўйлантириб қўйган эди. Аҳмаджонни бир фикр айниқса ташвишлантириб қўйди: «Не-не қизларни биринчи учрашувдаёқ сўзсиз тас-

лим этган одам бир қишлоқнинг олдда лол бўлиб қолса-я! Уят-э! Оғзингдан сўзларинг тушиб кетганини қара-ю! Ол-а! У Латофат кетган йўлгага қаради. Аҳмаджон Латофатни осонгина қўлдан чиқариб юборганига ўзини койиди. Бисотидаги бутун ошиқона гапларини бир-бир ўйлаб, боя шулар хаёлига келмаганига диққати ошди.

Аҳмаджон чорбогдан чиқди. У балад пахса девор остидаги кўчани кесиб, бозорга чиқди. Бозор ўртасида омонатгина қўндирилган ошхонага кирди-да, буфет олдига келиб, икки бармоғини кўрсатди. Буфетчи мийиғида кулиб:

— Бугун сал оширяписиз, нима бўлди, тинчликми? — деб Аҳмаджонга тегишди.

— Ҳеч гап йўқ, асаб бир оз, боягидай... Биласиз-ку, ишимиз нозик, ҳамниша мияни эритиш керак, — дея Аҳмаджон катта кунгура стаканга қўйиб узатилган ароқни бир кўтаришда ичди-ю, оғзини етги билан артиб, эшик томон юрди.

Бир стакан ароқ Аҳмаджоннинг дардини яна янгилади. «Бояги сўзларини менга теккизиб айтган бўлса-я! Ахир бу шармандалик-ку! Мен киму, у ким?»

Аҳмаджоннинг хаёлидан шу фикр ўтди-ю, тишларини гижирлатиб, тўхтаб қолди. Муштумини қисиб: «Ҳозир бориб адабини бериб қўйсам-чи? — деди гўлдираб ва: — Бораман, яккама-якка туриб гаплашаман!» — деб катта кўчадан шаҳдам сдимлади. Аммо театрга яқинлашган сари бояги шаҳдидан туша бошлади. Латофат турган уйнинг эшигига етиб келганда, унинг вужудини ҳатто ҳаяжон қамраб олди. У иккиланиб, тўхтаб қолди. Хонага кирилига журъат этолмади. Оқ парда тутилган деразага бирпас тикилиб турди-ю, касалхона эшигин олдидан ўтиб, катта кўчага бурилди.

Аҳмаджоннинг Латофатни яшин тезлигида забт этиш ҳақидаги режалари кейинги учрашувларда ҳам тобора барбод бўлаверди. Аҳмаджон уни маҳв этишнинг янгилиги йўлларини излар эди. У бисотидаги бутун сўзларни ишлатди. Назарида ишончига бир қадар кириб олгандай бўлди. Аммо кўзлаган мақсади сари илгаршлаб боришнинг бутун йўллари берк эди. Ниҳоят, арқонни узун ташлаб қўйишга қарор қилди. Шу билан ўзини бир қадар тинчигди.

Энди Аҳмаджон Латофатга ҳадегапта кўринавермас, баъзан рўпара келганда ҳам ўзини кўрмаганга солиб ўтиб кетар эди.

Аҳмаджоннинг ўзини сипо тутиши, четлаб юриши

Латофатни ташпа қилиб қўйди. Латофат Аҳмаджоннинг йўлига термиладиган, унда бошқалардан фарқ қиладиган фазилатлар ахтарадиган, бир куп кўрмаса қўмсаб, соғинадиган бўлиб қолди. Айниқса, кейинги учрашувлардан бири унинг қалбини тамома забун этди.

Театрга келганининг саккизинчи оғи эди. Иккита концерт бригадаси Гулбоғ районига кетадиган бўлиб қолди. Булар орасида Латофат билан Аҳмаджон ҳам бор эди. Уша куни район марказида томоша кўрсатилди. Томошадан кейин иккипчи бригада Олотга бориши керак эди.

Тун. Бўйин-юзин ялаб, этни сескаптирадиган изғирин. Яккам-дуккам учраб турадиган йўловчи юк машиналарини ҳисобга олмаганда, кўчада одам кўринмайди. Артистлар автобусга чиқиб ўринлашиб олишгач, қоронғида кимдир Аҳмаджон билан Латофатни чақириб: «Сизлар биринчи бригада билан шу ерда қолар экансизлар», деди-ю, изига қайтди. Ҳар иккалалари ҳайрон бўлиб, мағнападан тушишди. Латофат ёқасини кўтариб, қадам қўйган эди, Аҳмаджон унинг қўйнига қўл солиб: «Меҳмонхонада жой бўлармикан шу маҳалда», деган эди, Латофат, билмадим, дегандай елкасини қисиб қўя қолди.

Эшик олдида уларни администратор кутиб турар эди.

— Тинчликми? — Аҳмаджон унга юзланди.

— Сурайёхон қаттиқ бетобланиб қолди. Ҳозир эр-хотинини шаҳарга жўнатдик. Бригадада ашулачи қолмаганидан сизларни олиб қолишга мажбур бўлдик. Яна бир илтимосимиз шуки, тун яримдан ошди. Ҳамма уйқуда. Биттагина уй бўш. Мен навбатчининг ёнидаги диванда тунайдиган бўлдим. Агар Латофат синглим кўнглига олмаса, ўшанга ширма тутиб беришадиган бўлишди. Бошқа илож тополмадик. Узр, синглим.

Латофат ўйлашиб қолди. Аҳмаджон бу таклифга ич-ичидан суюниб турса ҳам одоб юзасидан бир нима демай, ер остидан Латофатга қараб қўйди.

Латофат учун вазият жуда ноқулай эди. Йўқ деса, аҳволни кўра туриб, тараф қилаётгандай туюлди назарида. «Хўп», дейишга эса очиғини айтганда, тили бормапти.

— Синглим, сиздан жуда ўтиниб сўрайман, вазиятни ҳисобга олсангиз, тонг отишига ҳам атиги бир печа соатгина қолди. Хўп дея қолинг, илтимос, — деди ялинчоқ овозда администратор.

Латофат чор-почор ерга қараб секин «майли», деди-ю, зипа томон юрди.

Аҳмаджон уларга ажратилган хопага кириб, чироқ-

ни ёқди. Хонада икки каравот, ўртада ёзув столи. Уйнинг ўртасидаги ширма хонани иккига бўлиб турибди. Латофат индамай чап томондаги ўринга яқинлашди. Аҳмаджон чироқни ўчириб, «тунингиз хайрли бўлсин», деб ўнга юрди.

Юракни сиққудай жимлик чўкди. Аҳмаджон билан Латофатнинг нафас олишларигача бир-бирларига эшитилиб турар эди. Стол устидаги соат эса икки юракнинг безовта тегишига тақлид қилаётгандай «тук-тук-тук» урар, боягина тунука печкага қалайган ўтинини чирсиллашига жўр бўлиб, аллақандай мусиқий бир овоз чиқарар эди. Аҳмаджон билан Латофат ҳали уйгоқ. Аммо бир-бирларига гапиришдан чўчиётгандай жим ётишар, хаёл уларни тинч қўймай, ҳар ёққа тортқилар эди.

Латофатнинг қўллари биллилар-билнимас қалтирар эди. Калта-калта нафас олишини Аҳмаджон эшитиб қолишидан чўчиди шекилли, кўрпага бошини буркаб олди. Энди юрагининг гушиллаб ураётганини аниқ эшитиб ётар эди. Латофат уйга кираётгандаги ҳолатини эслади. Юраги орқасига тортиб, биров бўғизлаётгандай нафаси тикила бошлади. Ютишиб-ютишиб, ўзини бир оз босиб олди. Ҳозир эса ўринга кириши билан яна ўша ҳолга тушди.

— «Кизиқ, — дея кўнглидан ўтказди у, — мабодо Аҳмаджон билан бир уйда умрбод турганда ҳам шундай бўлармикан? Ёки севги дегани шумикан? Наҳотки уни шунчалар севиб қолган бўлсам, а?» Латофатнинг юраги қаттиқроқ дукиллаб кетди. У ўнг ёнбошига ағдарилган эди, каравот шиқирлаб кетди. Аҳмаджон йўталган бўлиб, бир-икки томоқ қирди. Хонага яна жимлик чўкди. Энди печкадаги ўтин ёниб, кулга айланган, фақат соатнинг чиқиллаши-ю, ҳар замонда қор шамолининг қайсидир эшигини тарақлатгани тун сукунاتини бузиб, Латофат кўзидаги бор уйқунни ҳам қочирар, уни яна ҳаёлот гирдобига шўнгитар эди. У ўзини гоҳ Зухра ролида Аҳмаджон билан бирга саҳнада кўрар, гоҳ уйда машқ қилаётганида, Аҳмаджоннинг унга ёрдам бераётганини кўз олдига келтириб энтикар, гоҳ Фаёз аканинг: «Мана энди театр сирларини билиб олдинг, қизим, бемалол бош ролларни ўйнайверишинг мумкин», деган овози қулоғи остида жаранглаб кетар, хуллас, фикрлари, айқаш-уйқаш бўлиб ўн минут ухлаб, йигирма минут ўйлаб, тунни бир печка бўлакка бўлиб тонг оттирди.

Эрталаб соат саккизларга яқин чой ичишиб, кўчага чиқишди. Ҳаво кечаги шаҳдидан қайтмаган, шамол аллақаяқдан майда қор учқунларини учуриб келяпти.

Концерт бригадаси «Шарқ гули» колхозига бориши керак.

Ҳамма ўрнашиб олач, шофёр стартёрни босди. Машина гилдираги муз устида гиз-гиз бир-икки айланди-ю, сўнг олдинга интилиб кетди. Қишлоқ томон бурилди. Латофат ёшлик йиллари, опасининг эркалаётганларини эслаб, ширин ҳис-туйғулар аллалагаддай тебраниб борар эди.

Машинанинг олд томонидаги якка ўриқдиқда Бону ўтирибди. У қовоғини уйиб олган. Меҳмонхонадан хандон отиб чиқа туриб Латофатни кўрдию, авзойи бузилди. Бошда Латофат томон бир ёвқараш қилиб: «Мен бор жойда бунга чикора эди», дегандай лабини бурди-ю, сўнг қўлларини енглари ичига солиб, ҳаммадан олдин машинага чиқиб олди. Хурпайиб, ҳеч ким билан гаплашмади ҳам. Аҳмаджоннинг: «Латофатхон, буёққа ўта қолинг, ойнадан томоша қилиб борасиз», деган таклифига гаши келди шекилли, ҳаммага эшиттириб: «Тавба!» деб, сўнгра Латофатга қараб тўпғиллади: «Мани жойимга ўта қолинг, Латофатхон, жуда бемалол».

Аҳмаджон Бонуга еб қўйгудай бир қаради-ю, аммо ҳеч нарса демади. Кимдир пиқ этиб кулган эди, Аҳмаджон ўша томонга қараб кимлигини аниқлай олмади. Орқада ўтирган чилдирмакаш допрасини икки-уч шапакилаб, усул берди. Ёнидаги унга жўр бўлиб, ашула бошлади. Лаҳза ўтмай, қолганлар ҳам унга қўшилишди. Ялла овози бирпасда дала-қир бўйлаб ёйилди.

Машина ҳамон илгарилаб борар, биргина Бону умум хурсандчилигига қўшилмай, деразанинг олд ойнасидап йўлга термилиб, хўмрайиб ўтирар эди.

Латофат театрга келган дастлабки уч-тўрт ҳафта мобайнида Бону ичидаги адоватини яшириб, сир бой бермай юрди. Аммо кейинчалик бир-икки концертларда унинг қўнғироқдай овози томошабинларни мафтун этаётганини кўриб, ичидан зил кетди. Ҳатто кейинги концертда гримхонага кириб: «Сен мен айтадиган ашулага ҳам чанг солдингми, пима, индамаган сари бошимга чиқиб олмоқчимисан ҳали, тирмизак. Аввал ашулапи йўли билан айтишни ўрган! Ҳа, мен бу даргоҳнинг тупроғини йиғирма беш йилдан буён ялайвериб, тилларим қаварди. Аввал менчалик ишла, сўнг бунақа ўзбошимчалик қилсанг ҳам гўрга эди, астағфирулло!» дея Латофатга ёпишди.

Латофат қўлидаги пахта билан гримини арта туриб:

— Бону опа, сиз нега мендан хафа бўляпсиз, ахир мен ўзим шу ашулани ўргана қолай, деганим йўғу...

— Ҳа-а, бундоқ деи... — Бону Латофатнинг оғзидан сўзини олди. — Акаларингиз ўргатишдими, а? Гапиринг, нега лавлаги бўлиб ер тишлай қолдингиз? Уша акачангизни менга бир кўрсатиб қўйинг...

Латофат беҳаёлик билан айтилаётган бу сўзларга ортиқ чидай олмади. Ташқарига чиқиб кетди. Бонунинг чакаги шундан кейин ҳам тинмади. У ёп гримхоналардан чиқиб мўралаётган аёлларга қараб сўзини давом эттирди:

— Бу маликанинг гаиларни эшитдингизми, менинг репертуаримдаги ашулани режиссёр акалари бу кишига ўргатганмиш. Барчиниям бекорга ўйнагани йўқ, бу зумраша.

Бону шундай деди-ю, аёлларга қараб, шивирлаб сўзини давом эттирди:

— «Алломиш»нинг роллари бўлимасдан олдин Латофат режиссёрнинг кабинетига кириб чиқадиган бўлиб қолди. Бир гап бўлмаса у ерга ҳадеб кириб нима қилади?

— Ўзингиз бирор нарсани кўрдингизми, Бонухон? — аёллардан бири норози оҳангда сўради.

— Вой, ўзим кўрмасам, эшитганимга ишонмай-сизми?

— Йўқ, гап ишониш-ишонмасликда эмас... — деб ҳалиги аёл энди гапирётган эди, Бону унинг сўзини чўрт кесди:

— Бўлмаса гап нимада, нега бу ерда казо-казолар туриб, Барчинни бир жўжа ўйнайди? Нега, гапиринг? Дамингиз чиқмайди, а?

— Йўқ, Бонухон, кўзингиз билан кўриб, қўлингиз билан ушланг, шундан сўнг ҳар қанча гапирсангиз, ярашади. Наҳотки аллакимнинг гашига қараб тўн бичиб, гулдай қизни ёмонотлиққа чиқарсангиз, бу ипсофдан эмас, ахир, — деб тескари бурилди бояги аёл.

— Ҳо-о, қачондан буён ипсоф торозисининг посаиғисига қараб тош босадиган бўла қолдингиз? Ёқмаса, бу ерда туриб гап ўғирлаб нима қиласиз? Кетинг. Боринг, йўқолинг, кўзимга кўринманг.

Бонуга тенг келолмаслигига кўзи етган ҳалиги аёл гримхонасига кириб кетди. Қолган аёллар ҳам: «Қўйинг, Бону опа, шу гаплар не керак?» деб икки ёққа қараб кетишди. Ёлғиз қолган Бонунинг овози коридорда анча-гача эшитилиб турди.

Бу — Бонунинг Латофатга қилган биринчи очиқ ҳамласи эди. Аслида у бу тўқнашувга анча олдин тайёргарлик кўра бошлаган эди. Лекин дурустроқ баҳона тополмай, доғда юрар эди. Хонаси келди-ю, юрагидагини тўкиб солди.

Ҳамма гап «Алпомиш»да Барчиной роли Латофатга топширилган кундан бошланди. Кечқуруноқ Ҳалима уйга олам-жаҳон гап топиб қайтди. У Латофатни ёлғиз учратиб:

— Латофат опа, хафа бўлмангу, лекин Бону опадап ўзингизни сал тортиб юрсангиз,— деди.

— Вой Ҳалимахон, нега ундоқ дейсиз, бир уйда турамиз-а, деворда ҳам қулоқ бўлар эмиш, Бону опа эшитиб қолсалар, нима дейдилар, қўйинг, бунақа гапларни,— деди Латофат очиқ чеҳра билан Ҳалимага.

— У киши сизнинг тўғрингизда ёлғон-яшиқларни айтиб, беобрў қилиб юрсалар майлими?

— Нега беобрў бўлар эканман. Мана, сиз эшитдингиз. Ишондингизми?

— Йўқ.

— Балли, бошқалар ҳам бунақа ёлғон-яшиққа лаққа туша қолади, деб ўйлайсизми?

— Нима бўлганда ҳам бир ёмон гап эшитдим-да, Латофат опа.

— Нима экан, Ҳалимахон, майли, юрагингизда қолмасин, айта қолинг.

— Сизга сурма пчириб, овозингизни йўқ қилар эмиш...

— Шунга ҳовлиқиб кетдингизми?

Латофат кулиб, Ҳалимани бағрига босди. Сўнг босиқ овозда сўзини давом эттирди:

— Бону опа эски актёр. Барчинойни мен ўйлаганимга жаҳл устида шундай деган-да, Ҳалимахон, аслида Бону опа бировга ёмонликни раво кўрармиди? Қўйинг, юрагингизни гаш қилманг. Ҳеч нарса бўлмайди, Ҳалимахон.

— Жуда юрагингиз кенг, а?

— Йўқ, унақа эмас, Ҳалимахон. Ҳамма нарсани кўнглимга олиб, сиқилиб юрмайман. Негаки, инсон боласи борки, ҳеч маҳал бири бирига ёмонликни раво кўрмайди. Фақат ўртага жаҳл ўлгур тушиб, тилни ҳам ўз ҳолига қўймай валдиратади. Жаҳлдан тушгандан кейин одам бояги-бояги бўлиб кетади. Ҳатто қилмишидан уялиб ҳам юради. Бону опа ҳам жаҳл устида айтган-қўй-

ган-да. Шунга хафа бўласизми, Ҳалимахон, қўйинг, бунақа нарсаларни ўйламанг.

— Ишқилиб, эҳтиёт бўлинг, Латофат опа, илтимос.

Латофат бу жажжи қизга озор бергиси келмай «хўп бўлади», деб қўя қолди. Сўнгра: «Келинг, мана буни ўқиймиз», деб қўлига Стапиславский китобини олиб варақлади. Ҳалима унинг ёнига келиб ўтиргач, Латофат баланд овозда ўқий бошлади...

Латофат учун театр чиндан ҳам катта мактаб бўлди. Аммо у ўқиш зарурлигини ҳар қадамда сезиб, узоқ ўйлашиб қолар, Театр институтига бориш режаларини чизар эди. У кичик-кичик ролларини ўйнаганда, унча қийналмаган бўлса-да, Барчинни саҳнага олиб чиқиш учун Латофат озмунча меҳнат қилмади. Кечалари топготар китоб варақлар, халқ оғзаки ижодининг битмас-туганмас хазиначиларидан Барчин сингари аёл характери топиб олиб, мутолаа қилар эди. Эртаси куни саҳнага чиққанда Барчин характеридаги деталлар билан саҳна ҳаракатини уйғунлаштиришга, қийналиб, яна машқ зинапояларидан тинимсиз чиқиб-тушар эди.

Ёшлик ғайрати, ундаги истеъдод Барчиннинг тўлақонли образини яратиш имконини берди. Шаҳар газетасида чиққан тақризда Барчин — Латофатнинг муваффақияти алоҳида таъкидланиб, у «театрнинг умидли юлдузи» деб аталди.

Бонунинг бутун адовати асли ана шундан бошланган эди. Бугун-эрта Шекспирнинг «Отелло» трагедиясидаги роллар бўлинади, деган хабарни эшитиб қолган Бону яна олдингидай ҳам қаттиқроқ асабийлаша бошлади. У ҳатто ўзи: «Дездемонани ўйнаб менга зарур кептимми, худо олсин. Ҳамма иш менинг бўйшимда, қачон оғир роль бўлса, менга юклашади. Мана энди кўраман, Дездемонани ким ўйнашини», деб гап ҳам тарқатиб кўрди. Бу билан бари бир «Отелло»да ким қайси ролни ўйнашини билиб ололмади. Эртага эса «Отелло» трагедиясидаги роллар бўлишиб, амалий машғулотлар бошлаб юборилади. Ич-этини еб ўтирган Бону Дездемона Латофатга тегишсиздан чўчиб, ҳурнайиб юрипти. Латофат ҳам буни қисман фаҳмлагани учун Бонуга ортиқ эътибор бермай, Аҳмаджон кўрсатган жойга ўтирди-ю, қўлидаги китобни очиб, ўқишга тутинди.

Эртаси куни иш куни деб эълон қилингани учун ҳар икки бригада концертдан кейинроқ шаҳарга қайтишди. Бону уйга келганда ҳам очилиб гаплашмади. Унинг уйи-

да апчагача чироқ ўчмади. Ҳалиманинг айтишича, Бону Дездемонанинг сўзларини ҳижжалаб ўқиб, ёдлай бошлапти...

Бугун ишга ҳамма барабар чақирилгани учун уйдагилар ҳам бирга попушта қилишди. Дастурхон устида ҳам Бону кечаги вазиятини бузмади. Пиҳоят, ишга чиқиб кетишайтганда, Бону Латофатга:

— Бугун Дездемонани ҳойнаҳой менга юклашса керак. Барчинни ўйнаганлар классик драматургия-миздан ҳам бир ўйнаб кўрсатишсин, десам қарши эмасмисиз?..— деб кўзини бақрайтириб жавоб кутиб турди.

— Мен рози бўлганда ҳам сизга ишонаман-да, Бону она. Ахир, ҳаммамизнинг устозимизсиз-ку?!— деб кулиб Бонунинг қўлтиғидан олди Латофат.

— Жоним билан, бошқалар чарчаган бўлса, қарашворамиз-да, кўзидан,— дея Бону аччиқ истеҳзо билан Латофатга кўз қирини ташлаб қўйди.

Латофат бу даҳанаки жангнинг оқибати яхши бўлмаслигини ўйлаб, тилини тийди, ўзини гўлликка солиб:

— Раҳмат, Бону она, бизлар ҳам яхшиликларнингизни ерда қолдирмасмиз,— деб гапни узди.

Навбатдаги ҳужумга монанд сўз қидираётган Бону порози қиёфада юзини Латофатдан буриб, эшитилар-эшитилмас «бефаросат», деб шивирлади-ю, қўлини Латофатнинг қўлидан тортиб олди. Икки қадам ортда қолиб: «Вой эсим қурсин, дафгаримни олмабман», дея уй томон юрди. Аслида у Латофат билан бирга бормаслик учун шундай қилган эди.

Энди Латофатни театрдагилар ҳам эҳтиром билан кутиб оладиган бўлишган, унинг истеъдодига кўнчилик тан берган эди. Бу бир ёқдан Латофатнинг кўнглини кўтариб, ижодий парвозига қанот тақса, иккинчи томондан эса, назарида шу ҳурмаг-эҳтиромларга яраша иш қилолмаётгандай туюлар эди. Кўпинча театр саъятидан билимсизлигини ўйлаб, ҳозирги муваффақиятларининг вақтинчалигини яққолроқ ҳис этиб, ич-этини ер эди.

Ҳозир ҳам у режиссёр кабинетига йиғилганлар қаторида шулар ҳақида ўйлаб, хомуш ўтирибди. Бонунинг боягина айтган сўзларига зоҳирап эътибор бермаган бўлса-да, ботинап қалбини тирнаган эди.

Латофат дафтарчасини очиб, унинг бўш варағига бир шма ёза бошлаган эди, эшикда режиссёр кўрипти. Унинг қўлида муқовасида «Отелло» деб ёзилган катта

дафтар. Режиссёр дафтарни иш столи устига қўйиб, йиғилганлар билан сўрашди. Сўнгра «Отелло» яратилган давр, вазият ҳақида тўхталиб, асосий образларнинг моҳиятини очиб берди. Шундан сўнг коллектив олдида жуда оғир ва мураккаб, аммо шарафли вазифа турганини айтди.

Асосий гап башланадиган фурсат етди. Ҳамма нафас олишдан ҳам қўрқиб, диққат билан режиссёрга тикилиб турибди. Режиссёр шошилмай, ён дафтарчасини очиб олдига қўйиб, ўтирганларга мурожаат қилди:

— Ўртоқлар, кимга қайси роль теккани муҳим эмас, ҳар ким ўз ролини қандай ўйнаши муҳим. Артистнинг катта-кичиги бордир, аммо ролнинг катта-кичиги йўқ. Шунга мен ролларни ҳурматли актёрларимизнинг ҳам ташқи, ҳам ички хусусиятларини ҳисобга олиб бўлдим. Бир-биримизга ёрдам бериб, олдимизда турган вазифани бажаришга интилишимиз керак, огайшилар, илтимос.

Бу гаплар режиссёр томонидан қанчалик самимият билан айтилаётган бўлмасин, кўплар унинг тезроқ асосий мақсадга ўтишини пойлаб безовталана бошлашди.

Ниҳоят, кутилган дақиқалар келди. Режиссёр ролларни ижро этувчиларнинг номларини ўқиди. Отелло — Аҳмаджон. Бир зумлик жимликдан сўнг ҳамма Аҳмаджон томонга қараб, уни табриклашди. Эмилия — Сурайёхон. Ўтирганлар орасида яна жонланиш... Дездемона — Латофатхон...

Режиссёр бу номни айтиб улгурмай, Бону таажжубланганидан ўрнидан туриб ўтирганини ҳам сезмай қолди. Аҳмаджон зимдан Латофатга кўз қирини ташлади. Латофат ўнгайсизлангандай ерга қаради.

Барча роллар ижрочиларига теккач, режиссёр ўн минутлик танаффусдан сўнг биринчи машғулотга тўпланиш-ни айтиб, ўрнидан турди...

Орадан ойлар ўтди, «Отелло» қўйиладиган кун ҳам етиб келди. Томошабинлар уни яхши кутиб олишди. Дездемона Латофатга шухрат келтирди. Латофат бу роли билан томошабинлар қалбига киришга йўл оча бошлади. Бироқ ўқиниш ҳақидаги ўйлари уни бир зум ҳам тинч қўймас эди.

7

Саратовнинг дастлабки кунларидан бири. Ҳаво оташ пуркаяпти. Атрофдаги нарсаларга қўл уриб бўлмайди. Египти. Қўрғонқалъа кўчаларида одам сийрак. Латофат

театрга кириб келгач, нафас ростлаб, қоровулдан сўради:

— Директор бормилар?

— Ўзларидалар.

Латофат ўзига қадрдон бўлиб қолган коридордан ўта туриб, саҳнага қаради. Жимжит. Фойедан ўтиб, директор қабулхонасига кирди. Секретарь қиз ўша биринчи марта кўрганидай машинага чиқиллатиб, аллаларса ёзиб ўтирар эди. У Латофатни кўрди-ю, ўрнидан турди.

— Келинг, Латофатхон!

— Алижон Азизбоевич керак эдилар.

— Марҳамат, фақат тезроқ киришг, бир ёққа кетаман, деб турган эдилар.

Латофат эшикни очди. Рухсат теккач, директор кўрсатган ўринга бориб ўтирди. Ҳаяжонини босолмай, бирпас тарадудданиб тургач:

— Театр институтидан хатимга жавоб олдим, Алижон Азизбоевич. Келинг, августда имтиҳонлар бошланади, иложи бўлса ишлаётган театрнингиздан қоғоз ола келсангиз, дейишти. Бу жуда зарур экан,— деди.

— Ҳа, табриклайман! Мана энди ҳақиқий санъаткорнинг ҳаёт йўлини бошлайсиз. Институтни битириб, тўғри ўзимизга келасиз. Жойингиз тайёр, а!

— Раҳмат, Алижон Азизбоевич.

— Арзимайдми, марҳамат, келинг. Қоғозни мен ҳозир айтаман, тайёрлашади. Фақат сиздан бир илтимос, синглим. Ўзингизга маълум, мана ўн кундан буён иккита концерт бригадамиз қардош Туркменистон аҳолисига хизмат қиляпти. Уч-тўрт кундан кейин улар Чоржўйга келишади. Спектакллар кўрсатиш керак. Аксига олиб айрим қизларимиз касал бўлиб қолипти. Режиссёрдан телеграмма олдим. Қўрғонқалъада қолганлардан беш-олти кишини юборишни сўрабди. Бориб беш-олти кун ишлаб, ундан кейин кетсангиз. Биламан, тобингиз бўлмагани учун қолган эдингиз. Соғайиб қолгандирсиз энди? Ҳар ҳолда, театр шаънини кўтариб беришга бизга ёрдам берган бўлур эдингиз. Айниқса, «Отелло» қўйилса, юзимизни ёруғ этар эди. Илтимос, мени тўғри тунгулсангиз.

Латофат учун бу кутилмаган тухфа бўлди. Негаки, у бир йил давомида Аҳмаджон билан ҳаминча бирга эди. Бир кушлик айрилиқ ҳам уни ўтда қовургандай, куйдирар, ўзини қаёққа қўйишини билмай безовталалар, юрак висол дақиқаларини интизорлик билан кутиб типирчилар эди. Кейинги жудоник эса Латофатни тамоман ҳолдан тойдирди. Алижон Азизбоевичнинг ҳозирги гапи уни шу

қадар қувонтириб юбордики, ҳатто жавоб беришни ҳам унутди. Кўз олдиди Аҳмаджон гавдаланиб, уни ўзи томон имлаётгандай бўлди. Латофат энтикиб, ўрнидан турди. Алижон Азизбоевич билан хайрланмай, эшик томон юрди. Латофатнинг бу ҳолатини кўриб, таажжубланган Алижон Азизбоевич:

— Сизга нима бўлди, синглим, тобингиз қочдимиз?— деб тараддудланиб сўради.

Бу овоз устидан бир челақ сув қуйгандай Латофатни ўзига келтирди. Хижолатдап лабини тишлаб:

— Иссиқ бир оз таъсир қиляпти шекилли, зиёни йўқ, ҳозир ўтиб кетади,— деди.

Шундай деди-ю, Латофат узун стол атрофидаги стуллардан бирига ўтириб олди. Юраги безовта урар, ҳаяжонини босолмас эди. У директор узатган бир стакан муздай сувдан икки-уч хўплади-ю «раҳмат», деб ўрнидан турди.

— Кўришолмасак, хайр, синглим. Мен эртага Москвага кетишим керак. Демак, сиз Чоржўйга борадиган бўлдингизми?

— Албатта бораман, Алижон Азизбоевич, хотиржам бўлинг, яхши бориб келинг, хайр,— дея Латофат унга қўл узатди.

— Бизларни унутманг, ёзиб туринг, ёзги дам олиш кунларингизда театрда ишланг, бу ўқинингиз учун ҳам зарур,— деб Алижон Азизбоевич Латофатни бу гал қабулхонагача кузатиб қўйди.

Латофат кўчага чиққанда ҳам ҳаяжондап ўзини босолмади. Безовталаниб, атрофга алаңлар. Аҳмаджоннинг овози ёнгинасида эшитилаётгандай, тўхтаб, диққат билан қулоқ солар эди...

Ҳа, дунёда сарган кишингга интизор бўлишдан оғир нарса бўлмаса керак. Буни Латофат Аҳмаджон Чоржўйга кетган дастлабки кунданоқ сизди. У энди Аҳмаджон сиз ўзини тасаввур этолмас эди. Айниқса, кейинги беш-олти кун жуда оғир ўтди. Эшик тақилласа, ўрнидан сапчиб туриб кетар, пиёла пиёлага тегса телефон жиринглагандай олазарақ бўлар эди. Аҳмаджон кетганига ўн кун бўлишти-ю, Латофатнинг назарида ўн ой ўтгандай. Чунки бу кунларнинг ҳар бир дақиқасини Латофат Аҳмаджонни кутиш билан ўтказди. У баъзан хаёл суриб, бир пуқтага тикилиб қолар эди.

Ҳозир ҳам Латофат уйга кирди-ю, ечинмасдан стулга омонатгина ўтирди. Уйчан кўзлари полга ёзилган шолчага қадалди. Унинг кўк, сариқ, қизил йўллари Латофатга

воқеаларга бой бўлмаса-да, босиб ўтган ҳаёт можароларини сўзлаётгандай жимирлар эди. Асабийлашаверганидан овози бўғилган. Бир томондан кўнгли ғаш. Биров ҳазил қилиб бир нарса деса ҳам йиғлаворгудай.

— Юрак нима? Одам организмининг ишлаб турган оддий бир аъзосини ёки ҳис-туйғулар дунёсини? Нега у ўзинг истамаган ҳолда хаёлотлар оламига бошлайди, сенинг истақларингни кишахлаб, севги тароқасини қўмсайди, безовталанади, кўзларингни ёр йўлига пинизор тикиб қўяди, қўлларингга заҳир солади, эс-ҳушингни ўғирлаб, сени ҳам қар, ҳам соқов қилади. Одимлайсану, қулоқларингга гап кирмайди, одамлар билан гаплашмаслик учун соқин жой излаб, соатлаб хаёл сурасан. Бу ишларнинг ҳаммасини юрак амрига бўйсуниб бажарасан.

Латофат ўйлашиб қолди.

— Ҳа, — дея шивирлади яна у, — севги аспр этган кўнгилигина шундай бўлса керак. Ў энди сизга итоат этиш билан бирга иккинчи қалбининг безовта уришини ҳам ҳис этса ажаб эмас. Шунинг учун бўлса керак, у туйғуларингизга эрк беради, хаёлингизни фақат бир томонгагина йўналтириб туради. Шунда сиз юрган йўлингиздан адашасиз, кўз олдингиздаги ҳар бир нарса ёр суратига кириб, висолга ташна вуждингизни изтироб чектиради, соатлаб жим ўтиришга, фақат унинг хаёли билан бўлишга мажбур этади. Шунинг учун ҳам юрак чинданам ҳис-туйғулар дунёси, ҳа!

Латофат ўридан турди. Эшик тақиллагандай бўлди. Юраги шиг этиб кетди. «Кеча бориб келсаммикан, деган эди телефонда», хаёлидан ўтказди Латофат. Бир зумгина ширин туйғулар қуршовида лаззатлангандай суюшиб, қўзини юмди. Сўнг эшик олдига бориб:

— Ким? — деди.

— ...

Латофат икки-уч овоз берди. Садо чиқмагач, қўшининг девориши дуқиллатди. Лекин буёқдан ҳам жавоб бўлмади.

Латофат эшикдан сал узоқлашиб, шивирлади: «Хайрият, эшитишмади. Менга нима бўлдикин ўз? Эшик тақиллагандай бўлиб туолдимикан?»

Саросима ичида стулга ўтирди. Шу заҳотиёқ ўридан туриб, тошойна олдига бориб тўхтади. Эғвидаги қизил атлас кўйлагин ойна шуъласида жимирлаб кетди. Кўкраги безовта кўтарилиб тушаётгани шундоққина билиниб турар эди. Латофат уялгандай кўйлагининг ёқасини тизатган бўлиб, тортиб қўйди. Кўзлари намланган. Тортмадан

Аҳмаджоннинг суратини олиб, тикилди. Туйғуларга эрк берди. Висол соатлари уни аллалаб юпатар, кўнглига ором берар эди.

Латофат суратини жойига қўя туриб, кўзи кундалигига тушди. Уни қўлига олиб, варақлади. Театрга келганидан буён бўлиб ўтган воқеалар, ҳар хил кишилар билан бўлган учрашувлар ёзилган саҳифаларни бир-бир очиб, кўз югуртди. Кундалик ёзиш бекорчилик, бачканалик деб ўйлайдиган кишилар кўп, албатта. Аммо Латофатнинг бирдан-бир овунчоғи, сирдоши шу кундалик дафтар. У ўқишиб-ўқишиб йиғлаб, дардларини бировга айтмоқчи бўлганида ҳам, атрофидаги воқеалардан олган таассуротларини ўртоқлашмоқчи бўлганида ҳам кундалигини варақлайди, у билан сўзланади. Мана, ҳозир ҳам у ўз қўли билан битган сўзларни завқ билан ўқий бошлади:

«Театрга келган дастлабки кун ҳаётимда ўчмас из қолдирадиган воқеалардан бири, деб ўйлаган эдим. Йўқ, йўқ, адашганга ўхшайман. Театрда ўтаётган ҳар бир дақиқа мен учун янги дунё оча бошлади. Роль устида ишлаётган актёрларнинг мулоҳазалари, уларнинг кичик бир образ яратиш учун қанчадан-қанча китоб варақлашлари, одамлар билан суҳбатлари мен учун тамомла янги олам бўлди. Мен: «Артист драматург яратган образни ўйнашининг ўзи кифоя, бу эса ортиқча меҳнат сарф этишни талаб этмайди», деб нотўғри ўйлаган эканман. Қоғоздаги образга жон ато қилувчи, уни томошабинга манзур этувчи артист экан. Бу йўлда не-не машаққатларни чекмас экан. Баъзан роль ижро этишга тайёрланаётган ҳамкасбларимга қараб ажаблапаман. Тўсатдан юриш-туришни, сўзлари, муомаласи шу қадар ўзгарадики, ёқа ушлаб қоламан. Сўрасам: «Э, Латофатхоп, нимасини сўрайсиз, мен томошабинини маҳлиё этиш учун ўзимни ўйнайдиган ролимга мослашим зарур. Юриш-туришим ҳам, гапларим ҳам ўша драматург ўйлаган одамниқига ўхшаш керак. Сиз менда шунини сезган бўлсангиз, демак, ишм юришаётган экан, раҳмат», дея елкамга қоқиб қўйишади. Қанчалик ҳис-туйғу, изтироб керак артист учун, деб узоқ ўйлаб қолар эдим. Ниҳоят, ўқини ва маҳоратини оширини зарурлигини пайқардим, Театр институтига бориш истиғи тинчлик бермай қўяр эди. Бу ўй ҳар соатда ҳамдамим бўлди. Театрда кечаси билан қолсам ҳам чарчоқ сезмас эдим. Айниқса, Аҳмаджон ака билан бўлган кейинги учрашувлар мени театрда яна ҳам қаттиқроқ боғлаб қўйди. Мен театрни усиз тасаввур этолмайдиган, уни кўрмасам, лоақал, саломлашиб, овозини эшитмасам, алланарсаини

йўқотгандай, кун бўйи гаранг одамдай юрар эдим. Дам олиш кунлари ўзимни қўйишга жой тополмас эдим. Кошиқ, ҳар кун иш бўлса, дам олиш, байрам кунлари бўлмаса, қўлим ишдан бўшамаса, бўлак фигурларни хаёлимга келтиришга ҳам вақт топилмаса, дер эдим ўзимча. Душапба кун эди. Дам олиш кунимиз. Ташқарида қин изғирини. Кўз олдидан унинг сурати нари кетмайди. Қўлим ишга бормайди. Юрагим ғаш. Ташқарига чиқдим. Ҳаво ҳам менинг кўпглимга ўхшаш хира, булут парчаларни кўчиб юриб, ҳаммаёққа соя ташлаб, зим-зиё қилиб қўйипти. Аста одимлаб, қоровулхонага ўтдим. Мудраб ўтирган қоровулдан:

— Ҳеч ким телефон қилмадимми?— десам, у менга:

— Э, қизим, дам олиш кунни кимнинг эсига тушар эдингиз,— дейиши билан аъзойи баданим бўшаниб, юрагим парчалашиб кетди. Дил оғриғи шундай қилиб бошлади. Қайтиб уйга кирдим. Уйда ҳеч ким йўқ. Печкани ёқдим. Уй псиди. Аҳмаджон аканинг пессиқ уйда ўтириб хаёл суриниши ўйлаб, юрагим аллапечук ҳузур қилиб урди. Кўзимда ёш ҳалқаланди. Бу нимадан нишона? Дўстликнинг охири муҳаббатга айлангани мумкин, дейишарди. Шундаймикан? Билмадим. Аммо сизни жуда-жуда кўргим келяпти, соғиндим, жонгинам. Мен сизнинг хаёлингизда ҳам бўлмасам керак. Майли, мени эсламасангиз ҳам бари бир сиз хаёлимдасиз, ёшимдасиз, сизнинг ҳаёлингиздаги ширин-ширин ўйларим ҳамини қалбимда.

Бугунги кеча бошқаларига сира ўхшамас эди. Бону она билан Ҳалима кечқурун ҳам келишмади. Аччиқ шўрва пчгим келди. Гўштни кастрюлькага ташлаб, электрпидита устига қўйдим. Мана, шўрва биқирлаб қайнамоқда. Мен каравотда ўтириб, шу сатрларни ёзипман. Ёлғизликдан юрагим ёрилай дейди. Дод, деб йиғлагим келади. «Ёлғизлик, сизилиш, зерикиндан қутулишнинг йўли бор, Латофатхон», деди бир кун Аҳмаджон акам. «Нима?»— десам, «тўй-томоша-ю, менга турмушга чиқин», деб икки қўлимдан ушлаб ўзига тортди. Мен жон ҳоврида унинг қўлларидан чиқиб, «уятсиз», дедиму, нариги уйга бориб, ўзимни Бону оланинг каравотига ташладим. Орқамдан Аҳмаджон акам кирди. У секин каравотнинг бир бурчагига ўтирди. Сочларимни силаб туриб: «Хафа бўлдингизми?»— деб сўради. Мен жавоб бермадим. У Тургеевнинг «Илк севги»сида ёдлаб олган парчасини ўкиб берди. Юрагим қаттиқ уриб, ғалати бўлиб кетдим. Қўлимдан тортиб тургизди. Ёнима-ён ўтириб, деразага тикилдик. У хиргойи қилиб, ашула айта бошлади. Мен унинг ёқимли овозига

маҳлиё бўлиб, чайқалар эдим. Шу ўтиришда топг отса, қуёш чиқиб, яна ботса, ой сутдай ёғду сочиб, оламни мунаввар этса, у куйлаётган қўшиқ сира тинмаса, дейман ичимда. Ширин туйғулар этларимни жимирлатар, у ёнимдан туриб кетса, ўтирган еримдан қулаб кетгудай бўлардим назаримда.

Эҳ, хаёллар, хаёллар. Аҳмаджон ака, Сизни севиб қолдимми ёки яқин дўст сифатида суяниб қолдимми? Мен бу саволга жавоб беришдан ожизман. Биргина севги сўзини тилга олишимнинг ўзидаёқ юрагим қафасга тушиб қолган қушдай типирчилайди. Ўзимнинг бу саволимга гўё биров рад жавоби бераётгандай безовталапаману, ортиқ бу ҳақда ўйламасликка тиришман. Аммо зум ўтмай яна хаёлларим сизни бошлаб келади. Не қилай, мен кутин учун яратилган одам бўлсам керак. Қўппича бедор тушлар, уйқусиз соатларда мен билан ҳамдам бўласиз. Мен юрак розларимни сўзлайман. Сиздан хаёлап жавоб оламан. Яна саволларга тутаман Сизни. Сизнинг тинмай гапиршингизни, овозингизни узлуксиз эшитиб туришни истайди бу безовта кўнглим. Бугун ҳам шундай бўлди. Ҳовлига чиқиб, юлдузлар чаманига разм солдим. Энг ёруғ юлдузини Сизга қиёс этиб, узоқ тикилиб турдим. Эгнимда атлас қўйлак. Қизил пальто. Сиз шу пальтода юришимни яхши кўрасиз. Атайин кийиб олдим уни.

Соат ўп иккидан ошибди. Уйга кирдим. Шўрва ҳам пишиб қолгандир. Ҳозир сиз бўлганингизда, иккаламиз роҳатланиб овқатланар эдик. Айтганча, онам патир олиб келган эдилар. Сизга шунчалар илицияшманки, кўнглим шу қадар кашол бўляптики, ҳозир овқат ўттишим маҳол бўлиб турибди. Нима бўлса ҳам бориб кастрюльканинг қопқоғини кўтардим. Қарасам, антиқа овқат бўлибди. Ярим косага етар-етмас суви қолипти. Қолгани гўшт билан сабзи. У ҳам эзилиб кетган. Бу ҳолни кўриб, шунақа ҳам кулгим қистадими, асти қўясиз. Худди биров ҳазиллашиб, шўрвасини ичиб, гўшт билан сабзини қолдиргандай. Сиз бўлганингизда: «Эҳ, Латофатхон, пазандаликни сизга чиқарган экан-ку», деб ҳазиллашар эдингиз. Менинг, албатта, жаҳлим чиқар эди. Қовоғимни солиб олар эдим. Сиз овутган бўлардингиз. Мен кулар эдим. Шундай қилиб, кула-кула овқатланиб олар эдик. Қизиқ гаплар-а? Шундайми, Аҳмаджон ака? Эҳ, кошки эди ҳозир лоақал «шундай» деган овозингизни эшитсам!

Эрталаб эшик яна тақиллади. Юрагим орқамга тортиб кетди назаримда. Аҳмаджон ака келди, деб ўйлаб, югуриб бориб эшикни очдим. Остонада Олима пайдо

бўлди. Кийим таплашда, соч турмаклашда дидсиз, аммо тили бийрон, жанжалкаш, ўта рашкчи, қадам ташлашиданоқ тажанглиги билиниб турадиган аёл. Мен театрга келган дастлабки кунлар эди. Неча ёшдалигимни, йигитларга нисбатан қанақа муносабатдалигимни Ҳалимадан сурштиринпти. Хатто бир кунги грим қилиб ўтирганимизда, ёнидагига қараб, тожик тилида:

— Грим қилишни қаёқдан ўрганипти бу қишлоқи ёки колхозда ўргатар эканми? Оғзи кичкина ишқилиб, ақлли бўлсин-да, — депти.

Яна бир гал тожик эстрадасини кўриш учун ёзги театрга бордик. Бундай қарасам, Олима билан ёнма-ён ўтирибмиз. Менпиг ўнг томонимда ўтирган қизга яна тожикчалаб:

— Бу киши биринчи қаторга ўтириб олибдилар. Узларини театрининг малikasi ҳисобласалар керак, — деб менга қараб лабини буриб қўйди.

Мени тожик тилини тушунмайди, деб ўйлаган бўлса керак. Аммо у менга қандай муносабатда бўлишидан қатъий назар, гашига тушунганимни билдириб, уни уялтиргим келмади. Юрагим қанчалик гупиллаб урганнга, қоним ўта қайнаганига қарамай, ўзимни босдим. Ишда ўзимни кўрсатиб, уларни шу билан енгмоқчи бўлдим. Аммо бахтга қарши, «Севинч» деган бир пардали инсценировкада унинг эри билан ошиқ-маъшуқлар ролида ўйнаб қолдим. Ўша кунлари унинг иргишлаганларини, эрининг еган ошиши заҳар қилганларини кўрсангиз! Эри спектаклда мени севади. Ҳаётда ҳам севиб қолиши мумкин эмиш. Демак, ҳар спектакль ўйнаганда бир кишини севиш керак экан-да! Мен учун бу фикрлар ўта ёт. Саҳнадан рашк қилиш — кийиб юрган кўйлақдан ҳам рашк қилишининг ўзгинаси эмасми?..

Хаёл билан унга қараб қолдим.

— Эримни кўрмадингизми?

— Йўқ, қаердан кўрай, ҳали уйда чикқашим ҳам йўқ.

— Балки шу ёққа келмадимми деяпман-да!

Этларимга биров игна сапчди, дейман. Оғриниб, эшикни ёпиб, уйга кирдим. Қўшшимизга бир нарсалар деб вайсаб, кейин кетиб қолди шекилли, овози ўчди...»

Латофат мийиғида кулиб, кулдалик дафттарини ёпди. Стулга бориб ўтирмоқчи эди, кимдир деразани чертди. Латофат бориб қараса, боягина қоровулхонада ўтирган киши экан, у:

— Чоржўйга эртага эрталаб бориладиган бўлипти. Сизни келиб вақтли уйғотишади. Қўрқманг, — деди.

Латофат «хўп бўлади», деди-ю, парсаларини йлғиштирди. Сафар ҳозирлигини кўриб бўлгач, дам олиш учун чўзилди.

Чоржўйга Латофатдан ташқари уч қиз кетаётган эди. У йўл бўйи Аҳмаджонни ўйлади. Унинг қиёфасини кўз олдига келтирди. Юраги кечагидап қаттиқроқ урар, ҳаяжондан энтикиб, тез-тез вагон деразасидан бепоён кенгликларга қараб қўйр эди. Ниҳоят, соат тўққизда Латофатлар тушган поезд Чоржўй перронига келиб тўхтади. Латофатнинг қувончи чексиз, ёлсол дамларини қандай қаршилашни ўйлаб, ҳаяжонланар эди. У даста гул кўтариб келаётган Аҳмаджонни кўргандан кейин, унинг олдига боришини ҳам, бормасини ҳам билмай, перронининг ўртасида туриб қолди, Аҳмаджон югуриб келиб: «Хуш келибсизлар, қизлар!»— дея ҳаммага мурожаат қилган бўлиб, гулни Латофатга тутди. Сўнг унга тўрт букчабалиқ қоғоз узата туриб:

— Сизга ёшданми алоҳида хопани олиб қўйган эдим,— деб унинг қулоғига шивирлади. Сўнг қизларни меҳмонхонага бошлади.

Латофат ўзига ажратилган хопага кириб, парсаларини жойлаштирди. Ўзи шаҳар айлангани чиқиб кетди. Қоронғи тушгандан кейингина хопасига кирди. Кирди-ю, чирокни ёқиб, хона ўртасидаги доира столга ноз-неъматлар қўйилганига кўзи тушиб, ҳанг-манг бўлиб қолди. Ташиқарига чиқиб, «адашмадиммикан?» деб эшикдаги рақамга қаради. Йўқ, ўзига ажратилган хона. Халатини кийиб, стол ўртасидаги катта гулдастага тикилди. Гул шу қадар дид билан дасталанган эдики, беихтиёр уни қўлига олиб, аввал ҳидлаб кўрди, сўнг бағрига босиб, деразадан ташқарига тикилиб қолди. Бир парча тиниқ осмонгина кўринар, энди шуъла тарата бошлаган юлдузлар хира милтиллар эди. Латофат гулни жойига қўйиб, стол ёшидаги стулга ўтирди. Биров эшикни секин чертди. Латофат эшик томон ўгирилиб, «Марҳамат!»— деди-ю, ўзи ҳам ўрнидан туриб, ўша ёққа юрди. Эшик очилиб, Аҳмаджон кулиб кирди. У остопада туриб:

— Сизни безовта қилмадимми, Латофатхон?— дея ошпоқ тишларини атайин кўрсатгандай жилмайди. Сўнг:— Меҳмон кутяпсиз шекилли, халақит бермайманми?— деб қўшиб қўйди.

— Йўқ, халақит бермайсиз, меҳмоним келгунча ўтириб туришинингиз мумкин,— деди Латофат ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтариб.

— Билсак бўладими меҳмонингиз кимлигини ёки сирми?

— Бўлади. Узи ўрта бўйли, хушмуомала, ҳамшира кулиб турувчи, кўз-қошлари қора, сочлари жингалак, аммо дўстларини дарров унутиб қўядиган бир барно йигит.

— Йуда ошириб юбордингиз-ку, Латофатхон! Уна сиз айтган барно йигит мезбоннинг сунбул сочларига, гулгун ёпоқларига, лаб устидаги ҳинду холига, сарв қоматли хипча белига, ажойиб рафторию ширин гуфторига, дурдай тишларини тоғ шалоласидай тишиқ дудоқларига арзирми-кан?!

— Уҳ-ҳў, сиз мезбонни таърифу тавсиҳда мешинг меҳмонимдан ҳам ошириб юбордингиз-ку! Хушомадига аввал сизни меҳмон қилмасам бўлмайди шекилли, қани, марҳамат, барно йигит, уйимизнинг тўри, қалбимизнинг кўри сизники. Утиринг!

— Латофатхон!..

Аҳмаджон унинг ўт бўлиб ёнаётган икки қўлини олиб, ўзига тортди, уялганидан лов ёнган юзига, чарақлаб нур сочаётган кўзларига тикилиб жим қолди. Латофат настани лабани ажойиб бир назорат билан қимтиб:

— Аҳмаджон ака, кўйворинг!!! — деди-ю, унинг қисқичдай қўлларидан чиқинга интилди. Аҳмаджон ортиқча хиралик қилмай, қизни кўйиб юборди-ю, унинг майда ўрилган сочларини кўриб, яна ўзини босолмади. Латофатнинг орқасидан қучоқлаб, тўшига тортди, секин: «Қулоғингизга айтадиган гашим бор», деган эди, Латофат ўнг томондан унга қайрилиб қаради. Аҳмаджон ташпа лабларини Латофатнинг юзига босди. Латофат қаршиллик кўрсатгандай секин унинг бағридан чиқиб: «Биров келиб қолса нима бўлади?» — деб ерга қаради. Бу — Аҳмаджон учун туртки бўлди. Югуриб бориб, эшикни ичкаридан қулфлаб олди.

— Нима қилиясиз, Аҳмаджон ака?

— Ҳеч нарса, ўзингиз айтдингизу ахир, «Биров келиб қолса нима бўлади?» — деб. Мана энди ҳеч ким келмайди.

Аҳмаджон энтигиб нафас олар, лаблари қуригандай тез-тез тили билан ялаб қўяр эди. У Латофатни қучоқламоқчи бўлиб яна унга яқинлашган эди, Латофат:

— Утиринг, Аҳмаджон ака, — деб столга ишора қилди.

Аҳмаджон биланар-билнимас қалтираётган қўлларини билан стулни тортди, ўтирди. Латофат столнинг нарёнига бориб ўтирганини кўрган Аҳмаджон дик этиб ўридан турди-да, унинг олдига бориб қўлтиғидан кўтарди.

— Йўқ, йўқ, Латофатхон, ёнимда ўгирмасангиз, дод дейдиганга ўхшайман, юра қолинг, Латофатхон, васлингизга ташна бу қулингизнинг ҳам гапига ҳеч бўлмаса бир гал хўп денг, жопим!

Латофат ўрнидан турди. Аҳмаджон ёнига суриб қўйган стулга ўтирди. Аҳмаджон коньяк шишасига қўл узатди. Очиб Латофатнинг олдидаги рюмкага қуймоқчи бўлган эди, Латофат уни қўлидан ушлади.

— Йўқ, йўқ, нима қилиясиз, мен ичмайман, Аҳмаджон ака!

— Шу бугун чин муҳаббатимиз, бир-биримизга абдий меҳр-садоқатимиз ҳурмати бир қултум ича қолинг, Латофатхон!

— Йўқ, Аҳмаджон ака, мен сира ичмаганман,— Латофат яна рад этди.

Аҳмаджон олдидаги катта стаканга тўлатиб қўйди-ю:

— Мана бўлмаса, коньякдан сизнинг тегишингизни ҳам мен ича қолай, аммо шампанскийга йўқ десангиз, унда сиз билан умуман гаплашмайман, бу аёллар ичимлиги,— деб шампанский шишасини қўлига олди, оғзидаги ўроғлиқ симни бураб, пробкани товуш чиқармаслик учун эҳтиётлик билан очиб, стаканга тўлатиб қўйиб, Латофатга узатди. Латофат бирпас иккиланиб туриб:

— Вой, бу кўпу,— деган эди, Аҳмаджон:

— Энди индамай олаверинг, Латофатхон,— деб коньяк қуйилган стаканни қўлига олиб: «Ҳалиги айтганим учун», дея Латофатнинг қўлидаги стаканга уриб, кўтарди.

Латофат ҳамон иккиланар, «ичмай қўя қолай», дегандай кўзларини мўлтиратиб Аҳмаджонга тикилар эди.

— Латофатхон, илтимос, муҳаббатимиз ҳурмати, олинг!— деди Аҳмаджон қатъийроқ қилиб.

Латофат кўзларини юмиб, стаканни кўтарди. Яримини ичиб, ўқчий-ўқчий стаканни қайтарган эди, Аҳмаджон бир қўли билан уни яна кўтартириб, иккинчи қўлидаги узумни унинг оғзига олиб борди. Нафаси қайтаёзган Латофат Аҳмаджоннинг қўлидаги узумни оғзига солди. Сўнг қолган шампанскийни ҳам ичиб юборди.

Аҳмаджон стаканига яна коньяк қўйиб кўтараётганда, Латофат кўзларини гоҳ юмиб, гоҳ катта-катта очиб, Аҳмаджонга қараб турар эди. Аҳмаджон эса тинмай гапгар, севги, садоқат, вафо сўзлари Латофатнинг қулогига элас-элас чалиниб, унга Аҳмаджон саҳнада туриб гапирётган бўлиб туюлар эди. Аҳмаджон яна бир стакан шампанский қўйиб, Латофатга узатди.

Латофатнинг юзлари бўртиб қизарган, зўрга кўтариб турган бошини сарак-сарак қилиб:

— Йўқ, Аҳмаджон... а...ка... Жо...ни...им... мен ичмай... ма...п,— деди.

Аҳмаджон ўнг қўлини унинг белига тушириб, ўзига тортди. Латофатнинг кўнгли беҳузур бўлиб чайқалди, бошини унинг елкасига қўйди. Аҳмаджон аввал Латофатнинг қора сочларини бир зум силади, бўйнига қўл солиб қизининг бошини ўзи томонга қаратиб олди. Латофат:

— Йўқ, йўқ, Аҳмаджон ака, қўйворинг,— деди-ю, аммо шу лаззатли дақиқаларнинг узиллиб қолишидан қўрққандай, ортиқ қаршилиқ кўрсатишга журъат этолмас эди. Латофатнинг оппоқ бўйпига Аҳмаджоннинг қўли занжирдай чирмашган, унинг қалин лаблари ақиқдай тоза, гул гунчасидай беғубор лаблардан сўриб-сўриб бўса олар эди. Аҳмаджон чап қўлини Латофатнинг тиззасига қўйди. Ёрнинг дастлабки ширин бўсасига маст бўлган Латофат бояги шаробнинг кучи билан буни пайқамади. Аҳмаджоннинг кўзи жимирлади, юраги гуниллаб уриб, антика бошлади:

— Латофатим, бўлди а? Бошқа ичмаймизми?

— Йўқ, Аҳмаджон ака, бадашларим қизиб, кўнглим айништи.

— Ҳечқиси йўқ, жоним, ҳозир ўтиб кетади. Бирпас чўзилиб дам олинг, тура қолинг, жон...

Латофат ўзини каравотга ташлади. Изма-из Аҳмаджон ҳам келиб унинг ёнига ўтирди.

— Жоң, бир оз босилдими, яхшимисиз? Сизга нима бўлди, кўзингизни очинг, мен ёнингиздаману, Латофат-хон!

— Сиз ёнимдамисиз?..— дея Латофат қўлини кўтарган эди, Аҳмаджон бошини эгиб, уни маҳкам қучоқлаб олди.

Латофат бир зум жим қолган эди, Аҳмаджон яна ялинчоқ овозда сўзлай бошлади.

— Севгингиздан пишоца кўрсатмасангиз, ҳеч қанақа ўқишга кеткизмаймаң, сизни жонимдан ортиқ севамаң, шу ёзда тўйимизни ўтказишни ўйлаётган эдим. Ҳа, ҳеч қаёққа кетмайсиз. Жоңим, кетсангиз, мени ишонтириб кетинг... келинг... келинг...

Латофат кўзини арашг очиб:

— Мени чиндан ҳам севадизми, Аҳмаджон ака?— деди.

— Оҳ, жоним, қаши эди ҳозир юрақларимни тилка-пора қилиб, очиб кўрсатсам, севиш ҳам гапми? Жоңим-

нинг худди ўзисиз. Сизсиз ҳаёт мен учун ўлим. Наҳотки севгимга ишонмасангиз, жон?

— Ишонаман, Аҳмаджон ака, фақат қўрқаман, айриликдан қўрқаман. Доим ёнимда бўласизми, а?

— Албатта, жонгинам, ахир мен сизга уйланаман.

— Ростданми, Аҳмаджон ака!

— Рост, жонгинам, рост, ишонинг!

— Наҳотки ҳаминша ёнингизда юрсам?

— Албатта, жонгинам!

— Мени оласизми, а? Аҳмаджон ака?

— Жоним...

Аҳмаджон Латофатни бағрига босди...

Шу пайт тўсатдан кучли шамол зарбидан чил-чил сишган дераза ойнасининг жангиллаган овози туپ сукупатини бузди. Бир тахта тимқора булут ой юзини тўсди. Юлдузлар чамани аллақасқаққа ғойиб бўлгандай сўнди.

8

Латофат кўз очганда, тонг ёриша бошлаган эди. Ҳаво ҳамон булут. Кечаси ёмғир ёққанга ўхшайди. Дарахт учлари ялтиллаб турибди. Латофат соатига қаради. Чорак кам олти. Ўрнидан турмоқчи бўлиб гавдасини қўтарган эди, кўнгли айниб, боши гир айланди, аъзойи бадани бир-ров гижимлаб ташлагандай зирқираб оғрир эди. Қайтиб бошини ёстиққа ташлади. Доира стол томон қаради. Стул тагида коньякнинг бўш шипаси ётарди. Уйдан димоқни ачитадиган бир ҳид анқияпти. Уқчиди. Йўтала-йўтала кўзи намланди, аммо қайт қилолмади. Сарғайган пешопа-сини қўллари билан босиб қўйди. Бармоқлари қалтирар эди. Бошининг лўқиллаб оғриётганига чидай олмай, кўзи-ни юмди. Хаёл уни минг томонга тортқилар, фақат қал-бинин олам-олам севишчиларга тўлдирган сеvgи нашою на-моси сари эмас. Йўқ. Ғунчадай зебо лаблар алам билан қимтилган. Апордай гулгун ёпоқларга гам қўланкаси соя ташлаган. Ҳамиша ҳаёт ишқи билан ёниқ кўзлар сўнган. Ич-ичига ботган. Тимқора сочлар паришон. У кечаги кўнгилисизликни ўйлаётган эди. Кўз олдида Аҳмаджон гавдаланди. Ҳаминша хушчақчақ, меҳрибон бу барно йи-ғит ўлжага чапг солинига шайлашиб турган калхатдай кўриниб кетди назарида. У оғзини кериб, қаҳ-қаҳ отиб кулаётгандай эди. Ичидан тўлқинланиб келган аламни тўхтатолмай, нафасини ютиб, чуқур оҳ чекиб қўйди. Қани энди бу билан дарди енгиллашса. Кўзига ёш қал-қиди. Бейхтиёр ўкириб юборди. Бармоқлари билан юзи-

ни беркитди. Бармоқлар остидан сизилиб чиқётган кўз ёшлари ёстиқ устига думалаб тушар эди.

Латофат шифтга қараб ўйланиб қолди. Еппиниб ётган чойшабни бармоқлари билан аста кўтариб, баданига кўз югуртди. Вужудидан пафратлангандай бошини дераза томон бурди. Йўқ, тинч ётолмади. Ўрнидан турди. Соchini олиб, душга кириб кетди...

Соат тўққизларга яқинлашганда булутлар орасидан ёриб чиққан қўёш атропога хира нур тарата бошлади. Латофат ойна парчаларини йиғиб, саватга солди, эшик олди-га олиб бориб қўйди. Доира стол устини йиғиштирди. Хомуш ёзув столи тортмасидан кундалиқ дафтарини олиб varaқлади, бир чеккага суриб қўйди. Ўзини қаёққа қўйишини билмай, ўрнидан туриб, хонанинг уёғидан-буёғига юра бошлади. Коридордан эшиги томон яқинлашаётган оёқ товушларини эшитиб, тўхтаб қулоқ солди. Хиёл ўтмай бояги оёқ товушига тўғлининг тақиллагани жўр бўлди-ю, Бонунинг «Аҳмаджон!» деган овози эшитилди.

— Ҳорманг энди, шер! Йигитнинг ўғил боласисиз-да, а?

— Жим... Эшитиб қолади, қўйсангиз-чи!

— А-а-а, белингизда белбоғ бору, кўзидан, мунча қалтирамасангиз?! Ёки мақсадингиз шу ерда ҳам мени шарманда қилишимиз? Гапиринг? Нега оғзингизга толқон солиб олдингиз? Қўрқсангиз, менинг йўлимни тўсиб нима қиласиз? Чоржўйга чақиртириб, мени синдирмоқчи бўлдингизми ё? А? Айтган гапингиз эсингиздами? Чоржўйга келмайди, деган сиз эмасмидингиз? Ёки мени майна қилмоқчимидингиз? Қўйинг, мен у билан ҳисоб-китобни ўзим тўғрилайман.

Латофатнинг бошига қон қуйилиб, аъзойи баданига титроқ кирди. Шайтон «югуриб чиқиб, ёқасидан ушла», ҳам деди-ю, ўзини босиб, қулоқ солди. Аҳмаднинг бўғиқ овози келди:

— Келиб-келиб мени шу ерда шарманда қилмоқчимисиз, Бонухош? Ахир, директор юборган, десам нега энди ишонамайсиз?

— Бир вақтлар мақтаганларингиз эсингиздан чиқдингизми?

— Бир вақтлар мақтаган бўлсам, мақтагандирман, ammo ҳозир ўзимниям кўрарга кўзим йўқ, тушундингизми?..

Латофат ортиқ чидай олмади. Эшикнинг қулфини очмасдан зарб билан итарди. Аҳмаджон пастга қараб чопди. Бону ўзини йўғон устун орқасига олди. Эшикни шошилеб

очган Латофат зина томон чопди. Бопу югуриб уйга кирди. Жон ҳолатда атрофга кўз югуртди. Қундалик дафтарни кўриб, чапг солди. Варақлаб чиқиб, ундан-мундан ўқиб, мийиғида кулди. «Мана бу севиғи достони ашӯвий далил», дея қўлтиғига тиқиб, шошилганча ўзини эшиккз урди.

Бирпасдан сўнг паришонҳол Латофат хонага кирди. У ҳали ҳам оташ ичида ёнар, содир бўлаётган воқеаларнинг хотимасини кўролмай, тўлғанар эди. Ўрнидан туриб, дераза олдига борди. Эшик тақиллади. Ичкаридан жавоб кутмай, хонага рапги ўчиб, энтикиб нафас олаётган Ҳалима кирди. Ҳайратдан донг қотган Латофат:

— Тинчликми, Ҳалимаҳон, нима бўлди?— дея унга яқинлашди.

— Уҳ-ҳ, паства тушсам, Бону опа чиройли бир хотинга оқ муқовали дафтарни бериб, алланарсаларни гаширляпти. Менга орқаси билан турган эди. Гапларига қулоқ солдим. «Бекор олиб чиқибсиз бу дафтарни, чакки бўлибди. Майли, маңда қола қолсин, ўзим унинг олдига кираман», деди чиройли хотин бош чайқаб. Соҷлари бошига чамбарақ қилиб турмақлапган. . Балаңд бўйли. Кўзлари сизникига ўхшаш тимқора. Киприклари узун.

— Ким экан у, Ҳалимаҳон?

— Аҳмад аканинг хотини, дейишди. Боласи билан келибди.

Латофатнинг рапгида қон қолмади. У ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Эҳ, фалак! Нелар бўляпти?— дея беихтиёр стулга ўтириб қолди.

Нима қиларини билмай довдираб қолган Ҳалима секин эшикка чиқиб кетди. Изма-из хонага ҳозиргина Ҳалима тасвирлаган аёл — Аҳмаджоннинг хотини Зулфия кирди. Латофат уни бир зум унутиб, содир бўлган воқеаларга хаёлан разм солган эди.

Латофат бошини кўтарди. Аммо қаршисида турган аёлга тик боқолмай, нигоҳини олиб қочди. Боши эгилди.

— Нега бунча ҳаяжонланяпсиз, Латофатхон? Қўрқманг. Сиз билан соч юлишмоқчи бўлиб кирганим йўқ. Бу сиз ҳам озурда қалбингизни топтамоқчи эмасман.

У шундай деди-ю, бориб Латофатнинг елкасига қўл ташлади, эгик бошини кўтариб, бағрига босди, стулга ўтказди.

Латофат кўзларини катта-катта очиб, ҳайрат ичида Зулфияга тикилди.

— Таажжублашманг, Латофатхон! Ҳа, сўзларимга қулоқ солинг, у фақат сизни эмас, мени ҳам бахтиқаро қилган. Ҳа, бу номус ўғриси биргина мени эмас, яна не-не тоза қалбларни поймол этмади дейсиз. Қўлга тушганда, кўз ёши қилади, ёлворади. Йигитлик шаъини ерга букиб, тавба-тазарру қилади, шу билан қутулиб кетади. У ёлғиз ўзинигина севади, ўзи учуп яшайди, ўз ҳузур-ҳаловатини кўзлайди. Машъум оиласи уни шунақа худбин қилиб ўстирган. У ҳамма нарсани ўз аршини билан ўлчайди. Темирдай муштумлари олдида бошқалар қалтираб туриши керак. У бор ерда ҳамма яхши фазилатлар уники. Бундай кишилар ўзганинг меҳнати билан ҳисоблашишмайди, улар балон нафс бандалари. Ўзгалар йиқилганда, булар тешиб ўтишади. Бўлмаса жангга кириб бирга жон олиб, жон берган тирик қадрдон дўстини била туриб ўлганга чиқариб, унинг шуҳратини ўзиники қилиб, муҳаббатига чап солармиди бу ёвуз!

Латофат тамоман таажжубланиб, ҳеч нарса тушунолмади. Зулфия қўлт этиб ютинди-ю, яна жим қолди. Кўз олдида Нусрат жонланди...

Зулфия ўнинчи синфда ўқиб юрган эди. Кунлардан бир кун танаффус вақтида кичик бир бола келиб: «Сизни Нусрат ака чақиряптилар», деди. Зулфия мактаб ҳовлисига ўтди. Ҳеч ким кўринмади. Ҳалиги бола унинг орқасидан келиб: «Йўқ, бу ерда турмайдилар, ҳу анави кўчанинг ичида бўладилар», деди. Зулфия чап томонга қайрилиб, мактаб ёнидаги икки қаватли иморатнинг тўғрисидаги кўчага кирди. Нусрат катта жигарранг дарвоза олдида турипти. Кўзига негадир хафа кўринди. Улар бир-бирларини бир қарашдаёқ тушунар эдилар. «Сўраб, аламини янгиламай қўя қолай, бироқ воқеа рўй берган бўлса, албатта ўзи айтади», деб кўнглидан ўтказди Зулфия. Кўришинга қўл узата туриб, сочи олинганга кўзи тушди. Зулфиянинг юраги орқасига тортиб кетди. Қирғин бўлаётган қирқ учинчи йил эди. Ўзини тўхтатолмай, кўчада турганини ҳам унутиб, бўйнига ташлапган эди, Нусрат:

— Қўйинг, йиғламанг, Зулфияхон, ҳамини қалбимда бўласиз. Сизга бўлган оташин муҳаббатим жангда мадакор бўлади. Хайр, меҳрибон Зулфиям!— у эгилиб, Зулфияга қўлини узатиб турар эди.

— Йўқ, йўқ, мен сизни албатта кузатаман,— деди Зулфия.

— Бу мумкин эмас,— деди Нусрат.

— Нега, наҳотки ҳаёт-мамот жангига кетаётганларга оқ йўл тилаб қолиш ман этилган бўлса!

— Йўқ, Зулффияхон, ман этилган эмас, аммо қачон кет-
тишимиз помаълум.

— Қазердан жўнатишни аниқми?

— Ҳа, албатта, Қўшариқ станциясидан.

— Яхши, мен бораман!

— Ахир, уйишгиздагилар нима дейишаркин?

— Албатта, бораман,— деди Зулфия. У кўз ёшларини яширолмади. Нусратнинг орқасидан узоқ тикилиб қолди. Бошини сал эгиб юрар эди. Шундоққина кўз олдига турибди. Беш-ўн қадам юриб, тўхтаб қолди. Ушнинг боши яна қўйиреқ эгилди. Сени Зулфия томон қайрилиб қаради. Зулфия чидаб туролмади. Югуриб бориб ўзини унинг бўйига ташлади, ўшандагина бир гал ҳароратли бўсасини олди. Қизариб, тескари қаради. Нусрат:

— Азизим, юрагим сенда қолсин, қалбингни менга ҳади эт,— деди мулоимлик билан биринчи марта сансираб.

Улар унсиз бир-бирларига тикилиб қолишди. Сўнгра Нусрат сени юриб кетди. Зулфия уйига қайтди. Кечқурун Қўшариққа борди. Уларни ўша куни жўнатишаркан. Илғи-силғи бўлмасин, деб қушқин тайин айтмаган экан. Шундай бўлса ҳам кичкина перронга одам сизмас эди. Зулфия Нусратни қидира бошлади. Йўқ. Юраги алланечук бўлиб ҳовлиқа бошлади. Кўз олди жимирлади. Нусрат еру кўкда кўринмайди. Юраги азбаройи сиқилиб кетгандан, дод деворгиси келиб кетди. Яна жоисарак бўлиб атрофга боқди. Хафа бўлиб, бўйинни ҳам қилиб ўйлашиб турганида кулоғи остида музика садоси жараиғлагандай бўлди. Бошини кўтарган эди, рўпарасида ҳарбий кийимда орқаси билан турган Нусратжонини кўрди. Зулфия қаттиқ ҳаяжонланганидан кўзи кўрмай қолди.

— Нусратжон ака!

— Зулфия!

— Мендан хотиржам бўлинг. Нусратжон ака, қалбимнигина эмас, у билан бирга ёниң муҳаббатимни ҳам сизга ҳади этаман. У ёлғиз сизники, азизим! Уни ҳеч қачон, ҳеч қимга ҳади этмайман, хотирингиз жам бўлсин, азизим Нусратжон ака!— деди у ниҳоят ўзини босиб.— Ўзингизни эҳтиёт қилинг,— деб қўнғиб қўйди бирасдан кейин. Нусрат Зулфияга қараб: «Хотиржам бўлинг, Зулфияхон, мана, огайним билан биргамиз, танишинглар», деди.

Зулфия ёнига қаради. Ушнинг рўпарасидаги ёнигит қўл узатиб:

— Аҳмаджон, бўлажак генерал майор. Чакана эмас. а?— деб хахолаб кулиб юборди.

Зулфия бир чўчиб тушди. Исмини айтиб, қўл узатди.

Аҳмаджон кўришяпти-ю, икки кўзи олмакесақ теради. Бирпасда Зулфиянинг қаерда ўқиши-ю, қаерда туриши, ота-онасининг бор-йўқлиги, ҳаммасини сўраб олди. Зулфиянинг эҳсаси қотиб, воилож жавоб берди. У Нусратни бошлаб кетмоқчи бўлиб турганида, тўсатдан Нусратни командир чақириб қолди. «Сизлар тура туринглар, мен ҳозир», деб Нусрат чопиб кетди. Аҳмад Зулфияни яна гапга солди.

— Оббо, Зулфияхон-эй, шундай ажойиб қиз бор экану, хумпар таништирайдим, ў-ў-ў даюс-эй!— деб у Нусрат кетган томонга қараб иржайиб қўйди.

Зулфиянинг юраги тошиб, қаттиқ-қаттиқ бир-икки жеркиб ташламоқчи бўлди-ю, яна: «Қўй, жангга кетяпти, кўнглини оғритиб нима қиламан», деб тишини тишига босди.

Ҳартугул Нусрат келди-ю, Зулфия бу балодан кутулди. Кўп ўтмай, кимдир йўгон овозда: «По вагонам!»— деб команда берди. Ҳамма ҳарбийлар кўз очиб-юмтунча қизил вагонларга чиқиб олинди. Шу-шу Зулфия Нусратни қайтиб кўрмади...

Латофат чидаб туролмади. Бирпас лабини тишлаб туриб, сўнг:

— Сизга нима бўлди, опажон?— деди Зулфиянинг сукутга кетганини кўриб.

— Ҳеч нарса, Латофатхон, ўтиб кетади. Ўша дўстини оёқ ости қилган одам Аҳмад, Нусратхон эса менинг жондан ортиқ севганим эди,— деб Зулфия яна жим қолди.

— У киши урушдан қайтиб келмадиларми?

— Кейинчалик келганлар, аммо мен кўролмадим.

— Нега, сиз у кишини...

Латофат шундай деди-ю, уёғини айтишга тили бормади. Зулфия буни пайқаб:

— Сиз у кишини кутмадингизми, демоқчисиз. Кутдим. Аммо баъзан одам чалғиб қолар экан. Уруш тугаган йилли дадам раҳматлик қаттиқ бетсб эдилар. Бир неча марта турмушим ҳақида нардали қилиб гапирганларида, рад жавобини бериб, «сабр қилайлик, дадажон», деганимда, кўнган эдилар. Аммо уруш тугаганига бир йил тўлгач, «турмушга чиқасан», деб қаттиқ туриб олдилар. Очққ гапиршига мажбур бўлдим. «Ўша Нусратхон билан бир танқда жанг қилган жонажон ўртоғи уни жон берганини кўрибди. Сени ўша сўраттиринти», дедилар дадам. Юра-

гим орқамга тортиб кетди. Ұша Нусратжон акани кузата-
ётганда, иржайиб турган ҳолатда Аҳмад кўз олдимга
келиб:

— Йўқ, дадажон, турмушга чиқмоқчи эмасман, раъ-
йимга қарашг, жон дада,— деб йиғлаб-сиқтадим. Дадам
ётган ерларида:

— Мен бугун-эрта дунёдан кўз юмаман. Истагимни
бажо келтириб, шу йигитга тегмасанг, сендай қизим йўқ,
оқ қиламан, ундан сўнг гўримга кетсам розиман, деб юз-
ларини ўгирдилар.

Кўз ёшим у кишининг юраklarини юшатмади. Опам
ўртага тушдилар:

— Қизим, дадангнинг айтганига хўп дегин, бўлмаса
мен ҳам ранжийман. Ота рози — худо рози, деган гап бор,
жон қизим, ўжарлик қилма,— дедилар.

Ҳафта ўтмай тўйимиз бўлди. Йил айланмай Нусрат-
жон аканинг дараги чиқди. Кўп ўтмай ўзлари келибдилар,
деб эшитдим. Чидаб туrolмадим. Синглимни олдиларига
юбордим. «Нимани буюрсалар, шунга розиман, нима қи-
лай, жавоб берсинлар!— дедим.— Бўйимда бориши айтмай
қўя қол», дедим синглимга. Синглим у кишини топиб,
менинг гапларимни етказишти. Узоқ сукутга ботиштилар.
Сўнг кўз ёшларини артиб, қатъий оҳангда:

— Бориб Зулфияхонга айтинг, мен учун бу жудолик
бутун ҳаётимда чуқур из қолдиради. Ёшлиқда берган
кўнглини юпатиб, ўзга йўлга солиш ўз-ўзини алдаш де-
ган гап. Аммо ўзимнинг ҳаловатим деб Аҳмаднинг тур-
мушини бузиш ҳам помарднинг иши. Тўғри, Аҳмад мен-
га оғир шароитда хиёнат қилган, дейишади. Аммо буни
мен аниқ билмайман. Қаттиқ ярадор бўлиб, ҳушсиз ётган
нимда, олиб кетишган мени. Бинобарин, Аҳмад билан қай
вазиятда ажралганим менга ҳануз аён эмас. Аммо нима
бўлганда ҳам унинг тиш турмушини бузишга ҳақим йўқ.
Мендан онапизга салом айтинг ва шу илтимосимни
етказинг: агар қалблари билан бирга менга ҳада этган
севгилари чин бўлса, шу севги ҳурмати турмушларини
бузмасинлар. Бу менинг сўнгги ўтинчим, хайр!— деб-
дилар.

Шундай деб синглим билан хайрлашинптилар. Мен у
кишини ҳеч бўлмаса узоқдан кўрай деб эртасигаёқ ўша
маҳаллага бордим. Аммо учрата олмадим. Кейинчалик
Душапбега кетдилар, дейишди.

Зулфия ўйланиб қолган эди, Латофат чидаб турол-
мади:

— Ҳозир-чи, у киши қаердалар?

— Узоқ Помир тоғларида геологлар билан бирга экашлар. Ҳали ҳам уйлашмаптилар.

Зулфия кўз ёшларини артиб, чуқур хўрсинди.

— Ўшандан буён қийноқдаман. Танам уйда-ю, қалбим у киши билан бирга. Фарзанд кўрдим. Она учун бола қанчалик азизлигини яхши биласиз. Оналик бурчини қагдай унутай! Оилада деярли ҳар куни бўладиган похунликларнинг сон-саногини йўқ. Буларга фарзанд туфайли кўниқишга мажбурсан. Бунинг устига севмаган одам билан умр кечириш! Бунинг бутун машаққатларини ўз бошимдан кечиряпман. Ҳаммасини ичимга ютаман. Нусратжонга бўлган севгим ҳурмати, дейман. Баъзан ўйлашиб қоламан: «Балки мени шундай азоблансин, деб жазолагашларимикан бу», дейман. Аммо шу заҳоти бу фикрнинг миямдан қуваман. Яхши одамлар бировга озор беришни сира-сира истамайдилар, улар ҳамини бахт, эзгулик тилайдилар, қўлларидан келса яхшилик қиладилар. Нусратжон ака ҳам шунақа киши. Мен у кишини Аҳмад билан солиштирганимда, буни яққолроқ кўраман. Айниқса, унга маст келганда, хаёл минг бир кўчага бошлайди. Эшикдан кириб ҳол-аҳвол сўраш ўрнига «овқат!»— деб муштумини столга уради. Баъзан: «Ҳозир бирга овқатланамиз», деб ўтирган кезларимда, мен билан фарзандини лоқал таомга ҳам таклиф этмайди. Бизнинг тушунчамиз, дунёқарашимиз тамомила бошқа-бошқа. Бизни бирлаштирадиган, бошимизни қовуштирадиган ягона мақсад йўқ. Шуларни ўйлаганимда, бошимга қон қўйилади. Нусратжон аканинг сурати кўз олдимда гавдаланади-ю, хаёлимни ширин ҳис-туйғулар қамраб олади. Аллалагандай руҳимни енгиллаштиради. «Асабийлашманг, бардам бўлинг», мен учун яшашни истасангиз қалбингиз ҳамини қувиб юрсин, ўзингизни эҳтиёт қилинг», деяётгандай туюлади назаримда. Қўлимдаги бутун ишни ташлаб, хаёлан у билан сўзлашаман.

Йўқ, энди сабрим тугади. Севги мендан кучлироқ эканига яна бир қарра имоним комил бўлди. Унинг қудрати олдида дош беролмай қолдим. Кўпинча хаёл сураман. Олис-олисларга кетгим келади. Тоғларга! Чексиз дашт-биёбонларга! Кимсасиз водийга! Ўша ерда туриб узоқларга тикилгим, қўшиқ айтгим келади.

Зулфия ҳаяжонини босиб учун жим қолди. У дераза олдида бориб, бепоён кўк гумбазига назар ташлади. Бир ордан сўнг ўзига гапиргандай шивирлади: «Эҳ, дунё! Қандай гўзалсан! Сахийсан ва жафокорсан! Муҳаббатнинг бешигию ҳамда унинг инқирозисан!»

— Ҳа, Латофатхон,— дея унга қараб яна сўзини давом эттирди Зулфия.— Инсон ўз севгиси билан куч-қудрат кашф этади, кўз илтамас чўққиларга кўтарилади. Севги шу қадар мўътабар. Унинг ўзи кетиб, юракда алапгаси қолса, бора-бора бир дардга айланади. Бу дард беморлик ифодаси эмас. Йўқ, асло. Бу — муҳаббат дарди. У ҳамisha сизни эзгуликка бошлайди. Шунинг учун дард билан қуйланган қўшиқнинг қаноти бўлади. У бир умр сизга ҳамроҳ бўлади, ҳаётингизни енгиллаштиради. Ҳа, шунинг учун яна айтаман: севги биздан кучлироқ экал!

Зулфия яна жим қолди. Унинг ўйчан кўзлари намланди. Лаблари билинар-билинамас қалтирай бошлади.

Латофат нима қилишини билмай, ерга қараган эди, Зулфия уни бағрига босди ва шивирлади:

— Синглим Латофатхон, чин севги ҳамisha сизга ёр бўлсин, бахтли бўлинг. Севгингизни алдаб, сизни ҳижрон азобида қолдирган ўша бағритош ёнига мен ҳам қўшини.

— Вой, Зулфия опа, нега унақа деяпсиз?

— Шунинг учунки, мен Аҳмадни вақтида қайтаролмадим. Мен учун бунинг аҳамияти йўқ эди. Севги йўқ ерда доқайдилик билан қараш илдиэ отар экан. Бу эса кўнгилсизликларнинг дояси. Хайр, Латофатхон, сизга оқ йўл!

Латофат Зулфия орқасидан хаёлга фарқ бўлиб, узоқ тикилиб қолди. Бу қалби дарё аёл ёнида разиллик ботқонига ботаётган Аҳмад кўз олдига келди. Деразадан кириб, Латофат атрофида гингиллай бошлаган пашша хаёлини бўлди. Жаҳл билан ўрнидан туриб сочиқни олиб унга ташланди. Энди бамайлихотир ўтирмоқчи бўлган эди пашша гингиллаб, Латофатнинг оёғига қўнди. Латофат мўлжаллаб, қўли билан урган эди, оёғида бармоқларининг изи қолди-ю, лекин пашша яна тенага кўтарилди. Энди у ўзини кўз-кўз қилиб қанотларини ёзиб шифтга қўнди. Ўйларни яна Аҳмадга бориб тақалди. «Наҳотки у ўз айбларини билмаса», дея кўнгилдан ўтказди Латофат. Бирпас туриб ўз саволига ўзи жавоб бергандай: «Ҳа, ўз ҳаловатининггина ўйлаган, ўзига эсб берган одам ўз айбини билмайди», деди у.

Шуларни ўйларкан, Латофат кулиб қўйди. Аҳмад яхши кўриб айтадиган ашуланинг бир байтини хотирлади:

Ул санамга сажда қилсам, зоҳиди худбин не айб,
Бутнараст ўлмоқ кўп ортиқроғки бўлмоқ худпараст.

Латофатнинг лаблари шивирлади: «Худпараст. Буни ўзи билармикан? Йўқ, бунинг учун юрак керак!..»

Боядап бери Латофатнинг боши устида айланган пашна столга қўнди. Латофат қўлидаги сочнқ билан уни уриб ўлдиргач, ўридан турди. Нарсаларини чамадонга жойлади. Меҳмонхона эшиги олдида бириас ўйлангб турди-ю, сўнг вокзал томон жадал юриб кетди.

9

Вокзал эшигига яқинлашган эди, ичкаридан шошилиб чиққан Аҳмаджон Латофатни кўрди-ю, у томон юрди. Латофат нима қилишини билмай туриб қолди. Соатига қаради. «Красноводск — Тошкент» поездининг жўнашига бир соат вақт бор. Нима қилиш керак? Латофат бир қарорга келмай, Аҳмаджон етиб келиб:

— Йўл бўлсиз, жонон? — деб ундап жавоб кутиб, кўзларини ҳаёсизларча Латофатга тикди.

Латофат ичидан тўлқинланиб келган нафратни юзига чиқармасликка тиришиб, мумкин қадар осойишталик билан:

— Исминини ҳам унутиб қўйишсиз шекилли, — деб унинг кўзига тик қаради.

— Ҳа, энди ҳамма исмларни эслаб юриш учун менга иккинчи истеъдод керак бўлиб қоладими дейман.

— «Сизга ўхшаганларининг ҳаммасининг исмини эслаб юриш учун», деб фикрингизни очиқроқ айтаверинг, тортинмапг, — деди киноя билан Латофат.

— Тортинчоқ одамни ёмон кўраман, аммо сиздақа одамнинг садағаси кетса арзийди-да, кўзгинасидан!

— Эҳтиёт бўлинг, ҳамма кўзлардан ўргилавериб, кўз нуригиздан ажраб қолмапг.

— Бизни кўз нуримиздан ажратадиган ҳали онасининг қорнида, жошидап, бир-икки кун роҳатлангандан кейин кетсапгиз бўлармиди дейман.

— Саёз дарё шағиллайди, деганларича бор экан.

Латофатнинг бу гапи Аҳмаджоннинг жон-жонидан ўтиб, шунага монанд бирон гап топишга ҳарчанд уриди, бўлмади, ниҳоят, нима дейишини билмай довдираб қолди.

— Бузоқнинг югургани сомонхонагача экан-да, нега энди жим қолдингиз ёки ақлингизни пешлаясизми? — деди Латофат заҳарханда билан.

Аҳмад боягидан ҳам баттарроқ довдираб:

— Шунчалик ақсиз, деб ўйлаганмидингиз мени? — деб Латофатга мурувват кутгандай терилди.

Латофат Аҳмаднинг бу қадар тез кескин ҳужумдан воз кечиб, тўғридан-тўғри ҳимояга ўтганини кўриб, бир оз таажжубланди, сўнгра истеҳзосини янвирмай:

— Йўқ, сиз ўзингизга ортиқ зеб бериб, атрофингиздагиларни кўрмай қолгансиз,— деди.

— Мен-а?

— Ҳа, сиз.

— Наҳотки, мен шупчалар овсар бўлсам.

— Йўқ, сиз жуда ақли расосиз,— деди киноя билан Латофат, сўнгра:— Биласизми шоир Саъдий нима деган экан, тингланг,— деб қуйидаги байтни айтди:

Ер юзидан ақл буткул йўқ бўлиб кетганда ҳам,
Ҳеч киши подон эканман, деб гумон этмас эмиш.

— Хўп, биз подон, шу билан сиз хурсанд бўласизми?— Аҳмаджон мулзам бўлиб, деворга тиралиб қолганига ичидан таъна берса-да, аммо сир бой бергиси келмади. Рақибига ён босгандай кўрсатди ўзини. Латофатга шунинг ўзи ҳам кифоя эди. Юрагидагиларни айтишга пайт келганига қувонди. Ичидан тўлқинланиб келган ғазабни жилловлаб, рақибига яна бир ҳамла қилиб кўрди:

— Сиз худбинсиз.

— Йўқ, мен ўзимга берилган умрдан тўла фойдаланиб, упдан кейин ўлмоқчиман, холос. Сиз ўзингизни ўткир сўзларингиз билан мени мот қилмоқчи бўлганингизда хаёлимдан қочган эди. Мана энди эсладим. Тингланг.

— Қулоғим сизда!

— Афанди бир кун қабристон кезиб, юриб, қабр тошларида битилган ёзувларни кўриб, шеригидан изоҳ талаб қилибди. Айтмиг-чи, бу нима дегани?— У бир қабр тоши устидаги ёзувга ишора қилипти.

«Қозин аъзам Насрулло дунёга келиб, уч кун умр кўриб қафо қилдилар».

Бошқа қабри ҳам кўрсатипти. Унда: «Бўригум масжидининг имоми Мубин шилниқ дунёга келиб, бир кун умр кечирди», дейилганмиш.

Афанди шеригидан жавоб кутиб унга қараб қолган экан, шериги дарҳол айтибди: бунинг маъноси шуки, бу мўътабар зотлар ҳаёт давларидаги энг лаззатли дақиқаларини йиғишган. Умрларининг қолган давларини ҳисобга олишмаган.

Афанди дарҳол шеригига юзланиб, бундай депти:

— Бўлмаса мен ўлсам, қабр топим устига: «Афанди туғилди-ю, ўлди», деб ёзинглар, сабаб, мен умримда бир дақиқа ҳам ҳаловат кўрганам йўқ.

— Ана, тушундингизми? — деди Аҳмад гурур билан. Латофат индамай, афсусланиш билан бош чайқаб кўя қолди. Аҳмад сўзини давом эттирди:

— Мен Афанди сипгари турилиб, шу заҳоти ўлмоқчи эмасман. Айшимни суриб, ошимни ошаб, ундан сўнг ўлсам розиман. «Берилган умрдан шундай фойдаланки, кейин пушаймон бўлма», деган экан буюк бир инглиз олим.

Латофат Николай Сстровскийнинг сўзларини бузиб, тағин уни инглиз олимники қилган Аҳмадга яна киноя билан қараб, савол берди:

— Сизнингча, умрдан қандай фойдаланиш керак?

— Ейини керак, ичин керак, кўнгилга хуш келган ич-ни қилиш керак.

— Борди-ю, шуларнинг ҳаммаси бошқа бировлар ҳисобига бўлиб, ўша кишиларга малол келса-чи?

— Бошқалар билан неча пуллик ишим бор. Ҳар ким ўзи учун қайғурсин-да!

— Сизнинг иллатингиз ҳам шунда! Сиз ёлғиз ўзингизни ўйлайсиз. Ёнингизда ўртоғингиз жон бераётганда ҳам унга қайрилиб қарамай, тақдирнинг аччиқ ҳукмига ҳавола қиласиз, жонингизни сақлаб қолиш пайига тушасиз.

— Нима? — Аҳмаднинг кўзлари ола-кула бўлди. — Кимни тапшаб, ўз жопимни сақлабман? — жонҳолатда Латофатга мурожаат қилди Аҳмад.

— Йўқ, шунчаки, омади гапни айтишман-да.

— Омади гап ҳам эви билан бўлади.

— Шундайми?

— Ҳа, шундай. Ундан кейин шуниям унутманг. Ҳаёт — кураш. Бу дегани шуки, ҳар ким ўз кучини кўрсатиши керак. Куч билан бўлмаса, алдаб бўлса ҳам ўйлаган муддаосига эришиши керак.

— Борди-ю, кўзлаган муддаоси разил бўлса-чи? Унда нима қилиш керак?

— Ҳеч маҳал одам ўзига разилликни раво кўрадими?

— Бошқалар учун разил бўлса-чи, деб сўраяпман?

— Мен сизга айтдим, шахснинг бошқалар билан нима иши бор! Ҳар ким ўз аравасини тортиб, хурсандчилигини қилаверсин-да!

— Ҳа, балли, худбин одам шундай дейди.

— Нима?

Аҳмад яна довдираб қолиб:

— Шу билан нима демоқчисиз? — деди.

— Демоқчиманки, бунақа одамлар жамиятимизда бармоқ билан санарли. Лекин, ҳар ҳолда, бировларнинг га-

нига тегиб юришади, асабини бузиб, пшдан чалғитишади. Бундай кишиларни ахлат уюмидай супуриб ташласа ҳам бўлади-ю, аммо инсон мен билан сиз яшаб турган жамиятда юксак қадрланади. Шунинг учун ноумид шайтон деб, арқон узуи ташланади. Уша ўзининг манфаатини кўзлайдиган сиз айтган одам арқонни узаман, деб уринади, номанқул ни қилаётганимни ҳеч ким кўрмапти, деб фараз қилади. Билмайдикки, ҳар бир уринини уни тобора тубаилликка олиб боради. Ниҳоят, ажойиб куллардан бирида атрофига қараб, ўзини танимай қолади, қайси тўпга бормасин, ўзининг ортқча одам бўлиб қолганини яққолроқ ҳис қила бошлайди. Ушанда ҳаёт — кураш, деб дололар сўзини нотўғри талқин этганда янглинганига пкром бўлармикан ёки яна кўпчиликнинг раъйга қарши чиқармикан? А?

Аҳмаджон безовталаниб, Латофатга қарши бирор нима дейишига уринарди-ю, аммо тили сўзга келмай қалтирар, площини топса, шу топда қаринисида турган малакни нимталаб ташлашга тайёр тургандай тишлари нижирлар эди.

Латофат соатига қаради. Секин персен томон юрди. Аҳмаджон муштумларини сиққанча, унинг кетидап тиклиб қолди. Сўнгра бурилиб, меҳмонхона томон кетди.

Кундузги ҳарорат ўрнини кечки шабада олган бўлсада, ҳаво ҳамон дим эди. Яироқлар қилт этмайди. Иссиқдан ҳансираётгандай ҳозиргина сув сепилган асфальтдан кўтарилаётган буғ димоққа уриб, нафасни қайтаради.

Асабийлашганиданми ёки фавқулудда учраб қолган рақибининг таъзирини беролмай шаҳдл қайтганиданми, ҳар қалай, ҳаво хвёл димиқса хонама-хопа юриб, олов пуркаётган осмоннинг шафқатсизлигидан шикоят қиладиган Аҳмаджон ҳозир негадир сочиинг ҳар толасидан оқаётган шода-шода терларга ҳам эътибор бермай, илгарилар эди. У меҳмонхона эшигидан киргацдап кейлигина чўнтагидап тўрт буклоғлик дастрўмолни чиқариб ёзди-ю, бўйинсочларидаги терни артиб, зинадан кўтарилиди. Тўғридаги хона ашиғининг очилиб ётганини кўриб, тўхтаб қолди. Сўнгра хонага етиб боргунча ҳам сабри чндамай, ўглининг отини айтиб қичқирди:

— Раҳматжон!!!

— ...

— Раҳматжон, қаёқдасизлар?

— ...

Жоп ҳоврида хопага кириб, ҳапг-мапг бўлиб қолди. Шифоньер ланг очик. Югуриб бориб, бошини суқиб қаради. Костюмлари жойида. Чуқур тиц олиб, «хайрият», деди-ю, алланарсапи ўйлаб, яна шифоньер томон чоңди. Костюмининг чўнтагини нийпаслаб, бир даста уч сўмлик, беш сўмликларни чиқариб санади. Мийинида кулиб:

— Ҳаммаси жойида. Олтмиш етти сўм! — деб қўйди.

У атрофга яна бир алашгади-ю: «Булар қайққа кетиндидики?» — дея ёзув столига яқинланди. Стол устидаги қоғозни қўлига олиб, ўқий бошлади:

«Исони умри севги билан чамбарчас боғлапганини, ҳаёт билан севгини бир-биридан ажратиб бўлмаслигини сўнги йилларда яққол ҳис эта бошладим. Севги чарчаганинда аллалаб ором бераркан, кайфиятинг почоғ пайтда руҳ бағишларкан, ночор қолган дамларингда сенга мададор бўларкан. Шу севги бўлмаса атрофинг бўм-бўшдай туюлади, ҳаётинг чучмал, мазмунсиз ўтади, яшашинг зарур бўлгани учунгина тирик мурда бўлиб юрасан. Қулоқларингга гап кирмайди, одамлар билан гаплашнинг келмайди. Бу демак, севги йўқ ерда чиннакам ҳаёт йўқ. Исони севгиси жамики мавжудотларни яратувчи қудратли мўлжица. Бу севгининг заррачаси қалбингга қўпса, сен ўзга бахт ҳақида хаёлотлар оламинга гарқ бўлма! Чунки мендан: «Исони учун энг олий бахт нима?» — деб сўрашса, иккиланмай: «Севги», деб жавоб қайтарган бўлур эдим. Борди-ю, бахтсизлик нима, деб сўрашса мендан, яна жавоб берар эдим ҳеч иккиланмай: «Севгидан адашпш ё маҳрум бўлиш». Борди-ю, биров бахтига чапг солиш нима, деб сўрашса мендан, «севгини поймол этини», деб жавоб берардим. Севги пималигини билмаган одамларнинг кесақдан не фарқи бор, унда на дард, на ҳис-туйғу, на ҳаяжоп бўлади. У бетайин, ортиқча киши. Бундай одам ўзгаларнинг ҳаёт кечирини халақит беради, мақсадсиз теитирашидан асабийлашиб, йўлида учраган нарсани топташга интилади. Ҳаёт лаззати шунда деб билади.

Сиз-чи? Ўзингиз ҳақингизда бирор марта ўйлаб кўрдингизми? Исонилар бир-бирини лаънатлаш учун эмас, эъозлаш учун яшаётганини лоқал хаёлингизга келтирдингизми? Яхши номим қолсин, деб бирон эзгуликка қўл ургангизми эслай оласизми?

Мен — онаман. Фарзандининг чинакам исони бўлиб етилувини истайман. Аммо ўйлаб кўринг-чи, ҳеч бўлмаса ёлғиз фарзандингизга нисбатан қалбингизда заррача севги боғми? Уни бағрингизга босиб, оталик меҳри билан

қондириб, ардоқладингизми? Орзу-ҳавасларини, истиқбол-
лини бирор марта сўраб билдингизми?..

Нега яшаяпсиз? Ипсонларга озор бериш учунми? Улар-
нинг қалбини тирнаб, яра қилишгами? Ешлик дамларин-
гизнинг ҳамдами бўлган ўртоғингиз Нусратжонни ти-
риклайин кўмиб, разиллик билан унинг ҳаёт гулига чанг
солганда, биргипа уни эмас, менинг ҳам ҳаётимни умрбод
ваҳарлашингиз мумкинлигини тасаввур этганмидингиз?
Жуда бўлмаса ўша олижапоб ўртоғингиз олдида бош эгиб,
узр сўрашни бирор марта ўйладингизми? Бизнинг ҳар ик-
кимизни ҳижрон доғида қолдирганингиздан ташқари, учин-
чи бир кимсанинг — ўз пуштикамарингиздан бўлган фар-
зандингизнинг ҳам мурғаккича қалбини яралаганингизни
ҳис эта оласизми? Ҳижрон азоби ипсон учун оғир мусибат
эканлигини, бунга сабаб бўлганлар жипоятчи ва шу жино-
ятни содир этаётганлардан бири ўзингиз эканлигингизни
энди пайқадингизми?

Йўқ. Сиз бун пайқаш туйғуларидан маҳрумсиз! Ўз
роҳат-фароғатингиз йўлида қўйган ҳар бир қадамингиз-
ни тўғри деб баҳолайсиз. Шун билингки, ипсон ҳамиша
висолга интилади, муштоқ бўлиб, ширин дамларни бошидан
кечиради. Аммо сиз — висол ўғриси. Сиз муштоқ қалблар-
га чанг соласиз, ипсон қалбидаги севги куртагини юлиб
ташлайсиз. Сиз ипсон ҳис-туйғуларига ғорат келтирувчи
қароқчисиз! Ҳеч бўлмаса шунга иқрормисиз? Қани энди,
овоз чиқариб, иқрор бўлсангиз!

Бундай кезларда ипсон учун ёлғизлик энг яхши ши-
фо, дейишарди. Ёлғиз қолган дамларингизда ўйланг, ҳа-
ётингизга разм солинг.

Мени ортиқ қидирманг. Оналик бурчи йўлида тўққиз
йил бардон бердим. Аммо севги биздан кучлироқ экан.
Мен қалбимга севги ўтини ташлаган буюк ипсон ёнига
кетяпман. Биламан, у мени кечирмайди, бошимни силаб,
бир умр севги бўсасига ташна лабларимга лаб ҳам бос-
майди. Майли, ҳаммасига розиман. У нафас олаётган ос-
мондан нафас олиш, у юрган йўллардан юриш, у гапир-
ган одамлар билан ҳамсуҳбат бўлишнинг ўзи менга ки-
фоя. Жилла бўлмаса, ҳижрон азобидан қутуламан, севги
интиёқида типирчилаётган қалбим ором олади. Сўнгги
дақиқада ҳам оналик бурчимни адо этиб, фарзандимни
ота дийдорига бошлаб келдим.

Энди бир умрга хайр.

Зулфия»

Аҳмаджон хатти асабини зўрға босиб, охиригача ўқиди-ю, панжалари орасига олиб гижимлади, сўнг бурдалаб ташлади. Бошини чангаллаганча, бир зум ўйлашиб қолди. Ниҳоят:

— Ношукур бада,— дея ўрнидан турди.— Есапг, ичсапг, кийсапг! Сенга яна нима керак? Севги эмиш! Хотин кишига севгини ким қўйишти! Тағип менга ақл ҳам ўргатмоқчи-я, бу манжалақи, эҳе ўша сенга гап ўргатгандап!

Аҳмаджон оқ кўйлагини кийиб, эшикка отилди. Унинг хаёли хатдап мазмун ўқиб олиш билан эмас, назарида бу воқеаларнинг сабабчиси Латофатдап ўч олиш режаларини тузиш билан банд эди. У ресторанга кирди. Роса ичди. Ташқарига чиққанда, атрофга қоронғи чўккан, одам одамни тапимас эди. Гапдираклаб, вокзал томон юрди. Латофатни топиб, у билан гаплашмоқчи эди. Чорраҳадан ўтиб, вокзал томон қайриламадан деганда, оёғи сирғалиб, йўл четидаги атрофи цементланган ариққа тушиб кетди. Ўрнидан туриш учун қўлини ерга тираб, икки-уч уринди. Аммо қўли мадорсизланиб, ўзи ерга бош қўйди. Қайтиб ўрнидан туришга ҳам уринмади. Иккинчи оёғини ҳам чўзиб, яхшилаб ўрнашиб олгач, кўзи ҳам юмилди.

Эртаси куни Алижон Азизбоевич қўл қўйган қоғозни кўрсатиб, ҳушёрхонадан уни Мапсур ака олиб келди. Икки кундан кейин эса театр коллективи гастролдан қайтди. Сурункасига уч кун дам олиш куни эълон қилинди.

Аҳмаджон ишга чиққан куни эълонлар тахтасидаги катта ҳарфлар билан ёзилган эълон диққатини жалб этди. Яқинроқ борди. Унда «Меҳнат интизоми ва актёрнинг шахсий жавобгарлиги ҳамда Аҳмаджон Азимовнинг хулқи ҳақидаги масалалар кўрилади», деган ёзувни ўқиб, кўзларига ишонмади. Яна бир марта овоз чиқариб ўқиди ва: «Бу қанақаси? Мени-я!»— дея гудурлади.

Аҳмаджон эълонга яна бир кўз ташлаб, қоровулхонага кирди. Қоровул гулларга қараб, хаёл суриб ўтирар эди. У бирпас қоровул олдида турди-ю:

— Эълонни ўқидингизми?— деди.

Қоровул овоз чиқармасдан бош қимирлатиб, Аҳмаджоннинг саволини тасдиқлади-да, яна гулга тикилиб ўтираверди. Аҳмаджон: «Ўшунда муҳокама қиладиган одамни топишини, театрда яна битта Аҳмаджон бўлса ҳам майли эди. Кўрармиз, театрнинг ҳоли нима кечишини», деди-ю, шахдам одимлаб, кўчага чиқиб кетди. У шу бўйи кундузги репетицияга ҳам, кечки ҳисобот концертига ҳам келмади. Ресторанда ўтириб ичди. Аммо бу ерда ҳам у

кўнгил чигилини ёзолмади. Коњьяк ҳам, кечагипа танишган жувоп ҳам пегадир Аҳмаджоннинг тунд чехрасини очолмади. У ўрнидан турди.

— Қаёққа, Аҳмаджон ака!

— Кечирасиз, соат ўнда театрда бўлишим керак эди. Эртага сизникига ўзим бораман, хайр.

Аҳмаджон шундай деди-ю, ресторандан чиқиб, ўнг томонга бурилди. Айлазма кўчалардан ўтиб, меҳмонхонанинг ёни билан секин юриб кетди. Эрта бўлишига қарамай, кўчада одам сийрак, цемент устунлардаги электр чироқларгина кундузги ёғду билан атрофни мушаввар этиб турибди. Аҳмаджон бир устун тагида узоқ туриб қолди. Милтиллаб ўчиб-ёнаётган чироққа тикилди. Асабига тегди шекилли, ўзича: «Ўчадиган бўлгандан кейин ўчиб кўя қолмайдими, одамнинг жингига тегиб нима қилар экан?» — деди-ю, шу заҳоти ўйланиб қолди. Латофат айтган сўзлар қулоғи остида жарагглаб кетди:

— Худбинсиз... Демокчимапки, бунақа одамлар жамиятимизда бармоқ билан санарли. Лекин ҳар ҳолда бировларнинг гашига тегиб юришади, асабини бузади...

Аҳмаджон чироққа хўмрайгандай бир қараб қўйгач, кўчанинг нариги томонидаги йўлкага чиқиб, яна йиғирма-ўттиз қадам юриб, тўхтаб қолди. Унинг хаёлини энди эртага бўладиган йиғилиш тамоман қамраб олган эди.

Нима десин? Ўзини оқласинми? Унга қўйила-жак айбнома, нима бўлишидан қатъий назар, рад этсинми?

Аҳмаджон чарчади. Аммо тобора чуваланиб кетаётган хаёлига бирор қатъий тўхтамга олиб келадиган фикр келмади. Уйга кирди. Стол устидаги чангни кўриб, таъби хира бўлиб, ошхонага ўтди. Остин-устин, палапартни ташланган идиш-товоқлардан моғор ҳиди келяпти. Битта тақсимчани кўтарган эди, пашпалар уни талагудай гув гўтарилди. Аҳмаджон тақсимчани жоп ҳоврида жойига қўйиб, ошхонадан чиқди, унинг эшигини маҳкам берки-тиб, ётоқхонасига ўтди. Каравотга чўзилди. Кўзи олдига гоҳ Нусрат, гоҳ Зулфия, гоҳ Латофат келиб, унга алланирсалар деяётгандай бўлар, уларга одамлар говури қўнилиб, катта чайқов бозорида юргандай бонни гувиллаб кетди. Бир қарорга келолмай, чап томонга ағанади, тонготардагина бирпас мизғиб олди...

Мажлис белгиланган муддатда бонлапиб меҳнат интизомин ва актёрнинг шахсий жавобгарлиги ҳақида Алижон Азизбоевичнинг ахбороти тилглангач, иккинчи масалага ўтибди. Фаёз ака ўрнидан турди. У ўтирганларга

кўз югуртиб олди. Аҳмаджон одатдагидай олдинги қаторда эмас, орқада хомуш ўтирар эди.

Фаёз ака босиқ овозда масалапинг жиддийлигини уқтириб асосий гапга ўтган эди, Аҳмаджон қўл кўтариб:

— Бир оғиз гап айтгай, Фаёз ака! — деди.

Мажлисдагилар ўгирилиб, унга қараб қолишди. Фаёз аканинг «Марҳамат!» деган хитобидан сўнг ўрпидан турди.

— Жуда ўтишиб сўрайман, айтсангиз, қайси гупоҳим учун муҳокама қилмоқчисизлар мени? — деди у ўзига ишонч билан.

— Сизнинг гупоҳларингиз кейинги икки-уч ой ичида шу қадар кўлайиб кетдики, қай бирдан бошлашни ҳам билмай ҳайрон бўлиб турган эдим, — дея Фаёз ака сўзини давом эттирди. — Хўшёрхопа, Чоржўйдаги сўнгги хайрлашув спектаклига келмаганингиз учун уни бекор қилганимиз, оқлавий можароларингиз... — Аҳмаджон дами ичига тушиб беҳол ўтириб қолди. — Эҳ-ҳе, буларни айтиб адо этиш қўйин. Сизга шу нарсани уқтирмоқчимиз: театр — муқаддас даргоҳ. У оммави тарбиялайди. Томошабин залдап чиқиб кетаётиб, ёмон хислатларидан бирини тарк этишни керак. У сахнадан одобни, олижанобликни, хуллас, инсонга ҳос жамикли фазилатларни ўрганишга келади. Маънавий лаззат олишга умид боғлайди. Хўш, хўш, маънавий лаззат, озуқани кимдан олади? Сизданми? Муҳаббат ҳақида сахнада тиниқ сўзларингизни эшитиб, эртаси кунни ҳаётда қабих ишларингизни ўз кўзи билан кўрган томошабин қандай қилиб сизга инонсин? Арақ пишасини қўлатиқлаб, чорбоғда ётганингизни кўриб, одоб ўргансинми?

Саҳна — покиза одамлар, олижаноб қалбли кишилар ўрни. Саҳна — ҳаётимизнинг ёрқин кўзгуси. Унга тариқча доғ тулса, томошабининг гаши келади. Бундай доғлардан саҳнамизни тозалаш, театримизни муқаддас қадимкейга айлаштириш учун сизни муҳокама қиламиз...

Залда ўтирган Мансур ака чидаб туролмай Фаёз аканинг оғзидан сўзини ялиб олди: «Сиз ҳеч ким билан ҳисоблашмайсиз, акамулло. Биздаини паст пидагиларни мазах қиласиз. Гапирсақ, муштингизни бурнамизга тикасиз. Шу тўғрими? Уч кун бўлди, сиз маст келганингизда, қоровул қўймаган! Уни тутиб олиб ургансиз, ҳақорат қилгансиз. Бу ҳам тўғрими? Одобни биз эмас, сиз бизга ўргатганингиз лозим эди. Саҳнада ёмон одамларни турқини ўхшатиб келтириб куласиз. Буёқда одамлар сизга кулади. Бу қандай гап? Тўғрими? Қай кунни роль ўйнаётганингиз-

да папиросингизни устингиздаги кимхоб тўнга босиб ўчирыярсиз. Ахир, бу тўнни ўттиз йилдан буён театр асраб юрипти. Сиз бўлсангиз, бу антиқа буюмга ўт қўясиз. Қайси бир ёш театрга келса, сиз уни ҳол-жопига қўймайсиз. Охири театрни ташлаб кетишга мажбур бўлади. Тўғрими? Мен бу кишига қаттиқ жазо беришни талаб қиламан. Қоровулларимизнинг ҳам фикри шу...»

Мансур ака ҳали сўзини тамомламасдан Бону қўл кўтариб, жавоб ҳам кутишга сабри чидамай: «Менга сўз берилсин!»— дея ўрнидап туриб олдинга юрди, Фаёз ака боши билан имлаб, «Марҳамат!»— дегандан кейин, Бону зални кўтариб юборгудай овозда шапғиллади:

— Сиз ўзингиз кимсиз, Мансур ака? Хўжалик мудирими ёки директор ёрдамчисими? Энди келиб-келиб артист деган улуг бир зотнинг обрўси шу бўлдимиз? Бугун бизларни хўжалик мудирин урса, эртага қоровул туртса Яна нима кўргилигимиз бор, айта қолинг, ўртоқ директор! Биз жопимизни фидо қиладиган заҳматкашлармиз. Бизнинг баҳомизни халқ беради. Наҳотки бир баобрў артисти мизга ҳужум қилганда, лалайиб ўтирсак?

— Ҳеч ким ҳужум қилаётгани йўқ, Бонухон, тушунсангиз-чи?— деди тутақиб Фаёз ака.

— Жуда тушуниб турибман. Аҳмаджон ёмон бўлсаниз айбдорсиз. Месткомсиз. Нега вақтида чора кўрмадингиз?

— Икки марта масаласи кўрилганда, тавба-тазарру қилгани эсингиздан чиқдимиз, Бонухон?— деди Фаёз ака.

— Керак бўлса йигирма марта кўринг. Лекин айбни фақат артистга қўйиб бўлмайди. Коллектив ҳам айбдор. Агар коллективнинг бир аъзоси пожўя қадам қўяр экан, бу ўша коллективнинг гуноҳи.

— Бўлмаса Аҳмаджон учун бутун коллективни жазолай қолишини?— кимдир луқма ташлади залдан.

— Керак бўлса жазолаш ҳам керак. Аммо бир кишини қоралаб бўлмайди, бу ерда Аҳмаджон — куч. Аҳмаджон театримизнинг юраги. Юрак бўлмагач, тапаннинг жасаддан нима фарқи қолади? Шунинг учун айтаманки, бундай ажойиб талантларимизни кўз қорачиғимиздай асраш лозим. Умуман, бош роль ўйнайдиган катта артистларимизга театримизда сира эътибор йўқ. Масалан, улар учун иш вақтини қатъий белгилаб қўйиш керакми? Йўқ. Улар ишга қачон чиқиб-чиқмасликларини ўзлари билишади. Уларга шароит керак, ўртоқ директор. Менинг фикримча, ўртоқлар, Аҳмаджон нима гуноҳ қилган бўлса, бизлар айбдормиз, коллектив айбдор. Коллектив ўртаси-

да тарбиявий ишлар олиб борилмайди. Меҳнат интизоми тўғрисида лекциялар ўқиб турилмайди. Булар ишга зиён етказди. Гапим тамом. Аҳмаджон жуда ажойиб талапт. Унга озор бериш ярамайди. Актёр юрагининг чўккани, саҳнамининг чўккани билан барабар.

У шундай деди-ю, ўрнига бориб ўтириб, залдагиларга бир ғоз қараш қилиб қўйди.

Орқада ўтирганлардан бири сўз олди. У мажлис аҳлига қараб бирпас жим қолди, сўнг:

— Ўртоқлар,— дея сўз бошлади.— Мен Бону опанинг гапларига сира қўшилмайман.

— Нега энди қўшилмайсиз?— шовқин кўтарди Бону.

Фаёз ака қўлидаги қаламни графин қўйилган тақсимчага уриб: «Ўртоқлар, тартиб сақлашин», деб қўйди.

— Шунинг учунки,— деди потиқ,— сиз ноҳақсиз, Ҳамма айбни коллективга тўнкайвериб, ҳеч кимни муҳокама қилмайдиган бўлиб қоламиз. Сабаб, коллективга доғ тушмасин, деб дардимизни яширамиз. Хўп, қачонгача? Мана, Аҳмаджонни олайлик. Тўғри, унинг истеъдоди олдида ҳаммамиз бош эгамиз. Аммо бу унга истаган номаъқулчиликни қилиш ҳуқуқини бермайди-ку, ахир! Одам қанча билимдон бўлса, шунча истиҳолали бўлади. Аҳмаджон эса бунинг тескариси. У саҳнадаги ҳар бир муваффақиятидан сўнг талтаймоқда, коллектив юзига оёқ тирамоқда. Бу тасодифан бўлаётгани йўқ. Коллектив унинг ҳамма гуноҳларини кечириб келяпти. Еки «Коллектив бўлгандан кейин тарбияласин-да!» қабилида иш тутиб, уни даққи қилиб қўйганмиз. Аҳмаджонда шахсий жавобгарлик ҳисси йўқолган. Биз ҳар биримиз ўз гуноҳларимиз учун ўзимиз жавоб беришимиз керак. Шахсий жавобгарлик яхши йўлга қўйилган жойдагина, коллектив олижаноб тарбиячи бўла олади. Бунинг учун аввал ҳар бир кишида шахсий жавобгарлик масъулиятини оширмақ лозим. Менимча, Бону опа, бугун Аҳмаджон учун коллектив эмас, унинг ўзи жавоб берсин. Лозим топса, коллектив уни жазоласин ҳам. Шундай қилсак, тўғри йўл тутган бўламиз, ўртоқлар.

Бу гап кўпчиликни ўйлатиб қўйди. Ҳамма сўзга чиққанлар шу потиқнинг фикрларини маъқулладилар, Аҳмаджоннинг кирдикорлари очиб ташланди. Қаттиқ чора кўришни талаб қилишди.

Мажлисни Алижон Азизбоевич якунлади. У сўзга чиққанларнинг масалага жиддий муносабатда бўлганликларини айтди. Сўнгра Аҳмаджоннинг кейинги ойларда коллектив билан ҳисоблашмай қўйгани, меҳнат интизо-

мини муттасил қўпол равишда бузаётгани, пчкиликбозлик оқибатида икки-уч спектаклга келмай қолгани, ахлоқи бузуқлиги тўғрисида батафсил тўхталиб, театр маъмурияти йиғилишидаги мулоҳазаларга асосланиб, уни ишдан бўшатишга қарор қилганини айтди.

Бир зум залга сув қуйгандай жимлик чўкди. Сўнг-ра беҳтиёр кўпчилик Аҳмаджон ўтирган томонга қаради.

Аҳмаджоннинг кўз олди қоронғиланди. Хотини, Латофат, Нусрат яна хаёлини қамраб олди. У ўзини қўлга олиб, ўрнидан турди. Аммо гапиролмади. Унинг рапги оқариб, бир каловланди-ю, ёнида ўтирган кишининг ўнг қўлига суяниб қолди. Икки-уч киши югуриб келиб, уни қўлтиғидан суяб, фойега олиб чиқди. Кўп ўтмай, Аҳмаджонни театр машинасига ўтқазиб, уйига олиб бериб қўйишди.

10

Аҳмаджон ётонида шифтга қараб ётар эди. Унинг кўзлари киртайган, қошлари орасидаги узун чизиқ тобора чуқурланиб бораётгандай, қорамтир тусга кирган эди. Ҳар замон кимнидир қидираётгандай нариги хонага қараб қўяр эди. Хаёли наришон, аммо зехини бир ерга тўшлашга қанчалик уринмасин, бўлиб ўтган воқеаларни идрок этиш даражасига етказа олмади. Ўйламасликка тирилиб, кўзини юмди. Аммо асаблари уйқу бермас эди.

У миқжа қоқмай тонг оттирди. Фикрлари бир қадар тинган бўлса-да, боши ҳамон гувиллар, кўзига игна салчилаётгандай жизиллаб, тинкасини қуритар эди. Юрагини биров ҳовучлаб эзаётгандай нафас ололмай қолди. Тирсақларини ёстиққа тираб, гавдасини бир оз кўтариб, нафас олди. Уйқусизликдан дармонсизланган кўллари қалтираб, гавдасини ортиқ кўтара олмади. Бошини ёстиққа ташлади. Бирпасгина кўзи илинди. Деразадан тушган саратон қуёши уни кўз очишга мажбур этди. Бироқ шу заҳоти Аҳмаджоннинг қулоғи остида Латофатнинг кўнгироқдай жарангдор овози эшитилди. Бир чўчиб, кўзини юмиб олди.

Беҳтиёр лаблари пичирлади:

— Худбинсиз!

Кўзини очиб, деразадан ташқарига қараган эди, шабадада тебранаётган япроқлар: «Худбин, худбин, худбин, худбин!..» деб шивирлаётгандай бўлди. Кўзларини

чирт юмиб олди. Хаёлидан хотяни ёзиб қолдирган хатдаги сўзлар ўта бошлади: «Сиз — висол ўғриси. Сиз муштоқ қалбларга чанг соласиз, инсон қалбидаги севги куртагини юлиб ташлайсиз. Сиз инсон ҳис-туйғуларига ғорат келтирувчи қароқчисиз! Ҳеч бўлмаса шунга иррор-мисиз?!»

Аҳмаджон бошини девор томон бураман, деган эди, инграб юборди. Кўзида ёш қалқиди. Дастрўмолини босди. Шу бўйи узоқ жим ётди. Аҳмаджон жонажон ўртоғи ўлим чангалида ётганида, уни ташлаб, жон сақлаганини ўйлар эди. Виждон азоби уни қийнаб бошлади.

— Нега мен шу дамгача бу ҳақда чуқурроқ ўйлаб кўрмаган эманман-а,— дея бошини панжалари орасига олиб, чайқалди.— Бутун қилган жинояту хатоларим учун биратўла жавоб берадиган пайт етибди.— У яна чайқала бошлади. Зулфиянинг сўзларини эслади:

— Нега яшайсиз? Инсонларга озор бериш учунми?

— У-ҳ-ҳ, нега мен бошқа инсонлардай яшамадим, бахтли бўлмадим? Нега мени ҳамма ёмон кўради? Нега?

Яна хаёлида дўсти Нусрат жонланди. Аста шивирлади:

— Дўстига номардлик қилган инсон учун, унга ишониб, багир берган одамларнинг иззат-нафсини ер билан яксон қилган бағритош учун бу руҳий азобланишлар кам! Эҳ, дўстим Нусратжон, мени кечириб, бу адашган дўстингга мадад қўлини берармикансан? Ахир сен билан тўфон дарёсига бирга кирган эдик-ку!..

* * *

Минг тўққиз юз қирқ тўртинчи йилнинг қаҳратон қиши. Ҳатто шамол ҳам бошпана излагандай дайди эди. Тутун билан қопланган осмондан тушаётган қор учқунлари вижир-вижир кўзни олади. Қаттиқ жангда бир танк Гатчина районидаги унча катта бўлмаган Долисица дарёсини кесиб ўтиб, қуршовда қолди. Бу Нусрат билан Аҳмаджоннинг танки эди.

Тутун танк ичида ҳалқа уриб, кўз очишга ҳам имкон бермай қўйди. Устунлар қўйилиб, сим билан ўраб ташланган немис окоплари томон шиддатли тезлик билан бостириб бориш бу ўтли ҳалқа ичидан чиқиб кетишнинг бирдан-бир йўли эди. Лейтенант Нусрат Ниёзов овозининг бориша қичқирди:

— Охирги тезлик билан, олға!
— Яраланганман, ўртоқ командир!
— Машинани бошқаролмайсанми?
— Бошқараман,— деди ишонч билан механик-ҳайдовчи.

Танк қор босган ердан шарақлаб, шиддат билан олға сқлжиди. Ҳалқа ичидан чиқди-ю, пистирмада турган душмай тўпларига дуч келди. Командир танкни тез буриб, тўпни мажақлаб ташлади. Дастлабки муваффақият танкдагиларни руҳлантириб юборди. Нусрат ишонч тўла овоз билан команда берди:

— Демишкинога!

— Эштаман, ўртоқ командир!

Танк ўт очди. Йўл-йўлакай гитлерчиларнинг катта бир тўдасини яқсон этиб, қишлоққа кириб келди.

Қор тиззага уради. Дарахлар марварид шодалари таққандай оппоқ. Танк шохлари ергача эгилиб турган дарах панасига келиб тўхтади.

— Қалайсан, Алёша,— сўради Нусрат механик-ҳайдовчидан.

— Жойида, ўртоқ командир!

— Яша шоввоз! Қани, кел, ярангни боғлаб қўяй.

Бир ўқ нарчаси Алёшанинг ўнг қўлини яралаган. Бошқаси оёғини ялаб кетган эди. Нусрат Алёшанинг қўлини бир амаллаб боғлаб, оёғига қўл узатаётган эди, Алёша уни тўхтатди.

— Ҳожати йўқ, ўртоқ командир, оёғим бутун, бир оз териси шилинган.

Зум ўтмай Аҳмад ҳаяжон ичида қичқириб юборди:

— Танкка немис автоматчилари яқинлашяпти!

— Олға, душман устига!— деб команда берди Нусрат.

Танк гитлерчиларни пачақлаб ташлади-ю, аммо минани босиб, ўнг томондаги занжир узилди. Машина тўхтаб қолди.

Алёша чидаб туrolмади:

— Ўртоқ командир, рухсат берсангиз, чиқиб танкни тузатсак!

— Яхши, Алёша, рухсат!

Алёша танкдан чиқди. Узилган занжирга қўл узатган эди, автоматлардан бир йўла отилган ўқ уни қулатди.

Машинада икки киши қолди. Душманни башнядан туриб мўлжалга олаётган Аҳмаджону Нусрат.

Немислар юролмай қолган машинани ракеталар билан бир печабор ёритиб, тўшлардан ўқ уздилар. Немис

автоматчилари танкка яқинлашишга ҳаракат этдилару аммо Аҳмаджон уларни ер тишлатди.

Төнгга яқин қор танкни деярли кўмиб ташлади.

— Қара, Аҳмаджон, табиат ҳам бизга хизмат қиляпти. Қор машинамизни душман кўзидан асрамоқчи,— деб ҳазил-мутойиба қилди Нусрат.— Энди юмронқозиқлар бизни кўриб бўпти!

Аммо танкка иккита бронетранспортёр яқинлашар эди. Нусрат ҳам, Аҳмаджон ҳам уларнинг мақсадини тушунишди: танкни олиб кетишмоқчи.

Нусрат душман машиналари обдан яқинлашгандан кейингина уларни ўққа тутди. Бронетранспортёрлар тўхтаб қолди.

Нусрат яраланди.

Иккинчи кун. Рация ишламаяпти. Алоқа узилган. Озиқ-овқат тугади. Аҳмаджон қаттиқ безовталана бошлади. Кечкурун қўрқа-писа Нусратнинг қулоғига шивирлади:

— Биласанми, Нусрат,— дудуқланиб сўз бошлади Аҳмаджон.— Егулик бирон нарсамиз қолмади, ўқ-дорининг ҳам теги кўриниб қоляпти. Яхшиси, ҳалиги гапга кўниб қўя қолайлик!

— Қайси гапга?— Нусрат ҳайрон бўлиб Аҳмадга юзланди. Кейин бирдан тушуниб қолиб, юзлари ғазабдан кўкариб кетди.

— Нима?!

Нусратнинг ғазабдан ёнган кўзлари Аҳмадга қадалди.

— Нима дединг, аблаҳ, яна бир қайтар?!

Аҳмаднинг чеҳраси бирдан ўзгарди. Юзларига ясама кулги югуртириб:

— Оббо сен-э, синаб кўрай, деган эдим. Қойил, оғайни! Сен билан жанг қилган танг қолармиди,— деди тутила-тутила.

Нусрат тамомаи ҳолдан тойиб, инграб ётар эди.

— Аҳмад, сув-в-в...

— Сув қолмаган, Нусрат, ўзингни тут!

Нусрат охирги кучини тўплаб:

— Оёқни совуқ олипти шекилли,— деди-ю, жим бўлди.

Анчадан кейин Аҳмад қўрқа-писа унга ўгирилиб қаради. Нусрат темир ўриндиққа суяниб, яраланган қўлини ушлаганча беҳуш ётар эди.

Аҳмад унга яқинлашди. Бирпас ўйланиб тургач, қўрқув билан атрофга алаиғлади. Унинг борлигини минг хил

хаёл кемирар эди. Нусратга қаради. Нусрат ҳушдан кет-
гап эди.

— Энди бунинг тирик қолиши гумон, ўз жонимни сақ-
лашнинг иложини топишим керак,— дея пичирлади Аҳ-
мад.

Титроқ қўллари билан шоша-пиша Нусратнинг кўк-
рагидан орден ва медалларини олди. Сўнгра ташқарига
мўралади.

Нусратга яна бир ўгирилиб қаради. Кейин таваккал
қилиб башпа қопқоғини очди. Очди-ю, даҳшатли тўш са-
доси қулоқларини батанг келтириб юборди.

Аҳмад саросимага тушиб қолди. Аммо совет жангчи-
ларининг овозини эшитгач, ўзини дадил тутиб, танқдан
чиқди. Қўшнилариимиз уни қўлма-қўл кўтариб, пастга
олдилар. Икки офицер Нусратни олиб чиқди.

Ўрта бўйли, тўладан келган капитан команда
берди:

— Тезда дала госпиталига етказинглар!

— Эпитамаи, ўртоқ капитан!

— Сизни, ўртоқ жангчи, медсанбатга олиб боришади.

— Раҳмат, ўртоқ капитан!

Аҳмаджон минпатдорчилик билдиргач, шоша-пиша
сержантга эрганиб кетди.

Аҳмад, икки жангчи Нусратни замбилда олиб кети-
шаётганини кўриб турди.

— Ўлади, бари бир ўлади,— деб пичирлади у охириги
марта орқасига ўгирилиб қарар экан. Неча йиллик дўсти-
дан айрилаётганига қайғуришини ҳам, қувовишини ҳам
билмас, хаёл уни гангитиб қўйган эди...

...Аҳмаджон жанг даҳшатларини эслаганда тамом
бадани асабдан қалтирай бошлади. У қуролдош дўсти
Нусратнинг бақувват иродаси олдида қалтирар, унга
рўпара бўлганда ўзини қандай тутушини ўйлар эди.
Зулфия кўз олдига келганда, баттар асабийланиб, кў-
зинга сизилиб келган ёшини тиёлмай қолди.

— Мен аблаҳ,— деб пичирлади у,— шунча гапдан
сўнг Нусратнинг жондан ортиқ севган қайлигига кўз
тиксамми? Шунчалар тубанликка тушган экан-
маимм, а?

— О-ҳ-ҳҳ,— деди-ю, яна ўзини ёстиққа ташлади.

Урушдан қайтгач, Зулфиялар эгини турини буз-
гани, ниҳоят, уни ва ота-онасини алдаганини хотирлаб,
кўзларини ерга қадади. Хаёлида ўша ёз палласи жон-
ланди.

Зулфия дарвозадан кириши билан унинг орқасидан

Ўзини ҳовлига олди. Бирпас мўралаб, қиздан бошқа ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, чақирди:

— Зулфияхон, ҳў-ў, Зулфияхон!

Зулфия эшик томон қаради-ю, энсаси қотиб, тез юриб уйга кириб кетди.

Аҳмаджон ҳовлига кирди.

— Зулфияхон, бир минут вақтингизни берсангиз, илтимос.

Зулфия супа олдига келиб «хизмат» дегандай, истар-пестамас Аҳмаджонга қараб қолди.

— Биласизми, Зулфияхон, эҳтимол ҳали ҳам менинг энг яқин, жондан ортиқ кўрган дўстим Нусратни унутмагандирсиз. Ҳақиқатан ҳам унутадиган йиғит эмас эди. Хўш, бу бир томондан бўлса, иккинчидан, бу сизнинг энг олижаноблик белгингиз, садоқатингиз, муҳаббатингиз, севгингиз, меҳрингиз...

Зулфия бош чайқаб супага ўтириб олди.

— Хўш, яна нималарим?— деди кеноя билан.

Аҳмаджон унга ҳаёсизларча бир қаради-ю, япа ўша вазиятда туриб, сўзини давом эттирди:

— Нима десагиз ўша, аммо мен куйиб, адою тамом бўлдим, Зулфияхон! Шу билан ўн мартча қатнадим. Бугун хўш демасагиз, билмадим, нима бўлади.

— Хўш, нима бўлади?— илиб олди Зулфия.

— Ахир дадам ҳар кун икстаянтилар. Уйлан, деб ҳол-жонимга кўймаяптилар. Мен бўлсам... мана, сизнинг олдингизда. Ҳа, десагиз, эртагаёқ тўйини бошлайверамиз. Ахир Нусратни унутинг, афсуски, уни тирялтириб бўлмайдди. Нега энди менга ишонмайсиз!

— Чунки наҳрамонлар ўлмайди!

— Хўш, банарти, сиз айтганча бўлсин, гўридан тирялиб келади, деб фараз ҳам қилайлик. Лекин унча қизиқадиган ори ҳам йўқ эди-ку, ахир!

Зулфиянинг рағби оқарди. Аммо ўзини қўлга олиб, унинг саволига аччиқ киноя билан жавоб қайтарди.

— Баъзан гўзал машуқанинг зоҳирани ўзига номуносиб ошғи билан кўрганлар, сизга ўхшаб таажжубланишади. Лабларини буриб ҳам кетишади. Аммо улар ўша машуқанинг олиғида кўра билган, ҳис этган олижанобликни пайқамай қоладилар.

Зулфия бирпас жим туриб, истеҳзо билан зимдан Аҳмадга кўз қирини ташлади. У боягидан ўзгара бошлаган, ерга қараб турар эди.

— Умр ҳам шунақа, Аҳмаджон ака! Уни баъзан севгига қиёс этгим келади. Умрнинг ҳам мазму-

ни узун-қисқалиги билан эмас, мундарижаси билан ўлчабди.

Аҳмад ғиқ этмай турар, қизга қарашга ботинолмас эди.

— Нусратжонни ҳали «жонажон дўстим эди», дедингиз шекилли, — деб узиб олди Зулфия.

Аҳмаджон унинг сўзини тасдиқлаб, бош силкитди.

— Хўш, унда, наҳотки дўстингизнинг фазилатларидан беҳабар бўлсангиз? Ахир унинг бутун фикр-хаёли одамларга яхшилик қилишда эди-ку! Наинки, шунини ҳам сезмаган бўлсангиз?

Аҳмаджон ўзини қўлга олиб, хасга овоз билан:

— Мен сизга бир кўришда ошиқу беқарор бўлганим йўқ, Зулфияхон! Уша фронтга кетаётганда, сизни вокзалда кўрганимдан буён ишқингизда ёнаман, — деди.

— Ошиқона ашула! Дўстингизнинг юз-хотири-чи?

— Мен Нусрат ҳалок бўлгани учун...

— Йўқ, у ўлмади, қалбимда ҳамиша тирик қолади. Зулфия ортиқ чидай олмай, хўнграб уйга кириб кетди...

...Аҳмаджон япа хўрсинди. Сочларини бармоқлари билан тарай туриб:

— Мен аблаҳ жилла бўлмаса, қизнинг шунча гапидан кейин уни тинч қўймайманми? Отасига одам қўйдириб, алдаб нима қилар эдим? Бунчалик ўзимни ардоқламасам, балки бугун шу ҳолга тушмасмидим? Энди-чи? Қаёққа бораман? Театрдан ҳайдалдим. Арз қиламанми? Йўқ, бундай қилиш мумкин эмас. Масхараомуз ҳаётимни тасдиқлатиб олиш учун арз қиламанми? Хўп, борди-ю, арз этиб, япа бир бор тавба-тазарру қилиб ишга тикландим ҳам дейлик. Юзлаб томошабинлар-чи? Уларга қай кўз билан қарайман? Дўстига хиёнат қилган, маишат йўлида инсоний қиёфасини йўқотаётган Аҳмадни кўринглар, деб ўзимни кўз-кўз этгани саҳнага чиқаманми? Йўқ!

Аҳмаджон Фаёз аканинг сўзларини хотирлади:

— Театр — муқаддас даргоҳ... Саҳна — покиза одамлар, олижаноб қалбли кишилар ўрни. Саҳна — ҳаётимизнинг ёрқин кўзгуси. Унга тариқча доғ тушса, томошабиннинг ғашини келади. Бундай доғлардан саҳнамизни тозалаш, театримизни муқаддас қадамжойга айлаштириш учун сизни муҳокама қиламиз.

— Ҳа, тўғри айтасиз, Фаёз ака, — дея ўрнидан туриб, хонанинг уёғидан-буёғига юра бошлади Аҳмаджон, — жуда тўғри айтасиз! Бутун хатоларим, хиёнатларим учун бир йўла жавоб бериш фурсати етганини ўзим ҳам энди ашлаб турибман. Аммо кимнинг олдида жавоб берай?

Коллективнинг олдидами? Бунга минг карра розимап. Тиз чўкиб жавоб берсам ҳам оз! Лекин эпди кечикди. Куни кеча бунга бўйним ёр бермаган эди. Бугун ёлғиз виждоним олдида жавоб беришим керак! Менинг иродам бу айбномалар юкини кўтара оладими ёки яна... Йўқ, йўқ... яна орқага, мақсадсиз ҳаёт кечиришга қайтиш йўллари аввал мана шу қўллар билан беркитишга қодир бўлишим керак. Мен иродамни, кучимни, мардлигимни синая кўрай. Ана шундан сўнг коллективга бош эгиб бораман. Энди пешонам деворга тегди, шояд яна дўстларим жопимга ора кирса. Аммо аввал гуноҳларимни ювишим, доғларимни кетказишим керак. Ҳа, ҳа, ана шундан кейингина дўстларим ҳақида ўйлашим керак.

Аҳмаджон шошилиб катта хонага чиқди. Китоб жавонини очди. Қоғоз ва қалам олиб, ёзув столига бориб ўтирди.

«Ҳурматли Фаёз ака ва бутун коллективга! Мен беморлик тўшагида ётиб, кўп нарсаларни ўйладим. Ҳаётимнинг барча дамларини бир-бир хотирлаб, унга хаёлан разм солдим. Моғор ҳиди анқияпти. Мени театрдан бўшатишга қарор қилиб, жуда тўғри йўл тутдингизлар. Бу мени кўп нарсаларни ўйлаб кўришга мажбур этди. Шарм-ҳаё қолмаган экан менда. Бу эса ҳамиша ҳар қандай вазиятда мувозанатни тўғри сақлай билишга мезон эканлигига ишончим комил бўляпти. «Ҳаёни ҳаёсиздан ўрган», деган гап бор. Мен ҳам шунга амал қилмоқчиман. Ҳаёни ўзимдан ўрганмоқчи бўлдим. Шаҳарни тарк этдим. Гуноҳларимни юва олиш даражасига етсам, албатта қайтаман. Қаерга бораман? Нима иш қиламан? Шу соатда бу саволларга жавоб беришдан тамомила ожизман. Фақат шуни айта оламан. Мен саҳнага — муқаддас қадам-жойга, покиза, олижаноб одамлар ҳузурига қайтишга муносиб бўлиш учун гуноҳларимни ювишга, виждоним ҳукми чиқарган жазо муддатини ўташга кетяпман. Агар сизларни шундай деб аташимга рўхсат берсангизлар, хайр, азиз дўстларим!

Адсияган Аҳмад».

* * *

Ҳаётда ҳеч нарса турғун бўлиб қолмаганидай, театрда ҳам кўп нарсалар ўзгарди. Истеъдодли ёшлар келди. Аҳмаджон кетган дастлабки йил ҳар ким ҳар хил гап топиб келди. Кимдир уш Каспий нефтчилари орасида кўрғани-

ни айтди. Бировлар: «Орол балиқчилари билан ишлаётган экан», деб гап топиб келди. Аммо ҳеч ким Аҳмаджоннинг қаёққа кетганини аниқ билмади. Шундай қилиб, Аҳмаджонни унутиб ҳам юборишди. Орадан олти йил ўтди...

Баҳор фаслининг ажиб кунларидан бири эди. Наврўзи олам шодиёнаси одамлар оқимини ўзида сиғдиролмаётган Қўрғонқалъа кўчаларини янада серфайз этиб, табиат яшил либос кийгизган дала-қир томон етакламоқда. Бир кишигина одамлар тўдасидан ажралиб, театр афишаси олдида ҳайкалдай қотиб қолди. Унинг кўнғир жингалак сочларига оқ оралаган. Пешонасининг устидан кетган тасмадай оқ соч кумуш рангда товланарди. Ўйчан кўзлари афишадаги катта суратга қадалган. Лаблари беихтиёр шивирлади: «Республика халқ артисти Латофат Аминова концертти». Кеча бўлиб ўтибди. Ўша чирой, ўша жўзиба... Мени кечирармикан? У бир вақтлар ўзи яшаган ҳовли томон қаради. Хотини яккаю ягона ўғлини олиб кетганини ўйлаб, боши эгилди. У узоқ турди. Ҳар замонда суратга кўз қирини ташлар ва яна ерга қараб, сукут сақлар эди. Ниҳоят, иккинчи афишага кўзи тушди.

«Бугун Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий туғилган куннинг етмиш йиллиги муносабати билан «Бой ила хизматчи», Тўрт пардали драма. Жамила — Латофат Аминова, Гофир — Эркин Алиев».

Аҳмаднинг лаблари беихтиёр шивирлади: «Гофир — Эркин Алиев».

У театрда ишлаган ёшларни бир-бир эслади. Йўқ, таъинмади. Демак, янгилардан.

Бирпас туриб, яна афишани ўқиди. Қадоқ кўлларига بازار ташлади. Узоқ ўйлади. Ниҳоят: «Албатта келаман», деди-ю, одамлар оқимига қўшилиб, сайргоҳ томон кетди. Беш-ўн қадам босиб, қайрилиб яна афишага қаради. Хаёлини эълондаги сўзлар чулғаб олган эди...

Кечқурун спектакль бошланишидан анча олдин гелиб, театр кассасидан билет олди. Соатига қаради. Спектакль бошланишига роса қирқ беш минут бор. Эшик олдидаги устунлар орасидан ўтиб, зина олдида туриб қолди. Тўғрида ёни билан турган аёлга кўзи тушиб, юраги жиз этди. Кўзларини катта очиб, ўша ёққа тикилиб қолди.

Латофат... Қирқ кокил қилиб ўрилган ўша тимқора сочлар елкасини тўлдириб турибди. Эғида ҳаворанг баҳори пальто, бошида пуштирапг дуррача, оёғида паст пошна қора амиркон туфли. Аҳмаджоннинг кўзлари қал-

тиради, Латофат гомон икки қадам ташлади. Тўхтади. Йўқ, журъат этолмади. Юраги ҳовлиқди. Ҳаяжонданми, қўрқувданми, аниқ ажрата олмади. Кўзи типиб, бир зумгина ерга қаради. Чилаб туролмади. Яна тикилди. Ўша-ўша Латофат. Сира ўзгармабди. Типикиб, хиёл тўлишибди. У ёнидаги кампирга алланарсаларни кулиб гапираётибди. Орқароқда яна бир аёл турибди. Ёнида тоғача.

Кунни кеча Латофат қишлоққа бориб, онаси билан бувисини «Бой ила хизматчи» спектаклига таклиф этган эди. Бундан хабардор бўлган тоғача ҳам «бораман», деб туриб олди. Моҳина билан кампир бир пима дейишга пийманиб, биргалашиб шаҳарга келишган эди. Тоғача соатиға қараб олгач, «Кампир, кетдикми?» деб олдинга тушиб, пилдираб театр эшиги томон юрди. Унинг кетидан кампир билан Моҳина, орқада Латофат борар эди.

Аҳмаджон ўзини панага олди. Латофат ичкарига кириб кетгандан кейингина, касса олдиға келиб тўхтади. Ҳамон ҳаяжонда. Энди Латофатгина эмас, балки умуман, театрдагиларнинг биронтаси кўриб қолишидан ҳам чўчиди. Залга кирди. Ўрнашиб олгач, кўз қирини ташлаб, Латофат бошлаб кирган аёлларни қидира бошлади. Ўзидан олдинги қаторда ўтиришибди. Латофат онаси, бувиси ҳақида бир-икки гапирган эди. Аҳмаджон уларни тахмин қила олди. Аммо тоғачани танимади. Тоғача нимадандир безовталашиб, ерга қараб ўтирибди. Аёлларнинг ҳар замонда берадиган саволларига ҳам бош қимирлатиш билан жавоб бериб, яна хомун ерга боқарди. Тез-тез пешонасини ишқалар, ўнг қўли билан эса ён чўнтагини ушлаб кўяр эди. Тоғачанинг ёнида ўтирган кампир унга ортиқ эътибор бермай, бошини келини томон буриб олди.

Саҳна томондан соз овозини эшитган Аҳмаджон бир қалқиди-ю, кўзларини ўша ёққа тикди. Монтер балкондаги прожекторларни кўздан кечиргач, пастга қараб ишора қилган эди, рампадаги кўк, қизил, сариқ чироқлар ёнди. Орадан бир-икки минут ўтгач, калта-калта уч марта қўнғироқ чалишиб, залдаги чироқлар ўчирилди. Одамлар говури босилди. Унда-мунда шивирлаган овозларгина эшитилар, ҳамма кўзлар саҳнага қадалган эди. Мана, зангори духоба нарда аста-секин икки ёққа очилиб, томошабин кўзи олдида дангиллама ҳовли памоён бўлди.

Бу Солиҳбойнинг ичкари ҳовлиси. Ҳовлининг саҳнига хилма-хил куллар экилган. Томоша залидан ўнг томонда катта кўча дарвозаси.

Пошшоймга кинна солаётган Раҳима холанинг овозидан сўнг залдагилар тамоман тинчишди. Энди ҳамманинг эътибори саҳнадаги воқеага қаратилган эди. Аҳмаджонгина чуқур хўрсиниб, асабдан қалтираётган қўлларини бир-бирига ишқалар эди. Тоғача «астафирулло», деб бир неча муддат саҳнага қарамай қўйди. Аммо Хонзода билан Мاستон диалоги бошлангани билан унинг диққати беихтиёр яна саҳнага қаратилди. Холматнинг сўзларидап кейин эса, у яна раижигандай «тавба», деди-ю, чақчайган кўзларини саҳнадан узиб, икки қўлини тиззасига урди. Сўнгра ақли чўнлигини пайпаслаб қўйди. Энди тоғача қовоғини солиб олиб, саҳнага қарамасликка қарор қилди. Аммо Латофатнинг овозини эшитиб, бошини кўтарди-ю, ғазабдан аъзойи баданни қалтираб кетди. Асабини жиловлай олмади шекилли, Латофатнинг бувисини тирсаги билан туртиб: «Кампир, кўрсатган кароматингизга хўн қараб, тўйиб олинг, зор-у дунёнингизга асқатса», деди-ю, пешонасини ишқалай бошлади. Кампир ҳам бўш келмади, тоғачага деди:

— У дунёни санга бера қолдим, болам, манга шу дунёнинг ҳаловатлари ҳам етиб ортадиганга ўхшаб турибди.

Сўнгра келинига мурожаат қилиб: «Моҳи, кўз тегмасин, нозандай чиқипти-я!»— деб қўйди.

— Ҳа-я, қаранг, довдирамасдан гапирётганини кўринг. Ўзиям хўн ақли бор-да, бувиси,— деди Моҳина.

— Шошмай турларинг, ақлини жойинга келтириб қўймак ҳали,— деди тоғача қалтироқ овозда.

— Вой, тоғачади, нимага диққат бўляпсиз, қизим нўрлик бир яхши гапиряпти-ю!— деди Моҳина очиқкўнгиллик билан.

— Ҳа, шундоқми, яхши гапиряптими? Тавба қилдик, биз билмабмиз, онаси!— деди киноя билан тоғача.

— Ке, қўй, болам, жинлла бўлмаса, шу ерда тинч ўтир. Бунақа экап, нега келдинг?— кампир ўзини тўхтатолмади.

— Нимага келганимни ўзим биламан, кампир. Аммо лекигин сиз оғзингизга қараб гапиринг.

— Мап нима деяётганимни хўн биламан, ҳали ўйиндан чиқай, сангайм тушунтираман.

— Кўрамиз, ким кимга тушунтиришини.

— Ажаб бўпти кўрсанг, ҳозир тек ўтир!

Тоғача бир нима демоқчи бўлиб яна оғиз жуфтлаган эди, орқасида ўтирган томошабин уни туртиб: «Тинч

ўтиринлар, ўртоқлар», деб шивирлади. Тоғача кампир томонга бир ўқрайиб қаради-ю, нафасини ичига ютди...

Аҳмаджон саҳнада Гофирни кўрганда, тамоман ўзини йўқотаёзди. Ёш актёрнинг маҳорати дастлабки пардадаёқ уни мафтун этди. Гофир билан ўзини хаёлан солиштириб ҳам кўрди. Саҳнадаги Гофирнинг вазминлиги, босиқ овози уни ўйлантириб қўйди. Актёр бу билан Гофирга салобат, куч-қудрат бағишлаган эди. Унга ҳаваси келди. Айниқса, у Жамила билан рўпара келганда, юрагининг аллақаери жазиллаб, ўт ва тақдирлар эди. У антракт вақтларида ҳам ўрнидан қимир-қимир ўтирди. Тўғрироғи, ҳозирги ҳолати уни шунга мажбур этди. Забардаст бир қўл ёлкасидан босиб тургандай, ўрпилан қўзғалолмас, кўз олдида бутун зал жимирлаб, ҳеч нарса кўролмас эди.

Аҳмаджон энтикиб қўйди. Эҳтимол, шу топда у саҳна ортига ўтиб, бирга ишлаган дўстларини кўргиси келгандир. Аммо бунга журъат этолмай ўтирибди. «Уларга қай юз билан кўринсин! Нима десин?», «Мана, келдим», дейдими?

Аҳмаджоннинг боши эгилди. Унг қўл панжалари билан пешанасини босиб қўйди. Чироқ ўчган, нигоҳи саҳнага қадалди. Жамила ёниб монолог айтяпти...

Тоғача Жамила чекаётган азоб-уқубатларга ортиқ чидай олмади шекилли, шивирлаб: «Э, шўрликни эзиб қўйишди-ку!» — деб бутун вужуди билан саҳнага тикилиб қолди. Сўнгги пардадаги ҳолатдан кейин эса тоғача тамоман лол бўлиб қолди. У гоҳ ёнида ўтирган кампирга қараб қўяр, гоҳ Моҳинанинг жиққа ёнига тўлган кўзларини кўриб, энтикиб бош чайқар эди. У содир бўлаётган воқеаларнинг поёнига етолмай гангиб қолди. Жамила унинг диққатини шу қадар ўзига тортдики, саҳнадан кўз узса, унинг сўзларини эшитолмай қолишидан чўчиб, Латофатнинг овози қулоғига чалиниши билан унга тикилиб қолар эди. Тўртинчи пардадаги Жамиланинг: «Қуш эдим, қапотимни қайирдилар, гул эдим, булбулимдан айирдилар...» деган сўзлари билан бошланадиган монологи тоғачанинг юрак-бағрини эзди. У чуқур оҳ тортиб, бош чайқади. Қинидан суғуриб ён чўнтагига солиб қўйган пичоғини ёнидагиларга сездирмай, секин олиб, этиги қўнжидagi қинига солди. Сўнгра ўрнидан туриб: «Мен тап-қарида тураман, кампир», деди-ю, эшикка қараб юрди.

Тоғача кўчага чиққанда, боягина осмон юзини қоп-

лаб, жаладан пишона бериб турган булутлар аста-секин тарқалмоқда эди. У кўкка қараб жим қолди. Наҳотки сепъат унинг қалбини шу қадар остип-устип қилган бўлса! Йўқ, тоғача бунчалигини билмайди. Аммо Жамиланинг машаққатли ҳаёти унинг Латофат ҳақидаги ўйларини парчалаб ташлади. Латофатга нисбатан кўнглида сақлаб юрган кек билан Жамилага озор берадигандай бўлиб, хижолат чекиб, ерга қаради. Қулоғи остида Жамиланинг илтижо қилиб айтган сўзлари жаранглаб, Солиҳбойга нисбатан ичидан тўлқинланиб келган пафратини яширолмай, «Аблаҳ!» — деб ўнг кўлини силтаб ташлади. Сўнгра ичида: «Мен бўлсам, гуноҳсиз бир қиздап шубҳаланиб, пичоқ кўтариб келибман-а», деди-ю, орқасидан чиқиб чақираётган Моҳинанинг ҳам овозини эшитмай, чорбоққа кириб кетди.

Театрдан чиққан одамлар оқими аста-секин тарқалиб бўлгач, спектаклда банд бўлган актёрлар чиқишди. Латофат Моҳина билан бувиси олдига келиши билан:

— Бўйларингдан ўргилиб кетай, қизгинам,— дея аввал уни онаси бағрига босиб ўпди. Сўнгра бувиси кўз ёшларини тиёлмай миннатдорчилик билдирди.

Латофат унга:

— Вой-вой, бу нимася, хурсанд бўлиш ўрнига йиғлайсизми, бувижон?— деган эди, кампир:

— Айланиб кетай, қизгинам, кампирлар ўлгурда тил қайда, хурсанд бўлди, шунақа кўзидан дувиллаб ёш келаверади.

Латофат кулиб, бувисини бағрига босиб ўпди. Сўнгра:

— Қани, юра қолниглар, чорбоққа кириб бирпас айланайлик, кейин уйга кетармиз,— дея чорбоққа бошлади.

Бояги булутлардан асар ҳам қолмаган, осмон тўла юлдуз чарақламоқда. Улар ерга боқиб таъзим қилаётгандай милтиллаб ёғду сочар, аммо тўлин ой буни шисанд этмай, булут борлиққа нур таратар эди.

Латофат эндигина барг ёзган дарахтлар остидан юриб, чап томондаги йўлкага бурилди-ю, таққа тўхтади. Онасининг қўлтиғидан ушлаган эди, Моҳина ҳайрон бўлди:

— Нима қилди, нега қалтираяпсан?

— Ҳеч нарса.

Латофат шундай деди-ю, кўзлари ўзини дарахт панасига олган кишига қадалди. Лаблари беихтиёр пичирлади: «Наҳотки ўша бўлса!»

Латофат асабийлашди. Юзини буриб, кўзларини юмди.

Моҳина хола билан бувиси таажжублашиб, Латофат томон бир қадам ташлаган эдилар, Аҳмаджон уларнинг ёнгинасидан соядай ўтиб кетди.

Латофат Аҳмад кетган томонга нафрат билан қаради. У қоронғиликка шўнғиб кетар эди.

Латофат онаси билан бувисига йўл бериб, театр томон буриқганда, қулоғига мунгли музика садоси чалингандай бўлди. Ўша томонга қаради. Баҳор шабадасида тебраниб, шитирлаётган япроқларгина тун сукунатиши бузиб турар эди...

ТОҒ ҒУЗАЛИ

БИРИНЧИ БОБ

Саратоннинг сўнгги кунлари ўтаётганига қарамай, қуёш тафтига чидаб бўлмайди. Автобус елдек учиб боряпти. Қани эди лоақал бир нафас шабада эса қолса. Йўловчилар иссиқдан бўғриққан бўйинлари, чаккаларидан тинмай қуйилаётган тер томчиларини бот-бот дастрўмоллари билан эртиб, бир-бирларига «бу нимаси-а», деган каби шикоят-муз бош чайқашарди.

Бунақа диққинафас дамларда гашириш уёқда турсин, бир сўз эшитиш ҳам малол.

Автобуснинг сўнгги қаторида ўтирган Йигиталига биров кимсан, демайди. Деразадан ғир-ғир шабада эсиб турган пайтлар бўлганда, аскар либосида қайтаётган йигитни: «Қаердансан? Қаёққа боряпсан? Қимми ўғлисан?» — деб тинимсиз саволларга кўмиб ташлашарди... Аммо ҳозир ҳамма жим: ҳамма нарсага бардошли қариялар энгакларини кўкракларига тираб, мудрашяпти, биров қўлидаги ғижимлашиб кетган газета билан ўзини елпияпти, кимдир қуриб қолган оғзини каппа-каппа очиб, ҳаво ютапти... Иссиқ. Кўзга кўринмас ҳовур нафасни бўғиб қўйгудек, ҳаммаси бирдай лоҳаслантиряпти.

Йигитали гимнастёркасининг ёқасини сўнгги тугмачасидан ҳам бўшатиб, бошини дераза томон бурди. Автобусдагиларнинг сокинлиги айни кўпгилидагидек. Бир чеккада ўтириб олиб, истаганча хаёл суриши, хотирасига эрк бериши мумкин...

Табиийки, ўзи туғилиб-ўсган жойларини апчадан буён кўрмаган аскар йигит биринчи навбатда ёшлигини қўмсайди.

Чирчиқ соҳиллари бўйлаб чопқиллаб юрипти. Отаси оч жигарранг харсангга ўтириб олиб, тошқин сувдан нигоҳини узмайди. У ўғлига чандоп бор Чирчиқнинг шиддат билан оқаётган сувидаги беҳисоб қудрат зое кетаётганини айтиб, бош чайқарди: «Жилла бўлмаса, кичикроқ иликтр станса қурса ҳам тоғлар ўрамидаги зим-зиё қишлоқларга нур келармиди?» — дея афсусланарди.

Йигитали отасининг пишжигга тиқилганча, типим билмай катта қудрат билан илгарилаётган сувга хомуш тикилиб қоларди.

Ота ҳамон тезоқар саёз дарёдан кўз узмай, ўғлининг хурпайган сарғиш сочларини силайди. Ғир-ғир эсаётган шабада тезобнинг майда заррачаларини яхтаги ёқасидан бўртиб турган жундор кўкрагига уфурлади.

Улар шу алпозда баъзан шом чўкиб одам одамни танимайдиган пайтгача, ундан кейин ҳам анчагача жим ўтиришарди. Баланд-паст тоғ тизмалари аста-секин туннинг ёғдусиз бағрига кириб ғойиб бўлгач, олдидида яхлит улкан қора девор қад кўтаргандек, ҳамма нарса қуюқ зулматга айланарди. Йигитали бу ғалати афсонавий мавжудотдан чўчиса-да, сир бой бермай, отасининг қўлтиғи остига яқинроқ сурилиб, нафас чиқармаётгандек қимир этмасди.

Отаси бу ерларни чиндап ҳам жон-дилидан севарди. Онаси печа бор ўзи туғилган Бўстонлиққа кўчишга қистовга олганларини ўз қулоғи билан эшитган Йигитали кайфияти чоғ пайтларда у катта сув бўйидаги боғларни эсларди, қирмизи олма-ю, ҳар бири кичикроқ ҳандалакдек лўппи шафтолилар, қандак ўригу писта-бодомларни таърифини қиларди, сўлим оромгоҳларни хотирларди.

Отанинг майда ажип қоплаган жигарранг юзига табасум югуриб, аёлнинг сўзларини бардош билан эпитарди-ю, аммо унга сира ён бермасди.

— Йўқ, Чирчиқда гап кўп. Ҳали кўрасан бу ерларда қандай оромижон жойлар қад кўтарганини, ҳа, ҳа, гапларини қулоқларингга қуйиб ол, яқин-орада бунга ўзинг шоҳид бўласан! Жаннат қайдасан, Чирчиқ, дейдиган дамлар келади.— У қўй кўзларини юмиб оларди: — Ҳа, мени бир айтди дерсан. Шундай жойдан кўчаман дейшинг нимаси?— Гапни чўрт кесарди у. Сўнг юмилган кўзларини очмай, бошини сарак-сарак қилиб, қўшиб қўярди: — Э-э, нимасини айтай сенга, қани эди шу кунларга омон-эсон етсак. Ўз кўзим билан кўрсам, сира армоним қолмасди.

Йўқ, ота армони пчида кетди. Уни шу ерда дафн этишди.

Ота ўлимидап сўнг Йигитали онаси билан Бўстонлиққа кўчиб кетишди...

Йигитали ота қабрини зиёрат қилишга қарор этди. Албатта, у болалиги ўтган қишлоғига ҳам кириб ўтади. Нима япгиликлар бўлаётган экан? Қизиқ-да, ҳар ҳолда.

Зора бирга кўча чапгитган болалардан битта-яримтасини кўриб қолса...

Машина шиддат билан ўнгга бурилиб, майдончада тўхтади. Ингитали ундан аскарчасига чаққонлик билан сакраб тушиди-да, тоғ этагидаги уйлар томоп юрди. Уни ҳеч ким кутмапти. Буни яхши билади. Аммо юрагида қапдайдирилиқ бир туйғу пайдо бўлиб, уни безовталантира бошлади. Севган ёри тайинлаган вақтдан кечикиб қоладиган омиқдек, ҳаяжон ичиде тез одимлаб кетди.

Қишлоқ вайрон қилишти. Аммо уйлари ҳали бус-бутун. Аммо унинг ёнгинасида бульдозер тарилларди. Кимдир кайғичоғлик билан қичқирди.

— Ҳа, солдат, ҳашарга келдингми? Келавер, ҳамма-мизга иш топилади, афсусланмайсан.

Ингиталининг отасишиқдек буғдойранг юзига табас-сум, боши билан тасдиқ шорасини берди.

Бир-икки қадам орқага тисланиб, қишлоққа яна бир назар ташлади. У эндигина гишт ва пахса уюмлари орасида тўзоп ичиде сўлгин барглари оқариб турган дарахтларга кўзи тушиб, юраги гурсиллаб уриб кетди. Кимдир бу ерларни атайин вайрон қилаётгандек ичига гулгула тушди. Бўм-бўш қишлоқни кўриб, уни ваҳм босди. Қандай қабоҳат! Ўйпоқлаб оққан ариқчалар, соя-салқин сўлим гўшалар қайда қолди? Наҳотки инсон зоти шунчалар бераҳм, бешафқат бўлса?! У шулар ҳақида ўйларкан, ичидан тўлқинланиб чиққан ғазаб бўғзига тикилди назарида. Бояғина хушмуомалалик билан унга сўз қотган бульдозерчига қаттиқ тегиб қўйишдан чўчиди. Бу ердан тезроқ кетни керак. Машиналар ҳайқиригидан, вайропадан кескин бурилди-ю, узоқдан қафтда тургандек чайқалаётган яшил тепалик томоп юрди.

У ота қабри атрофини хас-чўплардан тозалади. Кимдир қабр ёшида қолдириб кетган челақда сув олиб келиб, атрофга шакароб қилиб сепди. Қоронғи чўккунча шу ерда қолди. Муздек тоғ шабадаси ором бераётган каби сочларини сийлаб-сийпалайди. Ҳамон тугмалари солилмаган ёқасидан кириб, кўкрагини қитиқлайди. Атроф сокин. Чуғурчиқларнинг тинимсиз чириқлаши-ю, қишлоқни бузаётган бульдозерларнинг тариллаши бир зайлда тиним билмасди. Рўпарасида мовий осмон остида ҳайбатли тоғлар. Оқ сарупога ўралган виқорли чўққилар булутлар билан бўй талашапти. Курашда голиб келган алпларни эслатади: бошида оқ қалпоқ, белида белбоғдек тоғ бодомлари-ю, яшил буталар шабадада мавжланиб, майин тебранмоқда.

Йнгит қалби табиатнинг бу сўлим манзарасидан таскип топти, майсазор устига чўзилиб, қўллариши боши остига қўйди. Мусаффо осмонга тикилди. Ўша мовий кўк гумбази. Ўша-ўша минг йиллик тоғлар, қорли чўққилар. Унинг пойида ўйпоқлаб, тошдан-тошга сакраб, кумуни зарралари соҳилларини ювиб оқаётган дарё, шовқини тоғ-тошларда акс садо бераётган Чирчиқ.

Булар ёшлигини эслатади, замонлар ўтади, аммо табиат яратган бу салобатли тоғ-тошлар ўзанида чашманикидек тиниқ сув оқаётган дарё қалбига ўчмас муҳр босди.

Аммо бир вақтлар оёқ яланг чошиб, чапгини кўкка тўзғитган боғ кўчалар қани? Ойисининг ҳайҳайлашига қарамай яримта патирни кўчаларидан ҳаммаша жилдираб оқадиган сувда оқизоқ қилиб еган онлари наҳотки энди бир умрга қайтмаса?! Ҳаёт шунчалик тез ўзгарадими? Ахир бундан атиги уч-тўрт йил илгари тоғ кўчса бутун қишлоқ аҳли қий-чув солиб, бошпана излаб, ўша ерда жон сақлаб қолганлари, тоғларнинг даҳшат билан гумбурлашига жўр бўлган болалар қаторида у ҳам зир югурганлари ҳали хотирасидан кўтарилгани йўқ-ку! Қани ўша дамлар, ўша қадрдон одамлар? Наҳотки бутун бошли қишлоқ кўчириб юборилган бўлса?!

Ҳозир қишлоқда у илгари сира кўрмаган ёш-яланглар енг шимариб ишлаяпти. Тўғрироғи, боболар не умид билан қурган иморатларга бульдозер солишяпти. Улар Чирчиқни ҳам жиловлашмоқчи. Чорвоқсойда денгиз барпо этишмоқчи, электростанция қуришмоқчи...

Ўйланиб қолди: отаси ҳам шуни истаманганмиди? Шунини армон қилиб кутган эди-ку! Нега у бу ердан кетпши керак?

Ҳа, у бу ердан кетади. Дарёлар муқаддас. Тоғлар мўътабар. Булар мўътабар. Булар — табиат эҳсои. Этагидаги яшил боғлар унинг ипсонга инъоми. Нега буларни ўз қўлимиз билан вайрон қилишимиз керак?

У шошилиб ўрнидан турди. Армия сафида хизмат қилиб юрганнда бу сўзлар бот-бот қайтариларди. Айниқса ўқув жанглари олдида. Ҳамма бирдай огоҳлантириларди. Хўш, бугун нега ҳеч қандай заруратсиз бутун бошли қишлоқни йўқ қилишди? Худди шунинг учун бу ердан кетади. Гўё бу ўлка сира ер юзида бўлмаган. Уни бир умрга ушутади. Яна қўллариши боягидек боши остига қўйиб чўзилди.

Ота-чи? Ота васияти, орзу-умидлари, ўйлари пароканда бўла бошлади. Бунинг устига халқ инга бел боғлаб чи-

қипти. Бир парса билишар! «Бош ол» деса оладиган замон эмас-ку! Бунинг устига ота армош...

Хаёл яна ёшлик йиллари сари бошлади. Келажаги ҳақида кўп ўйлади. Айниқса ўнинчини битираётган йили. Аммо ўқишдан олдин бирон жойга кириб ишлайди. Сўнг албатта институтга киради. Қарори шунда қўним тоғач, шофёрлик курсига кирди. Уни битирди-ю, қурилишга ишга кирди. Лекин йил ўтмай, армия ёшига етди. Тенг-қурлари билан хизматга кетди. Бугун ўзи билан ўқиган аксари ўртоқлари институтларни тугатиш арафасида турптилар. Ўқишга кирсамикин?

У ўрнидан турди-ю, ота билан хаёлан хайрлашгандек қаборга бош эгди. Сўнг пастга тушиб, катта кўчага бурилди.

Фикрлар тўлқини ҳамон тинчлик бермайди. Хаёл билан бўлиб, бир тўда ёш-яланг чуғурлашиб турган тўда олдига келиб қолганини ҳам пайқамади.

Бақриқ-чақриқни эшитиб, кўзини ердан узди-ю, рўпарасида хушқомат зебо қизни кўрди.

Қиз ён дафтарига бир нималарни ёзаётган эди. Ажабо, кўзига оловдек кўринаяётган бу қизни қаерда кўрган? Катта-катта чиройли кўзлари, қизариб турган рухсорлари ловуллаб ёнаётган каби...

Узоқ тикилиб қолганидан бўлса керак, қиз нимадан-дир безовталангандек бошини кўтарди:

— Сизни ҳам ёзайми?

Бу ёқимли овоз Йигиталини ўзига келтирди. Нима жавоб қилишини билмай, ўйланиб қолди. Бояги: «Қаерда кўрганман?»— деган саволга жавоб тополмай турганида, берилган иккинчи савол уни бир оз ҳайратга солган эди. У фикрнинг бир ерга тўплагунча, шовқин-суропли ёшлар тарқаб қолишди. Улар ёлғиз қолишди. Қиз қўлидаги қалам учини бир текис оппоқ тишларига тегизганча йигитдан кўз узмай жавоб кутарди.

— Майли, ёза қолинг...— у ҳаяжонланиб хўрсинди.

— Юринг бўлмаса, конторага чиқайлик.

Ҳаяжонни янада ошиб, юраги ҳаприқди. Аммо ўзини қўлга олиб, қизнинг орқасидан эргашди. Йўлда бирон парса дейиш ниятида унга эргашди-ю, аммо қани эди тилига бирон гап келса. Конторада қиз уни стулга ўтқазиб, катта дафтари очди, хиёл жилмайиб, қараб қолди.

— Фамилиянгиз нима?

Қўшиқдай ёқимли бу овозни эшитган. Мумкин эмас бу чиройли овозни унутиш. Лекин қачон, қаерда эшитган?

Қуёш қорайтирган узун-узун бармоқлари билан пешона-
пасини қашлаб ўйлади. Эслай олмади.

— Фамилиянгишни айтмадингиз-ку?— Қиз қайта сў-
ради.

Йигитали сесканиб, фамилиясини айтди.

— Ешингиз?

— Йигирма тўртга қадам қўйдим.

Қиз латофат билан кўз қирини йигитга ташлади. Қиз-
нинг бутун латофати шу тонда кўзига йиғилгандай жози-
ба боягидек ёнар, ингичка қора қошларининг хиёл чими-
рилгани ҳам шу боқинга мослашган каби ярашиб турар-
ди. Бир лаҳзалик ҳаяжонли жилмайишдан сўнг қиз кўзи-
ни узди, ерга қаради.

Бегона бир йигитнинг уни кўриб, шупчалик ҳаяжон-
лашаётгани қизни ўйлантириб қўйган эди. Йигитдаги ва-
зият қизга кўчгандай, у ҳам хотирлай бошлади. Йўқ,
эслай олмади. У йигитга яна бир қаради-ю, рухсорлари
қизариб ловуллаб кетди.

Қизда содир бўлган бу ўзгаришни пайқади, уялмасин,
деб дераза олдига борди. Мумкин қадар осойишта овозда
сўради:

— Мени қайси рўйхатга ёзддингиз?

Қиз юракни сиққудай бу оғир вазиятдан қутулишга
қулай фурсат келганидан қувониб, бир жилмайди-ю, сўнг-
ра ўша мафтун этувчи билан жавоб берди:

— Хайрият, жилла бўлмаса нимага ёзаётганимни сў-
радингиз. Бу ишга янги келганларнинг рўйхати.

— Сиз ҳам шу ерда ишлайсизми?— сўради Йигитали.

— Албатта, ишламасам рўйхатга олиб юрармидим.—
Қиз эшик томон юра бошлади. Йигит унга эргашди.

— Кечирасиз, исмингиз нима?

— Исмин Дилнавоз, ҳозирча конторада ишляпман.
Эртага шу ерга келинг. Хужжатларингизни кадрлар бў-
лимига топширасиз, хайр, мен кетдим.

У бу сўзларни нотаниш йигит билан узоқ туриб қо-
лишга уялгандан ноилож айтди-ю, коридорга чиққач, ўй-
ланиб қолди. Орқасига қайрилиб, эшик қабзасини тортди.
Қия очилган эшикдан бошини суқди:

— Эсим қурсин, қаерда тунайсиз, сўрамапманам, жо-
йингиз борми?

Йигитали бош чайқади.

Қиз бирпас иккиланиб қолди. Эшикни ёпмоқчи ҳам
бўлди-ю, яна «шўрлик қаёққа ҳам боради», деб ичкарига
кирди.

— Бўлмаса бизникига юра қолинг,— деди.

Йигитали бошда қулоқларига ишонгиси келмади. Қиз боланинг тўсатдан уйига таклиф қилиши уни ўйлаптириб қўйди. Йўқ, сира ҳазм қилолмади. Ҳуда эриш туюлди бу унга. Очиққўнгилик билан қилинган таклиф йигитни айтгани беҳуда мулоҳазаларга олиб борди. Нима деб жавоб беришини билмай турган эди, қиз энди қатъийроқ қистай бошлади:

— Юраверинг, тортинманг. Чорбоғимизнинг бир бурчагида ойим азда-базда кичик бир уйча қурдирдилар. «Вой, уни нима қиласиз?» — десам, қўйвур, болам, вақт-бевақт битта-яримта эркак меҳмон келса, асқотади, янги ишчилар келяпти, деб ўзинг айтдинг-у!» — деганларида кулувдим. Қарапг, айтганлари келди. Ажойиб ойим бор, борсангиз кўрасиз.

Йигитали Дилнавозга қаради. Унинг тимқора бир ўрим сочи кўкрагига тушиб турибди. Юзидаги қулдиргич узоқдан ҳам шуңдоққина билиниб турипти. Пешонасининг ўртасида ҳинд қизларидек қора холи бўлиб, бу унга ўзига хос бир салобат бахш этаётгандай эди. Гапириб бўлганидан кейин қошларини чимириб, лабини қимтиганича бошини хил ўнг томонга буриб туриши ҳар қандай кишини ҳам ўзига ром этар эди.

Йигитали тамоман лол бўлди. Гапиргудек бўлса, Дилнавоз кетиб қоладигандек шоша-пиша розилик берди.

— Раҳмат, шетдик бўлмаса.

Кўча нимқоронги. Ҳали чироқлар ёқилмаган. Бульдозернинг зўр куч билан ҳайқираётгани меҳнат давом этаётганидан хабар берар эди. Дилнавоз дарёнинг нарёғидаги қишлоқда тураркан. Йигит билан қиз олдинма-кейин тасмадай асфальт йўлдан индамай пастга тушиб, чап томонга қайрилишди. Дарё бўйидаги қатор шинам уйлар яқиндагина қурилган. Юқорида эски қишлоқ уйлари кўзга ташланади. Йигитали дастлабки мулошишдаёқ йўқотган нарсасини топиб олган боладай, антика-антика Дилнавозга мурожаат қилди:

— Шошманг, сиз Оромижон эмасмисиз?

Дилнавоз тўхтаб, қулоқларига ишонмагандай, Йигиталига бошдан-оёқ яна бир разм солди, сўнгра саволга савол билан жавоб қилди:

— Ўзингиз қаерликсиз?

— Чорвоқликман. Сизни энди танидим, ҳа, ҳа. Эсингиздами?..

Дилнавоз эни икки қулочча келадиган ариққа юзлапти. У қошларини чимириб, лабини қимтиганича бошини

хил ўнг томонга бурди. Ҳаяжонини босиб олгач, Йигит-алига қаради.

— Ўша сизмисиз?

Ҳаёлида бундан бир неча йил олдин бўлиб ўтган воқеа жонланди. Уялиқираб ерга қаради...— Тасодифми ё?.. Қиз: «Атайин келдингизми?»— демоқчи эди шекилли, ишдамади.

...Пешини маҳали эди. Йигитали Хўжакентдан келаётган эди. Муюлишдан қайрилини билан кўзи қийиқча билан боғланган бир қиз юргангича келди-ю, уни маҳкам қучоқлаб олди: «Топдим, топдим, буёққа келинлар, қизлар, тез чошилар, топдим-ку!..»

Йигиталининг ҳам шўхлиги тутди. Уёғи нима бўлишини кутиб, овоз чиқармай тураверди. Ҳаши-наш дегунча тўрт томондан югуриб чиққан қизлар қаҳ-қаҳ отиб кулишди.

— Вой, ўлмасам, нима қиляпсан, Дилшавоз, қўйвор, қўйвор, даяпман сенга!

— Қўйвориб бўпман, ушлагадан кейин, нега энди қўйиб юборар эканман.

Йигитали кулиб юборди:

— Қўйвора қолинг.

Дилшавоз кўзидаги қийиқчани пешонасига кўтарди-ю, «вой ўлай», дея қишлоқ томон чопқиллаб кетди.

Йигитали ҳали ўзига келмай, қизлар ҳам бирин-кетин тарқалишди.

Охирида судралаб қолган бир қизни тўхтатиб, сўради:

— Ҳалиги қиз қаерда туради? Исми нима?

— Юкориқишлоқлик. Сарви холанинг қизи Дилшавоз, Оромжон ҳам дейишади.

Қиз шундай деди-ю, ўзи ҳам чопқиллаб қишлоқ томон кетди.

ИККИНЧИ БОБ

Она она-да! Қизининг бугун ҳам кечикаётганига хавотирланиб, соатдан кўзини узолмай қолди. Аммо кейинчалик унинг «кеч келамади», деганини хотирлаб, тинчиди.

«Ишиям бор бўлсин. Ҳар куни аҳвол шу». Бир оз ранжиди, аммо «янгилар келган ишчиларни рўйхатга олапман», деганини эслаб қўлидаги чойни бамайлихотир ичиб, ўрнидан турди.

Қизига келган хатни унинг хонасига олиб кириб, стол устига қўйди. Сўнг радиодан берилаётган концертни тинглашга ўтирди...

Ҳазин куй унга ҳар гал ўтмиш ҳақидаги нохуниликларни эслатарди. Ота-онаси танг аҳволда яшаган. Айтишларича, отаси Чорибой Тўқсонбой деганнинг чўпони бўлган. Кечасию кундузи тоғда. Бирровгина уйга келгандаям, қизини сўрарди. Ўшанда она шўрлик унинг ҳадеб қизини суриштиришининг тагида гап борлигини пайқамас эди.

Қизи бўйи чўзилиб, кўзга яқип бўлиб қолган. Бойнинг диққатини тортиши турган гап, албатта. Қишлоқнинг қайси олди қизи кўзига яхши кўринса калхатдай чап солиб олади-қўяди.

Сарвининг отаси эрта ўлди. Қирқ бешга ҳам тўлмаган эди ҳали. Қизи ўп ёшда. Бой қизни ўз ҳомийлигига олишга шошилди. Аммо қишлоқда норозилик пайдо бўлди. Тўқсонбой бундан чўчиди, негаки нотинч кунлар бошланган эди. Ҳатто рус подшосининг ҳам тақдири қил устида эди. Йўқ, Тўқсонбой одамларни жигига тегмайди ҳозир. Қўрқади. Шу ваздан қизни қўйиб юбормади-ю, аммо бой қўшниси Ўтамбойга сотди.

Отасининг қарзи учун, деган гап тарқатди. Қандай қарз, қачон олган? Буни ким ҳам исбот қила оларди?!

Шундай қилиб, Сарви ўп тўртигача Ўтамбой остонасини супурди. Ниҳоят, бойнинг Тоймас деган қароли билан тил бириктириб, Тошкентга қочиб кетди. Йил ўтмай «оқпошшо ағдарилди», деган овоза эшитилди, улар яна Юқориқишлоққа қайтишди. Колхоз тузилганда эр-хотин бирипчилар қатори киришди. Тоймас Улуғ Ватап урушининг сўнгги йилида шиддатли жанглардан бирида қаҳрамонларча ҳалок бўлганда Дилнавоз ҳали ёшига етмаган эди.

Она қизини ўқитди. Фарзанд тарбияси учун ниманки зарур бўлса, ўришлатиб бажарди. У: «Одамларга меҳрибон бўл, эл буюрган ишга енг шимар», деб шому саҳар қизига насихат қиларди. Бир ёқдан мактаб таълими, иккинчи ёқдан она тарбияси Дилнавозни чиндан ҳам одобли қиз қилиб вояга етказди. Юқориқишлоқликлар Дилнавозни ўтқазгани жой тополмайдиган бўлиб қолишди. Айниқса, девор-дармиён қўшниси Салимжон Дилнавоз бир соат кўринмаса, «Жон қизим қани?» — деб турарди. Аслида Оромжон деган исми ҳам Дилнавозга шу киши қўйган.

Салимжоннинг хотини қаттиқ бетоб бўлиб қолганда, қишлоқ врачлари дастлаб уни ўз уйида боқдилар. Бўлмади. Қишлоқ касалхонасида ҳам беморнинг дардига шифо тополмадилар. Шаҳардан врач чақирдилар. У: «Операция зарур бўлиб қолипти», деди. Бемор шаҳардаги касалхонага ётқизилди.

Узоқ қариндошдан яқин қўшни купингга арайди, деганларидай, ўша кунлари Салимжон қаёққа борарди, қўшнисниқига чопди, Сарви хола эшигини тақиллатди.

— Ким?

— Мен, Сарви хола, айбга буюрмайсиз, кечроқ безовта қилдим.

— Вой, бўйингиздан онангиз ўргилсин, сира кўнглингизга олманг бунақа гапларни, бемалол. Бошингизга ташвини тушганда кунингизга ярамасак, қўшничилик оқиба-ти қаёқда қолади. Қани, ичкарига кирип, ўғлим!

— Раҳмат, хола, невараларингиз ёлғиз эди.

— Гулнорхон дурустмилар?

— Боя касалхонага ётқизиб чиқдим, анча қоладиганга ўхшайди. Буёқда болалар...

Салимжон кўнглидаги гапни айтишга нйманиб, тарадудланиб қолган эди, Сарви хола уни юпатди:

— Болалардан сира ташвишланманг, ўғлим, ахир ташлаб қўймасмиз. Пенингача мен, мактабидан келиб, жиянингиз Дилнавоз қарайди, кап-катта қиз бўлиб қолди, қозон-товогингизни ҳам қилаверади, айланай, бемалол ишингизга бораверинг.

Салимжон бу олижаноб аёлга қай тарзда мипнатдорчилик билдиришни билмас, унинг оналик меҳри жўш уриб турган бағрига бош қўйиб ўкириб-ўкириб йитлаб, қалбидаги ҳаяжонини севинч ёшлари билан ифодаланишга ҳам тайёр эди.

— Раҳмат, холажон, минг раҳмат сизларга, бошим кўкка етди, яхши кунларингизда қайтарай.

— Бемалол, ўғлим, сира ташвишланманг.

Эртаси кун Сарви хола топг ёришини билан туриб, уйини саранжомлади. Дамлаган чойини дастурхонга қўйиб, қизини уйготди. Узи Салимжонларниқига чиқиб кетди. Тушдан кейин эса Дилнавоз беш болага бош бўлди: уларга қозон қайнатди, уст-бошига қаради. Ҳар гал Салимжон ишдан қайтиши билан: «Оромижон қизим, қаердасан?»— деб Дилнавозни оталик меҳри билан суяр, такрор-такрор мипнатдорчилик билдирарди.

Тўққиз ой деганда Гулнорхон касалхонадан қайтиб, болаларига бош бўлди. Шу-шу Салимжонлар онласи билан Сарви холалар қариндош-уруғдан зиёда бўлиб қолишди.

Меҳнаткан одам одамохун бўлади. Сарви холанинг ҳам суяги меҳнатда қотди. Мол-дунёга ҳирс қўймади. Одамларга қўлидан келадиган яхшилигини аямади, меҳнатиини дариг тутмади. Бора-ёбора у қишлоқнинг масла-

ҳатгўй, оқила аёли бўлиб қолди. Олтмиш икки-олтмиш уч ёшлар чамасидаги бу аёлнинг юзидан нур ёғилади. Унда ҳозир ҳам ёшлигидаги чирой нишонлари сақланган эди. Бунинг устига, қувватдан ҳам қолгани йўқ.

Чорвоқ қурилиши бошланган дастлабки йил Сарви хола «менинг қўлим ҳам тегсин», деб шаҳардан одам келгунча бир йилча ошназлик қилиб турди. Куни кеча: «Янги ишчиларни рўйхатга олаётган бўлсанг, мени ҳам ёз, уйда тегирмоқ тоши бўлиб ўтиравекин жонимга тегди», деганда, қизининг: «Албатта ёзаман. Чорвоқ денгизи битсин. Унинг атрофидаги боғ-роғлар ҳосилга кирсин. Сизни ўшанда бош агроном қилиб тайинлаймиз, қани, аришани ёзинг», деганини эслаб, кулиб қўйди. Денгиз... Боғ-роғлар. Ёшларимиз бор бўлсин. Қанчалар ғайратли, ўқтам. Булар хаёл ҳам эмас. Ҳақиқат. Жон-дили билан ишлаб чўлини гулистон қилаётганига қараганда, бу ниятлари ҳам рўёбга чиқади...

Сарви хола қизининг жарангли овозидан чўчиб тушди.

— Ойижон, қаердасиз, сизга меҳмон олиб келдим.

— Вой, ишинг ҳам бор бўлсин, қизим, хавотирдан ўлаёздим, намунча кеч қолмасанг?

У меҳмонни кўриб, шошилиб қолди. Уйга таклиф этди:

— Қани, болам, кираверинг. Эсон-омонмисиз? Ишларингиз дурустми? Уйга ўтинг, уйга.

Йигитали тортиниб уйга кирди. Хоптахта ёнида ёзиглек кўрпачага ўтirdи.

Бошини кўтаргунча Дилшавоз кўздан ғойиб бўлди. Зум ўтмай хатни кўтариб кирди.

— Хат кепти-ку, ойижон! Ахир кепти-да!

— Ҳа, қаердан экан, қизим?— сўради Сарви хола меҳмонга дастурхон ёзар экан.

— Институтдан, ойижон, мана, эшитинг:

«Сиртқи бўлимга ўқинга кирувчиларнинг ҳужжатлари яшварь ойда расмийлаштирилади. Институтга кирмоқчи бўлсангиз, марҳамат, кутамиз».

— Ирригация институтига кираман. Инженер-прригатор бўламан...

Меҳмон кутишнинг барча расм-русмлари жойига қўйилгач, гапир-гунгур суҳбат бошланди.

Кексалар ёшларни кўрганда, албатта, уларнинг ота-оналарини суриштирадилар. Таиниш-билини чиқсалар, қувона-қувона ўтган-кетгандан сўзлаб, суҳбатга файз киритиб ўтирадилар. Сарви хола қўлидаги чойдан бир ҳўплаб сўради:

- Чорвоқликман, дейсизми, ўғлим?
- Ҳа, шу ерликман.
- Кўзимга иссиқ кўриняпсиз, кимнинг ўғлисиз?
- Олим отанинг.

Сарви хола яқин қариндошини учратгандай, суюниб чап қўлини тиззасига бир урди.

— Боятдан бери тикиламан, кимгадир ўхшатаман, Олим отанинг ўғлиман дегм?

Йигитали бир Дилнавозга, бир Сарви холага қараб ҳайрон бўлиб қолди.

— Сен келиб гапирган эдинг-ку, қизим, вей, эсингдан чиқдимми?

Дилнавоз: «Бўлди, бўлди, эсладим», дея кула-кула гапира бошлади.

— Ҳали қурилиш бошланмаган эди, — тушутирди Дилнавоз, — машшалар кетма-кет гизиллаб келиб турибди. Бири гинт, бири цемент, яна бири шағал, қум тўкиб кетяпти. Шу вақт оқ шляпа кийган бир йўловчи бизга яқинлашиб, бу ерда қанақа қурилиш бўлаётганини суриштираётганида, оппоқ соқолли нуроний чол келиб, ҳаляги йўловчига гапира бошлади.

— Менинг отим Олим. Таги чорвоқликман. Катта пият билан келибсизлар, раҳмат, ўғлим. Энди шу қурилишнингга мениям ёз, аъзо қилиб ол, нима иш буюрсанг қилавераман, машина юргизишни ўргатсанг ҳам жон дейман. Ишқилиб, мени қайтарма, ол, ўғлим, деб қолдилар.

— Ахир, ота...

Ота йўловчига сўз бермай:

— Нима, «ота, қариндиз, оёқ-қўлларингизни узатиб ўтиринг», демоқчимсан? Йўқ, унақа дема, мапа бу қўлимдаги кетмон билан тоғни уриб толқон қиламан, хўп деявер, ўғлим.

— Йўқ, мен...

— Нима, мен ишлашдан маҳрумманми? — яна кўнмадилар ота.

Ишчилар кулишди.

— Ишлайман, деган одамни мазах қиласанларми? — Йўловчи жаҳл билан ишчиларга қаради.

Чолнинг қайсарлиги ҳаммани ҳайратга солган эди. У ҳатто ишга олмасалар, арз қилишини ҳам айтди. Сўнг кетмонини елкасига ташлаб, ўзича бир парсаларни гўлдираб кўздан ғойиб бўлди.

Мен кўрганларимни келиб оймга айтсам, бу киши: «Эртагаёқ чиқаман, мени ҳам ёзишсин», деб қолдилар.

Эртасига отангизни туншель курашладиган участкага самоварчи, оймларни ошпаз қилиб танинлашди.

— Ҳа, айтдим-а, кўзимга иссиқ кўринасиз, раҳматлик отахошингиз билан бир йилча бирга ишладик. Асл одам эдилар.

— Мана энди ўзлари ишга келиптилар.— Дилнавоз Йигиталига кўз қирини ташлади.— Аммо ҳали нима иш қилишларини билмайдилар, тўғрими, Йигитали ака?

Йигит бир лаҳза қиздан кўз узолмай қолди. У: «Йигитали ака!» деди-я! Ё қулоғимга шундай эшитилдимикми?...

— Сизга нима бўлди?— сўради қиз.

— Ҳеч нарса, ўзим...

— Чой ичинг, болам!

— Раҳмат, раҳмат...

Йигитали яна қизга қаради:

— Ахир, ўзингиз йўл-йўриқ кўрсатсангиз, бирон ишни танларман.

Дилнавоз ўрпидан туриб, хонасига кириб кетди. Катта блокнот кўтариб чиқди.

— Марҳамат! Қанақа жойга ишга киришингиз билан қизиқсангиз, мана бу блокнотдан ўқиб олишингиз мумкин.

Дилнавоз блокнотни Йигитали олдига суриб қўйди.

Йигитали уни авайлаб қўлига олди. Кўпчилик қизларга хос ҳусниҳат билан битилган ҳарфларга завқ билан тикилиб турди-да, ўқий бошлади.

У гоҳ бош чайқаб, дурустроқ ўрнашиб олиб дафтардаги сўзларни ёдлаб олгудай ҳар бир жумлага узоқ тикилиб қолар, гоҳ таажжубланиб, изоҳ кутгандай Дилнавозга қараб яна ўқишга бериларди.

Шундай қилиб, Йигитали блокнот саҳифаларини қайта-қайта варақлаб кўрди.

Аммо негадир юраги гаш бўлди. Бундан бир неча соат олдин қишлоқини бузаётган ҳайбатли бульдозерлар кўзи олдига келди. Қулоғи остида уларнинг тариллаган овози эшитилди. Неча авлод умри кечган қишлоқ ер билан яксон қилинди. Бу қадар катта сув омбори қуриладиган бўлса яна неча қишлоқнинг бошига сув қуйилади. Боғроғлар-чи? Улар нима бўлади? Йигитали кўнглидан ўтаётган бу гапларни айтиб, Дилнавозни ранжитишга журъат этолмади. Маъюсланиб қолганини сездирмаслик учун йўлига сўради:

— Шунақа катта сув омбори қуриладими Чорвоғимизда?

— Сиз нима деб ўйлаган эдингиз. Ахир ёшлар бутун

мамлакатдан ишга келишяпти. Бир қисм сувимиз Қозогистон ерларини ҳам суғоради, дейишяпти. Ҳаммасиданам янги ерлар очилишини айтмайсизми?

— Эскилари-чи? Боғларимиз-чи? Улар нима бўлади? — Йигитали ўзи истамаган ҳолда қаттиқроқ гапириб қўйди. Йўталиб, узр сўрамоқчи эди, Дилнавоз бунга эътибор ҳам бермади. У неча ойлар давомида ўйлаб, ёд қилиб олган рақамлар, насия ободончиликлар қуршовидан чиқолмаётган эди. Ҳаёл оғушида яна янги режалар ҳақидаги сўзини давом эттирди:

— Сиз нима деб ўйлаган эдингиз, Чирчиқ жуда азамат дарё, электр ҳосил қилиш жиҳатидан жаҳонда биричи ўринда туради. Чирчиқ суви йигирма иккита электрстанцияни юргизади. Ҳозир шулардан ўн олтитаси ишлаб турибди. Аммо ўша сизнинг қишлоғингиз Чорвоқда қурилаётган электрстанция шу ўн олти электрстанциядан ҳам икки барабар ортиқ бўлади. Нима десам бўлади — унинг қуввати Днепрдаги катта станциядан деярли қолишмайди. Ёқўйишгики, Чорвоқнинг электр ҳосил қилиш қуввати ҳозир Фарҳод, Қайроққум, Учқўрғон электрстанцияларининг ҳаммаси ишлаб чиқараётган қувватдан ҳам ортиқроқ бўлади. Сиз бўлсангиз чолдеворини қучоқлаб ётадиган чоллардек «қишлоғимиз... боғларимиз... ерларимиз...» Нима, табиат диалектик ўзгаришларга молик бўлолмайди, деб ўйлайсизми?

— Табиат ўзича яхлит бир олам! Унга тегиш гувоҳи азим.— Йигитали қизга зимдан қаради.

— Бу эски тупшунча! — Дилнавоз унинг гапларига парво ҳам этмади. — Бугун биз ҳамма нарсани дидимизга мослаб гўзаллаштирамиз.

— Фақат табиатни эмас.

— Вой, табиатга тегмасак, ўлканинг тараққиёти нима бўлади? Мана сизга тараққиётимиз рақамлари:

Бизнинг Чорвоғимиздаги ГЭС тежамлилиги жиҳатидан ўзининг Днепрдаги оғасидан анча устун туради. Ахир, Чорвоқ ўттиз йилдан кейин қуриляпти. Бунинг устига, у улкан Тянь-Шань тоғлари этакларида бунёд этиляпти. Тўғон шаршараси украин оғаларимиз Запорожьёда қурган тўғон шаршарасидан тўрт барабар кучли бўлади. Бун қўйингу, шу жойлар қадамжой бўлишини ўйлаганимда теримга сизмай кетаман! Эҳ, Йигитали ака!

Йигитали қизнинг ўзига иккинчи марта «ака», деб мурожаат қилганидан кўнгли фахр билан тўлиб-тошиб, ҳозиргица бошлаган баҳсини ҳам унутди. У бу билан Дилнавозни хафа қилиб қўйишдан чўчиди. Унга ён босди:

— Эҳ-ҳе, ҳали шунақа катта ишлар қилинадими шу кичик қишлоғимизда?

— Ҳа, бу ишларнинг асосий оғирлигини боя сизга айтганим — ёшлар бажаради. Эртага кўрасиз, бу ишларни уйдлашнинг ҳам ўзи бўлмайди, Фарҳод ўткир тешаси билан тоғ-тошни кўчириб, ариқ чиқарган эди. Бу ердаги ишчилар эса тоғ ичидан йўлак шаклида иккита катта ариқ олиб ўтишлари керак бўлади. Дарёни бўғиб, уни кўтарини сингарни асосий ишлар ана шундан кейингина бошланади. Айтишга осон. Аммо бугун юзта Фарҳоднинг бир ойда бажарадиган ишини битта машина бир соатда бажариб қўяди. Машина ҳайдашни биласизми?

— Унча-мунча хабарим бор. Армияда шофёрлик қилганман.

— Унда ишингиз юришади.

— Раҳмат!

Дилнавоз ўрнидан турди. Унинг хипча белидан пастга тушиб турган бир ўрим сочи ўзига жуда-жуда ярашган, сал тўзиган чакка сочлари эса тарам-тарам рухсорига яна бир ажиб гўзаллик бахш этар эди.

Йигитали соатига қараб, хижолат чекди. Вақт алламаҳал бўлипти. У буни Дилнавоз ўрнидан тургандагина сезганидан алланечук бўлиб:

— Қани, бўлмаса, бизга чорбоғдаги уйни кўрсатиб қўясизми?— деди.

— Марҳамат.

Улар ҳовлига чиқинди. Муздай тоғ шабадаси эсарди. Боягина кўкка ўрмалаб, қора тутундай яхлит деворга айланиб, ҳаммаёққа кўланка солиб турган тоғлар эди кўзига тамоман бошқача кўришди.

Дилнавоз боғ этагидаги уйчанинг чироғини ёқди. Энгиз темир каравоту ерга ёзилиқ шолчадан бўлак парса йўқ эди. Аммо хона озода, оқланган, янги бўёқдан чиққан пол тўқ сарғиш бўлиб ярақларди. Сарви хола аллақачон ўрни солиб қўйган эди. Дилнавоз хайрли тун тилаб, чиғиб кетди.

Йигитали у кетгандан кейин ширин туш кўриб, қўққисдан уйғониб қолган одамдай гагиб қолди. Кўз олдида фақат қиз сиймосигина қолди. Пешонасидаги ҳинд холи, билакдек бир ўрим тимқора сочи, шаҳло кўзлари аллақачон ули мафтун этган эди. Тоғ қизларига хос паҳдамлиги, дилидагини тортишмай гапиришида софлик ва покизалик аломатларини излади.

У ўринга кирганда ҳам шу ҳақда ўйлади. Аста-секин Чорвоқ ҳам, унда қилишаётган ишлар ҳам ҳаёт зарурати

билан бажарилаётганига ўзини ишоптира бошлади. Чиндап ҳам нега энди у чоллардек эски чолдеворини бағирлаб ётгани керак. Қачонлардир катта ишлар ҳам қилиниши керак-ку, ахир! У шифтга қараб кўзларини юмди. Назарида бир ҳамла билан тоғ-тоиларни кемириб, улкап сув ишшоотини ҳормай-толмай қураётган метин билакли паҳлавонлар гавдаланди. Улар олдида ўзини ушоққина ҳис этди. Ҳали бунақа катта қурилишларда сира ишламаганиданми, бир оз чўчиди. Армияда хизмат қилиб юрган кезларида оғир бир вазиятда взвод командири айтган сўзларни эслади: «Ишонга тутқич бермайдиган иш йўқ. Шу ишни нима учун қилаётганингни билсанг бас, у сенга таслим бўлаверади».

Кўкрагини тўлдириб чуқур нафас олди-да, чап ёнбошига ағдарилди. Йўл чарлоғидан ўша заҳоти уйқуга кетди...

...Улкап қоялар остидаги катта денгизда сузиб кетаётган пароход тўхтаб, Дилнавоз тупибди. У қизини қўлидан ушлаб: «Қани, юринг, «Ёшлик» боғига кириб дам оламиз», деди. Қиз боққа қиринти-ю, чамап бўлиб очилиб ётган қордай оппоқ гуллардан бирини узибди. Унга узатибди. Йигитали гулни қўлига олиши билан Дилнавоз артаклардаги секин ўчадиган чироқдай сўниб гойиб бўлибди.

У маъюслап, харсанг устига келиб ўтирганида, қаттиқ чақриқдан чўчиб, кўзини очди.

— Йигитали ака, ҳў, Йигитали ака!

Сапчиб ўрвдан турди. «Э, Дилнавозхон, шу ердамисиз», деб довдираган эди, қиз ҳайрон бўлди:

— Ҳа, нима қилди?

— Йўқ, алаҳлабман шекилли.

Дилнавоз хонадан чиқди. Ўрнидан туриб, ашл-ташил кўйинди-ю, ташқарига чиқди.

Кун энди уч бериб, қояларда жилоланар, тиниқ осмон шишадай ялтиллаб, бу манзарага яна бир кўрк бағишламоқда эди.

УЧИНЧИ БОБ

Тоғнинг тоғги жамоли жуда сўлим бўлади. Чўққиларга қарайсан. Оппоқ қор кўрпаса бадашнингга муздай шабада уфурайтгандай этинг увулади. Фируза осмонда сузиб юрган наға-паға булутлар шу чўққиларга илиниб тургандай туюлади. Қуёш тоғ-тошлар ортидан аста тикла-

ниб, заррип нурлари билан во... ҳуснига сайқал, чўққи-ларига жило беради. Шунда фусун... табиат мўъжизаси-га маҳлиё бўлиб, дуч келган жойга ўтириб, мириқиб дам олгинг, мусаффо тоғ ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олгинг келади.

Чорвоқ табиат кўзга кўринмас қўллари билан меҳр-ла яратган шунақа гўшаларидан бири. Саратон жазирамаси-да ҳам бу ерда ҳаво мўътадил бўлади. Тоғ-тошлардан оқиб келадиган беҳисоб сой ва прмоқлар — Пском, Чотқол, Угом, Оқсоқота Чирчиққа қўшилиб, водийни ҳовуридан туширади, тоғ этакларидаги дарахтларга, олис-олисларга-ча чўзилиб борган даралар этагидаги майса-гиёҳларга кўм-лўк либос кийгизади, унинг ҳуснига ҳусн қўшади...

Чорвоқ — баланд чўққилар, даралар водийси. Дара-ларнинг туби суви қуриб қолган улкан денгизни эслатади. Шулардан бири «Чорвоқ дараси» деб номланган. Тор да-ра устига қурилган осма кўприкдан қараганда чиндан ҳам бу ерда бир вақтлар денгиз бўлган-у, пастда жилдираб оқайтган Чирчиқ шу катта сувдан қолган жилгадай тую-лади. «Чорвоқ дараси»га қараб ажабланасан: табиат ав-лодлар учун улкан денгиз ўзанини тайёрлаб қўйинпти. Қа-зишнинг ҳам, тупроқ чиқаришнинг ҳам сира ҳожати йўқ. «Чорвоқ дараси» бўғилиб, тўгон қурилса бас. Гидроузел дарвозаси кўтарилгач, сув тўпланади-ю, улкан денгиз ҳо-сил бўлади. Бу дарвоза Чотқол, Пском Чирчиққа қўйила-диган жойдан пастроқда. Угом дарёси қўйиладиган жой-дан тахминан бир ярим чақиримча юқорироқда ўрнатила-ди. Чирчиқнинг ўнг соҳилидан электрстанция биноси, иккита сув кирадиган тушнелъ ва тўртта улкан агрегат ўрин олади. Ушоққина Чирчиқ дарёси водийга нур ва сув беради.

Йипитали осма кўприк устида туриб гоҳ тоғ чўққи-ларига завқ билан боқар, гоҳ пастда оқайтган шўх Чирчиқ нағмасига маҳлиё бўлиб қўшиқ тинглаётгандай завқлапар эди. Дилнавознинг жарангдор овозини эшитиб, ўнг томон-га қайрилиб қаради.

— Қани, юринг энди, хаёлларингиз тоғ чўққи-ларига нарвоз қиялптим дейман...

— Жуда топдизгиз, ўзим осма кўприкда-ю, хаёлим кўкда, ғайратим жўш уриб, қанот қоқяпти. Хув, ўша аза-матларга ҳавасим келяпти.

Дилнавоз тоғ этагидаги одамлар тўпига қаради.

— Ўҳ, ў-ў-ў, ҳорманглар!

Унинг овози тоғ-тошларга урилиб, акси садо бўлди, бир печа бор қайтарилди. Сўнг икки-уч кишининг барава-

рига: «Бор бўлинглар!» деган овози ҳам тўлқинланиб, бутун водийга таралди.

Дилнавоз Йигиталига қараб жилмайди-ю, боши билан «кетдик» ишорасини бериб, ўзи кўприқдан чопқиллаганча настига тушди. Ишчилар ёнидан ўта туриб, улар билан қадрдонлардай бош силкиб салом-алик қилгач, контора томон юрди.

Қурилиш майдонида иш жадал. Ҳамма нарса очиқ-соchini. Одамлар шошилади. Уларга қараб янги жойга кўчиб келиб ҳали саранжомини ололмаган хонадонни эслайсан киши. Биров палатка тикляпти, иккинчи бир киши чертёжларга белгилар қўяпти, яна бир тўп одам машиналарга ўтириб, аллақайёққа жўнаб кетяпти...

Эртага бетон зарур. Туннелга йўл очадиган майдончага бугуноқ тахта етказиб бериш керак. Чап соҳилга қўшимча ўпта юк машинаси лозим...

Ҳамма нарсасига вақтида улгуриш муҳим. Бугунги юмушни эртага қолдирдингми, икки кун ўтмай тўртта участкада ишкал чиқаверади. Соат механизмидай аниқ ишлайдиган штаб қурилишдаги бутун жараёнларга кўз-қулоқ бўлиб йўлланма беради. Бундай жанговар штабни ишчилар контора дейишади.

ТўРТИНЧИ БОБ

Самосвалларни «биб-би»лаб қувиб ўтаётган «Газ—69» енгил машинаси проходкочилар ишлаётган ерга етгач, таққа тўхтади. Конторадан келди. Қорача қотмагина бола машинадан ирғиб тушди, кўзи билан ўзига керакли одамни қидириб топди.

— Шерғани ака, сизга пакет!

Шу заҳоти кабинасига қайтиб газни босди.

Шерғани тўрт буклоғлиқ қоғозни очиб ўқиб, мийингида кулди. «Қўйил», деган каби бош чайқади.

Шерғани Умидов Норақ ГЭСда лаҳимчи эди. Чорвоқда нурхона қуриляпти, деб эшитди-ю, буёққа келди. У бош бўлган бригадада салкам ўттиз киши ишлайди. Қай кун мажлисда яна беш-олти киши сўраган эди.

Кадрлар бўлимининг бошлиғи ҳам бўш келмади:

— Беш кундан кейин одамларнинг кутиб олавер!

Ҳозир ўша одамлар рўяхатини юборибди.

Шерғани тўла, елкадор, 34—35 ёшлардаги бақувватгина киши. Сепкил босган юзи дағалроқ, дафъатан қараган одамни ўзига жалб этмайди. Аммо ҳаммаша кулиб боқадиган кўзларига қараган киши жуда одамохун,

дилкашлигини ўша заҳотиёқ пайқаб олади. Бир нарсадан жуда хурсанд бўлган кезларида «эх», деб кулиб қўйиб, сўнгра сўз бошлайди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Қўлидаги қоғозга қараб жилмайиб, ўнг томонга қайрилиб чакирди:

— Валижон!

— Мен бу ердаман, нима ишинг бор, Шер?

— Буёққа кел, конторага бориб келадиган иш чиқиб қолди.

Вали смена топираётган эди. Хотини Нафисага нималарнидир уқтириб, Шерганига яқинлашди.

— Хўш, нима иш экан у?

Шергани қоғозни узатди.

— Оббо сен-ей, ундирибсан-да! Жуда соз, мен кетдим бўлмаса!

Вали Нафисага қўл силтаб, «мен конторага» деган ишора қилди-ю, тоғ этагидаги сўқмоқдан юриб кетди.

Қўришшдан жуссаси кичик кўрипса-да, оқ-сарикдан келган чайир йигит эди у. Ҳар гапдан кейин «Тушупдингми?» — деяверганидан бу сўз лақабига айланди.

Айниқса, Нафиса билан қурилишга келган дастлабки куллари унга сира тинчлик беришмади. Кимни кўрмапг, Вали билан бир зум суҳбатлашгиси, унинг ҳазил-мутойибали сўзларини тинглашгиси келади. Вали хотини билан бир бульдозерда сменадош бўлди-ю, қулоғи тинчиди. Биров «ҳа», деса, «ишдан қолдирманглар, хотиндан ортда қолиб шарманда бўлмай, оғайнилар», деб қўяди...

Вали шахдам юриб келиб энди контора томон бурилаётганда, қиз суратидаги қояга тикилиб қолди. «Бечора қиз», дея афсусланди у. Негаки кун кеча шу қоя ҳақидаги афсонани айтишганда, у чинча-чинига ишонган эди. Вали дастда оқаётган Чирчиққа қараб шивирлади: «Эҳ, обихаёт, сени деб не-не машаққатлар чекмади шусиз ҳам бу озурда халқ, йўқса, афсоналар тўқирмиди у».

Кечаги афсонани хотирлаб маъюсланди.

Қачонлардир шу гўзал тоғ ўлкасида катта бой ўтган экан. Унинг ҳусну латофатда ягона қизи оқилаликда ҳам беназир бўлган экан. Шу соҳибжамолни қишлоқнинг камбағал йигити севиб қолибди. Қиз ҳам уни жондан севибди. Ниҳоят, камбағал йигит совчилар юборибди. Қизи шу камбағал йигитга кўнгли қўйганини пайқаган бой ҳийла ишлатмоқчи бўлипти. Совчиларни зўр навозиш билан кутиб, улар олдига шарт қўйипти:

— Кичик бир шартимиз бор. Агар шунинг кимда-ким бажарса, бир эмас, ўн қизимиз тортиқ.

— Эшитсак бўладими?— деди совчилардан бири.

— Тингланг бўлмаса. Хув тоғ этагидаги тепани кўраётгандирсизлар,— деб бой кўрсаткич бармоғини катта тепа томон биниз қилипти.

— Балли, тақсир, кўряпмиз!

— Ана шу тепа ўрнини экинзор қилиб, бир йил ичида ҳосил ундириб берсин куёв менга.

Совчилар бу шарт қанчалик оғир бўлмасин, сир бой беришмапти.

— Шартингни бажонидил қабул қиламиз, тақсир.

Шундай қилиб, совчилар бой билан хайрлашишипти. Шарт қанчалик оғир бўлмасин, куёв бўлмиш рози бўлипти. Эрта тонгдан қора шомгача терга бстиб тепани текислашга киришипти. Аммо ҳар қанча уринмасин, иши юришмапти. Метиндай тоғ ҳадеганда тепага иллинавермапти. Шунда йигит бутун қавм-қариндоши билан ишга киришипти. Ўн беш йил деганда тепани амаллаб текислашибди. Энди Чирчиқ сувини кўтариш зарур бўлипти. Бунинг эпини келтиролмай, челақлаб сув ташишга киришган эканлар, учинчи йили ҳаммалари ҳолдан тойиб думалаб қолишипти. Эрталабгача эса дарё бўйидан тепаликкача чўзилиб ётган жасадлар зина шаклини олиб, тошга айланиб қолипти. Бундан хабар топган соҳибжамол қиз эрта тонгда тепа томон югурибди. Фожеона аҳволни кўриб, сочларини ёйибди. Баланд чўққига чиқиб, тақдирнинг бу аччиқ қилмишидан зор-зор йиғлаб, ўзига ўлим тилапти. Шундай қилиб, у ҳам баланд чўққида тошга айланиб қолибди.

Вали табнат қўли билан ясалган ҳайкалга ҳайратомуз тикилди. Сўнг пастда шовиллаб оқаётган Чирчиққа қараб, иккинчи афсонаши эслади.

Хизрнинг йўли шу қишлоққа тушган эмши. Тоғ-тошлардан ўтиб кетаётганида, қишлоқ аҳлининг Чирчиқ сувини кўтариб экин-тикин қилиш истаги билан узоқ йиллардан буён шу йўлда машаққат чекаётганларини эслаб, уларнинг мушкулини осон қилмоқчи бўлипти. Ҳассасини икки тош орасига тикиб, ишга тушипти. Ҳарсанг тошларини Чирчиқ сувига қўя бошлаганда, одамларнинг говурини эшитган Хизр ғазабланиб, ҳассасни ҳам унутиб, жўнаб қолган экан. Ҳасса турган ерида тошга айланиб қолипти. Ўшандан кейин халқ: «Парвардигорнинг ўзи ҳам Чирчиқ сувини еримизга буролмади, биз бандалари нима қилардик», деб умидини узган экан. Чирчиқ яна тоғ-тошларга урилиб, акс садоси чўққиларга урилиб, наъра тортгандек ўз йўлида оқаверди. Умидсизланган одамлар узоқ йиллар дарё ҳақида ўйламай қўйишган эди.

Вали завқ билан кулди. «Ҳар ҳолда қўл урди. Забардаст куч қўл урди. Ажаб эмас, парвардигорнинг хатосини тузатса». У чўққига яна бир қаради-да, контора томон бурилди.

Қуёш тик кўтарилган, моторларнинг овози қулоқни қоматга келтириб, тоғ-тошни ларзага соларди. Вали меҳмонхона олдидан ўтиб, контора эшигига яқинлашганда, яна бир тўп янги одамлар келганини кўрди. Қурувчилар кўпаяётганидан суюнди. Ҳаммаларининг қўлларида қоғоз. Демак, кадрлар бўлими уларнинг ҳужжатларини расмийлаштириб бўлган.

— Салом, йнгитлар, хуш келибсизлар!— у ҳаммага бир-бир қўл узатди. Папирос тутатиб, мириқиб тутун ютгач, контора эшигини очди.

Қурилшнинг бош штаби жойлашган хоналарда иш қизғин. Бурчакдаги эшик лағг очик. Уйда ўн беш-йигирма нафарча киши столларга ёзиб қўйилган чертёжлар билан машғул. Ҳамма ўз иши билан банд.

Мана, Дилнавоз ишга шўнғиган. Вали оёқ учида юриб келиб, унинг орқасида туриб қилаётган ишини кузатди. Сўнг ҳазиллашди:

— Ўҳ-ҳў, ишлар катта-ю! Қурувчиларимиз ҳақида китоб ёзипсанми дейман?

Қиз бошини кўтарди.

— Салом, Вали ака. Келганингиз яхши бўлди. Ўзим олдингизга бормоқчи бўлиб турувдим.

— Тинчликми? Ёки қайлиқ топиб қўйганмидинг?

— Қайлиқ дейсизми? Эҳтиёт бўлинг, Нафиса опа эшитсалар, қулоғингизни нақ узиб оладилар.

— Қулоғимни аллақачон узиб олган бўлса нима дейсан?— Вали чиноқ қулоғини кўрсатди.

Дилнавоз довдираб қолди. У Валининг қулоғи чиноқлигига сира эътибор бермаган эди.

— Вой, рости билану, қулоғингизга нима қилган?

— Айтяпман-ку, Нафиса опанг узиб олган. Энди сира қўрқадиган жойим йўқ.

— Ҳа, майли, бўлмаса бу галча келинлар тўғрисида гапирмаймиз, бўштимиз?

— Нега энди, ўзингиз ҳақда бўлса, ҳозироқ эшитишга тайёрман.

— Ҳов, Вали ака-е, ҳар ҳолда Нафиса опага айтаман шекилли.

— Йўқ, йўқ, тавба қилдим. Айтмай қўя қолинг. Қулоғим сизда. Гапим бор эди, девдингиз.

— Ҳа, ўзингизнинг илтимосингизга кўра, сизга шо-
гирд топиб қўйдим.

— Қим экан у йигит? Билсак бўладими?

— Танишиб олинг. Ҳозир, ҳув ана у ерда.— Қиз бош
инженер Наим Раҳимовнинг кабинетига ишора қилди.

— Ёшми?

— Йигирма тўртда.

Вали шумлик билан кулиб, кўз қисиб қўйди.

— Жойида экан!..

Дилнавоз бурничи жийриб, юзини бурди.

— Қўйсангиз-чи ҳазилингизни!..

* * *

Қабулхонада одам йўқ. Қурилиш бошлиғининг кабинети берк. Кеча йиғилиш ўтказган эди, бугун эса тонготардан участкаларга чиқиб кетган. Иш мароми шунақа. Йиғилиш-да муҳокама этилган масалалар қандай ҳал этилаётганини шахсан кўрмагунча, кўнгли тўлмайди.

Аммо бош инженер кабинети гавжум. Маълум бўлиши-ча, боя кўчада қўлларида қоғоз ушлаб турган ёшлардан ташқари бу ерда яна бир тўда янги одамлар ўтиришарди. Кўриб, кўз қувонади.

Наим Раҳимов қурилиш ҳақида гапираётган эди. Га-
пиргандаям қойил қилади. Ҳаммани ўзига маҳлиё этади.

Валининг бош инженер билан биринчи учрашуви ун-
чалик кўпгилдагидек бўлмаган эди.

Юриб турган бульдозери тўсатдан «пиқ-пиқлаб», учди-
қолди. «Ҳе, сени яратган устангдан!»— таянги бўлди у.
Бишойидек ишлаган машина наҳотки келиб-келиб ҳозир
шох ташласа! Бак тўла ёнилги! Нима жин урдийкин?

Бош инженерга кўзи тушгач, Вали шоша-пиша мотор-
ни кўздан кечира бошлади. У Наим Раҳимов олдига етиб
келгунча машинани юргизишга ҳаракат қиларди. Юрмай
қолган бульдозерни кўрдими, албатта олдига келади.

Валининг саросимавор қилаётган ишларини бир зум
кузатиб тургач, унга савол берди:

— Намунча терлаб-пишяпсан?

— Кўрмайсизми зор қолгурин, текис нафас олиб туриб,
бирдан ўпкаси шамоллаган одамга ўхшаб «қирр-қирр-
қирр» йўтала бошлади. Ҳайронман, нима жин урипти
буни.

Наимов мотор овозига диққат билан қулоқ солгач, ми-
йиғида кулди.

— Буни сассиқкекирдак қилиб қўйибсан, ука. Суриштирмай қуяверишсан-да! Ичакларидан парса ўтмай қолипти. Қани, фильтрни оч-чи!

Вали ишоа-лиша фильтрни очган эди, Наимов кўрсаткич бармоғи билан ишора қилиб:

— Ол, мапа буши яхшилаб тозала,— деди.

Вали шу оддий парсага олти сәт терлаганидан жуда хижолат бўлди. Қани энди ер ёрилса-ю, кириб кетса. Индаёлмай нафаси ичига тушиб қолди. Инженер унинг ёнидан қандай кетганини ҳам пайқамасди. Машина моторининг овозидан кейингина бошини кўтарганида «Газ—69» орқасидан тутун чиқиб жўнаб кетди.

Наим Раҳимов қирқ беш ёшлар атрофида. Масалаларни тезкорлик билан ақл таровисига солиб, ҳал қилишидан унинг катта тажриба орттирган одамлигини пайқани қийин эмас. Уруш йилларида фронтга кетганида, ҳали мўйлови сабза ҳам урмаган эди. Уруш тугатунча жапг қилди. Сўнг институтга кириб, уни муваффақиятли тугатди. Волга ГЭС, Норақ сиғари ирригация ишхоналарида ишлади.

Наим Раҳимовдаги энг яхши хислатларни армия тақомилига етказди. Айниқса қатъият, темир интизом масаласида бировни ҳам, ўзини ҳам аямайди. Жуда талабчани. Одамлар у билан жон-жон деб ишлашади. Энг чингал масалаларни ҳам бир печа дақиқа ичида ҳал қилади. Олдига савол билан қирган одамни жавобсиз қайтарганини ҳеч ким эслай олмайди.

Ёшлар билан ўтказган бугунги суҳбати қисқа бўлди. Наим Раҳимов асосан ёшларни қилинадиган ишлар билан таништирди. Икки-чиқирларини уларнинг ўзлари қурилишда билиб олишади.

Вали кабинетнинг очиқ эшиги олдида одоб сақлаб турди. Суҳбат тугаши билан кабинетга кириб, саломлашди.

— Танишинглар,— унга мурожаат қилди Наим Раҳимов,— мана бу беш ўғлон сизларнинг бригадаларингизда ишлашмоқчи.

— Раҳмат.

— Йигитали.— Гимнастёркали йигит ўзини таништирди.

— Солдатмисан?

— Худди шундай.

Янги ишчиларни Вали участкасига бошлаб борди.

Йигитали атрофи завқ билан кўздан кечира бошлади.

— Қалай, солдат? Чиройлими?

— Жудаям!

— Денгизга сув қуйилганда бунданам сўлим бўлади, тушундингми? Кўз олдинга келтириб кўргин-а!

— Ҳа, тушунияпман, жуда сўлим бўлади.

— Модомики тушунаётган экансан, эртадан бошлаб, меҳнат жабҳасига қўшилаверасан. Ҳув, анави бульдозерни ҳайдайсан.

— Эртага дейсизми?— қайта сўради Йигитали.

— Ҳа, эртага. Бугун шахсий ишларнинг бўлса, қилиб олгин. Эртадан ишга тушасан, тушундингми?

Йигитали яна бир неча муддат қурилиш майдончасини айланиб кўрди. Сўнгра онасини кўчириб келтириш учун Бўстонлиққа жўнаб кетди.

БЕШИНЧИ БОБ

Собиқ солдат Вали билан дўстлашиб олди. Қувноқ, тиниб-тинчимас кўзга яқин бу йигитдан ҳеч кимнинг ажралгиси келмасди.

— Бу нимаси, тез-тез хаёл сурадиган бўлиб қолдингми? Машинага ўтирганда ҳушёрроқ туриш керак, тушундингми?

Вали аллақачон сезган эди. Йигитали эса соддадиллигига бориб, ҳеч кимнинг хабари йўқ, деб юришти.

Йигиталининг кўнгли чиндаш ҳам жуда безовта. Дилнавоз хаёлидан пари кетмай қолди. Илгарилари чиройли қизларни кўрса йигитлик гурури жўш уриб, жилла бўлмаса кўз қирини ташлаб қўярди. Ҳозир эса назарида жамики аёллар Дилнавоз қиёфасини эслатар, ёлғиз қолган кезларида эса фақат у ҳақдагина ўйларди. Ушутинга чандон урилиб, удласидан чиқолмасди. Ишлаб турганда овози қулоғи остида жаранглаб эшитилар, секин ён-верига қараб қўярди. Ҳаммаёқда моторларнинг гувиллаши, одамларнинг қий-чуви.

Кечалари... Қани эди тун бўлмаса.

Ўтирган ерида биров халақит бермаса, соатлаб хаёл сурадиган бўлиб қолди.

— У, йигит, сенга нима бўляпти ўзи? Теничликми? Ё чарчаб қолясанми?— Вали ничга сиздиролмай сўрарди баъзан.

Йўқ, у чарчамаяпти, саломатлиги ҳам жойинда. Иш деса тегни толқон қила олади. Нима қилсинки, ўзини қийнаётган дардин бировга айтолмайди. Нима жавоб қилишини билмай, одатига зид тарзда алдади:

— Бир оз толқинман шекилли.

— Ундоқ бўлса ҳеч гап эмас. Ҳали-замон ўтиб кета-

ди.— Вали уни тинчлантирса-да, бошқа бир сир борлигини сезаётгандек зимдан қараб қўярди.— Ҳа, ҳа, ўтиб кетади...

Йигитали бу қаранига бардош беролмайди. Кўзини яширади.

Унга туйғуларини бўрондек тўзитаётган сирли бир қудрат таъсир этмоқда эди. Бу қудрат олдида ожизлигини кунлар ўтган сари кўпроқ ҳис эта бошлади.

Вали ҳам буни билиб туришти: гап чарчоқда эмас. Аммо пачора. Юрак розингни айт, деб талаб қўёлмайди-ку!

— Машина билан ўйнашиб бўлмайди, тушундингми?— Ҳамини аҳтиёт шарт, қайта-қайта таъкидларди у.— Бир гап сенга ўхшаш, хаёл суриб қолганимда, мапа, патижаси нима бўлди, кўряпсанми?— Вали кулиб чиноқ қулоғини бармоғи билан букиб кўрсатди.— Энгашиб, мотор овозини эшитди. Хаёл бир зумгина олиб қочган эди. Вентилятор парраги қулоқнинг бир парчасини учириб кетди. Жангда яралангандек ҳаммаёқ қонга бўялди. Бир ойгача бинтлаб юрдим. Бу чиноқ қулоқ билан энди Нафиса мени бошига урадим, деб қўрққан эдим.

— Хўш, нима бўлди, ташлаб кетмадимми?— кулди Йигитали.

— Қизиқ экансан-ку! Нима, у қулоғимни яхши кўрармиди? Ўзимни севади, ўзимни! Тушундингми? Севги — жуда жиддий парса. Бошинга тушганда биласан...

Йигитали очиқ сўзланга туртки бўлаётганини сезиб, гапни бурди.

— Қачон штольняга ўтамиз?

— Яқинлашиб қолди, оғайни, ҳа. Сен жилла бўлмаса сира кириб кўрдингми?

— Йўқ, ҳали кирмадим.

Вали бульдозерчининг қурилиш бўйлаб сайёҳдек саблақлаб юришга вақти йўқлигини ўзи ҳам яхши билади. Шунчаки уни қитиқлаб қўйиш учун сўради.

— Туннелда ишлаш қизиқроқ, албатта. У ерда жуда кўп турли касб кишилари бирга ишлашади. Уларнинг қилаётган ишини кўрсанг, анграйиб қоласан. Ўт йигитлар. Тошни пичоқда сариёғ кесаётгандек тилишади. Тушундингми?

Албатта, туннелда ишлаш чинданам қизиқроқ бўлади. Буздан ташқари у участкага Дилпавоз ҳам келиб туриши мумкин. Зора учрашиб қолисан! Ўзи келиб сўрашармикин? Ахир яқиндагина аскарликдан қайтган йигитнинг қайси касбини ташлагани, қандай ишлаётганига ўзи ҳам қизиқса керак.

Ҳа, у албатта келиб сўрайди...

Йигиталининг эса унга айтадиган гаплари кўп. Аммо гапни чўзмай, лўнда қилиб айтади. Яхшиси нимага эринганини ўз кўзи билан кўриб, ишонсин.

У уйга қайтаётганида ҳам учрашув ҳақидаги ўй хаёлидан нари кетмади. Дилнавоз нима деркин? Ўзи қандай жавоб бериши керак?

«Эҳ, Дилнавоз, ҳаётимга, қалбимга қанчалар чуқур ўрнашиб бораётганини билсанг эди. Тинч юрагимни остин-устун қилдинг-у, гойиб бўлдинг. Биладан, қурилиш штабида ишларинг бошингдан ошиб-тошиб ётипти. Мен бўлсам, участкада эрталабданоқ, сени ўйлайман, ўйлайман... Ўйларимнинг чеки йўқ. Наҳотки бирровгина беш-ўн дақиқа кириб ўтиш шунчалар қийин бўлса? Ёки уйида меҳмон бўлиб, не савдолар бошига тушган шўрлик йигитни унутиб юбордингми? Шундай бўлиши ҳам мумкин. Ҳаётда нималар бўлмайди... Сен ҳар куни ўнлаб одамлар билан учрансан, улар билан ҳазил-мутойиба қилсан, бирга қулишасизлар... Мен бўлсам...»

Уйга ҳам хаёл билан кириб келди. Ойини билан ҳам парокандалик билан сўрашди.

— Қаёқларга кетиб қолдинг, болам? Кутавериш кўзларим тўрт бўлди. Йўқ, йўқ, қани эди кела қолсанг...

— Бир оз иш чиқиб қолди.

— Ишнинг ҳам бор бўлсин, мундоқ айтиб кетмайсанми эртаннан...

Умри холаининг сочлари ошпоқ оқарган. Кейинги уч-тўрт йил ичида юзидаги ажишлар ҳам кўпайишти. Илгарилари хандон боқадиган кўзларда энди ғам-ташвиш қотиб қолгандек.

— Хафа кўринасиз? Бир нарса бўлдими, ойи? Нима ташвиш?

Умри хола ўйлашиб қолди: бундан қулайроқ фурсат тополмасан, дея хаёлидан кечирди. Ҳозироқ ҳамма гапни айтишим керак.

— Раҳмат, меням эслар экансан, ҳол сўрадинг.— Она хўрсинди.— Эртаю кеч тўрт деворга термиламан. Ёлғизлик жопимдан ўтиб кетди. Буёқда илгариги қувват ҳам йўқ. Беш қулигим борми, йўқми, эрта-индиш шилқ этсам, орзу-ҳавас кўрмасдан дунёдан ўтиб кетавераманми? Сенда раҳм-шафқат деган нарса борми ўзи?— Умри хола шу гапларни айтди-ю, узун еши билан кўз ёшларини артди. Ахир йигирма тўртга кетдинг. Илгарилари сен тенгиларининг ўгли пода боқиб юрарди. Қачонгача галга солсан?

Йигитали бугун оластининг шу гапларни айтиш учун атайин уни кутиб ўтирганини пайқади. Бир сўз ҳам ортинқ-

чалик қилади. Уни ранжитиб қўйишдан чўчиб, ётиги билан гапирди:

— Отажон, шунга ҳам ташвишим? Мана, олди ёз, бир гап бўлар ахир!

— Менам бир бошинг икки бўлсин, рўзгорингга файз кирсин, деяман-да, болам!

Она ўғлининг бир оз юмшаганини кўриб, мақсадга қўчди:

— Юқориқишлоқлик Ойнисани танийсанми?

— Ойниса?

— Ҳа, болам, унда-мунда бозорчада у-бу сотиб ўтирарди. Хаҳ, танийсан, қош-кўзлари понукдай, позикқина қиз-чи?

У ҳозир бошқа қиз тўғрисида ўйларди. Шунинг учун опасига шунчаки бефарқ, жавоб қилди:

— Йўқ, танимайман, нима қилди?

— Нима қиларди, ўғлим, тагли-зотли одамларнинг фарзанди. Ўшанинг опаси билая қуда-анда бўлайлик, деб ҳазиллашиб юрарди. Тунов қуни бозорчада олма сотяпти, бирам очилиптики, аграйиб қолибман. Қамчиндай сочлари ўзига ярашганини кўрсанг.

Она ўғлининг авзойига зимдан разм солди. Аммо Ўнгитали миқ этмади. Ҳеч гап бўлмагандай тураверди.

— Кўнглим шу Ойнисага чопяпти-да, болам, нима дейсан?— кампир чидаб туролмади.

— Ўйлаб кўриш керак, ойи. Бу ишда шопилиш ярамайди. Ҳозир қоринни тўйдириб олайлик-чи!

— Вой, эсим курсин, болагинам, ошни дамлаб қўйган эдим.— У ўчоқбошига чопди. Шунчалик гапланиб олганидан ҳам мамнуи эди.

Она-бола ошни еб, дастурхон устида анчагача гапланиб ўтиришди. Сўнгра гап яна уйлашни мавзуга кўчишидан чўчиб, эртага барвақт туришини баҳона қилиб, ўрнидан турди.

Умри хола мопелик қилмади. Чиндан ҳам қувончини ичига сиғдиролмаётган эди. Дастлабки сўзлашув жуда ўринли бўлди. Ошиқ-мошиқдай гап-гапга қовушди. Ўғли деярли рози. Кўнади. Кўнмай нима ҳам қиларди. Ойниса уйим-жойим дейдиган абжиргина қиз. Ўйнинг яхшигида бекаси бўлади. Бундан ортиқ тағин нима керак?

Она шу зайл муноҳада юритарди... Албатта, боласига бахт тилайди, тақдирига шерик бўлгиси келади. У ўйла-маса ким ўйлайди? Эрақ киши: мени уйлантир, дермиди унга. Боши ишдан чиқмайди. Буёқда умри ўтиб кетяпти. Йўқ. Ўзи бош-қош бўлмагунча ундан бир гап куттиш

қийин... Ҳа, энди ҳар кеча ўғлига Ойниса ҳақида гапириб, уни қистайверади. Тўй тараддудини ҳам бошлайверади. Шу куннинг ёшларига ҳайронсан: турмушини сира ўйламайди-я!...

ОЛТИНЧИ БОБ

Тоғ дарвозаси! Вали туннелни тантана билан шундай деб атади.

Ҳозир туннель тўртбурчак шаклида бўлиб, улкан дарвозани эслатарди. Узоқдан «Биричи штольня» деган ёзув кўзга ташланади.

Туннель юқорисидаги осилиб турган улкан қояларга қарасангиз, чинакамга қиш манзарасини кўрасиз.

Қорли чўққилар Йнгитали диққатини ўзига жалб этди. Дара устида оппоқ қор уюмлари ҳавода осилиб турган каби туюлади. Қизиқ... лекин дурустроқ разм солсангиз, таъзим қилгандек пастга энгашган улкан қоялар устида турганини пайқайсиз. Гўё қор уюмлари бу ерда бир умрга ўрнашиб олгандай. Муздай шабада эсиб турган бу юксаликка таъсир кўрсатишга қуёш нури ожиз. Қор уюмлари ҳам копнотини кундузги чирогининг ожизлигидап кулаётган каён тивимсиз жимирлайди.

Иш кунин аллақачон бошланган. Сувнинг шиддат билан шовуллаши гапни гапга қўшишга имкон бермайди. Тупи билан дарада дарёнипггина овози ҳукмрон эди. Ҳозир эса машина ва экскаваторлар ҳайқириб... Чирчиқ асрлар давомида ёлғиз ўзи ҳукмрон бўлган бу ерларга ҳеч кимни йўлатгиси келмаяпти шекилли, ҳайқириб наъра тортар эди.

Каска ва брезент камзул кийиб олган одамлар оқими тинмайди. Улар бирин-кетин туннелга кириб кетишяпти. Бир-бирлари билан йўл-йўлакай саломлашадилар, ҳолаҳвол сўрашадилар.

Улардан айримларини Йнгитали посёлкада кўрган. У ерда бу одамлар коржомасиз тамоман бошқача, оддий кишиларга ўхшашарди.

Йнгитали ипчиларни йўл четнда туриб кузатарди. Тўсатдан шамолдек учиб келган самосвал темир-терсак атдаргандек унинг олдида гийқиллаб тўхтади-ю, кабина эшигини ҳам куч билан тарақлатиб ёлган шофёр унинг олдида келиб тўхтади. Йилла бўлмаса одоб юзасидан ҳам саломлашмай, сичковлик билан бошдан-оёқ разм соягач, сўради:

— Хўв, йигит! Афтидан, янги келганга ўхшайсан-а? Топдимми?

Йигитали жавоб ўрнига бошини лиқиллатиб қўя қолди.

— Кўрдингми, билиб олдим, а?— қувопчиши яширмади у.

Бунинг сира ажабланадиган жойи бўлмаса-да, шофёр яна давом этди:

— Ну вот, биламиз-да, брат, бизда зўр чутъё бор. Одамнинг феъл-атворини ҳам бир қарапдаёқ айта оламан.

Йигитали ҳам шофёрни синчиклаб кўздап кечирди. Қалта чарм камзулнинг тугмалари қадалмаган. Олабайроқ чит қўйлакнинг ёқаси очиқ. Унинг ташқи қиёфасиёқ анқи-санқи юрадиган бефарқ, учар одамлигини кўрсатиб турарди. Афт-ангорига зеб беришга вақтини аямайдиганга ўхшайди. Сочлари яхшигина тартибга келтирилиб, бежирим таралган. Риндларникидек қирилган ингичка мўйлови артистларни эслатарди. Аммо дўрдоқ лаблар, деярли чорқирра хунук энгаги устига қўндирилган ингичка мўйлов унинг бу беўхшовлигини баттар бўрттирарди.

Нима иши бор экан бу олифтанинг? Янги одамни кўриб қувонганини билдирмоқчимми?

Йигитали хаёлидан ўтказган бу фикрни овоз чиқариб айтмади. Ранжиганини ҳам билдирмади. Шофёр ҳам бригада бошлиғига кўзи тушиб, у томон юрди. У Шергани билан тамоман бошқа оҳангда сўзлаша бошлади:

— Ассалому алайкум, ўртоқ Умидов. Сизни учратганим айни муддао бўлди-да!

Умидов унинг ялтоқланаётганига эътибор ҳам бермади. Саломига совуққина алик олди.

— Эшитаман...

— Бугун барвақтроқ уйғондим, ўртоқ Умидов. Иш бошлангунча битта рейс қилиб қўйдим. Аммо ҳисобга олмасликлари одамга алам қилар экан-да! Борди-ю, сиз...

Шофёр уста фокусчидек қўлини кўтариб, шишинқираган бармоқларини ҳаракатга келтирди. Кафтида қоғоз бор экан.

— Марҳамат, ўртоқ Умидов, қўл қўйсангиз.

Шергани бир нима демоқчи бўлди, аммо фикридан қайтди шекилли, индамади.

— Марҳамат, ўртоқ Умидов.— Шофёр қатъийроқ қайтарди.

Қоғоз Умидовнинг қўлига ўтди. Шофёр эса ҳеч ким сўрамаса ҳам зўр бериб фикрини таъкидларди:

— Ҳар ҳолда бир рейс... Увол кетмасин. Қизиқ, иш-

дан ташқари деб ҳеч ким ҳисобга олмайди-я. Қарапг, келганингиз қандай яхши бўлди...

Шерғани каллаи саҳардаги рейс кўзбўямачилик, ёлгон гаплигини сезиб турипти шекилли. У ҳатто қоғозни қайтариб бермоқчи ҳам бўлди.

— Шошиляпман. Кейин, кейин...

Аммо бу шофёрдан қутулишнинг ўзи бўлмайди.

— Ҳе, ҳе, йўқ. Бир машина тупроқ ташиб қўйибман. Ишонмасангиз, юринг, кўрсатаман.

Умидов бориб кўришга имкони йўқ эди. Хўрсиниб, қўл қўйди. Нарядни қайтара туриб, шофёрнинг кўзига тикилди.

— Кўриб нима қиламан? Айтганингга ишонаман.

— Ў! Албатта-да!— Шофёр шоша-пиша унинг гапини маъқуллади.— Ишонмай бўладими? Унда ишлаш ҳам мушкул-ку! Мен сира алдамайман, хўжайин.

Шерғани «хўжайин» деган сўзни эшитиб, пешонаси тиришди-ю, тез кетиб қолди. Шофёр Йигиталига қараб кўзини қисди.

— Кўрдингми қандай ишлаш кераклигини? Қани, келди танишиб олайлик. Отим Жорик. Тушунарлими?

— Ҳи.

— Бу ерда бошқача йўл тутиб бўлмайди. Пул қиламан десанг, бошқа илож ҳам йўқ. Битта жимжимадор имзо чўнтакка жарақ-жарақ олиб келади. Ҳеч қанақа рейс қилганим йўқ, албатта. Азонда уйқумни ҳаром қилиб... жинниманми!

Йигитали индамай турарди. Шофёр бу сукутни ўзича, менга қойил қолди, гапларим маъқул, деб тушунди.

— Қулай фурсат топиш керак. Бошлиқ шошиляпти. Айни вақти. Таппа босгин. Миқ этмай қўл қўяди. Ҳа, билиб қўй... Ким бўлиб ишлаяпсан?

— Ҳозирча бульдозердаман.

Шофёр чўзиб ҳуштак чалди.

— Ўҳ-хў! Зўр-ку! Аммо унда тиним билмай ишлаш керак. Мен эса пиёлани бир жойдан иккинчи жойга олиб қўймай, ойнага икки юз тушираман.

— Бизлар тинимсиз эмас, одатдагидай ишлаймиз.

— Одатдагидай!— калака қилгандай кулди шофёр.— Менга шерик бўлиб ўта қол. Яшашни ўргатиб қўяман.

У «гап тамом» дегандай бурилиб, самосвал кабинасига чиқди. Кетаётиб қичқирди:

— Келишдик, а? Жорик қани, деб сўрасанг, мени ҳамма билади.

Бу — Йигитали туннель олдида гаплаган биринчи одам эди.

«Наҳотки бу ердагиларнинг ҳаммаси шунақа бўлса?— ўйлади у.— Чўнтак қаппайтиришга ҳамма ишга тайёр!.. Йўқ, унчалик бўлмаса керак. Пуқул Жорикка ўхшаганлар йигилмагандир. Аммо у яққою ягона пусха бўлса, нега кўпчилик тартибга чақирмайди? Нега у шундай катта қурилишда сурбетларча иш тутиб юрипти?»

Бироқ Жорик билан неча одам овора бўлганини, ҳеч ким уни тўғри йўлга сололмаганини Йигитали билмайдиди! Уни шидан бўшиатиб юборишса ҳам бир бало. Коллектив тарбиялай олмаган, сиёсий-ташкиллий масалаларга эътибор суст, деб ҳамма бадном этилади.

Жорик, аслида эса Жўра амал-тақал билан етти синфни битирди. Сўнгра уззукуп ўзи сингари саёқ болалар билан сангиб юрди. Уйдагиларни эса билим юртига ўқинишга кирганман, деб алдади.

Ҳамма спрлар оқибатда фoш этилганидек, Жўранинг найранги ҳам кўпга чўзилмади. Бутун қариндош-уруғ Жўра масаласи билан шуғулланадиган бўлди. Минг айлашиб-ўргилиб, шофёрлик курсига жойлаштиришди. Уни тугатгач, ўнлаб қурилиш ва турли ташкилотларда ишлади. Бирон жойда уни икки-уч ойдан ортиқ «ушлашмасди». Ҳунар қила бошлагач, «ўз аризасига биноан», силлиққиша бўшиатиб юбораверишарди.

Эҳ-ҳе, у берган ваъдаларнинг сапоғига етолмайсиз. Қўлини кўксига қўйиб: «Мана кўрасизлар, ҳалол ишлайман», дея неча бор чап берган. Орадан ҳафта ўтмай аслига қайтарди-қоларди. Алдан, лўттибозлик, танбаллик чўт эмас...

Жорикнинг самосвали узоқлашиб, инҳоят кўринмай кетди.

— Йигитали! — Вали қўлини силтаб чақирарди. — Нима бало, яна хаёлни? Буёққа кел.

Улар штольняга яқинлашишди. Вентиляция қувури гувилларди.

— Тоза ҳаво олиб киради. — Тушувтирди Вали. — Ичкарига тоза ҳаво бериб турмаса бўғилиб қолши ҳеч гап эмас.

Йигитали ўйлашиб қолди: инсон ҳеч тиним билмайдими. Тоғ-тошларни кесади, емиради, тинч оқаётган сувнинг йўлини тўсади. Тилсиз табнатни забун этади. Шундай гўзал табнатни! Тоғлар танасига тиг уриб, уни жароҳатлаб емпрамиз, темир қозиқ қоқиб, вужудини зирқиратамиз. Одамни ваҳм босадиган машиналар яратиб, яна шид-

датлироқ ҳамла билан хезланамиз! Ишқилб охири ба-
хайр бўлсин-да!

— Ана холос, тагин нимага ўй суриб қолдинг? Қани
юр, бўла қол!

Валига эргашди. Кўнглидан кечаётганини унга айтол-
майди. Раужитиб қўйишдан чўчийди. Хонасини топганда
балки айтар. Аммо нега энди отаси шу дамларни орзу
қилганди? Наҳотки замзама-ю, таитана билан қилинади-
ган ваъзхонликлар юрагига чўғ солган бўлса... Табиат
нинг йиллар давомида заргарона эҳтиёткорлик билан
яратган гўзалликларга раҳна соламиз, тагин кўкрагимиз-
га муштлаб, керилиб мақтанамиз... «Ё меп аданияшманми?
Дилнавоздек оқила қиз ҳам қувончини ичига сиғдирил-
майди-ку! Тоғ бағри тилишиб, узун йўлак — штольнядаги
ўйлаб одамлар-чи? Нега улар хушҳол одимлашяпти?

Йўлак ичидан ўнгу сўлга яна йўлак кавлапган. Бир
иккинчиси билан кесишади. Бамисоли кўча дейсиз. Йўлак-
дагилар ўнг томондан юришади. Машина унча кўп эмас.
Аммо биттаси тўсатдан келиб, Йигиталини шошилтириб
қўйди. Баҳайбат машина! У тумшуги билан йўлак дево-
рипи тинимсиз уриб, тоғ жинсларини кўчирапти.

— Ўзинюар пармалаш машинаси,— тушунтирди Ва-
ли.— Яхшимми?

— Чакки эмас!— Йигитали зўрма-зўраки жавоб қай-
тарди.

— Афсуски, ҳозирча бизда биттагина шунишг ўзи.
Аммо яқинда яна олишимиз керак. Ана унда тоғларни
мўрт дарахтдек қўлатишимизни кўрасан!

Йигитали Валининг ички қувончига шерик бўлолма-
ди. Тоғлар муңайиб, парма машинасининг зарбидан пола
чекаётгандек туюлди назарида. Нафас ростлаш баҳонаси-
да бир сония тўхтади. Атрофга разм солди. Каска кийган
ишчиларнинг ҳар бири ўз иши билан банд. Биров йўлак
деворларига таянч тахталарини қоқяпти, бошқалар маши-
на издан юриб, деворни текислашяпти.

— Шунақа машинадан бирини сенга беришса, а?! Қа-
лай бўларди?— Вали Йигиталидан жавоб ҳам кутмай
қўшиб қўйди:— Қани, юр, ҳозирча ўз ишимизни қилиб
турайлик.

Кўчириб туширилган тоғ жинслари йўлни деярли тў-
сиб қўйган эди.

— Бульдозер билан йўлни тозалаш керак бўлади.—
Вали ўйлапиб олгач, давом этди:— Бугун бир ўзинг иш-
лайсан. Мен иш билан кетяпман. Қўрқма, ҳаммаси жойи-
да бўлади: кўз қўрқоқ, қўл ботир. Қўрқсанг, қўша кўри-

пиб, юрагингни ваҳм босаверади. Ҳар бир ишни ҳам ладил бошлаб олгушча. Уёғи ўзи кетаверади, тушундингми?

— Ҳмм.

— Тушунган бўлсанг, олға!

Қўрқув ҳисси йўқолиб, аста-секин иш юриша бошлади. Йигитали қудратли машинани чаққонлик билан буриб. йўлакни тўсган тоғ жинсларини унинг тумшуги билан бир чеккага суриб чиқарар, яна орқага қайтиб шу ҳаракатни қайтарарди.

Йигитали иш билан бўлиб, тушлик пайти келиб қолганини ҳам сезмай қолди.

— Ў, аскар бола!— кимнингдир овози эшитилди.— Узилиб қолма тагин!

Бу ҳазил бошқа йигитларни ҳам қитиқлаб қўйди шекилли:

— Рекорд қўймоқчимисан?

— Жилла бўлмаса, чекиб олгин!

— Қани, кела қол энди, бизга ҳам тажрибангни ўргат.

Йигитали ўнғайсизланди. Чиндап ҳам йигитлар боятдан буён гангир-гунгур суҳбатланиб тушлик қилишяпти. Жилла бўлмаса, ҳамкасбларига яхши иштаҳа ҳам тиламади. Оқибат шунча гапни ўзи сотиб олди. Чиндапам ҳамма олдида ўзини кўз-кўз қилгандек бўлди.

У бульдозердан сакраб тушиб, қўлини мойли латтага артди. Қаерга бориб ўтиришини билмай, гарангсишиб, қўлини артишда давом этди.

— Етар оро берганинг, кела қол, шундоғам чой совиб бўлди ўзи.— Ишчилардан бири қичқирди.

Йигитали ўзи билан егулик бирон қарса олиб келмаган эди.

— Келавер тортинмай.

Йигитлар астойдил таклиф қилишарди. Шунинг учун у ҳам нотаниш кишилар олдига борди. Улар девор тагида ўтиришарди. Баъзилар каскасини ечган, бир қисми эса юқориоққа суриб қўйиб ўтирипти.

— Ке, ўтир, аскар бола.

Йигитали миннатдорчилик билдирди. Бир чеккадаги харсангга ўтиришга чоғланиб, юрди.

— Яқинроқ, яқинроқ. Намушча тортинмасанг. Ким айтади сени аскар бола деб!

Йигитали гимнастёркада юришидан ташқари аскарларга хос баъзи одатлари ҳали сақланиб қолган эди. Чунончи, бировнинг олдига келишдан олдин қайишни остидаги гимнастёрка қатларини эришмай тузатиб олади.

— Анча бўлдимиз бизда шилаётганингга?

— Уйчалик кўп эмас.

— Отинг нима?

У отини айтди.

— Қани, Йигитали, ке, тапишиб олайлик.— Рус йигит кўлини кўксига қўйди.— Мен — Валерий. Ана у — Юсуф. Бу — Апатолій.

Йигитали ўтирганларга бир-бир разм соларди-ю, кўз олдида ана у учар шофёр нари кетмасди. Йўқ. Булар Жорикка сира ўхшашмасди. Тамоман бошқа олам, бўлак йигитлар.

— Ол, чой ичгин.— Кружкада чой узатишди.— Қуруқ ичма. Нондап ол... Тортилма. Бу ерда ўтирганлардан биронтамиз ҳали иштаҳамиздан полиганимиз йўқ. Ҳаш-паш дегунча дастурхонни бўшатиб қўямиз.

Йигитлар мамлакатнинг турли ерларидан келишган. Чунончи, Валерий Сибирда ишлаган. Чорвоқ ГЭСи қурилаётганини эшитган замоно дўстларига юзланди: «Бу ердаги ишимиз поёнига етаяпти. Ўрта Осиёга жўнаб қолсак қалай бўлади? Катта ишлар мўлжаллашишипти.— Газетани узатди.— Чорвоқ... Жойнинг номи ҳам галати».

Еш бўлишларига қарамай, йигитлар ГЭС қурилишларида анча-мунча тажриба орттиришган эди. Бу ерда уларни қучоқ очиб кутиб олишди. Қизиги шундаки, булардан бирортаси иш ҳақи қанча бўлишини олдиндан сўрашмайдди. Ёшлик романтикаси бу? Гашту гаштақми? Кўнглига ёққан ишдан лаззатланиш кайфияти? Бу — ҳақиқатга яқинроқ кўрилади.

— Донбассда сира бўлганмисан?— сўради Анатолий.

— Йўқ, минг афсус.— Йигитали чиндан ҳам бу йигитга дилидагини айтиб, Донбасс ҳақидаги гапларини эшитмоқчи.

— Ажойиб жойларимиз бор.— Ўйчан гапирди Анатолий.— Одамлари бамисоли олтин.

Валерий Йигиталига кўз қисиб, оғайнисининг овозига ўхшатиб, қўшиб қўйди:

— О, борди-ю, сен Ирпани кўриб қолгудек бўлсанг...

Апатолій ўнкаланмади. У дўстларининг ҳазил-мутойнабаларини эшитавериш ўрганиб қолганга ўхшайди. Ҳозир ҳам яна нима дейишларини жон-жон деб кутиб турарди.

— Нега уни-бирга олиб келмадинг?

— Олиб келмаган!— қатъий сўз берди Анатолий.— У шахтада комсорг. Зудлик билан жўнаб кетолмади.

Кейинги гапни у Йигиталига қараб айтди. Чунки бу ҳақидаги гапларни уларнинг ҳаммалари ҳатто бир неча мартадан эшитинган.

— Мен эса комсомол путёвкаси билан келдим, — қўшиб қўйди Анатолий.

Ўтирганлар Анатолийни аяшди шекилли, унинг маъюс қиёфасини кўриб, Ирина ҳақидаги гапни тўхтатишди.

— Хат ёзиб турадимми? — сўради Ингитали.

— Кунда киттадан, — қулди Анатолий. — Келсин, ташиштириб қўяман. Ўзинг кўрасан қанақа қизлигини.

Еш пиичилар жимиб қолишди. Ажаб эмас, ҳар бири ўз севгилси ҳақида ўйлаётган бўлса ҳам. Бироқ кимдир чидаб туrolмади, бир сонпялик оромбахш жимликни бузди.

— Сенинг ҳам қизинг борми, аскар бола? Ё аллақачон уйланиб олганмисан?

Ингитали бошини эгди. Бугун онаси кечаги гапни давом эттиришини ўйлади. Яна соғлиги, ёлғизлигидан поллиди, Ойнисани кўкларга кўтариб мақтайди, албатта. Нима жавоб қилади? Онасини хафа қилмасдан туриб қайси тил билан уйлашолмаслигини тушунтирса экан?

— Салом, болалар! — Бош инженер Наим Раҳимов келди. — Дам оляпмизми?

— Келинг, ўтиринг, Наим Раҳимович. Чойга...

— Йўқ, йўқ, раҳмат! Чойни ҳозиргина ичдим. Сизларнинг олдиларингизга илтмос билан келдим.

У ўтирганларга бир-бир қараб олди. Нигоҳини Ингиталида тўхтатиб, «Қалайсан?» қабалида бош чайқаб қўйди, сўнг тўсатдан тушунтирди:

— Белгилапган муддатга улгуролмайдиганга ўхшаймиз.

Ингитлар бир-бирларига қараб олишди. Бу қарашда: «Нима бўлди ўзи? Иш одатдагидай кетяпти, план бажариляпти», деган маъно бор эди.

— Янги муддат белгилапаяпти! Вақт жуда зиқ. Лаҳим қазини тезлаштириш имкони бўлармикини, а? Бир ўйлаб кўрасизларми?

— Ўйлашайлик, Наим Раҳимович.

— Илтмос, жуда зарур.

У пиичиларга бошқа ҳеч парсаи тушунтириб ўтирмади. Аҳволнинг тағлигидан хавотирланиб, келиб илтмосини айтди.

— Кечқурун қолиб, яхшилаб чамалаб кўрамиз, Наим ака.

— Жуда соз...

У хайрлашиб, йўлакнинг ичкарисига қараб кетди.

Ингиталига бу қисқа савол-жавоб жуда хуш ёқди. Худди армиядагидек! Ҳамма парса аниқ ва тушунарли! Энг

муҳими, бош инженер йигитлар унинг гапни ерда қолдиришмаслигини билади.

— Нима қиламиз?— Валерий ўртоқларига қаради.

— Қўшимча сменани қайси соатларда ўтказишни аниқлаб, одамлар тайинлашимиз керак.

— Менда бундай таклиф бор: бугун дам олишниг бир оз қисқартирсак. Шомликдан кейин бир дам мизғиб олиб, қайтсак...

— Ўша «бир дам» қапча? Аниқроқ айтгин!

Ҳамма кулча юзли йигитга қараб қолди.

— Сенга уйқу бўлса бас! Камроқ ухласанг, жипи урмайди, йиққан ёғингни бир оз эритиб оласан...

— Бир парса деялманми?.. Кўпчилик нима деса, шу-да!..

— Бу бошқа гап.

Йигитали бульдозери олдига келди.

— Кеп тур, аскар бола.— Бу гапни Валерий айтди кета туриб.

— Албатта!

Бу йигитлар Жорикка ўхшашмасди. Сира.

ЕТИНЧИ БОБ

Вали янги режалар тўғрисида батафсил гаширди:

— Икки участка бирлашади. Тасаввур қилисанми? Улар ер остида учрашишади! Чинкакам байрам!

Йигитали туннель қазилаётганини биларди. Бу ердигиларнинг тили билан айтганда, икки бир-бирига қарама-қарши томондан қазиб келинипти. Бош инженернинг инчиларга илтимос билан мурожаат қилганининг ҳам сабаби шунда. Афтидан, туннеллар орасида бир неча метр масофа қолганга ўхшайди. Ишни эртагача тугатишмоқчи.

— Биламан,— деди Йигитали.— Наим Раҳимович келган эди. Йигитлар кечқурун қайтиб келишга ваъдалашишди. Борди-ю...— Йигитали Валига қараб қолди. Сўнг муддаосини айтди:— Мен ҳам келсам?.. Биз?..

— Жуда тўғри ўйлабсан. Биз нега энди четда томошабин бўлиб туришимиз керак.— Вали маъқуллади.— Мен ҳам келаман.

— Аммо...— Йигитали секки бульдозерга қаради.— Ахир битта-ку!.. Машинани айтипман.

— Яна битта олдик.

— Демак, мен...

— Ҳа, энди сен бульдозернинг чинакам хўжайинисан. Бошқармада шунга қарор қилишди. Юзимизни ерга қаратмассан, ахир, тўғрими?

— Меп... меп...

Йигитали қувонганидан гапиролмай қолди. У Дилнавозга меп шофёрман, бульдозерчи эшлай олармикинман, деганда, у сира иккилашмай: «Ўрғасиз. Мана, мени бир айтди дерсиз. Ишлаб кетасиз», деганди.

Чиндан ҳам ўрганди. Янги машина оляпти. Дилнавозга бориб айтсамикин? Аммо уни қаердан топади? Катта қурилишда ҳамма ўз юмуши билан банд.

Йигитали уни тасодифан учратиб қолишига умид боғлади. Кунилар ўтди. Аммо бу орзуси ҳам рўёбга чиқа қолмади.

— Балки?..

Кейинги пайтларда бу фикр унинг хаёлига тез-тез келиб турипти. Ахён-ахёнда эса юраги тошиб кетиб, қизини яхши кўргани бор, улар кечалари учрашишади, Чирчиқ сөхилида ўтириб олиб, сувнинг шовулланига қулоқ солишади, ёниқ юлдузлар жамолига боқадилар, деган қатъий фикрга бориб... яна, йўқ, йўқ, дея додлаб юборишига сал қолар эди.

— Сенга нима бўлди?

У Валига қараб, сесканиб кетди. «Наҳотки додлаб юборган бўлсам?»

— Ҳеч нарса. Ўзим... шундай.

— Чарчадингми? Кечаси қапақа қилиб ишлайсан?

— Ҳаммаси яхши, жўйида...

— Бригада бошлиғига айтгин, кечаси ишлаймиз деб. У шу атрофда юрипти.

— Албатта, айтаман.

Йигиталини яна хаёл олиб қочди. Эртаги байрамга Дилнавоз ҳам албатта келса керак. У билан учрашади!

Йигитали яхши кайфиятда ҳормай-толмай олам-жаҳонни қилди. Сменадан кейин бригада бошлиғини қидириб топди. Шергани унинг сўзларини эшитиб бўлгач, кулди:

— Ўзим ҳам келиб қарашишни сизлардан илтимос қилмоқчи эдим.

Уйга қайтишга Йигиталининг юраги дов бермасди. Шунинг учун у айланма йўллар билан шошилмай юрди. Шубҳасиз, бунда қиз билан учрашишга умидворлик ҳам йўқ эмас эди. У кўзларини юмди. Назарида Дилнавоз келадигандай бўлди. Қиз битта қилиб ўрилган билакдек соғини олдига ташлаб келарди. Тўсатдан тўхтаб, ҳаяжонлана бошлади. Сочини орқага ташлаб, табассум билан унга яқинлаша бошлади. Йигитали жоп ҳоврида кўзини очди. Атрофда ҳеч ким кўринмасди. Ўзи қилган ишдан кулим-сираб, сўқмоқ йўлга тикилиб қолди.

Бу сўқмоқ конторага олиб борарди. Илоп язи бўлиб буралган сўқмоқ харсанг тошлар, қучоққа сигмас чишорлар орасидан ўтиб, Дилнавозлар қишлоғидан узоқлашиб борарди.

У ҳозир уйда. Китоб ўқиб ўтирипти. Ахир у инстигута кирмоқчи-ю!

Йигитали уйига етиб келиб, эшик олдида тўхтади. Оғир хўрсинди. Яна онасини алдаши, у берадиган саволларга чап бериши керак. Ҳар куни шу аҳвол. Ҳар куни у чарчаганини баҳона қилади ёки бошим оғрияпти, деб ўринга киради.

Алдаш шартми? Бугун чинданам у бир лаҳза мизғиб олиб, ишга қайтиши керак. Азонгача ишлайди. Анча енгил тортиб, эшикни оҳиста тақиллатди.

Онасига тунги смена ҳақида гапирди.

— Шу замон ёшларига ҳайронсан. Шопилгани шопилган. Қуруқ қоладигандай.— Умри хола хўрсиниб юзини бурди.— Ҳилла бўлмаса, ўзини ўйласа-чи! Уф-ф...

Она бошқа ҳеч нарса демади. Унинг хаёли ўғлида эди. Толеи очилишини шомдан субҳи файзгача ўйларди. Уй тўла невараларнинг қий-чуви қулоғи остидан нари кетмасди.

Йигитали кўзларини юмиб, ўзини ухлаётганга солди. Она оёқ учиди юриб, опихонага кирди, идиш-товоқларни тарақлатмасликка ҳаракат қилиб, секин юва бошлади.

Бу бекинмачоқ ўйнашлар қачонгача давом этаркин? Ахир бирор кун масалани очиқ-ойдин айтиб, ҳал қилини ҳам керак-ку! Аммо онани хафа қилмасликнинг йўлини топиш керак. Эрининг қазосидан сўнг кампир хийла чўкиб қолди.

Қандай қилиб тушунтирсайкин? Она ҳамма гапни тасдиқ ишорасини бериб, бош қимирлатиб эшитади. Чурқ этмайди. Аммо яна ўзиникини маъқуллайди. Нима қилини керак? У ўғлининг тезроқ бахтиёр бўлишини, неvara кўришини истайдн...

Эҳ опажон, онажон! Сизга юрак розимни қай йўсинда етказсам экан?

Йўқ, яхшиси бу ҳақдаги гапларни ҳам, она билан бўладиган суҳбатни ҳам унутиб, орзусига эрк беради. У Дилнавозни албатта кўради. Хўш, нима қипти! Чорвоқдаги яна ўнлаб қизларни ҳам кўриши мумкин-ку ахир! Тўғри, Дилнавоз унинг учун тамома бошқа олам. Аммо Дилнавоз унинг ўзи ҳақда қандай фикрда? Бўлак йигитлардан нима фарқи бор? У ҳам кўп қатори бир ишчи-да! Нима, почор аҳволда қолганини кўриб, уйига бошлаб

борган бўлса, нима қилти? Бу оддий одамгарчлик-ку! Тоғлиқлар айниқса Кавказ томондагилар учун бу ҳар бир оиланинг деярли мажбуриятига айланган-ку! Меҳмонни кўчада қолдирмаслик ўзбекнинг ҳам азалий одағи эмасми? Йигитали шаҳдидан тушди. Лекин қандай йўл билан бўлмасин, қизга яқинлашишга ўзича қатъий бир қарорга келди. Бугуноқ албатта олдига боради. Хўш, нима дейди? Унинг бир ерга тўплаётган фикрлари айқаш-уйқаш бўлди. Ҳа, чиндапам нима дейди? Мана мен келдим, янги бульдозер олдим — шуми айтадигани? Ичида кулмайдими, олсанг менга нима деб? Эҳ, қани эди, Йигитали машҳур лаҳимчи бўлиб қолса!.. Уҳ-ҳў, унда йўриғи бошқа! Ҳар кун бўлмаса ҳам кун ора кинорага кириб борарди. Кимсан — машҳур лаҳимчи! Йўқ, машҳурликка даъво деб тушунманг. Жуда-жуда Дилнавозни кўргиси келади. Ҳар кун, пложи бўлса, ёпидан жилмаса, у билан соатлаб суҳбатлашса ҳам назарида гапи тугамайдигандай эди... Йигитали ўйлиниб қолди. Хаёлидан бетўхтов ўтаётган гаплардан хижолат чеккандай истехзоли кулимсираб қўйдди. Аммо яна онасининг гапларини эслади-ю, инкилабни қолди. Дилнавознинг унда кўнгли борлигини билганида, шунча қийналмасиди. Ётири билан тушунтирарди. Она ҳам қувончини ичига сиғдирилмасди...

Хаёл сура-сура элдигина кўзи иллинганди, соат жириглаб чўчиб ўридан турди.

Тунелда ин одатдагидан бошқача — ҳаяжон ва кўтаринги руҳ билан давом этди. Ҳаммада кайфиятчилик, катта байрамлар арафасида бўладиган шодлик: нима, эртага бўладиган таштана қайси катта байрамдан қолишадди. Ахир у одамлар меҳнатини эъозлашга бағишланган йигини. Шунчаки кини билмас бўлиб ўтиши ҳам мумкин эди бу воқеа. Бироқ Наим Раҳимов булга йўл кўёлмайдди. У фаолиятининг бош йўналишидаги муваффақиятнинг одамларда деб баҳолайди. Шунинг учун оғир-сепгида уларнинг ёнида туриб, кўнглини кўтариши керак...

Йигитали бульдозери тумшуғи билан тоғи уюмларини четга сурди. Яна бир-икки бориб-кечгач, йўлак тозаланди. Тўхтади. Назарида лаҳимчилар сустишлаётгандай туюлди. Аммо тоғи уюмлари дақиқа сайин кўная борар, Йигиталининг чаққонлиги туфайлигина у зудлик билан сурилар, бульдозер борган сари куч тўплаётгандек қаттиқ тариллаб, шиддат билан олдинга силжирди.

Шерғани келди. Кечки салом дегандек қўлини силқитди.

— Ишлар қалай, солдат? Юришяптими?

— Раҳмат, жойида!

Моторлар шовқинида одам овози аранг эшитилар, ишчилар имо-ишораданоқ бир-бирларини тушуниб олишарди.

Негадир ҳозир Йигиталининг кўзи олдида яна Жорик пайдо бўлди. У бу ерга келмаслиги аниқ. Келганда ҳам тўнга тушган ямоқ сингари ажралиб турар эди.

Тошлар уюми порозилик ифодалаган каби ёнжирлаб, тарақлаганча ночор чекинарди.

Орадан бир ярим соатча ўтди. Бирдан команда берилгандек ҳаммаининг иш суръати секинлашди.

— Нима бўлди? — Йигитали қичқирди.

— Перекур.

— Ҳеч қанча ишламасдан, а!

— Чакки ишламадик. Етиб келдик.

— Қаёққа етдик?

Анатолий қўли билан уни чақирди.

Йигитали бульдозеридан тушиб одатича қўлини артди.

— Қаёққа етдик?

— Тайинланган жойга. — Анатолий кулади. — Энди портлатилса бас, йўлак очилади.

— Портлатилгандан кейин ишнинг бошингдан ошади. — Валерий кулди. — Тош сураверасап. Икки кунга етади ишнинг.

Анатолий Йигиталининг елкасига қўлини ташлади.

— Қўрқитма, солдат азамат йигит, нафас ростлагунча олам-жаҳон ишни бажариб ташлайди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Портлаш бутун Чорвоқни ларзага солди. Ҳатто тоғлар қалдираб кетди. Кучли гумбурлашнинг акс садоси дарада анчагача тинмади. Туннелдан тутун аралаш чанг тўзони чиқарди. Қуюқ тутун ичида аҳён-аҳёнда портлатгич учқунлари йилтиллаб қоларди.

Чанг, тутун тўзони тинишига ҳам бардошлари етмаётган ишчилар қувончларини ичларига сиғдиролмай, бақриб-чақриб туннелга отилдилар.

Йигитали армияда хизмат қилган кезларини эслади. Улар ҳам ўртоқлари билан бирга худди шундай яқдил бўлиб ҳужумга кўтарилардилар. Ҳамма иш бажарилиди. Яна бир олға тақиланса маррага етилади. Бунинг учун жангдагидек фақат олға босиш керак. Олға! Уёғи галаба!

Йигиталилар ишлаган туннелнинг қаршисида ҳам қийқириқ, шодибона янгради. У томондан ишчилар югуриб келишаётган эди.

Шерғани Умидов тош уюмлари устидап чаққонлик билан сакраб, бириччи бўлиб борарди. У қаршисида келаётган бригада бошлиғи Геннадий Шадурапи кўрди. Бақувват қўллар қовушди-ю, сўнг улар қучоқлашиб, бир-бирларини муборакбод этишди.

Овозлар бир лаҳзагина тинди. Бироқ энди шодиёна қийқириқлар етти юз метрлик туннель бўйлаб давом этди.

Етти юз метр! Айтишга осон. Одамлар метиндек тоғ жишларини қаричлаб емириб, илгариларидилар. Ҳамма мушкулотларнинг осонгина бартараф этилишини эртактардагина кўп эшитганмиз: «Сим-сим, эшигингизни оч!..»

Ишчилар қояларни забт этиш учун юзлаб, минглаб бор ҳамла этдилар, қора терга ботиб, оромларини йўқотдилар. Энди оғир иш ортда. Туннель деворларини суваб, остига бетон ётқизадилар. Шундан сўнг Чирчиқ улкан тоғ бағрига киради. Инсон еримизнинг печаси асрлардан буён ором олиб ётган гўшасини ўзича янгиламоқчи. У шуни лозим топди.

Яна ўзи тапчо хаёл суриб юритган фикрлар боларидай ғувиллаб, миясидап нари кетмай қолди. «Табиатга нисбатан шафқатсизлик — одамга қилинган шафқатсизликдан ўп чандон ортинқ!» У армияда қулоғида ўрнашиб қолган гапни эслади. «Чушки табиатга нисбатан қилинган шафқатсизлик келажак авлодга қанчалар зиён келтиришини ҳеч ким олдиндан башират қилиб айта олмайди».

Аммо ҳозир солдат узоқ ўйлаб ўтирмади. Бир ёқдан тишимсиз қувноқ овозлар, иккинчи ёқдан Дилпавозни тезроқ кўриш нстаги устун чиқини табиий эди, албатта. Нима, уни бу ерга биров табиатга қўриқчи қилиб юбордим? Модомики шунча одам ишга киришган экан, демак, бу — халқ нстаги. Сув, дея зорланган аждодларимизнинг қисмати ким учун сир? Демак, унинг томчисидан нур, бир ҳовучидан зар ундиришмоқчи.

У кўтаринки кайфиятда катта харсанг устига чиқиб олди. Ҳаммаёқда байрам кайфичоғлиги. Портлатилган ердаги тош уюмларига кўзи тушиб, пенюнаси тиришди. Ҳаҳ, шу тоғда тошга бало борми! Эртага Валерий билан суриб ташлар.

Бироқ... Ҳа, чиндан ҳам нега Дилпавоз кўринмаяпти? Атрофга синчковлик билан разм солди. У албатта шу ерда!

Уни Дилпавознинг ўзи кўрди. Кўлини кўтариб, силкитди. Оломон орасини ёриб, илгарилариди. Кўнчилиги уни биларди, ҳурмат қиларди. Зудлик билан йўл беришарди. И-

гитали қизни кўриши билан яна гангиб қолди. Югуриб пешвоз чиқиб ўрнига полизга ўрнатилган қўриқчидек қаққайиб қолди.

— Йигитали ака!

Бу таниш овоздан ҳушёр тортиб олдинга талпинди.

— Салом, Дилнавоз!

Ниҳоят, у кўнглидаги қиз билан ёнма-ён турипти.

Эғнидаги жигарранг пальто остида ҳам келинган қомати ажралиб турарди. Оёғида қора этик, бошида оқ жун рўмол. «Ё қудратингдан, нима кийса ярашади-я!» Йигитали култ этиб юттиди.

— Ишлар қалай, соғлиқларингиз?

— Ўзингиз-чи?— қиз эркаланиб шахло кўзлариши йигитга тикди.

— Раҳмат, Сарви хола омонмилар.

— Ойим сизга салом айтдилар.

Йигитали ҳарчапд уришмасин, хаёлига бошқа гап келмай, жим қолди. Қизиқ, ёлғиз қолганида қизга хаёлап ҳамма ўйлаганларини айтаверади. Болалиғини ҳикоя қилади, армияда хизматда бўлганини гапирди. Унга ҳам истаган саволни бераверади... Ниҳоят, мана, дақиқа сайин иштиқ қўмсайдиган кимса рўпарасида турипти. У эса гулг. Тили шишиб, гапга айланмаётгандай. Кўзларини лўқ қилиб, суқланиб тикилишдан бошқани билмайди. Қиз ҳам айтар: «Тағин бу киши армия хизматиши ўтаганимилар... Суф, сендақа лавашангга-е!»

Йигитали ўзини зўрлаб бир нарса демоқчи эди, ичидан ичроққа ўхшаш овоз чиқди-ю, яна жим қолди.

— Сизга нима бўлди? Чарчадингизми?

— Ҳи... йўқ... ҳа, бир оз. Биз бугуп деярли икки смепа...

— Хабарим бор. Эшитдим.

Яна гап йўқ, Жимлик.

Қизнинг юзига табассум ёйилди:

— Сизни мақташди...

— Йўг-е... қасерда? Ким?— ҳайратдан энтикди.

Ҳайратланишининг сабаби маълум. Ахир ўзи қиз унинг тўғрисида мақтов гапларни эшитишини орзу қилмаганиди.

— Мажлисда мақташди. Олдинига Вали ака. Кейин бригада бошлиғи ҳам гапирди. Табриклайман.

У нима дейишини билмай қолди. Дилнавоз унга расмий тарзда ташаккурнома эълон қилаётган каби қўлини узатди. Қиз ўзини тутолмай, «пиқ» этди-ю, гапни бурди:

— Вой, тағин нима бўлди сизга?

— Ҳеч нарса... Ҳалигидай... Ўзим шундай... Нима деб мақташди?

— Идрокли, интизомли, меҳнатсевар...

У бошини эгди. Қиз шоша-пиша сўради:

— Хафа бўлдингизми?

— Нимага?

— Мен... ҳалигидай... кулганимга.

— Йўқ, йўқ, сира хафа бўлганим йўқ.

Дилнавоз ғалати ҳолатга тушиб қолди. У бугун илб бор Йигитали қаршисида ҳаяжонланганини сезди. У йигитнинг ҳам безовталанаётганининг сабабини энди тушушгандай бўлди.

— Мен сизни чин дилимдан табрикламоқчи эдим, холос...

Улар ҳозир ёлғиз эдилар. Атрофдаги шовқин-сурон, одамлар ола-говури қулоқларига кирмас, ҳеч нарса ва ҳеч ким йўқ гўё. Ҳар бирининг қалбига ўз байрами сокинлик билан кириб келмоқда эди.

Афсуски, тўсатдан!..

Қаердан ҳам келиб қолди бу суллоҳ одам?!

— О! Дилнавозочка!— Йигиталига меҳсимай бир қараб қўйиб, қизга бош эгиб таъзим қилди у.— Саломлар бўлсин!

Жорик истаган пайтда, ҳар қаандай шароитда ҳам ўзини гоят эркин ҳис этар эди. У қизнинг тирсагидан ушлади:

— Дилнавозочка, бир минутга рухсат этасизми?— Жорикнинг юзида қаңдайдир ортиқ даражада такаббурупа илжайиш пайдо бўлди. Ингичка мўйлови қимирлади.

Бу тасодифдан қиз довдираб қолди:

— Тинчликми? Нима гап ўзи?

— Бир дақиқагина. Кўп эмас, икки оғиз гап бор.— У кўрсаткич ва ўрта бармоқларини кўтарди.— Аммо жиддий гап.

Йигиталининг панжалари мушт бўлиб тугилди.

Нима қилса экан? Бу такасалтангни хиппа ёқасидан олсамикми? Атроф тўла одам. Улар байрамга йиғилишган. Балки бу икки оғиз, аммо жиддий гапнинг ўзи безовталанишига ҳам арзимас?

Ҳозирнинг ўзидаёқ бориб, билиши керак. Гап ўзи ҳақида кетяпти, ҳа, буни юраги сезяпти.

Бориш керак, аммо оёқлари унга итоат этмас эди.

«Дилнавоз — ақлли қиз. Ўзига тасалли берди.— Аммо наҳотки бу учарнинг кимлигини ҳапуз ажратолмаган бўлса? Ушш бу ерда билмайдиган одам йўғ-у!

Жорик Йигиталига мепсимайгина тик боқди-ю, қизни олиб кетди. Дилнавоз ҳатто қайрилиб ҳам қарамади.

Унинг олдига ишчилар келишди. Табриклашди. У ҳам гайришунурий тарзда узатишган қўлларни сиқди.

— Нима бўлди, толиқиб қолдингми?— Умидов сўради (ташвишланиб.— Ҳечқиси йўқ, мирқиб дам олсанг, чарчоқларнинг ёзилди.

— Ҳа, ҳа, албатта дам оламан.— Йигитали саволни жавобсиз қолдирмаслик учунгина жавоб берди.

Ёлғиз Анатолийгина бўлиб ўтган воқеани кузатиб турган эди. У Йигиталининг кайфияти бузилганининг сабабини билиб туришти. Унинг бурилганини кўриб, қўлтигига қўл солди:

— Қаёққа?

— Уйга.

— Йўқ, яхшиси юр, бизникига борамиз.— Анатолий қатъий тикилди.

— Шу бемаҳалда-я?

— Нима қипти?— бўш келмай жавоб қайтарди Анатолий.— Бугун катта иш қилдик! Чой устида чақчақлашиб ўтирамыз. Уй ҳам бу ердан бир қадам.

Кичик хонада икки каравот, думалоқ стол, бир печастул, дастпў бор эди. Қимирланга жой бўлмаса ҳам озода, сарапжом.

— Чой қўйиб келаман. Сен дампагни олиб ўтир.

Йигитали тирсақларини столга тираб, энгагини бармоқлари устига қўйди. Нима бўлди ўзи? Бенибо, юзсиз бир йигит келиб, эски танишидек уни қўлтиқлаб кетди... Дилнавоз ҳатто қайрилиб ҳам боқмади. Бирор гап борми ё?

Бошиви кўтариб, кўмак тилагандек Анатолийга қаради. Дўсти чойнакни стол устига қўйиб, ҳеч нарса бўлмагандек эҳтиётлик билан сўради:

— Бирон кўпгилсанлик бўлдимми?

— Сен ана у шофёрни биласанми? Мўйловчаси бор йигит-чи?

— Такасаланг.— Лўнда жавоб берди Анатолий.

Йигитали бошини эгди.

— Хафа бўлма!

— Йўқ, меп...

— Ҳаммасини кўриб турувдим... Дилнавоз келганини ҳам кўрувдим.

— Сен уни биласанми?

— Ажойиб, дилбар қиз.

— У билан армиядан келган биричи кунимдаёқ тапишган эдим.

— Қапдай қилиб?

— Мени ишга ёзган эди. Уйда бўлдим...

Йигитали жим қолди. Анатолий ҳам бошқа парса сўрамади. Яхшиси ўзи гапириб берсин.

— Унинг онаси билан танишдим. Бўлган гап шу... Ушандап кейин бошқа учрашганимиз йўқ.

— Ҳозир-чи?

— Мен шу учрашувга катта умид боғлагап эдим!— Кўнглидагини ёрди.

Анатолий пиёлага чой қуйиб узатди.

— Ич. Энди ҳамма гап тушунарли. Жорик деганинг ҳар парса қўлидан келадиган бола. Жирканчликка ҳам бораверади. Сенинг ифвойингни қилгап.

— Ахир у менинг тўғримда ҳеч парса билмайди. У биллап куни кеча танишувдим. Нокас! Бригада бошлигини кўз олдимда алдади. Қилмаган рейсга нарядига қўл қўйдириди. Мақтаниб, жўнаб қолди.

— Эҳ, аскар бола!— Анатолий бош чайқади.

— Мен ҳатто кўзларимга ишонмадим. Наҳотки қурилишда нопок одамлар бўлса!

— Афсуски, бўлиб туради. Чойингни ич, аскар бола. Дилнавозга келсак, билиб қўй, доно қиз у. Тушунади.

Анатолий бу гапларни ҳазил-мутойна билан айтарди. Лекин Йигиталининг юрагига ҳозир ҳазил сиғмасди.

— Уни-чи!..— Қўллари мушт бўлиб тугилди.

— Жуда қизиққон экансан-у! Қайнама. Энг яхшиси Дилнавоз билан гаплашиб ол.

Йигитали дўстига таажжублапиб тикилиб қолди.

— Қанақа қилиб гаплашиб оламан?

— Тунтунтиргини... Орани очиқ қилиб ол. Нима, шунням ўргатши керакми?

Йигитали қизарди. Анатолий яхшилаб тунтунтиролмаганини сизди. Юмшоқроқ гапира бошлади:

— Сени тушуниб турибман. Осон тутаётганим ҳам йўқ. Ўзим ҳам «Иринага бугуноқ айтаман», деб кўришгапда гунг бўлардим-қолардим.

Кўчада оёқ товуши, овоз эшитилди. Йигитлар қайтишяпти ётоқхонага.

— Ҳар ҳолда дилингдагини айтдингми кейин?— Йигитали юзига ниҳоят табассум югурди.

— Ҳа. Қачонгача жим юардим! Айтдим-қўйдим.

Йигитали бош чайқади.

— Билмадим-ов, мен бундай қилолмасман. Мана бугун. У биллап ёнма-ёп турибман. Гапиряпман. Аммо қапийди тошиб қўйгап сўзларимни айта қолсам. Қаёқдаги пойин-

тар-сойинтар гаплар келади калламга! Керак сўзлар эса ўша пайтда хаёлимдан кўтарилиб кетди.

— Чойингни ич, совийди.

Йигитали кафтидаги пахта гулли пиёлани айлантирди.

— Ич,— қайтарди Анатолий ва сўзини давом эттирди:— Мен ҳам кўп қийпалганман. Жорикка ўхшаган бир саёқ келганда, ўзимни йўқотиб қўярдим. Бурдалаб ташласам дердим,— кулди у. Худди бугунги ҳолатингда қолардим. Отелло!

— Ҳозир-чи?— сўради Йигитали.

— Унинг мепга нисбатан муносабатини билиб олганимдан кейин алча тишчидим. Шунинг учун айтиялман-да, сен ҳам шундай қилишинг керак деб, тушуняпсанми?

Йигитали индамади. У совиб қолган чойини ичиб, пиёлани стол устига қўйди.

— Яна ичасанми?

— Йўқ, етади. Ухлаш пайтиям келди шекилли?

— Ҳа, бу гапингам тўғри. Қола қол.

— Йўқ, амаллаб етиб оларман. Ойим хавотирланадилар.

— Қиз билан албатта гаплашиб олгин.— Яна маслаҳат берди хайрлаша туриб Анатолий.— Кинога таклиф қила қол.

— Қачон?

— Хоҳласанг, вақт топниш қийин эмас.— Гапни кесди Анатолий.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

Катта қурилишнинг ташвишлари ҳам ўзига яраша бўлади. Бир ишни ҳал қилсанг, буёқда ўптаси чиқиб туради.

Наим Раҳимов кабинетида телефонлар типимсиз жиринглайди. Секретарь бирига жавоб берса, иккинчиси чинқиради:

— Учинчи участка!

— Москва чақиряпти!

— Тошкентдан сўрашяпти.

Қурилиш тўғрисида газеталар тез-тез ёзиб туришади, радио орқали тумтарақай эшиттиришлар бериб борилади. Меҳнат ғалабасининг ёрқин мисоллари наъра тортиб айтилади. Илғорлар деб рўйхатга кирган бир хил одамларнинг номлари сурункасига такрорланади... Гўё шу биргина сув омбор-ю, ГЭС бутун мамлакатда буюк бурилиш ясайдигандай рапорт устига рапорт жўнатилади. Қурилиш бошланганига тўрт йилдан ошиптики, ҳали бирон одам: «Ҳой,

нега уй-жой масаласи ўлда-жўлда, нега ишчиларга паронит яратилмаган?» — деган саволни эшитгани йўқ. Галаба. План. Олға! Катта муваффақиятлар. Биринчилар қаторида. Энг аъло. Жаҳонда ягона. Мисли тарихда кўрилмаган. Журналист халқига сўз анқомиди? Топшириқ бўлса бас! Ҳаммаси бир соат ичида муҳайё... кабинетда ўтириб.

Бўлаётган телефонларнинг ярмидан кўпида турли справкалар, купдалик графиклар қандай бажарилаётгани-ю, яна шунга ўхшаш ҳеч кимга керак. Из қоғозлар талаб қилиш билан боғлиқ масалалар сўралади. Шусиз ҳам қурилишдаги муаммолар сунъий равишда кўпайтирилиб, асосий масалалар баъзан ҳафталар сурилиб, ҳатто иш тўхтаб қолишигача бориб етадиган пайтлар бўлади. Бундай масалалар қурилишда кам эмас-ку! Шундай ишлар бўладики, бугун ҳал қилинмаса, эртага кеч бўлади. Шубҳасиз, бундай пайтларда бошлиқлар соатлаб телефон билан банд бўладилар...

Қурилиш бўлгач, бинокорлик материалларига эҳтиёж узлуксиз давом этади. Тахта-ёғоч, бетоннинг ўзини олинг. Одамлар, машина масаласи.

Яқиндагина ҳамма парса жойидадек туюлган эди. Ҳатто бетон ҳам етарли эди. Рақамлар ҳеч кимни шошилтирмаётган эди. Аммо бир печа куп мобайнида ўша рақамларнинг ўзи ҳаммаши шошилтириб қўйди. Ҳисоб-китоб ишлари билан шуғулланаётганлар қурувчилар муддатларини бу қадар катта тезкорлик билан қисқартишларини сира кутмаган эдилар. Улар тонналаб бетон сал нари бориб кўп талаб этилади, деб чўтлашган эдилар. Аммо катта бетон заводи зарурлиги айни шу пайтда қисталаиб бўлиб қолди!

Эртага эмас, шу бугун, шу соатда талаб этиляпти!

Нималар керак бўлмайди қурилишга! Ҳар кунин, ҳар соатда.

Наим Раҳимов телефон трубкасини кўтариб, бир зум эшитди, сўнг осойишта илтимос қилди:

— Марҳамат қилиб, қайтарсангиз... Ҳа. Мапа, кўрдигизми қаандай яхши. Энди ҳамма айтганларингизни бемалол тушушса бўлади. Бақирининг ҳожати йўқ.

Аммо муомалалар ҳаммаша силлиқ бўлавермайди. Баъзан столни муштлаш ҳам ҳеч гап бўлмай қолади.

— Қаандай боқибегамлик!

Наим Раҳимовнинг асаби бесабаб бузилмайди. Баъзан уни шунга мажбур қилишади. Аммо сабабсиз эмас, албатта.

Дастлабки йили айниқса оғир бўлган эди. Қарама-қаршиликлар кўпинча ишга зиён келтирарди. Чунинчи, қури-

лши бошлиғи ўшанда бетон заводини иккинчи даражали ишлар қаторига қўшган эди.

Наим Раҳимов деярли ҳар купи унга завод қурилишини тезлаштириш зарурлигини эслатиб турди. Шубҳа йўқки, бош ижнепер ўшанда ҳамма қийинчиликларни ҳисобга олган эди: ишчи кучи, машина, бинокорлик материаллари етишмайди. Аммо завод ҳам зарур. Яқин орада кўплаб бетон зарур бўлиб қолади.

— Яқин-орада дейсизми? — қайта сўради бошлиқ.

Унга ҳам қийин. Кетма-кет телефонлар, телефонограмма ҳамда телеграммалар: қурилишнинг бориши ҳақидаги маълумотлар зарур. Бетон заводининг қурилиши тезлаштирилса, бошқа асосий объектларда суръат тушиб кетади.

— Ана ўшанда жанжалли кўрасиз! — фикрини яқинлайди бошлиқ.

— Бетон талаб этиладиган пайт келганда ҳам жанжал бўлади. — Бош ижнепер босиқлик билан, овозини кўтармасдан осойишта тушутиради.

Наим Раҳимов ҳақ бўлиб чиқди. Бетон мўлжалланган вақтдан олдин зарур бўлиб қолди. Унинг етишмаслигидан бошқа энг муҳим объектларнинг қурилишида суръат тушиб кетди.

Ҳозир Наим Раҳимовни таъвишга солаётган парса тамоман бошқа. Ёшлар муаммоси. Қурилишда бу бош масала деса, муболага бўлмайди. Каттадан-кичик ҳамма тушуниб туршти. Чорвоқда асосий куч — ёшлар. Уларнинг кўни комсомол путёвкалари билан келишган. Атрофдаги қишлоқлардан келган ёш-яланглар ҳам оз эмас. Булар бўлмаса пафақат қурилиш, бу ердаги нормал ҳаёт ҳам издан чиқади. Уларни уюштириб, яхши гап айтиб, кўнгилядагидек шароит яратиб шига солса борми — Чотқол тизмаларини Тошкент пой оstopасига олиб бориши ҳам ҳеч гап эмас. Бироқ...

Наим Раҳимов дераза олдиға борди. Пастга қараб, яқинда шохиди бўлган воқеани эслаб, ўйланиб қолди...

Юмушларини эрта битирганда, кечқурунлари «Газик»ка ўтириб, атроф-теварақдаги сўлим жойларни айланадиган одати бор эди. Шундай кечалардан бирида Угом дарёси бўйлаб бораётган эди. Атроф соқини. Ойнинг сутдай ёғдуси жимирлаб, нур сочарди. Кўм-кўк буталар шабадада тебранади. Угом дарёсининг шовуллаши-ю, тиллақўнғизларнинг тинимсиз чириллашигина табиатнинг бу тилсиз сўлим қўйида узлуксиз ҳаёт мавжудлигини ифода этмоқда эди.

Машина гийқиллаб тўхтади. Наим Раҳимов сакраб тушди-ю, йўл четдаги тўнкаға бориб ўтирди. Шамол аллақча-

ердан гармоннинг овози-ю, хириллаб куйлаётган қўшиқ-нинг узиқ-юлуқ сўзларини олиб келди. Дам ўтмай қўшиқ тинди. Гармонъ ҳам бир ғийқиллади-ю, жимиб қолди. Нафас ростлагудек фурсат ўтмай, бақиряқ-чақиряқ, шиша идишнинг жангиллаб сипгани эшитилди.

Наим Раҳимов «Газик»нинг очик қолган эшигини ёпди-ю, ёлғизоёқ сўқмоқдан тез юриб, наста туша бошлади. Шовқин борган сари кучаяр, энди ора-чора айрим сўзлар ҳам эшитила бошлади. Бош инженер икки ҳатлаб настликдаги сайҳон ерга тушди. Энди Угомнинг нариги соҳилида тараф бўлиб муштлашаётганларнинг атак-чечак болалардек гандираклаб, бир-бирларига хезлапишлари аниқ кўринаятган эди. Наим Раҳимов овоз бермоқчи бўлиб турганида, тўда ичидан кимдир қичқирди: «Атас!» Беш барваста йигит кўз очиб-юмгунча юқорига қараб қочди. Уларнинг кимлигини аниқлаш қийин эди, албатта. Ой ёғдусида унда-мунда бетартиб думалаб ётган шишалар йилтиллади.

Бош инженер маъюсланиб сўқмоқдан кўтарилди. Боягина қалбига ором бағишлаётган сўлим табиат ўрнини назарида зимистон зулмати чулғади. Угомнинг бир маромдаги шовиллаши, тилла қўнғизларнинг нафас олмай чийиллашлари энди унинг асабини қўзғата бошлади. Машинага ўтириб, стартёрни босди.

Эртаси куни бошлиқ билан орасида яна похушлик бўлди.

— Ахир мен нима қилай! Қайси бирига қарай! — Хириллаганча ўридан туриб кетди бошлиқ.

— Жўлла бўлмаса шу ёш-ялангларнинг кучи билан икки кунда битадиган ёзги кишотеатрнинг аллақачон ишга туширса бўларди-ю, нега уни ҳам пайсалга соляимиз? Ишдан кейин сира кўчага чиқасизми? Йигитлар бешовлон-олтовлон бўлишиб олиб, боши оққан томонга қараб кетяпти. Атроф ичкиликдан бўшаган шишаларга тўлиб кетди. Ё уларни ҳам маъмурий йўл, дўқ-пўписа билан қайтаринга умид боғлашимиз керакми? Бу ишларнинг маънавий жиҳатини ҳозирча қўя турайлик. Моддий томонини ўйланг! Ўлгудай ичган одамдан эртаси қандай иш кутини мумкин! Тагин ишчи кучи етишмайди деб айюҳаннос соламиз. Шишалар қирқаятган ишчи кучини ҳисобини ким қилади?

— Сизга ҳайронман! Қай куни бетон заводи деб хархаша қилдингиз! Энди кишотеатр деяписиз. Унда биратўла асосий объектларни қуришни йигинтириб қўяқолайлик! — Бошлиқ шахдидап тушган бўлса-да, тутган йўлидан чекинамасди. — Ё қурилишимиз юқори ташкилотлар назорати остига олиганини унутдингизми? Копийди битта-иккита

ташкилот бўлса! Унлаб хўжайин устингда ўдагайлаб туришти. Буёқда Москва. У ердаги тармоқ идоралари! Ундаи кўра ёшлар ўртасида тарбиявий ишларни кучайтирайлик.

Наим Раҳимовнинг энциси қотди. Эр-хотин можароси борми, икки қўшининг келишмовчилиги борми, қариндош-уруғ жанжалими — қолиндаги тайёр гапимиз битта — сиёсий-тарбиявий ишлар сусти. Амалий ишлар-чи? — дейдиган одам йўқ. Энг даҳшатли томони шундаки, қон-қонимизга сингган бу гапга ҳеч ким қарши чиқишга журъат этолмайди. Дарҳол қоғозда чапг босиб қолиб кетадиган, ўнлаб моддалардан иборат узундан-узоқ тадбирлар тузилади. Олам гулистон. Тадбир тузилганми? Тузилган. Тарбиявий ишлар йўлга солиндими? Солинди. Сендан яхши одам йўқ. Ҳақиқий аҳвол билан кимнинг иши бор дейсиз?

Наим Раҳимов узоқ сукут сақлаб, ишлар ҳақида ўйлаб олгач, истеҳзо билан кулди. Чунки бошлиқнинг ҳам: «тарбиявий ишларни кучайтирайлик», деган иборасининг тағида шу мазмун ётарди. Қисқаси, яна муросою мадора! У ортиқ бир сўз ҳам демади. Индамай хонасига чиқиб кетди...

Пастда Чирчиқ ҳайқирмоқда... Биз кўпинча ихтиёримиздаги катта кучлардан кўнгилдагидек фойдаланолмаймиз. Жон-дили билан ишлашга одамларнинг вақти зое кетишига ўзимиз сабабчи бўламиз. Гупоҳимизни хаспўшлаш учун истаган парсаши баҳона қиламиз, дуч келган одамни топтаб ўтамиз. Ўзимизча эгаллаб турган амалдорлик курсимизга тегинмаса бўлди. Аттанг! Қанчадан-қанча қувватлардан фойдаланилмайди. Мажлис устига мажлис. Рапорт устига рапорт. Қоғозларнинг-ку, саноғига етиб бўлмайди. Наим Раҳимов хаёлидан ўтаётган бу нохушликлар орасида йилт этган бир учқунни кўргандай бўлди. Унинг ингичка сийрак қошлари чимирилди: икки туннелни бйрлаштириш маросими кўз олдида жонланди. Ёшлар қанчалар завқ-шавқ билан ишлашди. Шодиёнани айтинг. Бош ишженер юзига бир лаҳзагина табассум ёйилди-ю, аммо шу заҳоти маъюсланди. Ўшанда ҳам баъзилар ишнинг муваффақиятли ўтишига шубҳа билан қарашди. Ҳатто кимдир дилидагини тутолмай очиқ норозилик ҳам билдирди: бир кун ютамиз деб бошимизга шунча ташвиш орттиришимиз керакми ўзи? Йўқ, ўшанда бир кун эмас, кўпроқ вақт ютдик. Энг муҳими, ёшларимиз нималарга қодирлиги амалда сипалди. Ўзига ишончи ўн чандон ошди. Ахир бу маънавий оламимизга нур сочадиган куртаклар эмасми?

Эшик очилди. Наим Раҳимовнинг хаёли бўлди.

Секретарь қиз эшик қабзасини ушлаб турарди.

— Иброҳим ака келди.

— Жуда соз, марҳамат, кирсин.

Иброҳим саломлашиб ўтирди-ю, чўнтагидан ён дафтариин олиб, стол устига қўйди.

— Эшитаман, Наим Раҳимович.

Комсомол комитетининг секретари бу хонада узундан-узоқ ваъзхонликлар бўлмаслигини билади. Одатда у бош илжепер берадиган баъзи бир муҳим маслаҳатларни дафтартарчасига ёварди, айрим вазифаларнинг қайси муддатда бажарилиши кераклигини келишарди, хуллас, йўл-йўлакай ўзида йиғилиб қолган масалаларни ҳам ҳал қиларди-ю, дарҳол изига қайтарди.

— Ишлар қалай?— сўради Наим Раҳимович.

— Ҳаммаси ўзингизга маълум!— таажжубланди Иброҳим.— Менимча, ёмон эмас.

Иброҳим ён дафтарига кўз қирпи ташлаб қўйди — беркорга чўнтагидан чиқарганга ўхшайди. Афтидан, гап янги вазифалар устида эмас. Комсомол комитетининг секретари ҳамма ишлар ҳам кўнгилдагидек бўлмаётганини ўзи ҳам сезиб юрган эди. Тўғри, яхши тадбирлар ўтказилади. Илғор ёшларнинг ишлари ҳам мақтаса арвигулик. Қисқаси, рақамлар, фактлар ва фамилиялар нстаганча бор. Ҳисобот бериш ёки чиқиб ўрилатиб гапиршига етарли.

Ҳа, ҳисоботга!

Иброҳим бу сўз устида кўп ўйларди. Ҳаммаси расмиятчилик. Гўё ҳисобот учунгина ишлаётгандай.

— Биласанми, Иброҳим,— бош илжепер асосий гапга ўтди,— қўшиб ёзишлар кўпайди, деган гаплар тарқаяпти. Айниқса шофёрлар ўртасида.

Иброҳим тасдиқ маъносида бонг қимирлатиб қўйди.

— Гап шофёрларда эмас. Юлғичларни тартибга чақириб қўйиш ҳеч гап эмас.— Наим Раҳимович кафти билан столни уриб қўйди.— Аммо бу масаланинг маъмурий томони. Биз бонқа баъзи бир гаплар устида ўйласакмикин.

Иброҳим яна ён дафтарига қараб қўйди. Ҳатто уни билдирмай қайтиб чўнтагига солиб қўймоқчи ҳам бўлди. Наим Раҳимович кулиб юбормаслик учун бошини хизл пастга эгди.

Иброҳим ажойиб йиғит. У билан ишлан жуда енгил. Гапини имо-ишорадан олиб олади. Афсуски, комсомол ишлари билан чуқурроқ танишинига вақт бўлмади. Чунончи, комсомоллар меҳнатни механизациялан борасида ташаббус кўтариб чиқдилар. Ўйлаб рационализаторлик таклифлари ишлаб чиқаришга жорий этилди.

Ёки қандай қилиб кутубхона ташкил этилганини олиб қаранг. Комсомоллар йиғилишида кимдир таклиф кирит-

ди: «Ахир биз ўзимиз кутубхона очилишимиз мумкин-ку! Ҳар биримиз икки-учтадан китоб олиб келсак, ёр-дўстларимиздан илтимос қилсак бўлмайдими?..»

Ингилишдаги энг қисқа нутқ шу бўлди. Уни ҳеч ким протоколга ҳам киритмади. Эртаси кундан амалий ишга киришилди! Китоб уюмлари тобора кўтарилиб боради. Мана ҳозир посёлкада яхшигина кутубхона ишлаб турипти.

Ҳа, комсомоллар анчагина иш қилиб қўйишди.

— Бизда янада дурустроқ ишлар учун ҳамма имкониятлар бор. Аммо сенга нима десам бўлади...— У бармоқлари билан стол устидаги ойшани марта бошлади. Фикрини лўнда қилиб тушунтирмоқчи. Қисқа, аммо аниқ бўлишини истайди.— Бизда комсомоллар қанча?

— Икки юз эллик киши.

— Ёш ишчилар эса миңдан өртиқ... Шундайми?

— Шундай, Наим Раҳимович.

— Улар билан деярли ҳеч ким шуғулланмайди, четда қолиб кетишяпти.

— Жуда унчалик эмас.— Иброҳим ўзини оқламоқчи бўлди.

— Борингки, ҳаммаси четда қолаётгани йўқ, деб фараз ҳам этайлик.— Бош инженер Иброҳимга қўшилди.— Аммо баре бир кўнчилиқ жалб этилмаган. Кўзбўямачлик, алдам-қалдамликлар, тариқча қелинган ишни фил қилиб кўрсатиш, ўринсиз мақтаниш ва гердайниллар...— Бош инженер Иброҳимга кўз қирини ташлаб олди.— Кечқурунлари яна ичкиликбозлик авж олганмиш.

У ўна тушги ўзи кўрган воқеани ҳеч кимга айтмаган эди. Шунинг учун ҳозир ҳам конкрет мисол тарзида уни келтирмади. Аммо Иброҳимга тунги жапжал эртаси кунгек маълум бўлиб, ўз вақтида чора ҳам кўрилган эди. Албатта, умумий чоралар.

Бош инженер чуқур тин олиб, ўрнидан турди.

— Бундай кўнгилисизликларнинг ҳар бири вақт-вақти билан кўриб чиқилмаса, мадда боғлаб, фасодга айланади. Сурбетлар даврини суриб юраверади. Лекин гап кўтармайдиган териси юпқа йигитлар чидаб туролмайди. Кейинги пайтларда ёшлар ариза устига ариза беришяпти. Ҳаммаси бир хил гап: «Ўз хоҳишимга биноан бўшатишингни сўрайман!» Буни шаънимизга доғ деб қабул қилишимиз керак.

— Менимча, бундан катта бир хулоса чиқариш тўғри бўлмаса керак.— Иброҳим қатъий эътироз билдирди.— Ёқмагандан кейин нима қилсин, кетади-да!

— Биз ёқтиришимиз керак.— Яна столга кафтиши уриб

қўйди Наим Раҳимович. — Ёқтиришимиз керак. Унга қури-
лиш эмас, ундаги айрим тартиб-қоидалар, баъзи бир така-
салтангларнинг бошқаларга хира пашшадай ёпишиб оли-
шни ёқмаган бўлиши мумкин. Ҳар бир кишининг ишдан
кейинги соатларини кўнгилдагидай ўтказаетганига кафо-
лат бера оласанми?

— Йўқ, албатта!

— Мана, кўряпсанми. Бизнинг ёмон бир одатимиз бор.
Бировнинг тоби қочса ёки бирор кор-ҳол бўлиб қолсагина,
суриштирамиз: бюро ўтказамиз, мажлис йўғамиз, кўкра-
гимизга муштлаб, вазифалар белгилаймиз! Ҳамма ишни
қиламиз-у, оддий ипсоний гапларни унутамиз. Одамлар-
нинг кўнглини кўтариб қўйишни билмаймиз. Ҳозир айта-
диган гапнинг ҳам маълум: нима қилайлик, вақт қаёқда
буларга? — дейсан. Аммо вақт топишимиз керак. Одам
кўнгли позик. Яхши кутиб олмасанг ҳам рапжийди. Са-
ланглаб юравериб ҳам зерикади. Демак, нимадир етиш-
маяпти.

Иброҳим бошини энгди. Бироқ муҳим бир гап эсига
келиб, яна бошини кўтариб, Наим Раҳимовичга тик боқди.

— Ўзимиз ҳам кўп масалаларда айбдорлигимизни ях-
ши биласиз-ку!

— Таъна қилмай қўя қол! Кишотеатрни кўзда тутяп-
сан. Билиб турибман. Бунда, албатта, шахсан менинг ҳам
айбим бор. Бошлиққа баъзи масалаларда ортиқ даражада
ён босиб, мурсою мадора қиляпман.

— Фақат шунинг ўзи эмас. Ёшлар маданият саройи ҳа-
қида ҳам икки-уч бор масала кўтарди. Сувга чўккап тош-
дай гойиб бўлиб кетди. Ахир Чорвоқнинг чинакам ҳаёти
бу ердан ишчилар кетгандан кейин бошланади-ку! Наҳот-
ки бошлиқ бир ўқ билан икки қуённи уриши мумкинлиги-
ни тушунмаса! Социализмнинг негизини ҳамма нарсани
олдидан планлаштириш ташкил этади, деймиз-у, ўзимиз...

Наим Раҳимович мамнун кулди. У суҳбатдоши қайнаб-
топишини яхши кўради. Лоқайд, тепса-тебрамас пис-
миқларни ёқтирмайди. Иброҳимнинг ёнига бориб, қўлини
унинг елкасига қўйди.

— Комсомол мана шундай қайнаши керак. Шунда у
бошқаларнинг ҳам қалбига ўт ёқади. — Наим Раҳимович
кулиб, деразага яқинлашди. Ташқарига қараб сўзини да-
вом эттирди: — Ёшлар жамиятимизни ҳаракатга келтирув-
чи асосий куч. Уни ишлата олсак, тоғни толқон эта оламиз.

Иброҳим ҳам беихтиёр ойнага қаради. Қоялар қимир
ётмай турарди. Кечки сменани хотирлаб, мамнун бош қи-
мирлатиб қўйди. Ҳа, чинданам кўп нарса ўзгарапти. Бу-

да ёшларнинг улуши катта. Аммо улар бундан ҳам катта-роқ ишларга қодир. Бамайлихотир ўйлаб олиш керак. Кўп масалаларга ойдинлик киритиш зарур.

— Сиз ҳақсиз. Наим Раҳимович.— Комсомол комитетининг секретари тан олди.— Ҳаммани жалб этолмаяпмиз.

Бон ижнепернинг пешонаси тиришди:

— Топган сўзингни қара!

Иброҳим индамади. Чипдан ҳам қолипимизга тушиб қолган сўз. Иш қисталанг келганда, айтиб, вазиятдан чиқиш учун айтиладиган сийқа гап.

Наим Раҳимович бир зум ўйлагач, Иброҳимга қаради:

— Биринчи навбатда, меннинг назаримда, комсомол рейди ўтказиш керак бўлади. Қурилишдаги кемтик ишларни яхшилаб апиқлайди. Нуқсонлар очилиб кетади, деб қўрқини керак эмас. Комсомол нимага қодирлигини хўжақўрсинга эмас, чинакамига яхшилаб кўрсатсин. Кўпроқ одам жалб қилинганга...— Бон ижнепер гашини тугатмай, қўл силтаб, хахолаб кулиб юборди:— Кўрдингми, бунақа алми-соқдан қолган сўзлар қапчалар миёга ўрнашиб олишини!

Иброҳим ҳам кулиб юборди.

Наим Раҳимов соатига кўз қирини ташлаб, фикрини яқунлади:

— Шундай қилиб, рейд ўтказасан демак. Ёшлар билан ишлаш тўғрисидаги мулоҳазаларингизни ҳам ёзиб бера-сизлар. Рейд бригадасига, албатта, илгорлар кирса керак. Янги келганлардан ҳам айримларини қўшса чакки бўл-масди менимча. Чунончи, Йигитали.

— Ҳа, бўлади, яхши йигит!

— Қани, пини бошла!

Йигитали рейд бригадаси аъзолари қаторига қўшилганини, бу рейднинг вазифаларини билиб олди. Негадир Жўра билан бўлган учрашув эсига келди. Ҳали-ҳали кўз олинди: Жорик рўпарасига келиб олиб мазах қилгандек кулиб, ингичка мўйловчасини ликиллатганлари.

— Аммо бундайлар қурилишда кўп бўлмаса керак.

— Афсуски, бор...— хўрсиниб қўйди Иброҳим.— Биз-лар эса уларга нанжа орасидан қараймиз, муроса қиламиз.

Йигитали бир кўнгли Жўра, Жорикни номини айтиш-га чоғланди-ю, бироқ истиҳола қилди: қасдини олмоқчи, орани очиқ қилмоқчи, деган фикр хаёлига келмасмикин? Чунончи, ҳаммасини кўриб турган Апатоллийнинг бу ма-салада фикри қандай бўлади? Буниси ҳам помаълум.

Булар бари беҳуда ва бемаъни андишалар. Бундай ан-дишаларни пен қиладиган бўлсак, умуман, ҳеч кимга те-

гиб бўлмайди. Ахир Жўра унинг кўзи олдида Шергани Умидовни алдаб, қилинмаган рейсин ундирди. Бундан ташқари кулиб, масхара ҳам қилди: мапа бундоқ ишлаш керак, бўлмаса сенга куш йўқ, дегандай.

Буни қапдай исбот қиласан? Жўра истеҳзо билан туриб, бульдозерчи нега шундай қилаётганига сабаб ҳам тошиб беради. Бутун қурилишга дув-дув гап тарқалади. Жорикка одамни бадном қилиш, қоралаш чўт эмас. Энг даҳшатлиси шундаки, майда гаплар Диллавозининг нафсониятига тегади.

Демак, нафасни ичга ютиб, жим бўлиш керакми? Дастлабки қийинчилик олдида тиз чўкиш керакми? Борди-ю, Жўрани айбига иқрор бўлишга мажбур қилса-чи? Яна кўз олдига ингичка мўйлов, унинг истеҳзо билан тиржаийиб тургани келди.

Бригада бошлиғи аллақачон бу воқеани унутган бўлса-чи? Бригада рейс...

Она Ингиталининг уйга воҳуш келганини, кайфияти почоғлигини сизди. Бир қараб қўйди-ю, уйлашиш ҳақида гап очишга журъат этолмади. Ишхонасида бир гап бўлган-ов, кўнглидан ўтказди кампир.

УНИНЧИ БОБ

Иброҳим Ингиталидан беш-олти ёш каттароқ эди. Бир тасодиф бўлиб, танишиб олишган.

Ингитали онасини олиб келиш учун кетаётган эди. Катта кўчанинг бир четида йўловчи машина пойлаб турарди. Бир машина ёгинасига келиб тўхтади.

— Қаёққа, солдат? Бўстонликқа бўлса марҳамат!

Пўл-йўлакай гаплашиб боринди.

— Армиядан қайтдим. Қўшлогимни кўришга келган эдим. Олам-жаҳон иш бошлаб қўйишини. Ақл бовар қилмайди-я!

— Демак, қолишга қарор қилдингиз, шундайми?

— Ҳа, энди ойимни олиб келишга кетяман... Ўзингиз қаерликсиз? — ўз навбатида у ҳам сўради.

— Андижонликман.

— Андижондан? — ҳайратлашиб қайта сўради Ингитали.

— Нега ҳайроп қоляпсиз? — Иброҳим кулди. — Ишма, сиз бу ерда пуқул чорвоқликлар йиғилган, деб ўйлаяпсизми? Йўқ, Сибирдан ҳам йигитлар келишган. Ёш, тоғни толқон қиладиган кучи бор. Бунинг устига ҳаммаси тажрибали болалар. Турли қурилишларда ишлашган.

Ўўли сел ювиб кетган эди. Иброҳим тормозни босиб, учинчи тезликка олди, машинани эҳтиётлик билан олиб ўтди. У Жўранинг машинани шалоқ аравадек ҳайдашини эслаб, шофёрга зимдан қараб қўйди. Тўғри йўлга чиқиб олгунча, улар жим боришди. Машина равои асфальтдан бир маромда юриб кетгач, Ингитали сўради:

— Андижонда кимингиз қолган?

У Иброҳим маъюсянганшини кўриб, ноқулай вазиятда қолди. Хиҷолат бўлиб, нима қиларини билмай турганида, Иброҳим жавоб берди:

— Ҳеч кимим.

Ингитали яна ҳам ўнғайсизланди. Бирон ўринли гап топишига кўзи етмай, йўл четидаги йирик харсангларга қараб қолди.

— Ҳа, оғайни, ҳеч кимим,— қайтарди Иброҳим.

Яна жимлик.

— Кўпинча хаёл олиб қочади,— сўзида давом этди Иброҳим.— Бу уруш деган машъум нарса бирошта хонадонни четлаб ўтмаганга ўхшайди...

Ингитали кўнглига ёқиб қолди шекилли. Бўлмаса нотаниш, биринчи бор учрашиб турган одамга ким дардини очарди?

Иброҳим уруш арафасида туғилди. Ота-онасини эслаб олмайди. Опаси врач, отаси биология фақлари кандидати бўлганини билади. Улар ҳар иккалари фронтга кетиб қолишди. Иброҳим бувиси билан қолди. Ғалаба байрам тавтана қилинганда, етти яшар бола эди. Ичига чироқ ёқса, ёршимасди: ота-онаси ғалабага сапоқли ойлар қолганда ҳалок бўлишди. Кўп ўтмай бувиси ҳам қаза қилди.

Марғилондаги болалар уйида ерга урса осмонга санчқийдиган бир тўда болалар йиғилган эди. Тарбиячилар буларнинг ҳар бирини кузатишга кучи ҳам етмас эди. Мамлакатнинг турли ерларидан кўнлаб етим болалар Марғилонга ҳам келтирилган эди. Бино тор. Тарбиячлар етишмайди. Болалар нимжон, асаби бузилган. Эшикдан олиб кирилса деразани синдириб қочинарди.

Иброҳим иккита довурак бола билан қочди. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма шаҳарларини кезишди. Эркин ҳаёт кечириб кўришди. Болаларни аяб, ҳар ким топганини берди. Ўўқ, охири бўлмади. Қочоқлар милицияга топширилди. Бошқа болалар уйига жойлаштиришди. Ҳартугул бу ерда меҳрибон, инсофли одамлар кўпроқ экан.

— Ҳўш, нариги болалар уйдан қочгандан буён нима вш қилиб юрдинг?— сўради тарбиячи.

— Ҳеч нарса. Термизга бормоқчи эдим,— бепарво жавоб қайтарди Иброҳим.

— У ерда нима қилмоқчи эдинг?

Чинданам, у ерда нима қилмоқчи эди? Иброҳим ўйла-ниб қолди.

— Хўш кейин-чи?.. Кейин нима иш қилдинг?— Сўроқни давом эттирди тарбиячи.

— Наманганда бўлдим. Ун кун самоварчига дастёрлик қилдим.

— Ўҳ-ҳў, иш стажинг катта экаи-ку! Сув, ўтин тани-гадирсаи-да?

— Ҳа, сув ҳам ташидим, ўтин ҳам ташидим, ёрдим ҳам. Нима иш буюришса қилдим.

— Қанча пул ишладинг?

Иброҳим бошини эгди. Пул қаёқда эди. Самоварчи қорнини ёлчатиб тўйдирсаям жоп дерди.

— Бу иш эмас, болакай!— хўрсинди тарбиячи.— Мен нима иш қилиш кераклигини ўргатиб қўяман. Э-э! Қани эди менга...

Тарбиячи яна хўрсинди. Бутун қўли билан солдатча тасма остига қистирилган чап енгини тузатиб қўйди.

Умуман айтганда, тарбиячи Иброҳимга ўша биринчи куниёқ ёқиб қолган эди. Жуда содда, мулойим. Бошқа кўрган одамларига ўхшаб бақириб-чақириб гапирмайди. Ўзини тетик тутади. Қўли йўе-у, кулади. Айниқса Иброҳим унинг станокларга муомаласини кўрганда, қотиб қолди. Бошда кўзларига ишонмай, ҳайратланди. Бир парча темирни силаб туриб, тирик жонга гапиргандай эркалаб, кулгани ҳамон кўз олдидан нари кетмайди. Дуёда борига шукрона қилиб яшайдиган бунақа қалби дарё одамлар оз дейсизми?!

Иброҳимнинг бахти ҳам шундай бўлди. Унда олжа-ноб, яхши одамлар кўп учради. Бу одамлар ўспиринининг бошини силашди, тўғри йўл кўрсатишди. Хунар макта-бида ҳам, биринчи қурилишда ҳам... Бир учрашув сира-сира ёддан кўтарилмайди.

Ётоқхонага яғриндор, жуда новча бир киши кириб келди. Сўрашди болалар билан, уёқ-буёқни кўздан кечир-ди. Бирпасдан кейин Иброҳимга қараб кулди:

— Фамилиянг жуда танишдек туюляпти. Ота-онанг тирикми?

Иброҳим бош эгиб, бўғиқ овозда жавоб қайтарди:

— Фронтда ҳалок бўлишган...

— Суратлари борми?

Фалакнинг ишини қаранг: бегона бир киши келиб,

дардингга шерик, малҳам бўлмоқчидек сендан суриштиряпти. Иброҳим синовчан назар билан ўқувчи ўқитувчининг кўзига тикилгандек ҳадиксираб қараб турарди.

Ўзига келиб, югуриб бориб, чамадонини очди, суратлар солинган қоғоз халтачани кўтариб келди.

Нотаниш одам унча тиниқ чиқмаган суратларга узоқ тикилди. Сўнгра хўрсинди:

— Ҳа, шулар...

Ётоқхонадагиларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. Қилт этган товуш йўқ. Ҳамма ҳаяжонда қотиб турипти. Меҳмон нима деркип? Унинг оғзига тикилишган. У энги билан пешонасини артиб, кираверишдаги каравотга ўтириб, қайтарди:

— Шулар...— сўнг ўрнидан турди. Иброҳимни бағрига босди. Пешонасидан ўпди.— Тушуняпсанми, шуларнинг ўзи... Конторада тасодифан фамилиянгни эшитиб қолдим. Аъзойи баданим шув этиб, юрагим жизиллаб кетди.— Кўкрагига ишора қилди.— Сездим ўшаларнинг ўғли эканлигингни... Юрагим гувоҳлик берди... Қара, тўпша-тўғри бўлиб чиқди...

Меҳмонга савол бериб, фикрини чалғитиб қўйишдан чўчиган каби ҳамма ҳамон овоз чиқармай ўтирарди. Бировнинг бахтсизлиги бошқаларни кўпроқ қувонтиради, дейишади одатда. Бу инсоният шаънига тухмат. Бутун вақтини аямай ётоқхонага кириб келган бундай олижаноб одамлар озмунчами?..

— Мен шу ерда ишлайман. Шофёр бўлиб.— Ниҳоят меҳмон ўзини таништирди.— Иброҳим, ота-онанг билан бирга жанг қилганман. Ойинг мана шу бесўнақай танамдан қанча темир-терсак йиғиб олганини айтсам, ишпмайсап. Сўнг...— у узуқ-юлуқ ҳикоя қилар, аммо ўзини тутишга интиларди. Лекин йўгон бармоқлари қалтираётганини ҳамма кўриб турарди.— Шундай қилиб, ўғлим, мен Братиславадаги қардошлар қабристонига бўлганман. Юзлаб одамлар дафн этилган у ерда. Бизнинг ҳалок бўлган солдат ва офицерларимиз ҳам бор. Қисқаси, уларнинг қабрини топдим. Қабр устида гуллар. Врачларнинг кўпи онангни биларкан... Отангни ҳам билишаркан...

Деярли ҳар куни Иброҳим ўша шофёр билан учрашиб турди. Сўнгра бирга ишлашди. Чорвоқ ГЭСи ҳақида хабардор бўлишганларида, шофёр қатъий айтди:

— Боргин. Мен ҳам изма-из етиб бораман. Бир оз даволаниш керак. Кўринишим шунақа барваста. Ичимдаги темир-терсакларнинг ҳаммасини суғуриб олишгани йўқ

ҳали. Биттаси, назаримда энг майдаси бўлса керак, ниш уриб жонимни суғурипти. Юрак ҳам дош бермай оқсаяпти. Операцияга ётқизамиз, дейишяпти.

У ҳар гал туристик путёвка олиб, Братиславага борамиз, дерди.

Иброҳим Чорвоққа келиб иштай бошлаганига икки ойча бўлганда, хат олди. Уни шофёрнинг дўстларидан бири ёзипти. Иброҳимни типчлантиришга ҳаракат қилган. Оғир ўтган операцияни, урушни лаънатлаб ёзган эди...

Иброҳим хатни панжалари орасида гижимлаб туриб, унсиз йиғлади. У анча вақтгача тунлари ухламай чиқарди. Йигитлар уйгоқ бўлишса-да, ўзларини ухлаётгандай қилиб кўрсатишар, дардини енгиллатиб олишга ҳалақит бергилари келмасди. Шофёр билан Иброҳим ўртасидаги қил ўтмас дўстликни билишарди. Улар шофёрни кўришмаган эди. Энди уни кўришолмайди ҳам. Иброҳим тушунтириб берган қиёфани тасаввур қила олишарди, холос.

...Иброҳим бу ажойиб тарихни кўзларини йўлдан узмай ҳикоя қилиб берди. Йигитали унинг кўзларига боқишга журъат этолмади. Машина ойпасидан чанг-тўзондан оқарган дарахтларга сокин қараб, чайқаларди.

Газалкентда Йигитали Иброҳимга қарашворди. Машинадаги юкни биргаллашиб туширишди.

— Хўш, энди нима қилдик, солдат?

— Ойимни оламану, изимга қайтаман. Эртага ишга чиқаман.

— Жуда соз. Ўзим олиб кетаман!

Умри хола суюнганидан ўғлини ўтқазишга жой тономасди. Кўм-кўк томирлари бўртиб турган қўллари билан ҳали бошини силар, дам юзига термилб, қувонганидан дув-дув кўз ёши тўкарди.

— Нимага, мунча шитоб, болагинам?

— Эртага ишга чиқишим керак, ойижон.

— Унда мени кейинроқ олиб кетарсан, ойинг гиргиттон.

— Сизсиз қандоқ тураман?

— Ҳа-я, болагинам, эсим қурсин. Бирга бора қоламан, болам. Ҳовлига қўшинлар қараб туришар.

Иброҳим Йигитали билан тасодифан утраниганидан ҳам, унинг қурилишда қолишга қарор қилганидан ҳам бениҳоя қувонди.

Қайтишда Умри хола Йигиталининг ётида ўтириб кетди. Дам-бадам Чорвоқ ҳақида саволлар берар, неча

йиллаб кўрмаган жойлардаги янгиликлардан аграйиб, бош чайқарди:

— Қаранг, нималар бўляпти-я! Ҳаммасида ўзгариш!

Ўша келаси ва ундап кейин ҳам Йигитали Иброҳимга Братиславага бордими, йўқми — оғиз очмади. Яқинда, туннеда лаҳим қазини ишлари тугашига икки куп қолганда, Йигиталини учратган Иброҳим айтди:

— Таътилга чиқсам керак. Чехословакияга путёвка ваъда қилишпти.

Улар қурилишда бир-бирлари билан камдан-кам учрашадилар. Учралганда ҳам бир неча дақиқагина. Одатда Иброҳим очиқ чехра билан келиб қўл узатарди.

— Ишлар қалай, солдат?

Йигиталининг ишлари чакки эмас эди. У ҳатто қурилишда ишни шу қадар ўзлаштириб олишга кўзи ҳам етмаган эди. Мана, қараб турибсизки, уни ҳатто рейд бригадаси аъзолари қаторига қўшишди. Лекин шунини ҳам айтми керак: бу иш жуда нозик.

Нима қилти, виждони буюрганни ҳалоллик билан бажаради. Ғаразгўйлик қилмайди. Бу энг муҳими. Ҳатто ёмон кўрган одамнинг ҳам ишига баҳо бераётганда, ниҳоят даражада ҳалоллик билан ёндашиш керак. Бу — чин-чакан инсобий фазилат. Йигитали эса ўзига ишонади.

Комсомол комитети меҳмонхонанинг иккинчи қаватида жойлашган эди. Рейд қатнашчиларидан бир қисми — ёш илчилар аллақачон келишпти ҳам.

Иброҳим рейд вазифаларини айтди, ким қаерга бориши кўрсатилган рўйхатни ўқиди.

Ўзининг фамилиясини эшитган Йигитали йиғилиш тутагач, Иброҳим билан гаплашиб, ҳаммасини очиқчасига айтишга қарор қилди. Иброҳим уни тўғри туншунади. Бу илчининг қийинлигини ҳам йўқ. Уни бошқа участкани текширишга юборса бас. Нима, шофёрлар илпини текшириши шартми?

Йиғилишдан сўнг Йигитали Иброҳимга яқинлашди.

— Ишлар қалай, солдат? — Иброҳим одатича сўради.

У жуда яхши одам. Аммо, қизиқ, ҳозирги илтимосини қандай туншунарсин? Бир қошини ҳайратдап кўтариб: бўёғи қизиқ бўлди-ю, солдат, деса-я!

Йўқ, ундай демайди. «Шахсий муносабатлар» деган сўзнинг ўзи галати туюлиши мумкин. Қанақа шахсий муносабатлар?

— Таътил масаласи ҳал бўлдими? — Тўртинчи узондан ташлади.

— Ҳаммаси жойида. Ваъда беришди!

— Жуда соз. Майли, мен кетдим.

— Олга, солдат!— Иброҳим унинг қўлини сиқди.— Муваффақият тилайман! •

Йигитали автобаза диспетчерлик хонасига кирди. Биринчи штольняда ишлайдиган машиналарнинг қачон жўнаб кетишини аниқлади. Сўнг ўз участкасига кетди. Бугун у, биринчидан, штольняни тошлардан тозалаши керак. Иккинчидан, штольняга келиб кетаётган самосвалларнинг вақтини аниқ ҳисобга олиши керак. Энг муҳими, битта-яримтасини кўздан қочирмаслик. Ундан кейин наряддаги рақамлар билан солиштириб хулоса чиқариш оппа-осон гап. Шундай қилиб, ким ҳалол ишлаган-у, ким кўзбўямачилик билан шуғуллангани ойнадай равшан бўлади-қолади.

Рейд ўтказилаётгани ҳаммага маълум этилса, бунинг устига, текширувчилар ишчиларни очиқ кузатиб туришса, кўпчилик ҳайрон қолиши, ҳатто хафа ҳам бўлиши мумкин. Танбал ёки кўзбўямачи эса очиқдан-очиқ куларди. Негаки бундай тоифа кишилар ўша куни жонини жабборга бериб, ҳалол ишлайди.

Соат тўртда Йигитали бульдозерини тўхтатди. Бўлди! Қушлик топшириқ бажарилди. Энди шофёрлар олдига боради...

Шофёрлар унинг илтимосига кўра нарядларини узатишди. Беғараз ҳазиллашишди:

— Комсомол рейдига муваффақият! Ўзимиз ҳам чакки ишламаяпмиз!

Йигитали бу гапни таънадек қабул қилиб, ўнғайсизланди. Хиёл қизарди ҳам. Аммо кексароқ шофёр буни сезиб, бояги сўз қотган болага ётиғи билан тушунтирди:

— Топшириқ бўлгандан кейин уни бажариш керак. Ҳали орамизда ноўрин хулқи, нопок иши билан кўпчиликнинг юзини ерга қаратадиганлар йўқ эмас.

Йигитали нарядда кўрсатилган кўрсаткич билан қўлидаги ҳисоб-китобларини дадилроқ солиштира бошлади.

— Тўғри... тўғри...

Ишни тугатганлар нарядларини чўнтақларига солганча рейд аъзолари билан хайрлашишарди.

— Ўҳ-хў, солдат! Ишлар катта-ю! Комиссияларга қўшиладиган бўп қолдингми?— таниш беҳаё овоз эшитилди.

— Салом, Жўравой! Марҳамат, нарядингизни кўрсатсангиз.

— Биринчидан, биз кўришдик, иккинчидан, отим Жорик. Тушунарлими?

— Тушунарли, Жорик.— Йигитали шофёрнинг овозига монанд оҳангда жавоб қайтарди ва айна вақтда илтимосини қайтарди.

Ҳамма қатори нарядни узатиш ўрнига Жорик атрофидагиларга мурожаат қилди:

— Буни қаранглар! Кечагина қурилишга келди-ю, бугун буйруқ бераётганига қуясанми. Биз бу ерда кечасию кундузи жон куйдириб ишлаймиз, у бўлса!..

— Сен, а? Сен жон куйдирасанми?— шофёрлардан бири қовоғини солиб, таъна қилди.— Утакетган такасалтангансан.

Жўра бу гапга эътибор бермади. Шофёрлар билан орани бузгиси йўқ.

— Яхши,— деди Жўра.—Текшира қолинглар.

Йигитали нарядга кўз югуртиди-ю, ҳайратланиб, сўради:

— Ун тўққиз рейс? Кўп эмасми бу?

— Қўлдан келганча ишлаймиз-да!

— Демак, сиз ҳаммадан дурустроқ ишларкансиз-да?

Жўра индамади. Бу гапни бошқалар эшитишини истамас эди. Улар атрофда туришинти. Тарқашмаяптиям.

— Ҳар ким ўзига топширилган ишни бажаради. Мен қум ташийман-ку ахир!— Жўра ниҳоят йўлини топди.

— Қум ташиганингиз тўғри,— эътироз билдирмади Йигитали.— Масофа яқин бўлсаям, йўл оғир, ўнқир-чўнқирдан юриш қийин.

— Бизга қийинчиликлар чўт эмас, солдат!— Жўра қайсарликка ўтди.— Чаққонлик керак!

Одатда одамлар унинг сурбетлигини билганлари учун асабларини бузиб тортишиб ўтирмай, қўл силташарди.

— Чаққонлик?— қайта сўради Йигитали.— Чаққонлик ҳам ҳар хил бўлади...

— Ў-ҳў, ўртоқ комиссия шубҳалаништиларми дейман? Мана калит. Бир рейс қилиб кўр, вақтни аниқлайсан. Ўзинг кўрасан.

Жорик қўлидаги машина калитини узатди.

— Беринг.

У бундай бўлишини кутмаган эди. Йигитали жуда зўр шофёр эмас, албатта. Аммо қўлидаги калитни айлантириб, шофёрларга қаради:

— Комсомол рейдига ёрдам берадиган борми?

— Бер калитни, солдат... Мен бориб келаман...— малла сочли йигит олдинга чиқди.

Жорик бир сакраб, калитни кўрслик билан тортиб олди.

— Үз аравангда бориб келсаң,— жаҳл билан қичқирди малла сочли шофёрга, сўнг Йигиталига зарда билан шивирлади:— Менга осилиб олганингнинг сабабини биламан! Биламан! Қиз учун шундай қилипсан! Найраңнинг ўтмайди.— Унинг мўйловчаси титраб кетди.— Ҳа, яна айтаман: бу найраңнинг ўтмайди. Дилнавоз менинг қайлигим. Шахсий ҳаётимизга бурнингни суқма! Мениям гапимни эшитадиганлар бордир. Қараб тур, ўртоқ комиссия.

Йигитали ранги оқариб, қўлидаги нарядни нима қилишини билмай турар эди. У Шерғани Умидов келганини ҳам сезмади. Шерғани кейинги гапни эшитганга ўхшайди.

— Бекорга шовқин соляпсан, Жўра.

— Келганингиз жуда соз бўлди-да, ўртоқ Умидов.

— Келганимга доим қувонасан. Лекин ҳозир шошилаётганим йўқ. Нима гаплигини биргалашиб аниқлаб олишга фурсатим етарли. Гапингга ишонганимнинг сон-саногий йўқ. Э, Жўра, Жўравой...

Кимдир умумий кулги остида бригада бошлиғига луқма ташлади:

— У Жорик! Билдингизми? Жоржик!

Бригада бошлиғи Йигиталига юзланди:

— Ёрдамнингиз учун раҳмат. Биз ҳозир бу масалани аниқлаймиз. Қандай хулосага келганимизни маълум қиламиз.

Йигитали Шерғанига миннатдорчилик билан бош силкипти-ю, сўнг шофёрлар билан хайрлашди. Комсомол комитетига кетди. Ҳар бир участкада нуқсон бор. Улар чирмовуқдай бир-бирига чатишиб кетган эди. Бир ерга бетон кечкиб берилган, бошқа жойда бинокорлик материаллари керагидан кам, кун охиригача ҳам бу тартибсизликларни текшириб улгуришолмади...

Бўёғини комсомол комитетининг ўзи маромига етказиб, рейд натижаларини қурилиш бошқармасидагиларга етказди.

УН БИРИНЧИ БОБ

У ҳануз Дилнавоз билан бақамти туриб, юрагини очгани йўқ эди.

Жўра! Борди-ю, бу устамон Жорик чиндан ҳам Дилнавозни қўлга олган бўлса-чи?!

Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас.

Йигитали қандай бўлмасин, қиз билан учрашишга қарор қилди. У контора олдида бир соатдан ортиқ турди.

Ниҳоят, Дилнавоз кўринди. У одатдагидек қўлида қоғози билан чопқиллаб борарди.

— Дилнавоз!

Қизни кўрганда, вужудини ғалати бир туйғу жимирлатиб юборди. Яна ўша-ўша аҳвол. Гуяг бўлди-қолди: кўришди-ю, уёғига нимадан бешлашни билмайди.

— Нега комушсиз?

— Чарчаган бўлсам керак.

— Йўғе!— қиз кулиб юборди.— Сизни ҳамма солдат деб атайди. Солдат деган тобланган бўлади.

— Мана... Рейд ўтказдик.

У кўзлари нигорон. Йигитали эса яна оғзига толқон солиб олди.

— Кета қолай... Иш кўп,— ниҳоят Дилнавоз жимликни бузди.

Қўлини узатди. Унинг нозик, ингичка бармоқлари Йигиталининг бақувват кафти орасида йўқ бўлиб кетди. Бу нозик бармоқларни сиқишга кўрқди. Секин олиб, анчагача қўйиб юбормади.

— Сизга нима бўяди?— кулди қиз.

Йигит ҳамон унинг қўлини қўйиб юбормас эди.

— Эртага бўшмисиз?— ниҳоят ёрилди.— Кеч-қурун...

— Ҳа...— шивирлади қиз.

— Кинога борсакмикин?

У тамоман бошқа гаини кутган эди. Лекин бари бир ўзини бир оз йўқотиб, ҳаяжонланди. Нима деб жавоб берсин? Яхши йигит! Аммо ўлгудай содда, тортинчоқ. Умуман, яхши. Ҳуда яхши! Дилнавоз унинг кўзларига тикилди. Қошлари пайваста бўлиб кетипти! Жавоб кутяпти...

— Яхши... бироқ нима бўлишини олдиндан билиш қийин. Келинг, шундан кейин шу ерда, кинтора олдида учраша қолайлик.

— Ҳуда соз. Албатта келаман, албатта!— шоша-пиша маъқуллади Йигитали.

Ҳатто ўша кунни Ҳўранинг сўзларини ҳам унутди. Айтди-қўйди-да, бебошвоқ бир одам! Унинг гапига ишониб бўладими?

Сўқмоқ бўйлаб югуриб кетди. Ҳозир бошқа одамлардек осойишта юра олмас эди, юраги тошиб кетяпти. У орқа-ўнгига қарамай югурар, ҳатто Анатолийнинг ҳам чақираётганини аранг эшитди.

— У, Йигитали! Нима гап ўзи? Ойдаё ёришиб, қуёш бўлиб кулясан! Тинчликми?

- Учрашдим! Тушуняпсанми? Учрашдик!
- Хайрият!
- Кинога борадиган бўлдик.
- Жуда соз бўпти.
- У келамаи деди.

Анатолий Йигиталини елкасидан кучди. Улар бир неча қадам индамай боришди. Анатолий Йигиталининг қалбида не ғалаёнлар бўлаётганини сезиб туришти. Ҳозир индамаган маъқул. Ширин туйғуларидан лаззатлансин.

Етоқхонага етмай хайрлашишди. Анатолий дўстининг қувонаётганидан хурсанд бўлганини ифодалаган каби кулди ва унинг қўлини маҳкам сиқди.

— Кириб тур.

— Албатта.— Ваъда берди Йигитали. У Анатолийнинг ҳозир ҳамма нарсани тушуниб, ортиқча гапдан ўзини тийганидан беҳад миннатдор эди.

Эртаси куни Йигитали тонг отиши билан ишга келди. Бульдозерининг моторини кўздан кечирди. Ҳойида. Тўсатдан ўриндиқдаги конвертга кўзи тушди. Устига икки оғизгина сўз ёзилган эди: «Йигитали ака».

Ёмон бир аломат сезгандек, юраги дукиллаб кетди. Буклоғлиқ қоғозни шоша-пиша очди. Хат мазмунига эътибор бермай, ҳарфларнигина ўқирди. Қайта ўқиди. Яна ўқиди. Ҳеч нарса тушунмай, гарангсиб қолди.

«Кўпдан буён айтаман деб журъат этолмай юрган гапимни қоғоз ва қалам воситасида етказишга қарор қилдим. Сизни хафа қилиб қўйишни истамайман. Менга писбатаи ҳурмат ва эҳтиромингиз чексиз. Бундан гоъл миннатдорман. Бошқа бирор қизни бахтиёр этишингизга аминман. Лекин туйғу одамнинг ўзидан ҳам кучлироқ экан. Бир юракка икки муҳаббат сирмайди... Кечиринг мени. Аммо айтишга мажбурман...»

Йигиталининг кўз олди қоронгилашди. У ҳеч нарсани кўрмас, қулоғига ҳеч нарса кирмасди. Бир қўлида хат, иккинчи қўли билан беихтиёр пешонасини силарди.

«Чаманда гул кўп, бироқ гулларнинг ичида ҳам сараси бўлади... Мен уни топдим. Кўнглингизга ёмон гап келмасин, дўст бўлиб қолайлик...»

Йигиталининг оёғи мадорсизланди. Сирғалиб бульдозери олдида ерга ўтирди.

— Сенга нима бўлди? Ҳў, оғайни. Бу ишинг чакки...

Анатолий унинг ёнига келиб, қоғоздек оқарган юзига қараб қолди.

— Мазанг қочиб қолдимми?

Йигитали индамади. Хатни секин чўнтагига солди. Анатолий буни сезди. Лекин ўзини кўрмаганга солди.

— Рангинг жуда оқариб кетипти.— Лаҳимчилардан бири яқинлашди.— Ҳозир бригада бошлиғини топиб келаман. Дарҳол уйга бориб ётишинг керак.

Уни штольнядан сўқмоқча кузатиб қўйишди. Атрофдагилар ўз иши билан банд бўлганидап Йигиталининг каловлашиб кетаётганига ҳеч ким эътибор ҳам бермади.

Қурилишда эрталабданоқ иш қайнамоқда эди. Олдинда кун турипти. Ҳозир бироқ ишни кейинга суриб қўйгудек бўлинса, кейин унинг ўрнини тўлдириш қийин. Дастлабки самосваллар кела бошлади. Улардан бирининг ойшасидан ўзига зеб бериб, мамнун ўтирган Жўранинг юзи кўринди. Жўра ишга жиддий киришганга ўхшайди. Уни кўзбўямачиликда айблашаётгани поўринлигини исботлашга қарор қилган эди. Мана, кўринглар, қандай ишляяпман! Бошқалар ишчилар билан икки оғиз гаплашяпти, чекиб оляпти. У эса самосвалини тўхтатмай ишляяпти.

— Қани, бўлинглар, вақтни кетказманглар!

Бу ишларининг бари хўжакўрсинга, одамлар кўзига. Аслида навбатдаги ҳийлалардан эди. Аммо одамлар унга ишонаётганига имони комил. Мўйловини силаб, жиддий қиёфада турипти.

— Бўлинглар, қимирланглар! Ҳозир яна қайтаман. Бир пиёла чой ичгудек вақт ўтмай келаман.— Самосвал гийқиллаб ўрнидап қўзғалади.

* * *

Йигитали сўқмоқдан боши эгилганча секин, эҳтиёт бўлиб чиқиб борарди. У гўё қуёш чарақлаб турган эрталаб эмас, ҳаммаёқни зимистон зулмати қоплаган тунда, бегона жойлардан одимларди.

Ҳайқириб оқаетган сувга таажжублашиб тикилиб қолди.

Дарё қандай яхши! Ҳамиша қаёққадир шошилади, тинмай олға талпинади. Орқасига қайтмайди...

Йигитали пастга тушди. Соҳилнинг сув чайқалиб урилаётган жойига ўтирди. Муздай томчилар бўйин-юзларига урилиб, қитиқларди.

Нега энди Дилнавознинг мактуби ҳақида бу қадар ўкинч билан ўйляяпти ва қизга газаб ҳамда норозилик ўтида ёияпти? Нима, қиз ваъда бердими унга? Шу пайтга-

ча севги изҳор қилиб, покиза туйғуси тўғрисида гапирдимми? Йўқ! Бундай қилмади! Унда нега қизни айбламоқча бўляпти?

Йигиталининг хаёлидан Дилнавоз сиймоси нари кетмас эди. Бироқ унинг олдига боришга юраги дов бермади. Қулай фурсат пойлаб юрди. Айни шу вақтда эса...

Ўйламаслик керак! Ҳа, яхшиси, ўйламаслик!

Дарё жўш уриб ҳайқиради... Унинг ҳам ўз ташвиши бор. Тоғ-тошлар пойидаги асирликдан қутулмоқчи. Оғир харсанглар соҳилларини босиб турганидап асовлашиб, чўққиларга кезлашмоқда. Ўзанидаги улкан тошлар ҳам оромини бузмоқда, наъра тортганча сапчиб ҳайқиради. Улкан тошлар эса шпагини ҳам бузмайди...

Бу ердан тезроқ кетиш керак! Ҳа, ҳа, нари кет! Зудлик билан!

Йигитали ҳансираганча уйга кирди. Уст-бошини ҳам ечмай ўзини каравотга ташлади. Қанча ётди? Бир соатми, икки соатми? Қўшнингикидан чиқиб келган она ўғлини кўриб, фирғони чиқди:

— Сенга нима бўлди, болагинам? Гапирсанг-чи? Тобият қочдимми?

Боши оғриётганини баҳона қилди.

— Доим бир ҳолда уйга кириб келасан,— хўрсинди она.

У ўйлаганларини айтолмай қунда хуноб эди.

Тоқати тоқ бўлди. Ўғлини бу аҳволда кўриб, юракбағри эзилди.

— Болагинам, кексайган, хаста онангни қийнама...

Ҳозир Умри хола ҳамма гапни тўкиб солади. Қўшнилари олдида ҳам помусдан ўлиб бўлди. Ҳозир ҳам шу ҳақда гап бўлди.

— Нима бало, ўғлингиз кўзга яқин, нозандай йигиту, хонадонингиз бўм-бўш, а?— Ачингандай гапирди.

Бу таъна-дашномларни эшитиш осонми?

— Нима дейсан, жигаргўшагинам?— сўради зорлашиб она.

— Майли, ойижон! Эртага! Эртага деяпман-у!..

— Тилларингдан онанг ўргилсин, гиргиттон... Бундоқ бўлса, майли!— У шопилиб хонани гир айланди.— Қорнинг ҳам очдир?

— Йўқ, ойи. Кечроқ... Ҳовлига чиқиб келай, кейин.

Ниҳоят кнтора олдига боришга қарор қилди. Хат езса нима қўпти! Хат тегмаган бўлиши ҳам мумкин! Лекин қўлини чўнтагига селиб, мактубга қўл тегизашга юраги дов бермасди, қўрқарди.

Контора олдида узоқдан Дилнавозни кўрди. Аммо ёлгиз эмас. Ёнида гердайганча Жўра тиржайиб турипти. Қандайдир кулгили воқеани ҳикоя қилипти шекилли. Қиз астойдил, самимият билан қаҳқаҳлаб куларди...

Назарида бу кулги уни тор тоғ сўқмоғигача ортидан қувиб борди. Ҳатто, сув бўйигача.

Дарё ҳамон жўш уриб ҳайқиради. Емириб ташламоқчи каби харсангларга ҳамла этади.

Йигитали ҳансираганча харсанг устига ўтирди. Бўлиб ўтган воқеаларни хаёлидан кечирмоқчи. У контора олди-га алоҳида маросимлардагина киядиган атлае кўйлавида келиб, кутиб турган... Йўқ, у кутган бўлиши мумкин эмас... Ёнида Жўра бўлган...

Хўш, сен нима қилиб ўтирибсан бу ерда бошингни чағаллаб? Йўлингдан қолма, бола!

У балад-паёт, ўнқир-чўнқир сўқмоқдан нафаси бўғзига тикилиб уйн томон югурди. Тезроқ! Илдамроқ бос қадамингни! Хаёлига келган фикрдан қайтишдан қўрқар эди. Ҳозироқ ўйлаганини ойисига айтиб, уни суюнтиради... Тезроқ, тезроқ!

Умри хола ажабланганча ўрлига тикилди: у пароканда дарёдек жўшиб-тошар эди. Қалта-қалта нафас олиб, ойисига юзланди:

— Ойикон! Розиман! Уйланаман.

Онанинг қувонч билан айтган сўзларини Йигитали эшитмади. Каравотга чўзилиб, бошини ёстиқ ёстига тикди. Она унинг ёнига ўтирди.

— Хўп ўйлапсан-да, болагивам! Қандай яхши!

Она унинг сочларини силади. Энгашиб, бошидан ўлди.

— Энг бахтиёр хонадон бизларники бўлади. Мана, кўрасан...

УН ИККИНЧИ ВЕВ

Йигитали Ойнисани ЗАГСда кўрди. Узоқдан нимаси биландир Дилнавозни ҳам эслатар эди. Йигитали биров бешидан бир челақ муздай сув сепган сингари аъзойи бадани қалтираб, тўхтаб қолди. Онаси орқасидан туртиб, шивирлади:

— Қалай? Яхшимми?

Қизнинг қуюқ қора қошлари ошроқ юзида ажралиб турарди. Кўзлари ҳам қора. Юпқа лабларини гўё бироп нарсадан норози бўлгандек, маҳкам қимтиб олган.

Йигиталига диққат билан раэм солди. Ёқди шекилли, кулиб қўйди. Аммо зўрма-зўраки кулганга ўрнади.

Тўй тараддуди билан бўлиб, бир неча кун билинмай ўтди. Бу хабарни эшитган Йигиталининг ўртоқлари совуққонлик билан бош қимирлатиб қўя қолишди.

— Демак, уйланыпсан?— сўради Анатолий.

— Ҳа, ажойиб гаплар, оғайни...

Савол бермади: шахсий ҳаётга аралашиб ноқулай. Йигитали тортиниbroқ она ихтиёри тўғрисида ниманидир тушунтироқчи бўлди. Урф-одат ҳақида гапирди. Анатолий бошини эгганча кирза этигининг қўпол тумшугига тикилганча индамай эшитди.

Тез уйланишининг асосий сабабини Йигитали ҳеч кимга айтмади. Нима ҳам дерди?

«Бу ердан кетсаммикин?..»— Беихтиёр ўйлади Йигитали. Кейинги пайтларда бу фикр унга тишчилик бермай қўйди. Уйда шу гапини айтса борми, онаси қувончини ичига сиғдиролмай қолади. У, албатта, бу фикрни маъқуллаб, ҳаракатга тушади. Бўстонлиқни кўкка кўтариб мақтайди. Ойниса-чи? У нима ҳам дерди? У жудаям камгап, итоаткорга ўхшаб турипти.

Аммо бу масалада у хато қилган эди. Хотини майда чайқовчилик билан шуғулланаётганини билиб, ётиги билан тушунтирди:

— Бу ерда мени кўпчилик танийди.

— Нима қипти таниса?— Ойниса елка қисди.— Мен оймага қарашяпман. Катта томорқамиз бор.

— Бошқа бирон иш билан шуғулланиш керак.

— Бошқа иш билан?— Истеҳзоли кулди у.— Мана, сиз тонгдан шомгача ишлайсиз. Ундан нима фойда?

Йигитали хотинига қараб, ҳайратдан қотиб қолди. У юшқа лабларини маҳкам қимтиб олиб, бошини эгди.

— Олаётган маошингиз кўринмайди-ю!

— Нега энди?— Йигитали довдираб қолди.

— Хаҳ! Шуям пулми?

Ойниса гап тамом дегандай бурилиб, хонадан чиқиб кетди.

Йигитали анчагача ўзига келолмай ўтирди. Балки қатъийроқ бир чора кўриш керакмиди. Бироқ отилмай ётган милтиқдан тўсатдан садо чиққандай таъна сира кутилмаганда бўлди. Олаётган маошидан Йигиталининг нолийдиган жойи йўқ. Даромади ёмон эмас. Лекин уйига хотини кириб келди-ю, юзига солди: ишингиздан нима фойда?

Келин уч кунгина осойишта, итоаткор бўлиб турди. Уйдаги ҳамма ишни қўлига олиб, қайнонасининг кўнглини топмоқчи бўлгандай қилиб кўрсатди ўзини. Умри хо-

ланинг ҳам қувончи ичига сирмасди. Ҳозир ҳам Ойниса сиртдан шунақа мулойим, итоаткордек. Тиш-тирноғини бир кўрсатиб қўйди-да! Нима қипти. Яна ўша-ўша. Нималарнидир қайнанаси билан шивирлаб ўтиради. Умри хола бундан беҳад бахтиёр. Яхши келин тушди, уйим-жойим дейдиган, мўмин-мулойим.

Эртаси куни Йигитали қовоғини уйганча хотинига қарамай сўради:

— Балки бозор ўрнига бошқа бирон иш топарсиз?

— Қурилишгами?— тиржайди у.

— Қурилишда ишласа ҳам бўлади.

Ойниса икки қўлини олдинга чўзди.

— Қаранг.

— Нима қипти?— Йигитали тушунмади.

— Бу қўлларни қора мойингизу, лойингизда булғамоқчимасман.

— Бошқалар ишлашяпти-ку!

У билан гаплашиб бўлмаслигига ақли етди. Ойниса сира қийналмай, ҳар бир гапга лўнда, аммо ўқдай жавоб топиб бериб туришти. Ҳамма нарсани ўз оти билан атаб, ўрнига қўяпти. У эски урф-одатларга суянади. Исботлаб кўр-чи!

— Одамлар нима дейди?— хўрсинди у.— Эри ёнбошида — у бўлса ишга боряпти. Лой қораяпти...

— Аммо бошқалар ишлашяпти-ку, ахир!

— Бошқалар дейсизми? — Ойниса овозини пастлатиб, шивирлаб ганира бошлади:— Мен «бошқалар» эмасман. Ҳозирнинг ўзида гап-сўзлардан бошимни кўтаролмай юрибман.

— Қанақа гап-сўзлар?

Кошкийди сўрамаса эди.

— Ҳамманинг раҳми келяпти менга. Бирдай гапиришяпти: «Ойниса шу бульдозерчининг нимасига учдийкин?» — у хўрсинди:— Қандай йигитлар совчи қўйишган эди! Эсиз... Ҳатто прокурор ҳам! Мен бўлсам...

Йиғи қистаб келгандай лабларини буриштирди. Йигитали чидаб турулмади. Уйдан ўқдай отилиб чиқиб, ҳовлини кесиб ўтди. Орқасидан шангиллаган овоз эшитилди:

— Сизга қурилишда ишлаётган қизлар керак. Суяқ-оёқ. Шунинг учун кунда кеч келасиз!

Умри хола йўқ эди. Эрта тонгдан бир ёққа кетган эди. Шунинг учун ҳам Ойниса бемалол гапирётган эди.

— Тумшугингиздан илтирмаса эди ҳали битта-яримтаси!..

Уша куни кечаси Йигитали алчагача Чирчиқ бўйла-
рида юрди. Мана, қачонлардир отаси билан ўтирган
харсанг тош.

«Қани эди сиз ҳозир ёнимда бўлсангиз! Шу соатда,
шу дақиқада. Доно маслаҳатларингиз билан ҳаётимни
тўғри изга солиб юборардингиз. Ким билан дардлашимни
билмайман. Ўртоқларим мен қилган ишнинг туб сабабла-
рини тушунолмайдилар. Шунинг учун улар ҳеч нарса
демадилар. Очигини айтсам, ўзим ҳам нима қилиб қўйга-
нимни билмайман. Армия кўрган бўлсам ҳам гўрлик
қилдим, чуқур ўйлаб кўрмай, кўр-кўрона иш тутдим».

Йигитали сувга тикилди. У ҳамон босган изини ортда
қолдириб, илгариламоқда. Қоронгида ҳам йўлни топиб
олади. Йигитали эса адашди.

Яқинда Дилнавозни кўрди. Қарамай, бурилиб кетди!
Йигитали ночор орқасига бир нарсасини унутгандай
штольняга қайтди...

Дилнавоз ҳақида одамлардан сўрашга ҳам ийманади.
Жўрани ҳар куни кўриб турипти. Қунар ўтган сари хато
қилганини тобора яққолроқ ҳис этмоқда. Масала у ўйла-
ганчалик эмас! Яхшилаб суриштириш керак эди вақтида.
Дилнавознинг Жўрадек одамни севишига ақл бовар қил-
майди. Йигитали ишқ куйида сармаст юрган вақтларида
хатни ўқиди. Ўзини ишонтиришга ҳаракат қилди: у ўша
Жорини яхши кўради. Нима ҳам қила оларди!

Сўнгги кезларда Йигитали ёлғизликнинг бутун машақ-
қатларини бошидап кечирди. Қаерда бўлмасин, хоҳ уйда,
хоҳ ишда унсиз илгарди. Ўртоқлари кўча-кўйда кўр-
ганда, соғлиги, ишлари ҳақда одоб юзасидан сўрашади.
Бироқ илгариги ҳазил-мутойибалар, шўх-шўх кулгилар
тамомап йўқ.

Йигитали бир куни эрталаб уларникига тўсатдан Апа-
толий кириб келганида, ўзида йўқ даражада қувонди.

— Мени табриклашнинг мумкин, Ирипа келди.

Йигитали дўстини бағрига босди.

— Чинакам байрам экан-да?

— Ҳа, нимасини айтсан. Ўлгудай соғинган эдим
ўзимам.

— Қоладими?

— Албатта.

Апатолий Йигиталини диққат билан кўздан кечирди.
Бир нимани сўрамоқчи бўлди-ю, негадир фикридан қайт-
ди. Қўлини дўстининг елкасига ташлади.

— Яқшанба куни тўйимиз. Албатта хотининг билан
боргин.

— Яхши.— Йигитали кўзни яширди.— Борамиз.

— Уқдингми? Хотиннинг билан.— Қайтарди Анатолий.— Феодал бўлма.

Ҳазиллашпб, яниб қўйди.

У Ойнисанинг ҳол-аҳволини, нима иш қилаётганини суриштириб ўтирмади. Буни ҳамма билади. Чунончи, ҳозир ҳам у онаси билан бозорда.

Йигитали ҳали-ҳали дўстлари олдида уялади. Тўйига ҳам ортиқча одам чақирмаган эди. Ойнисанинг қариндос-уруғлари, бегона одамлар йиғилишди. Уларнинг ўз гаплари бор: нарх-наво, бозорлардаги аҳвол... Йигитали ўртоқларини чақирмай тўғри қилди. Шундай бўлгани маъқул эди.

Тўй ҳам ими-жимиди, шовқин-суропсиз ўтди.

Аммо Анатолийда ҳамма нарса бошқача кечяпти. Ажойиб тўй бўлди. Ўнлаб ишчилар келишди. Стол атрофида гангир-гунгур суҳбат, ҳазил-мутойиба, кулги авжида.

Йигитали тўйда Дилшавоз билан учрашувдан чўчиб турган эди. Аммо шамба куни унинг йўқлигини эшитди. Қиз Тошкентга, институтга имтиҳон топширгани кетпти.

Йигитали билан Ойниса вақтлироқ келишди. Анатолийга қарашишга. Ошхонада Вали билан Нафисанинг қўли қўлига тегмас эди. Улар пичоқларни усталик билан чархлаб, бир гапириб, ўн кулиб ишлашарди. Йигитали уларга ҳавас билан тикилиб қолди. Худди кечагина гўшангадан чиққан келин-куёвлар дейсиз! Ораларидаги севги бир умрга қолса керак. Шундай муҳаббат билан яшаётган Нафиса ҳаминша гўзал, қувноқ бўлади.

Ойниса гаши келиб, эрининг тирсагини ушлаб қўйди — мунча бировнинг хотинига тикилмасангиз деган маънода. У чинданам эр-хотиндан кўз узолмай қолган эди. Қандай бахтли одамлар. Кўз-кўзга тушгандаёқ бир-бирларини тушуннади.

Дастурхонга ўтирилгач, Йигитали тинимсиз чекиб ўтирди. Илгари камдан-кам чекарди.

Нега у бахтсиз? Ёнида ёшгина аёл ўтиришти... Тамоман бегона одам.

Йигитали хаёл суриб, сигаретасининг кули дастурхонга тушганини сезмай қолди. Ойниса хўмрайинб қаради-ю, ўша заҳоти аллақандай аёл билан мода тўғрисида гашира бошлади.

Йигитали ўрнидан туриб, ошхонага чиқиб кетганда ҳам хотини гап билан бўлиб пайқамди.

Бу ерда ҳеч ким йўқ. Егуликлар аллақачон дастурхонга тортилган. Тор хонада қиладиган иш қолмаган эди.

Деразадан тоғлар кўринади. Улар кун сайин тундлашаётган эди. Ёмғир ва совуқ шамол устидаги яшил либосни ювиб ташлади. Бир куни тонгда тоғлар яна ўзгаради. Одатда қор тўсатдан кечаси ёғади.

Йигитали тоғларга боқиб, ширин хаёллар оғушига ғарқ бўлди. Фақат ўз ҳаёти ҳақида ўйламасликка тиришарди. Бироқ бунинг иложи йўқ эди. Ҳозир негадир (аҳтимол Вали билан Нафисани кўрганидандир) яқинда бўлиб ўтган гапни эслади.

Ойниса ошга сабзи тўғрар эди. Қўллари жуда чаққон. Қилаётган ишига ҳавасга қарайсан киши. Ўзи яхшигина уй бекаси. Уй унинг учун бутун олам, ҳаёт-мамоти. Уй ва шубҳасиз, пулдап бўлак нарсани тан олмайди у. Пулни нима қилади? Йигитали ҳам шунисини билмайди. У ғалати савол бериб қолди:

«Севги бор дейишади, шу чин гапми?»

«Ҳа...» — Йигитали иккиланиб жавоб берди.

Ойнисанинг кайфи чоғ эди.

«Мана кўрдингизми, ўзингиз ҳам иккиланиб жавоб беряпсиз».

Йигитали индамади. Хотини пичоқни тақиллатганча сўради:

«Севги нима ўзи?»

«Нима десам бўлади... у... — Йигитали нима дейишини билмай қолди. — Муқаддас туйғу».

«Муқаддас! — хахолаб юборди Ойниса. — Нега энди?»

«Одамлар ўртасидаги покиза муносабатлар, садоқат, фикрлар бирлиги».

«Фикрлар бирлиги? — сўради Ойниса. — Демак, мен ҳаётни сизнинг нуқтаи назарингиздан тушунишим керак?»

«Ҳа».

«Нега энди сиз менинг тушунчам нуқтаи назаридан ёндашолмаслигингиз керак?»

Пичоқнинг тақиллаши тинди. Ойниса қўли билан сочини тузатиб қўйди.

«Хўш, нега?»

«Сен фақат ўзингни, шахсий манфаатингни ўйлайсан».

«Яна нима тўғрисида ўйлашим керак?»

Йигитали масалани жавжалга олиб боргиси йўқ. У сабр-бардош билан бозор ва қурилиш ўртасидаги тафовутни тушуштира бошлади.

«Бас етар!— Ойниса пичоқни улоқтирди.— Менинг бозорим кўпроқ пул беради. Яна қанча гапиришим керак бу ҳақда? Сиз чақа пулларни кўтариб келасиз. Димоқ-фироқингиз оламини бузади: қурилиш... қурилиш!»

Бундай пайтларда Йигитали одатда уйдан чиқиб кетади. Томоқдан ош ўтадим!

Йигитали бошқа муносабатлар воситасида ҳам Ойнисанинг ҳаётга бўлган қарашини ўзгартиришга уриниб кўрди. Лекин бу ҳам натижа бермади.

Умри хола ёшларнинг ораси кун сайин бузилиб бораётганини кўриб турарди. Гап нимадалигини тушуна олмасди. Ойниса яхшигина уй бекаси, ҳусни ҳам чакки эмас, ёш.

Йигитали-чи? Биров кўрса, ҳавас қилгудек. Исмига яраша жисми бор!

«Бегона, бегона...»— андуҳ ичида ўйлади Йигитали.

Ҳозир иложи бўлса, ошхонадан бир қадам жилгиси йўқ. Нариги уйдаги шовқин-сурон, кулги-ўйинлар дилини ёритолмайди. Уёққа киргиси ҳам йўқ. Начора. Кириш керак.

...Ойниса эрига ҳатто эътибор ҳам бермади. Гўё у ҳеч қаёққа чиқмади. Ҳеч нарсани сўрамади ҳам.

Меҳмонлар кеч тарқалишди.

Йигитали яна Вали билан Нафисага боқди. Қандай бахтиёр. Бамисоли ҳозиргина тўйлари бўлгандек.

Валига қараб, у ҳам хотинининг пальтосини кийгизди. Оҳиста бағрига босди. Ойниса норози қиёфада елкасини буриб, сирғалиб чиқди.

«Бегонамиз бир-биримизга... Бегона...— Энди бу сўз Йигиталининг хаёлидан нари кетмай қолди.— Бегона!»

Меҳмонлар йиғма тахта уйни тарк этдилар. Ташқарида совуқ тун. Устихонга бориб етадиган шамолга қарамай, ҳамма тун тароватига, эртақлардагидек сўлим манзарага мафтун бўлиб туриб қолди.

— Ҳа!— хитоб қилди кимдир.— Эртақнинг ўзи!

Ирина айтди шекилли бу гапни.

Чорвоқ водийсида юзлаб ёрқин чироқлар жимирларди. Шу қаҳратон тунда ҳам ҳайбатли қоялар қуршаб олган водий одамнинг баҳри-дилини очарди.

— Ҳақиқий эртақ!— қайтарди Ирина.

Унинг овозини ҳамма эшитди. Яқинда келган бу аёлга шу қаҳратон қиш билан Чорвоқ ўлкаси ҳам, қурилиш ҳам ёқиб қолганидан барча мамнун эди.

— Қани, юрайлик энди...

Бу овозни ҳам ҳамма эшитди. Бу — Ойниса эди.

Йигитали лабини тишлаганча меҳмондўст уй, ёр-биродарлари олдидан биринчи бўлиб кетди. Кимдир унинг қўлларини маҳкам қисди. Қайрилиб, Иброҳимни кўрди.

— Эртага бирров комитетга киргин. Тўғрироғи, бу-гун!— чехрасига табассум ёйилди.

— Яхши кираман,— Йигитали ваъда берди-ю, юраги галати бўлиб кетди.

У нима ҳақда ган боришни сизди. Қилаётган ишлари ҳеч кимга айтмай, дўстлари билан маслаҳатланмай қўйганини эслатса керак.

Ёр-биродарсиз ёлғиз яшаб бўлармиди! Армияда таълим беришган-ку: дўсти йўқнинг ҳолига вой. Жанговар топшириқни ёлғиз қандай қилиб бажарасан? Сира мумкин эмас! Қурилишда ҳам чинакамига катта ишларни ёлғиз бажариб бўлармиди? Ҳатто одам дўстсиз ўзини ҳам идора эта олмайди.

Иброҳим, Анатолий, Вали, Шерған Умидов... Булар ҳаммаси сенга янги техникани ўзлаштириб олинингга, қурилишдаги ҳаёт мароми билан танишинингга ёрдамлашипти... Энг яқин дўстларидек самимий кутиб олипти. Сен бўлсанг, ҳаётингда бурилиш ясайдиган ишни қилиб қўйиб, уларнинг биронталари билан маслаҳатланмадинг!

Дўстларинг ҳам энди сен билан эҳтиёт бўлиб гаплашилади! Биров шешилиб қолганингни тушунади. Биров қоралайди...

Сен биринчи бўлиб уларнинг ҳузурига боришга журъат этолмадинг. Мана энди Иброҳим сени комсомол комитетига чақиряпти...

Сухбат дўстона ўтди. Иброҳим кўришгач, умуман, ишлар тўғрисида сўраган бўлса-да, тезгина асосий муддаога ўта қолди. У ҳатто ўзининг гапини ҳам охирига етказмади.

— Майли! Ишларни қўя турайлик. Уни ўзим ҳам билмаман.— У қўл силтади.— Гапини айтантириб нима қиламиз, солдат? Кел, очиқчасига ўтайлик. Маъқулми?

— Маъқул,— хўрсинди Йигитали.

У адашмаган эди. Чиндан ҳам сухбат худди шу позик мавзу атрофида бўлади.

— Нима бўлди ўзи? Гапириб бер-чи!

Айтишгайм тили бормаиди. Эсласа, икки елкасидан тоғ босгандай бўлади. Нимадан бошлашни ҳам билмайди одам. Ҳаммасини бир бошдан айтиш, одамларнинг номларини аташ шартми? Йўқ! Дилнавоз ҳақида оғиз очмайди. Аммо ўзининг телбаларча уйланганини гапириб беради.

Йигитали тутилиб-тутилиб гапирар, бир айтганини яна қайтарар, айниқса айб ўзидалигини ўн мартача такрорлади. Онаси кекса, касалманд бўлиб қолганини, ўглининг бахти очилишини тезроқ кўрмоқчи бўлганини айтди.

— У бахтни ўзича тушунади. Эски расм-русмлар.

— Ҳа-а...— чўзиб гап бошлади Иброҳим.— Хато қилдинг, солдат. Қаттиқ қоқилдинг.

Йигитали комсомол комитетининг секретаридан бироп маслаҳат чиқар, деган умидда тикилиб қолди. Аммо Иброҳим пешонасини тириштириб, кабинетда уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Нима қилсак экан, а?

Савол беришини қаранг! Йигиталининг ўзи ҳам шу саволга жавоб тополмай, боши қотиб юриптию!

— Жуда ўзгариб кетибсан.— Сўзини давом эттирди Иброҳим.— Узоқроқ муддат кўрмаган одам дафъатан танимай қолиши ҳам мумкин.

— Э, ўртоқ секретарь, секретарь! Нима деб маслаҳат бериши ҳам билмайман дегин? Тўғрими?

— Ойнисани қурилишга ишга тортишга ҳаракат қилиб кўрсакмикин?

Йигитали елка қисди. Ойниса иш тўғрисида эшитишни ҳам истамайди. Бу ҳақда гаплашиб ҳам ўтирмайди.

— Бизларни меҳмонга чақирсанг-чи,— Иброҳим кулди.— Кўряпсанми, ўзим илтимос қиляпман.

Йигитали жавоб бермади.

— Чиндан айтипман. Чақир. Чой устида гаплашиб оламиз.

— Яхши.

Шундай қилиб, ўша куни улар бирон муайян фикрга келишолмади. Лекин содда, дўстона суҳбатдан Йигиталининг кўнгли ёришди.

У ёлғиз эмас. Энди ҳеч қачон яқкаланиб қолмайди. Бошга ташвиш тушганда ҳам, шодиёна кунларда ҳам дўстлар билан баҳам кўриш керак. Нега ўзини дўстларидан олиб қочди? Ахир уларнинг юраги ачишади-ку Йигиталига! Қилгуликни қилиб қўйгандан кейин энди уларнинг маслаҳат бериши албатта қийин-да!

Йигитали посёлкадан ўтиб борар, таниш-билишлари билан саломлашарди. Қурилишда ишлаётганидан буён апчагина ёр-дўст, таниш-билиш орттирди.

— Уғлим!..— Таниш овоз уни тўхтатди.— Йигитали-мисан?

У ҳам зўрға танпди. Сарви холани бир мартагина, уларнинг уйларида кўрган, буни биласиз.

Йигитали саломлашди. Бу учрашувга аслида ҳожат йўқ эди. Сарви хола Ойнисани билса, ундан помидор харид қилиб юрган бўлса... Қандай шармандалик!

— Сен билан учрашганим қандай яхши бўлди.— Сарви хола қувониб гапирди.— Менга қарашвормайсанми?

— Жоним билан!— ҳайрон бўлиб қолди Йигитали.

— Дилнавоз Тошкентдан хат юборибди. Аллақандай китобларини сўрапти. Тағин ҳалигидай ко-ко...

— Ҳа, конспектми?

— Ҳа, ҳа. Кошки тушуна қолсам эди. Столи усти тўла китоб-дафтар. Фурсатинг борми, болам?

— Ҳа-ҳа,— Йигитали дудуқлашиброқ жавоб берди.

— Жуда яхши. Юра қол. Қарашворасан. Бизларциям унутиб юбординг.

— Иш.

— Ҳа, ишинг кўп, болам, биламан. Бир амаллаб пайт тошиб кирсанг бўларди. Ахир сен Дилнавознинг акасидай гап. Унинг ҳам ҳеч кими йўқ...

«Ҳеч кими йўқ... Ҳеч кими йўқ...»— энди унинг қулогига Сарви холанинг гаплари кирмасди. Ўзича бояги сўзни такрорларди: «Ҳеч кими йўқ...»

Уйда ўзгариш сезмади. Дилнавознинг хонаси озода, шинам. Аммо уй бекаси йўқлиги билиниб турипти.

— Мана хат, болам, ўқиб ол.

Дилнавоз қўни-қўшнилар, таниш-билишларга салом айтипти, сўнг зарур китоб ва конспектларини юборишини сўрапти.

Йигитали рўйхатга қараб, дарсликларни йиғди. Дафтарларни, керагини ажратиб олиш учун очиб ўқишга тўғри келди. Тўсатдан!..

Йигитали кўзларига ишонмай қолди. Дафтарни зудлик билан ёпиб, бир чеккага олиб қўйиш керак. Аммо у бундай қилолмайди, бунга ожиз. Ниҳоят, мана, қиз қалбидан чиққан чин сўзлар. Дилнавознинг кундалигини ўқийди:

«Мен ушн бир кўргандаёқ севиб қолдим. Унинг фамилиясини ёзардим-у, қалбим қафасга тушган қушдек тирчиларди».

«Мен Жўра деярли ҳар учрашганида айтадиган иғво гапларга ишонмайман. Ишонмайман...»

«У жуда камтарин, содда ва... чиройли. Мени кинога таклиф этди».

«Даҳшатли воқеа содир бўлди... Жуда даҳшатли!»

Йигитали ўзини аранг қўлга олди. Дафтарни ёпди-ю, авайлаб четга суриб қўйди.

- Топдингми, болам?
- Ҳаммасини тондим. Йигиб қўйдим.
- Раҳмат, болам. Раҳмат. Ҳозир чой ичамиз.
- Йўқ, Сарви хола, иложим йўқ. Ишга шошиляпман.
- Оҳ, бу ёшлар, бирдай шошиласизлар. Афтидан, вақт ҳам сизларга етмайдиганга ўхшайди.

Йигитали ҳовлидан қай ҳолатда чиқиб кетганини билмайди. Тунгача тоғ сўқмоқларида дайдиб юрди. Йигитали бошини чангаллаганча хатдаги сатрларни унутишга тиришар эди. Аммо бу сатрлар хотирасидан сира ўчмас бўлиб қолган эди. Йигитали бу сўзларни тап олишга мажбур.

Тўсатдан гумбурлаган овоздан тўхтади... Гумбурлаш кучайиб борар эди...

У юқорига, тоғ ёнбағридаги қишлоқ томон қаради.

УН УЧИНЧИ БОВ

Йигитали гумбурлаш овози келаётган томонга қараб юрди. Сўқмоқ тоғ бағрига кўтарилиб кетган муюлишда кўрқувдан дир-дир титраётган чолни кўрди.

— Тоғ қулади! Тоғ қулади!

Йигитали тоғда нима бўлаётганини ўзи ҳам тушунган эди. Бу ерда бунақа ҳодисалар тез-тез бўлиб туради.

Бир неча хонадондан иборат қишлоқ бугун-эрта кўчирилиши керак эди.

— У ерда болалар бор! Болалар!— қайтарди чол.

Йигитали югурганича кетди. Сўқмоқ борган сари юқорилаб борарди. Аммо у ҳансирашига қарамай, тинмай илгаршлаб борарди. Сўқмоқдан кўтарилиш юқорилашган сари қийинлашаверди. Тоғ тошлари қарсиллаб пастга думалар эди.

Ўоя ортида тоққа ёпишиб туриш керак.

Йигиталининг бармоқлари тимдаланиб, қон оқа бошлади. Аммо оғриқни сезмасди. Сўнгги кучини тўплаб, текис майдончага чиқиб олди.

Бир аёл чинқириб йиғларди. Бошини чапгаллаганча тебранар эди. Гумбурлаш орасида чинқириқ овози ҳам тоғ-тошларда акс садо бериб, қайтариларди.

— Нима гап?— Йигитали қариялар олдига бориб сўради.

Хотин-халаж, қариялар ва болалардан бўлак бу қишлоқда ҳеч ким қолмаган эди.

— Болани тош босди!

Йигитали катта харсанг томон югурди. Энганиб, пастга қаради. Бола тош ортида беэиён ўтирарди. Бошқа думалаб тушган тошлар уни ихота этарди. Бола бамисели тош қопда ўтиргандай эди. У харсангларга қўл тегизинга қўрқарди. Бошқалари билан думалаб, уни ҳам пастга улоқтириши мумкин эди. Энди тамом! Тошлар болани пачоқ қилиб қўйиши ҳеч гап эмас.

— Қимирламай ўтир!— Йигитали қичқирди.

Болани огоҳлантормаса бўларди. Чунки шусиз ҳам қўрққанидан қимир этмасди. Лекин бу қичқиргани боланинг тириклигидан далелат бериб, пастдагиларни, айниқса уввос тортаётган аёлни тинчлантирарди. Энди у кўз ёшларини артиб, бақувват, довиорак йигитга умид билан тикилиб турарди.

Йигитали барча тошларни диққат билан бир-бир қараб чиқди. Шубҳасиз, боланинг олдига хиёл парёндан тушини керак. Бўлмаса ҳатто кичик бир тош думаласа ҳам фалокат келтирар эди. Омонат илиниб турган бошқа тошларни ҳам ортидан эргаштирар эди. Шу сабабдан Йигитали боладан сал нарироқдан туша бошлади.

Бола кўзларини катта-катта очганча, номаълум кишининг ҳар бир ҳаракатини нафасини ичига ютиб кузатар эди.

— Қимирлама!— яна таъкидлади Йигитали.

У оёқлари билан пайнаслаб таянч нуқтаси тошиб пастга тушарди. Оёқларини қўйган тошнинг бақувват турганини яна бир силтаб, қаноат ҳосил этгач, Йигитали оҳиста болага энгашди ва унга қўлини узатди.

— Қани, қўлимдан ушлаб, қаддингни кўтар!

Бола ҳамон қимир этмас эди.

— Дадилроқ келавер.

Бола эҳтиёт бўлиб кўтарилади.

— Қўрқма. Менинг ёнимда туриб ол. Тошлар бақувват ўрнашган. Қўряпасанми, ҳатто мени кўтариб туришти... Дадил бўл!

Ниҳоят бола Йигиталининг қўлини олди.

— Энди ўтиб ол. Ҳа, нега туриб қолдинг? Ўтиб ол!

Боланинг оёқлари унга итоат этмас эди.

— Қалтирама. Ўзингни босиб ол!— қичқирди Йигитали.

Бола тинчланди. У бақувват тошга оёқ босгач, Йигитали уни кўтариб қўйди.

— Энди юқорига чиқ... Ҳа, мана шундай...— Йигитали дадиллантйриб турди.

Боланинг майдопчага чиққунича ўтган қисқа вақт

уни кутаётганларга бутун бир умр ўтиб кетгандай туюлди.

Йигитали қаттиқ ҳориганини энди сизди. Муздай тошга юзини босиб, нафас оларди.

У болани қўтқазишга тушишга тушди-ю, энди қандай қилиб кўтариллади? Қимирлаб, зўрга илиниб турган тошга хавфсираб қаради. Аммо шу сербар тошдангина юқорига кўтарилиш мумкин. Бу тошга оёқ босмай, хавфдан қутулишнинг бошқа йўли йўқ! У қўли билан мустаҳкам ўрпаниб туниган тошга тармашиб, секин гавдасини кўтара бошлади. Тош қимирлаб кетди... Йигитали бир қалқиб, ўзини тутди. Бироқ юқоридан думалаган бошқа катта тош унинг қўлига қаттиқ тегди-ю, ёнлаб пастга тушди.

Йигитали оғриқ сизди. Интраб, бошини тошга суяган эди, юқоридан арқон тушди! Жон ҳоврида унга ёпишди. Элас-элас қулоғига одамларнинг миннатдорчилик сўзлари кирарди. Бироқ дақиқа ўтмай, бу овозлар узоқлашиб, атрофда ҳеч кимса қолмаган каби қулоқлари битди...

Йигитали ўзига келди. Кўзини очиб аламлилади. Нотаниш жойга келиб қолганидан таажжубланиб қимирламоқчи бўлди. Ҳоли йўқ. Ёнида оқ халатли қиз турарди.

— Тузукмисиз?

— Қаердаман? — Касалхонада ётганини тушунган бўлса-да, саволга савол билан мурожаат қилди Йигитали. Бонини кўтарди. Бинтланган қўлига тикилиб қолди. Ҳамшира тинчитди:

— Ҳаммаси ўтиб кетади. Кўрмагандай бўласиз. Фақат бир оз ётишга тўғри келади. Қимирламаслик керак.

— Ўтиб кетади.— Яна қайтарди қиз. Сизга шунчаки тасалли бераётганим йўқ. Врачлар айтган гапни эшитдим.

Йигитали қулди.

— Мана шундай, асабийлашмай ётиш зарур,— қиз чеҳраси ёришиб гапирди.— Олдингизга кўпчилик келиб турипти. Киришга рухсат бермаяпмиз. Ҳозирам хотини-гиз кутяпти.

Ойниса! Эсизга келмади.

— Киришвораман. Ҳозир ҳеч ким кўринмайди.— Шивирлади ҳамшира.

Ойниса палатага ҳовлиққанча кирди.

— Нима қилиб қўйдингиз?— ўдағайлади.— Ўша дайди бола қавмингиз, қариндошингизмиди? Ё тапишингизми? Мана энди ўзингиз чўлоқ бўлиб қоласиз.

Ҳамшира қўрққанидан эшик томон тисарилди. Йигитали тобора авжига чиқаётган хотинига сўз ҳам демади.

— Майиб-ногирон одамни бошимга ураманми? Билиб қўйинг, атайин айтяпман сизга.

Туш кўраётганмикин? Тушида оқ халат этаги кўришиб, эшик тарақлаб ёпилдимикин?

Палата жимжит бўлиб қолди. Ҳеч ким йўқ. Аммо талқаридан яна ўша шангиллаган овоз эшитилди.

— Бу сизнинг ишингиз эмас! Бировларнинг ишига бурун суқишга устасизлар...

Ойниса ҳамширани койиётганга ўхшарди.

Қиз орадан икки-уч дақиқа ўтгач, хонага кирди. У гупоҳқорона кўзини олиб қочди.

— Ухлашингиз керак. Тинчланиб, ухланг... э, худо-йим-эй, нима иш қилиб қўйдим! Врач олдингизга одам киритишни ман этган эди. Уф-ф...

— Куюнаверманг. Қайтага яхши бўлди.

— Нима яхши бўлди?— хитоб қилди қиз.

— Ўз-ўзидан ҳал бўлди-қолди.

— Тагин куласиз, а?

— Бу — яхшилик аломати. Ҳа, мен энди чинданам ухлайман... Раҳмат.

Унинг лаблари яна кулгига мойил бўлди.

Ойниса кетди. Эҳтимол бутунлайгадир. Ҳа, бутунлай.

Йигитали кўзини юмди. Хаёлап хотини нарсаларини йиғаетганини, онаси бир бурчакка тиқилиб, кўз ёши қилаётганини ўйлади. Ойниса қатъий қарорга келгач, қайна-насыга яқинлашади. Қучоқлаб, уни тинчлантиради, сўп ҳайрлашади.

Аслида ҳаммаси бошқача бўлган эди.

Ойниса бошда чопқиллаб, ўзларининг уйларига борди.

— Вой, мен ўлай, қизгинам!— Ойнисанинг онаси ўз ҳолига уни юпатмоқчи бўлди.— Нима қилдик энди, а?

— Кетаман!— Ойниса қатъий қарорини айтди.

Она мижжа ҳам қоқмади. Қизининг чиройли қомати-га мамнун қараб қўйди.

— Жуда тўғри қиласан, оппоқ қизим. У сенга қанақасига эр бўларди? Ҳаммаси бир гўр бу ишчиларинг. Қора шомгача тер тўкиб, оладигани ҳемпри. Тўрт мучали бут, ҳўкиздай кучи борида ҳаётини эплаб олмаган одам ногирон бўлганида нима қиларди энди?..

— Ҳа-я! Пул деб уялмай чақа кўтариб келарди... Кўрмаганга бир сўмам пул экан-да! Энасам қотиб, юзимни бурардим.

— Жуда тўғри қиласан, қизгинам, аллақачон кетмиш керак эди. Хаёлингдан ситиб чиқар гўрсўхтани.

— Вой, ойижон, аллақачон.

Она қизининг иккита ўрилган қалип сочларини силади.

— Ҳар бир тола мўйинга биттадан бўз йигит топиб бераман. Танлаганинг сеники!

Ойниса аста-секин ўзига кела бошлади.

— Ҳозир,— она шошилиб гапирди,— бориб, нарсаларингни олиб кел.— Бу оёқ яланг битта-яримта молингни яширишданам тоймайди. Ип қолдирма!

— Ҳўп бўлади, ойижон!

— Ҳаммасини ол. Бирон нарсани унутма!

Бу борада Ойнисани ўқитмаса ҳам бўларди. Бир неча дақиқадан сўнг у уйга кириб келди. Умри холага қиё ҳам боқмади.

— Вой, бўйгинангдан ойнинг ўргилсин, келдингми, болам?.. Нима бўлди? Рангларинг оқарган, галати кўринасан? Бирон гап борми?— ҳовлиқиб қолди кампир.

— Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Ўғлинигиз чўлоқ бўлиб қолди...

— Вой, шўрим қурсин! Нима бўлди ўзи? Бундоқ гапирсанг-чи!— Умри хола бошини ушлаганча деворга суяниб қолди.

— Керак бўлса бориб биласиз. Елкамнинг чуқури кўрсин энди уйизни.

Умри хола Ойниса хонадан-хонага чопиб, уст-бош, идиш-товоқларни йиғиштираётганига карахт қараб турарди. Йиғиштириш деган сўз ҳам ноўрин. У ёнғинда нима олишини билмай, саросимавор дуч келган нарсани чангаллаётган одамга ўхшарди.

— Нима бўлди, қизим?

— Мен сизнинг қизингиз эмасман,— жаҳл билан ўшқирди...

Умри хола касалхонага кириб келганида, Йигитали ухлаб ётар эди. Ҳамшира бу гал ҳам юмшоққўнгилик қилди: онани хонага бошлаб кирди. Ҳозир шундай учрашув зарур. Ҳамшира қиз тасодифан шоҳиди бўлган қулоқ бовар қилмайдиган воқеадан ҳануз ўзига келолмас эди.

Умри хола оҳ-воҳ қила бошлади.

— Ҳаммаси ўтиб кетади, ойижон. Дўхтирлар яқин орада туриб кетасан, дейишяпти.

— Ўтиб кетади, болагинам, ўтиб кетади.— Умри хола ҳам энди таскин бера бошлади кўз ёшларини бинафшарапг кўйлагининг узун енгига арта туриб.

Она ўгли олдида ўзини айбдор ҳис этарди. Касалхонага кела туриб, Умри хола ниҳоят ҳамма нарсани тушун-

ди: Ойписа кетди. Шундай оғир дамда кетди! Бу ҳақда Йигиталига оғиз очиб бўлармиди? У ҳеч нарсаи сўраётгани йўқ... Қайфиятиям жойидага ўхшайди. Куляпти. Аммо онаи алдаб бўлармиди. Ҳамма нарсаи тушуниб турипти.

Тушунтишга тушунди-ю, лекин кеч тушунди! Жуда кеч! Уй-жой ҳақида, бахт берасида кўп гапирди... Мага, уй яна бўш. Келин ташлаб кетди. Одамлар нима дейди, одамлар... Шармандалик, уят. Нега энди шармандалик экан? Ойписа уялсин одамлардан.

— Дурустмисиз, оий?

— Дурустман, болам.

Умри хола ўглини юпатишга шошилади. Хотинидан гап очади, деб кўрқяпти. Йигитали эса сўрамаяпти. У ҳам биринчи бўлиб ўзи айтмайди. Бу ерда, палатада бир нарса бўлганга ўхшайди. Ойписа шу ердан қизариб-бўзариб, жаҳолат отиға миниб борди.

Эшик очилиб, остонада врач пайдо бўлди.

— Ў, ишлар жойида-ю! Ҳалитдан кела бошлашдимми?

— Опалари.— Тушунтирди ҳамшира.

— Хўш-ш...— чўзиб жавоб берди врач.— Кўриб турибман. Энди ўртоқлари келса, рухсат йўқ.

Йўлақда порози овозлар, илтимос устига илтимослар эшитила бошлади.

— Атиги беш минут!

— Шу заҳоти кетамиз.

Врач улар томон қайрилиб, кафтияи кўтарди:

— Йўлақда шунчалик шовқин соляписизлар, палатада нима бўлади?

Бир зумда сукунат чўкди. Врач кулди.

— Марҳамат, киришлар.

Умри хола меҳмонлар билан сўрашди. Ўглининг ўртоқлари бириш-кетин ёнлаб, эҳтиётлик билан кираётганларини кўриб, қувонди. Улар ҳурмат билан бош инженерни олдинга ўтказишди.

— Наим Раҳимович!..— Бошини кўтарди Йигитали.

— Қапи, дарров ётиб ол! Битта ортиқча ҳаракат қилсанг, медицина бу ердан бизни улоқтириб ташлайди. Ҳатто қаҳрамоннинг кўлини ҳам сиқшишга улгуролмай қолишимиз мумкин. Ет!— Бош инженер ҳазиллашиб кўрсаткич бармоғини силкитиб қўйди. Сўнг Умри холага мурожаат қилди:— Сиз бемалол ўтираверинг. Биз бир печа дақиқага кирдик.

— Мен хабарим йўқ, қуп-қуруқ келаверибман... Мен... шошилганда...

У шошилганининг сабабини ҳам айтмай, Йигиталидан кимлар зарурлигини, қанақа овқат олиб келишни сўрай бошлади.

— Касалхона бу,— кампир хўрсинди,— берган овқати нима бўларди...

— Ойи,— Йигитали уни тўхтатди, эшик олдида турган ҳамширага ишора қилди

— Нима бўлгандаям бориб-келай, болам.— Уми хола ўзиникини маъқуллади.— Тезда олиб келамап...

Йигитали кўнишга мажбур бўлди. Гап чўзилиши мумкин эди.

Уми хола эшикдан чиқиши билан соғлиғи, кайфияти тўғрисида саволлар ёғилиб кетди.

— Кўриб турибсизлар-ку!— хўрсинди Йигитали.— Эсон-омон кўндим.

— Ҳаётда бўлиб туради бунақа гаплар.

— Яқинда яна қоғларга тармашиб юрасан.

— Мириқиб уйқуга тўйиб оласан-у, сўнг киришиб кетасан.

Врач огоҳлантирганига қарамай, йигитлар шовқин солиб гаплашишар, ҳазил-мутойба қилишар, кулишарди. Ҳамшира уларни ўз ҳолига қўйиб, врач келиб қолишидан чўчиб, йўлакдан кўз узмай турар эди.

— Бемалол ётиб, дамингни олавер,— деди Шергани.

— Бригада кунда сенинг нормангни ҳам бажаришга қарор қилди.

— Демак, мен бўлмасам бари бир экан-да?

— Овсармисан!— хитоб қилди Анатолий. Соғайиб чиққин, сўнг биз учун ҳам ишлаб берасан. Ташвишланмай қўя қол!

Тумбочка усти турли тугунларга тўлиб кетди. Ҳар бир тугун билинмай пайдо бўлиб қоларди. Йигитлар бемор билан гаплашаётганда кимдир тоғганини қўлтнғидан чиқариб, тумбочка устига қўярди.

— Менга қараглар, ҳў оғайнилар!— зорланди Йигитали ниҳоят.— Бунча нарсани ким ёйди?

Анатолий икки қўлини ёйди:

— Нима қилишим керак? Ирина бериб юборди.

Вали ҳам худди шу баҳонани қилди. Анатолийнинг оҳангига ўхшатиб гапирди:

— Менам ўзим эмас. Нафиса берворди!

Дўстлар кулишди. Бунисида ҳамшира огоҳлантиришга мажбур бўлди:

— Ўртоқлар, ахир сўз бердиларинг-ку!

У шунчаки йўлини қилиб беозоргина гапирди. Аслида

Бу шўх йигитларнинг ҳазил-мутойибаларига ўзи ҳам маҳлиё бўлиб боқаётган эди.

Аммо йўлакка қаради-ю, шошилиб қолди:

— Бўлди! Бўлди!

Дўстлар хайрлашишди.

— Тезроқ тузалгин, кутамиз.

Иброҳим останада тўхтаб, бир нимани хотирлагандай, оғайниларига юзланди:

— Бораверинглар, етиб оламан.

Усталлик қилди. Йигитали билан жилла бўлмаса бир дақиқагина қолиши керак эди.

— Ойинса қалай? Келдими?

— Келдиям... Кетдиям...

— Кетди деганинг нимаси?

— Бутунлай кетди.

— Тушунарли.— Хўрсинди Иброҳим ва Йигиталига энгашиб, шивирлади:— Дилнавоз сессиядан қайтди. Ўзида йўқ юришти... Кўп нарсани билади, қолганини ўзи сезяпти.

Дилнавоз!

— Ёт, ёт. Олдинга келса керак, деб ўйлайман. Албатта келади. Мана, кўрасан... Хўп, хайр, кетдим.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Дилнавоз эртаси куни келди. У бемор ётган каравотга пайпаслаб яқинлашаётгандай эди. Одатда лопиллаб турадиган кўприкдан шундай ўтилади. Тоғ кўприк, мустаҳкам эмас, бушнинг устига қимирлаб туради. Умрида биринчи марта тоққа келган одам бу кўприкларга сира ишопмайди. Қадам қўйишга чўчийди. Қўлини лангарчўцдай икки ёнча кериб, авайлаб ўтади. Аммо тоғлардаги бундай кўприклар одатда ўнлаб йил туради... Дадилроқ қадам босинг! Яна бир қадам! Мана, сиз соҳилдасиз. Пастга тикила кўрманг — бошингиз айланади.

Дилнавознинг чиндан ҳам боши айланаётган эди. У эмас, Йигитали ундан ҳол сўрайди:

— Сизга нима бўлди?

Дилнавоз хиёл кулиб қўйди.

— Ҳеч нарса... Касал сиз эмас, мендан ҳол сўраяпсиз.

— Ҳа-а-а...— Йигиталиям кулди.— Ўтиб кетади. Яқинда ҳаммаси яхши бўлади.

Қиз бошини эгиб, оҳиста гапирди:

— Ушанда сизни контора олдида анча кутдим.

— Аммо сиз ёлғиз эмас эдингиз...

Қиз унинг нимага шама қылаётганини тушунди.

— Жуда галати... Қандай қилиб ишондингиз?

— Узи айтган эди. Сўнгра мактубингиз...

— Қанақа мактуб?— Дилнавознинг қошлари чимирлиди.— Қанақа?

Йигитали кейинги дақиқада хат Жориқнинг найранги бўлганини сезганди. Лекин ҳозир шу ҳақда гап очилгач, уни охирига етказиш керак, албатта.

— Уша қуни мен мактуб олдим. Жуда ташвишли.

— Мен ҳеч нарса ёзганим йўқ. Мен сизни кутдим.

Қиз бошини эгди. Йигитали унинг кўзларини кўролмасди. Аммо Дилнавоз йиғлаётганини сизди. Елкалари силкинарди.

— Қўйинг...— қизнинг кафтини соғ қўлига олди.— Қўйинг. Мана, сиз келдингиз, шунинг ўзи мен учун байрам. Бундай байрам, одатда, узоқ кутилади ва у, албатта келади.

Дилнавоз энди кўз ёшларини яширмас эди. Йигитали энгашди. Унинг битта қилиб ўрилган билакдай сочи елкасидан оҳиста сирғалиб, Йигиталининг юзига тушди.

Йигитали унинг сочини ўпди.

— Сочингиздан қуёш ҳиди анқийди... Тоғ қуёшининг.

— Қуёшнинг ҳиди бўладими?

— Ҳа, буни мен ҳозир ҳис этдим.

— Қиш келяпти, Йигитали ака.

— Сира қиш бўлмайди, Дилнавоз.

— Ҳеч қачон...— шивирлади қиз.

Йигитали унинг сочларини, юзини, қўлини ўпди. Тўсатдан Дилнавоз чўчиб, тезда қаддини ростлади, хавфсиз раганча эшикка қараб қолди.

— Ойим келиб кетдилар,— деди Йигитали.— Бошқа ҳеч ким келмайди.

Дилнавознинг қошлари яна кўтарилди.

— Ҳеч ким.— Қайтарди Йигитали.— Болалар кеча келишган.

— Биламан. Болалар кеча келиб кетганини биламан. Иброҳимни кўрган эдим.

— Ҳамма гапдан хабардормисиз?

— Йўқ, ҳаммасидан эмас.

— Уйда мен айтаман. Ойниса келмайди. Ҳеч қачон! У ҳақда ўйлашнинг ҳам кераги йўқ.

Дилнавоз ипдамади.

— Тошкентдан, институтдан гапирсангиз-чи. Иمتиҳонларни қандай топширганингизни. Энди сўраётганимга узр. Мен... аммо...

Бу учрашув бамисоли эртактлардаги мўъжиза бўлди: ҳамма нарса ҳақида гапирилди-ю, аммо ҳеч гап бўлмагандек эди.

У Дилнавозни жон-дили билан тинглайди. Тошкент, сиртқи бўлим студентлари ҳақида.

— Бутун республикадан келишди. Ҳатто бошқа республикалардан ҳам! Ҳамма ўқинишга кирганлар ишлайди. Қувноқ, бақувват. Лекин ўқитувчилардан биринчи синф талабаларидек қўрқшади.

— Сиз чи?

— Мен ҳам.— Иқдор бўлди қиз ва кулиб юборди.

Кулиши қандай чиройли! Йўқ, азизим Дилнавоз, бизда ҳеч қачон қиш бўлмайди.

Йигитали, сергак бўл! Сенга бахт кулиб боқди. Огоҳ бўл! Маҳкам ушла! Маҳкам!

— Йигитали ака, шунақаям сиқадими қўлни! Бармоқларимни синдирасиз. Тагин касал эмшлар.

— Кечирасиз...

У қўлни тортиб, бармоқларини уқалади. Сўнг кулиб қўйди.

Эшик ёйқиллаб очилди, сочлари ҳурпайган бола кўринди.

— Мумкинми?

— Бу қапақа меҳмон бўлди?

— Мумкинми?

— Ҳа. Киравер. Ким керак эди сенга?

— Э-э!.. Бу ўша тошлар орасида қолган бола-ку!

Бола бир қадам қўйиб, иккиланиб туриб қолди.

— Ёлғиз эмасман. Оғайниларим минан келдим.

— Чақиравер оғайниларияғиниям,— қувониб гапирди Йигитали.

Бола ўрнидан бир қадам ҳам силжймай, хона ичи болага тўлди. Йўлақда эшитиб, кираверишди.

Болалар бир-бирларини туртиб, салобат сақлаётган каби жиддий қиёфада киришди. Бир зумда палата мактаб ўқувчиларига тўлди.

— Бўлдимми?— ҳайрат ичида сўради Йигитали.

— Ҳе-еҳ...— бола бошини чайқалди.— Ташқарида яна бор. Майли, улар ўшатда тураверишсин.

— Сизларни қаёққа ўтқизаман энди?— ташвишланиб болаларга бир-бир қаради Йигитали.

— Биз ўтирмаймиз. Ҳозир ҳайлаб юборишади,— иқдор бўлди у.

— Нега? — ҳайрон бўлди Йигитали.

— Үзимиз кирдик... Қўйворипмаган эди,— очирини айтди.— Бутун синфимиз билан келгандик.

— Бутун синфимиз билан?

— Бошқа синфлардаям бор. Бир печа болада.

— Хўш, ишлар қалай?

— Яхши... Сиззи кўришга келдик. Дурустмисиз?

— Ҳозирча, мана, кўриб турибсан, ётибман, огайни.

Яқин-орада тузалиб кетама.

— Тезроқ тузала қолинг.

— Хўп бўлади.— Ингитали кулди.— Бу нима?

— Бу... шундоқ...— Бола тугунларни устма-уст тахлай бошлади.— Биз қоча қолайлик энди. Уришиб беришади.

Болалар палатадан чиқиб улгурмай, йўлакда ҳамширанинг таҳдиди овози эшитилди:

— Э, худойим-эй! Бунчаларнинг қаёқдап йиғилиб қолдишлар. Халатсиз... Қапи, туёқларингни шикёллатинглар.

Тап-тун оёқ товушларидан сўнг палата бўшаб қолди.

Ингитали билан Дилнавоз бир-бирларига қараб кулишди.

Шамолдай учиб кетинди. Ҳатто отиниям сўрамама.

— Отини?— норози оҳангда гапирди ҳамшира.— Билиб оласиз ҳали, ташвишламанг. Неча кундан буён касалхонани қуршовга олиб юришинги. Фурсат топшганини қаранг. Қоровул бирровгина уёқ-буёққа чиққанга ўхшайди. Пайтини тошиб, малаҳдай бостириб кираверган.

— Қўяверинг ҳечқиси йўқ,— ҳамширани тицчлантирди Ингитали.

— Ҳа, сизга нима бўларди, ҳечқиси йўқ,— ҳамшира кулиб, соатига қараб қўйди.

— Мен кета қолай энди,— Дилнавоз ўрнидан турди.— Вақт ҳам алламаҳал бўлди. Эртага келаман.

У ҳамширага савол назари билан қаради.

— Майли, кела қолинг. Ҳозир дўхтирлар келишмоқчи.

Ҳамшира тугунларни тумбочка ичига жойлаб, чойшабни тузатиб қўйди.

Дўхтир ўн минутлардан кейин келди. У майиб қўлининг бармоқларини тинмай босиб туриб бир печа бор сўради:

— Қалай? Сезилсизми?

— Оғрипти.

— Энди-чи?

— Йўқ.

— Ҳозир чи?

— Йўқ.

Врач бугун жиддий. Ҳазил-мутойиба қилмаяпти.

— Оғрияптими?

— Йўқ! — Қўрқа-писа жавоб беради Йигитали.

Йигитали босганда оғриқни сезмаслик жуда ёмонлигини энди сеза бошлади. Бироқ врачга, ҳозир қуюқ қошлари беркитиб қўйган кўзларига умид билан тикилаётган эди.

— Гап бундоқ, солдат... — Ниҳоят бошини кўтарди врач. — Ишларинг, очигини айтсам, яхши эмас. Аммо тамоман умидсизланиш ҳам ўринсиз. Мутахассислар кўришсин. Қайтариб айтаман, масала жиддий.

Врач майиб қўл бармоқларини сиқишни давом эттирди. Лекин энди оғрийдими, деб сўрамасди. Эҳтимол Йигиталининг ўзи «оғрияпти», дейшини кутаётгандир.

— Солдат бардошли бўлиши керак. Шундай эмасми?

— Қўлимга нима қилган? — шивирлабгина савол берди Йигитали.

— Бир ўзим ҳеч нарсани ҳал қилолмайман. Аммо ҳамма нарсага тайёр туриш керак.

— Қўлимга нима қилган? — қайтарди Йигитали.

Врач жавоб бермади. Беморни тинчлантирди:

— Ҳозир профессор келади.

— Қачон?

— Яқинлашиб қолди.

Врач кафтини Йигиталининг елкасига қўйди. Қўллари бақувват. Боя бармоқларини сиқаётганда сезмаган эди.

— Очигини айтмоқчиман. Сиз — солдат, матонатли кишисиз. Бинобарин... операцияга розилик беринг, омон қолишинг бирдан-бир йўли шу.

— Қанақа операция?

— Ҳозирча айтиш қийин...

Қанақа операциялигини билади! Аммо айтгиси келмаяпти. Врач секинлик билан синалган йўлдан бориб, Йигиталини профессор билап бўладиган суҳбатга тайёрлаяпти.

Профессор икки соатлардан кейин келди. У ҳам врач сингари бармоқларни босиб кўриб, анчагача индамади.

— Гап бундоқ, йигит, биз сизнинг ҳаётингизни сақлаб қолишимиз керак. Тушунайсизми? Ҳаётингизни!

— Қўлимни-чи? — сўради Йигитали.

— Қўлингизни? — қайтарди профессор. — Унинг аҳволи чатоқ, оғайни.

— Сиздан ўтиниб сўрайман! — у қалтирай бошлади. — Утинаман...

— Қўйинг... Қўйинг бу гапларни. Ахир сиз ўлим билан юзма-юз турганда ҳам қўрқмагансиз. Тўғрими? Тинчланинг.

Йигитали лабларини тишлаганча Дилнавоз ҳақида ўйларди. Ўзи, операция хаёлига ҳам келмасди. У бундан қўрқаётгани ҳам йўқ. Оҳ, Дилнавоз! У бу мудҳиш масалага қандай қараркин? Эҳтимол, раҳмдиллик, одамгарчилик туфайли югуриб келар, уни юнатар. Аммо...

Худди шу палатада яқиндагина хотини қизариб-бўзариб, бир оғизу, аммо жуда даҳшатли сўзни юзига қараб айтди: чўлоқ! У ҳақ эди. Бироқ Ойнисанинг бу гапларга ҳозир нима алоқаси бор? Уни Дилнавоз билан солиштириб бўлармиди? Йўқ, асло. Хўш, Дилнавоз ҳақида нимани билади? Бор-йўғи уч-тўрт мартагина учрашди, холос.

Профессорнинг овози узоқдан эшитилгандай бўлди:

— Тинчланинг. Шундай бўлиши керак. Бўлмаса...

Чўлоқ бўлиб қолгандан кўра, бошқача бўлгани маъқул. Назарида бу гапни бақариб айтгандай туюлди. Ё адавидими, ўзича ўйладими?

Профессор беморнинг руҳиятини тушуниб турипти.

— Емон хаёлларга борманг!— Профессор тўнғиллади. У врачга бурилди.— Бемор дам олиши керак. Ухласин.

— Яхши.

Йўлакка чиққач, профессор врач билан гапни давом эттирди:

— Олдига хотини, оғайнилари келса, яхши бўларди. Гаплашишса, ҳарна далда берарди.

— Хотини ташлаб кетишти.

Профессор лабини тишлаб қолди:

— Ҳм-м... Унда оғайнилари келишсин... Хабар қилинглар.

— Мен ҳозир телефон қиламан.

Ҳамшира телефонга яқинлашди.

— Шошманг. Аввал кўз ёшингизни артиб олинг. Медиксиз, тушунишингиз керак. Бунақа кайфият билан палатага ҳам кириб бўлмайди.

Қиз боши билан маъқул ишорасини берди.

Уйқу доридан кейин Йигитали қаттиқ ухлаб қолди. Кечқурун олдига Иброҳим билан Анатолий келишди.

Кираверишда уларни ҳамшира кутиб олди.

— Олдин навбатчи врач олдига кириңглар.

— Нега?

Жавоб бериш ўрнига ҳамшира кафтларини юзига босиб, йиглаб юборди.

— Нима бўлди?

Йўқ, ундай аниқ бир гап олиш мушкул. Иброҳим билан Анатолий йўлакнинг охиридаги кабинет томоқ юришди. Гап лўнда бўлди. Врач қабул қилинган қарорни айтди: ампутация. Бу сўзнинг бутун даҳшатларини йигитлар дарҳол англай олишмади.

— Сизлар уни кўндиришларингиз керак. Қайфиятини ўзгартиришлар.

Иброҳим қўлларини ёнига керди.

— Беморнинг аҳволи жиддий, — қайтарди врач. — Биз дори-дармон билан даволамоқчи бўлган эдик. Аммо сира пложи йўққа ўхшаб қолди... Ампутация қилиш жуда зарур.

— У энди йиғирма тўртга кирди... — Анатолийнинг ўлкаси тўлди.

— Биламан. — Врач хўрсиниб, соатига қаради. — Яқинда уйғониб қолади. Гаплашинглар. Илтимос. Фақат битта илтимос, ёши ҳақида сўз юритманглар... Унинг ўзи ҳам йиғирма тўртга кирганини мен билан сизлардап яхши билади.

Иброҳим билан Анатолий Ингиталининг олдидан кечгача ўтиришди. Уларни ҳеч ким безовта қилмади. Иброҳим учувчи Мересьевни эслатмоқчи бўлди. Сўнгра қозғистонлик комбайнчи Иванов бир оёғидан ажралганда машина бошқаришни ўрганганини айтмоқчи эди.

Ҳозир бунақа гапларни эслатишининг ўрни эмас.

— Маҳкам бўл, солдат. Биз сенга ишонамиз.

— Дилнавоз-чи? — сўради Ингитали.

— Дилнавоз сени севади, тептак. — Иброҳим ишонч билан айтди бу гапни. — Йўн-дилдан сенин нималигини биласанми ўзинг?

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Ингитали уйдан камдан-кам чиқарди. Енгини осилтириб қаёққа ҳам борсин? Яхшиси уйда ўтиради.

Оғайнилари келинди. Иброҳим одатдагидай узоқ ўтирмади. Доним йиғилни, учрашув... у ҳол-аҳвол сўраб, уёқдан-буёқдан гаплашгач, соатига қаради. Ўрнидан турди.

— Ҳозир борсам, айни вақтида етаман! — у чиқиб кетди.

Анатолий билан Ирина кечгача қолинди. Чой устида қурилиш ҳақида гаплашиб ўтиришди.

Вали билан Нафиса гангир-гунгур уйни тўлдириб ўтиришган экан. Кетганларидан кейин уй ҳувиллаб қолди.

Ҳаммадан кўпроқ Дилнавоз келиб турди. Умри хола бошда қизга эҳтиёт бўлгандай зимдан қараб юрди. Дилнавоз унга ёқарди. Аммо буни очиқ айтишдан чўчирди. Фақат бир мартагина Иброҳим билан шивирлашиб олди.

— Кўкламда тоғда гуллар қўққисдан пайдо бўлиб қолади. Кечагина шамолда тебраниб турган яшил новдалар момақалдироқ гумбурлаб, ёмғир севалаб ўтиши билан гулга айланади, тоғ этаклари чаманзор бўлади. Бирам чиройли! Бирам кўркам! Кўриб кўз тўймайди!

Иброҳим Умри холанинг гапларидан завқланиб кулб, унга тикилиб қолди: кейинги кунларда апча ўзгарипти. Қулфат саратон иссиғида бошига дўл тушгандай елкаларини чўктириб қўйипти. Бир неча кун сурункасига бошиши ёстиқдан кўтаролмай ётди. Ўғлининг ени очилиб юришини ўйлаганда, юрак-бағри эзиларди. Аъзойи бадани шалвираб, кўз олди қоронғилашарди. Ҳеч ким йўғида дув-дув тўқилган кўз ёшларини ёстиқда қури-тарди.

Аммо бутун қишлоқ аҳли Ингиталини чипакам мард йигит, довурак, метин продали одам деб атарди. Кечалари уйларида одам аримайди. Ҳеч ким оҳ-воҳ қилиб кўз ёши тўкаётгани йўқ. Раҳмдилликдан ўпкаси тўлиб, юзини ўгираётгани ҳам йўқ. Гўё Ингиталига ҳеч нарса бўлмагандай.

Дилнавоз Ингитали олдида тоғда баҳор кезларида бир кечада ҳаммаёқни чаманзор қиладиган сўлим гулдай очилиб ўтирар эди.

Одамларнинг кети узилмай, бир-бирига уланадиган ширин суҳбатлару дилдан отилиб чиқадиган самимий кулгилардан кейин беморлик ҳам, кўз ёши ҳам яқинлашолмас экан.

Умри хола Иброҳимдан хушхабар эшитди:

— Яқинда Ингитали ишга чиқса керак.

— Қанақа ишга?— ҳайратдан қотиб қолди она.

— Ўзи қилиб юрган ишга.— Осойишта жавоб берди

Иброҳим.

— Мошинага-я!— Умри хола ағрайиб қолди.

— Албатта.

— Ахир у...

— Протез қўл кияди. Ўрганиб кетади. Кейин секин-секин ишгаям кўникади.

Она пчидан хўрсиниқ чиқди-ю, аммо бир сўз ҳам айтмади. Ҳамма билан ўғлининг келажаги ҳақида очилиб-сочилиб гапирадиган бўлди. Фақат Ингиталининг ўзига савол бермас эди. Дилнавозга ҳам.

Қиз унга ёқар эди. Аммо икк... ёқлап у Дилнавоздан қўрқарди.

«Юриб, юриб, кейин... — Умри хола чуқур уҳ тортди. — Епи, чиройли. Бошқасини топиб олади. Яна уйнимиз ҳувиллаб қолади! Дилнавоз масалани ҳозир шартта кесиб ҳал қилганда... Қанийди...»

Йигитали ҳам бу ҳақда кўп ўйларди. У Дилнавознинг гапларидан, ҳаракатидан порозилик, ўкинч аломатларини изларди. Қиз ҳатто бир куни очиқ сўради:

— Бироқ гап бўляптими ўзи? Нега ишонмагандай синчковлик билан кузатасиз менн...

— Йўқ, ҳеч нарса, сизга шундай туюлгандир. — Йигитали лавлагиси чиқиб, кўзини олиб қолди.

Тоқда яна баҳор келди. Тўсатдан зумрад сепени ёйиб, тоғ этаклари ям-яшил майса-гиёҳга бурқақди. Чўққиларда буталар чаман бўлди.

— Тоғ этакларини сайр қилиб келмаймизми? — Йигитали табассум барқ урган юзини қиз томон бурди.

Дилнавоз бир неча сония ўйланиб қолди. Соғлиғи йўл қўярмикин? Кучи етармикин? Бу гапларни айтиб бўлмайди.

— Албатта чиқамиз. Ёзилиб келасиз.

Улар Чирчиқ соҳилларигача боришди.

Тоғларда қор эриятти. Ҳозирча секинлик билан. Исгар-истамас. Аммо дарё кундан-кун кучга тўлишиб, соҳилларга сапчир эди.

— Бу ерларда мен кўпинча отам билан ўтирардим. Кейин ёлғиз келадиган бўлдим. Мана, бугун бирирча марта жуфт бўлиб келдим.

Қиз унинг қўлини сиқди:

— Энди тез-тез келиб турамиз.

— Ҳа, Дилнавоз, албатта.

Йигитали қизга қаради:

— Биласизми...

Қиз юраги гурсиллаб кутди.

— Биласизми, Дилнавоз, сизсиз туролмаيمان. Аммо...

Узингиз тушунасиз, мен...

— Ҳеч нарсани тушунишни истамайман. Бир умр ёнингизда бўламан! Ажойиб одамсиз, Йигитали ака. Фақат ўтиниб сўрайман, менга ортиқ синовчан назар билан қарамаинг. Сиз мен учун энг яхши одамсиз!..

Дилнавоз шошилиб гапирарди. Дилидагини айтиши керак. Айни шу замонда. Ҳозир!

— Энг яхши! — қайта сўради Йигитали ва астойдил

сўз берди:— Унда мен буни амалда исбот этаман... Имонингиз комил бўлсин...

Қайтиш оғирроқ бўлди. Бироқ Йигитали мадорсизла-наётганини билдирмасликка тиришарди. У йўл-йўлакай болалик йилларини ҳикоя қилиб борарди. Кичкиналигида тез-тез чўмчилик турганини, муздай сувдан чиққач, қалти-раганча қайноқ тошлар устида иссиққа чидолмай сакра-ганларини гапирарди.

Дилнавоз тўхтаб қолди:

— Биласизми, сизни нега солдат деб аташади?

Йигитали елка қисди:

— Армиядан қайтганим учундир-да! Гимнастёркада юрардим.

— Бунақалар қурилишда кўп.

— Унда нега?— кулди Йигитали.

— Сиз — солдатсиз. Бу сўзнинг том маъноси билан солдатсиз. Мен буни биринчи учрашганимдаёқ сезганман.

— Қандай қилиб?

— Мен кутган эдим,— Дилнавоз бошини эгди.— Жуда кутган эдим... Ҳаёт сўқмоғида сиздай одам билан учра-шинимми.

— Биз армиядан қайтаётганимизда,— кулди Йигитали,— қисмимиз командири шундай деган эди: «Сизлар погонларингизнигина олиб қўясизлар. Аммо сафда қола-сизлар. Мен бунга аминман».

— Қисм командири ҳақ гапни айтган экан,— Дилна-воз жиддий оҳангда таъкидлади.

Орадан бир кун ўтгач, Йигитали Дилнавоз билан бирга штольняга боришди. Йўл-йўлакай посёлка одамла-ри улар билан эҳтиром-ла кўришишарди. Улардан кўпла-рини Йигитали танимас эди. Буни Дилнавозга ҳам айтди.

— Улар эса сизни танишади.— Фахр билан айтди Дилнавоз.

Штольняда уларни хурсандчилик билан кутиб олиш-ди:

— Ўртоқлар!— Шергани Умидов баланд овозда хитоб қилди.— Қанч, йўл беринглар. У ишлаши керак. Қани, яхшииси ҳамма гапни ўзларинг айта қолинглар...

Йигитлар биринчи учрашув режасини олдиндан тузиб қўйишганга ўхшайди. Йигитали эса тўсатдан келиб, уларнинг режаларини чалкаштириб қўйди.

Анатолий олдинга чиқиб, қилинган ишлар ҳақида ра-порт берди.

— Бутун бригада аъзолари нормани юз ва ундан ор-тиқ фоиз бажаришди...

У қўлидаги қоғозни очиб, фамилияларни ўқиди, рақамлар келтирди. Йигиталининг исми тилга олинди.

— Бир юз икки фоиз...

Йигитали ҳамма гапни эшитгач, қулиб жавоб берди:

— Яхши ишлабсизлар. Аммо текшириб кўриш керак. Назаримда кўзбўямачилик борга ўхшаяпти.

— Марҳамат, солдат, текширавер!

Бир вақтлар унинг бульдозери штольняни тошлардап тозалаган жойдан шарқираб сув оқар эди. Матонатли кишилар Чирчиқ ўзанини бошқа изга солишди, ўзларига керак йўлга буришди.

— Катта ишларни бажарибсизлар, бошқаларга қиладиган иш ҳам қолмапти шекилли?

— Бор, солдат. Ўқинма.— Анатолий кулиб гаширди.— Ўтир, сенга машинанг мунтазир. Ишлаш керак, етар шунча ётганинг.

Йигитали лабини тишлаганча ўйланиб қолди: борди-ю, ишга ярай олмаса-чи? Унда нима бўлади?

— Албатта ўтирамиз...— Дилнавоз жавоб берди.

Ҳамма ҳайрат билан қизга қараб қолди.

— Бульдозерга ўтирамиз!— қайтарди у.— Нимага тикилиб қолдиларинг? Конторадан участкага ўтишга қарор қилдим. Нима, бульдозер ҳайдаш ҳам гап бўптими?

— Тўғри! Жуда жўн иш!— Нафисанинг овози жараиладди.

— Мана, Йигитали ака ўргатадилар.

Бу фикр Дилнавознинг хаёлига қачон келди? Илгарими? Нега шу вақтгача индамади? Йўқ. Бу гап хаёлига ҳозир келди шекилли.

Дилнавоз! Жонгинам, сенга ўргатаётганда, ўзим ҳам кўп нарсани эслаб оламан. Қучимни, имкониятимни синаб кўраман. Жонгинам, жоним! Аммо сенга қийин-ку! Ҳам ишлаб, ҳам институтда ўқиб...

Йигитали бу гапни овоз чиқариб айтмоқчи ҳам бўлди. Бироқ ҳожат борми? Дилнавоз унинг дилидаги гапни шусиз ҳам тушуниб турипти.

— Сизнинг фикрингиз қандай, ўртоқ бригада бошлиғи?— қиз сўради.

— Мен сафимиз тўлишидан фақат қувонаман,— жавоб берди Шерған Умидов.

— Унда масала ҳал бўлди,— Дилнавоз хитоб қилди.— Бригада-чи? Қарши эмасми?

Қувноқ овозлар янгради. Қалби қувонч ва бахтга тўлиб-тошган Дилнавоз қўлларини кўтариб силкитди.

Яна Йигиталининг ташвиши юрагига гулгула солди.

Бу ерда у яйрапти, хурсапд. Аммо бугун одатдаги кунлардан кўпроқ юриб қўйди. Оғирлик қилмасмикин?

— Юринг, Йигитали ака. Эртадан бошлаймиз.

Конторага яқинлашганда у сўраб қолди:

— Кечқурун келасизми?

У бош силкиди.

Кечқурун улар яна биргалашиб Чирчиқ бўйига боринди. Умри хола деразадан завқ билан қараб қолди. Кўз ёшларини артди. Севпяч ёшларини!

Соҳилда Йигитали Дилнавозга тикилиб қолди, лаблари шивирлади:

— Кўнгиясиз воқеалардан кейин ҳамisha шу ерта келар эдим.

— Бугун-чи?— сўради Дилнавоз.

— Бугун гоят бахтиёрман!— у кафтларини лабига қўйиб, ҳаяжон билан қичқирди:— Бахтиёрман!

Тоғлар акс садо берди:

— Тпёр-ман! Тиёр-ман!..

Йигитали Дилнавознинг қўлларини кафтларига босди:

— Кўряпсизми? Хатто ҳамisha хомуш, даҳшатли тоғлар ҳам сўзларимни маъқуллаяпти.

Дилнавоз юзига табассум ёйилди.

— Маъқуллашмай ҳам кўришсин!

ШАҚШАҚХОНИМ

Мирғани ортиқ ўтиролмади. Ташқарига чиқди. Катта кўчани кесиб ўтиб, ўнг томондаги йўлгага бурилди. Кўчада одам сийраклашиб қолганидан атрофда тиқ этган товуш эшитилмайди. Оёғи остида хазонларнинг чирсилламини ҳам юрагига сизмади. Тўхтаб, соатига қаради. Ун бирдан ошибди. Ҳаво айнияти. Дуркуной билан бўладиган тўқнашувни ўйлаб, баттар асабийлашди...

Дуркуной қирқ ёшлар чамасидаги жуссадоргина аёл. Гапирганда бўйни хиёл олдинга чўзилиб, кўзлари қисила бошласа, демак, бу жазаваси тутгани. Бундай кезларда унинг башараси ҳам аллақандай қўрқинчли тусга кириб, ҳамиша қора қалам суртиб юрадиган ингичка қора қошларининг бир учи кенг пешонасининг ярмигача кўтарилади. Авзойи бузилганда унга яқинлашмаган маъқул. Қай куни қизи Турсуной дадасига ён босиб, қолди балога. Дуркуной қайноқ чойнакни даст кўтарди-ю, дуч келган томонга иргитиб, бобиллаб кетди.

Дуркунойнинг бу феълени кўни-кўшнилар ҳам билишади. Ҳовлига чиқиб овозининг борича шанғиллаётганда, маҳалланинг кекса онахони Маъсума хола кўчадап ўтаётди:

— Бай, бай, бай, бу хотин намунча шақшақ бўлма-са,— деган экан, ўша кундан эътиборан Дуркуной маҳаллада «Шақшақхоним» лақабини олди.

Бугун ҳам Турсуной дугоналарининг таънасидан уялиб, онасига тушунтиришга ҳаракат қилди:

— Ойижон, ўртоқларимдан уялама. Унақа қаттиқ гапириб, ҳадеб уришаверманг, жон ойи, хўпми?

Дуркуной бошда қизига бир ўқрайиб қўйиб индамади. Бирпас туриб нашъа қилди шекилли, қизининг тепасига парпарондай учиб борди. Лаби пириллайди-ю, овоз ўлгур чиқмайди. Шу қадар жаҳли чиқибди. Ўзини ўнглаб олгандан кейин бошланди томонга. Қани энди тинса.

— Сен ҳали кучук боласан, билдингми? Менга ақл ўргатадиган бўлдингми, а? Ё даданг гап ўргатдингми? Кў-

зингни оч, буйнинг етиб қолди. Эрта-индин бировнинг эта-
гини ушлагаанда, кун кўролмайсан, балога йўлиқкур. Эр-
как деганни гаҳ деганда кафтинга қўнадиган қилолма-
санг, унақа турмушга вой. Мана, мени ол. Синфдошлар-
римдан кўпи олий маълумотли бўламан деб, мияларини
эритишди, бири врач, бири муаллим, яна бири инженер
бўлиб опти. Хўш, нима қипти. Қайси куни Замирани кў-
риб, азбаройи раҳмим келганидан йнглаворибман. Озиб
чўп бўпти. Намунча, десам, иш, бола-чақа дейди. Ҳа,
куйдирги чиқсин ишингга, дедиму аммо ичимдан ачин-
дим. Ке, қўлимдап бўлмасаям, йўлимдан дедиму, эрингни
қовур, ҳол-жонига қўйма, заҳар сочиб тур. Ишдан кеч
қайтдим, айюҳаннос сол, сўз берма, дедим. Қарасам,
ранги оқариб, мен билан уришиб кетяпти. Ҳой дегунимча
йўқ, хайрлашмай жўнаб қолди. Ҳе, сендақа инженердан
ўргилдим. Еттини битирдим, уйда ўтириб дўппи тикдим.
Пул билан ўйнардим. Мана, ҳозирам бир уйнинг бекаси
бўлиб ўтирибман. Ёмонми? Олти уйим шамалоқдай яса-
тиглиқ. Сандигим қат-қат бисот.

— Ахир, ойижон, ҳаёт пул, буюм билан ўлчанмайди-
ку! Одамлар кўпчиликка бирор фойдам тегсин деб ишлай-
ди-да.

— Бўлди, алжирайвермай, бас қил. Ўзингни бил, ўзга
билан ишинг бўлмасин!

Кўча томонга қараган деразанинг секин тикиллаши
она-боланинг суҳбатини бўлди.

Дуркуной деразага қараб бир хўмрайди-ю, ҳурпайиб
дастлабки заҳрини қизига сочди.

— Бор, эшикни оч, келди.

Қизи ўрта эшикка етмасдан тўхтатди.

— Шошма, яшшамагур, уйга киргунчаям чидамайди-
ганга ўхшайман, ўзим чиқаман.

Яккам-дуккам томчилаётган ёмғир энди селга айлан-
ган, ҳали-верги тинадиганга ўхшамасди. Дуркуной ёмғир
томчиларидан сескангандай калтагина бўйинни баттар
ичига тортиб, дарвозага яқинлашди.

— Ким?— деди жаҳл билан ва жавоб кутмасдан вай-
сай бошлади.— Келардингиз-да, ёнингизда жарақ-жарақ
пул, маишатиңгизни қилиб юравермайсизми?

Миргани бундай муқаддима зарбага йўл-йўлакай ўзи-
ни тайёрлаб келгани учун индамай ичкарига кирди. Энди
бир қадам қўйган эди, хотини тўхтатди.

— Ис, бойвачча, қаёққа! Эшикни ёпингаям қўлингиз
етмай қолдими? Хотини бошим билан эркаклар ишини қи-

лаверибам, адою тамом бўлдим! Энди орқангиздан эшик-
ниям ёпайми?

Шундай деди-ю, жаҳл билан уй томон юрди.

— Хаҳ, шўргинам қурсин мани, бахти қаро бўлмасам,
катта бир хонадоннинг бекаси, топармон-тутармон бир
эркакнинг эркаси бўлиб ўтирмасмидим. Отамнинг юзига
оёқ қўйиб, раҳматлик ойимнинг жаврашига қулоқ сол-
май, сизга тегармидим. Кимлар олмасди мани. Кимми қа-
расам, мани гапим: «Вой шўрлинг-эй, ойдай юзини адо
этиб, шу эркак билан дунёдан ўтиб кетяпти-я, кошки у эр
ўлгурам эркакларга ўхшаб беш-олти бўлмай уйга кела
қолса, ҳамма бир уйқуни олганда келиб, тагин одамларни
безовта қилиб, жанжалам қилармиш», дегани деган.

— Ахир, ҳамманинг гапига қулоқ солаверасизми,
Дуркуной? Мен фақат бугун кеч келдим. Шогирдим дис-
сертация ёқлаган эди, уч-тўрт кишига дастурхон ёзган
экан, шунга бордим. Ҳалиям ўтиришинпти. Мен секин ке-
ла қолдим.

Мирғани шу сўзларни иймайибгина айтиб уйга кирди.
Аммо Дуркунойнинг жағи энди чинакамига очилди.

— Бир кун шогирдим, бир кун мажлис, бир кун иш,
яна бир кун меҳмон келди дейсиз, хуллас, кўчадан бери
келмайсиз.

— Дуркуной, ахир ёлгон гапириб нима қиласиз? Бу
яқин-орада энди кеч келишиму!

— Вой-вой, ҳали ёлгончиям бўлдимми? Шўрим қур-
син, шўргинам қурсин. Эрим келади деб, соат ўп икки
бўлсаям, икки уйқудан қолиб ухламай ўтирсаму, ёлгончи
деб мени ҳақорат қиласизми? Вой-дод, пенюнам қурсин...

Дуркуной овоз чиқариб йиғлай бошлади. Бу ҳам етма-
гандай коридор эшигини очиб қўйди.

Мирғани унинг орқасидан чиқиб, эшикни ёпаётган
эди, қўли хотинининг тирсагига тегиб кетди. Дуркуной
эшикни оёғи билан бир тегиб ҳовлининг ўртасига тушиб
олиб, бақира бошлади.

— Мусулмонлеер, бормисилеер! Жаллотти қўлидап
мани қутқаринглар! Вой қўлеем, вой қўлеем.

— Дуркуной, илтимос қиламан, уйга киринг, помусга
ўлдирдингиз, одамни! Қўпи-қўшпилар нима дейди, ахир.

— Вой-дод, менга яқинлашма, жаллод! Қўпи-қўшни-
лар сени кимлигингни яхши билади. Вой, вой, вой, қў-
леем!!!

Мирғани бирпас бўлсаям овози тинар, деб уйга кирди.
Бурчакка ўтириб пиқ-пиқ йиғлаётган қизининг бошини
силади:

— Хафа бўлма, Турсуной, тинчиб қолар...

Унинг гапи оғзида қолди. Учиб кирган Дурқуной қизининг қўлидан олиб, бир силтаб ичкари уйга киритди, сўнгра овозини янаям балаandroқ кўтарди:

— Номард, энди қизимни мендан айитиб, гап ўргатяпсанми? Ҳа, гапир, гапир дейман!!! Шу ҳунаринг қолганмиди! Ман сани одам қаторига қўшганда, энди пайранг қилипсанми, помард! Шошмай тур, маниям арз-додимни эшитадиган жой бордир, ахир! Қачонгача лахта қон ютиб, эзиламаи. Сани дастингдан бадаңларимга экзема тошяпти, қанг-қанг йўталиб бошимни кўтара олмайман. Йўқ, шармандагини чиқармагунча қўймайман, ҳа, билиб қўй шуни...

Мирғани ортиқ чидай олмади. У ҳовлига тушди. Хотинининг шавғиллаган овози ёмғирга жўр бўлиб, юрагини баттар сиқди. Кўчага чиқди. Асфальт ялтирайди. Дарвоза устидаги чироқнинг ғира-шира ёғдуси ёмғир зарраларида мавж урарди. У беихтиёр шунга тикилиб қолди. Сўнгра катта кўчага чиқиб тўғрига қараб юрди. Тонг ёрини олдидан уйга қайтди. Қираверинидаги, яқинда солинган уйга кирди. Стулга омонатгина ўтириб, бошини папжалари устига қўйди. Бирпасгина миғзиб олди.

Соат тўққизга ўн беш минут қолганда психопасга келиб, кабинетини очди. Боши ғувиллайдди, қулоғида ариши кўйгандай. Стол тортмасини очиб, қоғозларини олди. Кўзи ҳарфлар устида жимирлай бошлади. Қўлини чамбарак қилиб, бош қўйди, шу залда қанча ухлаганини билмайди. Ҳақимовнинг овозидан чўчиб тушди.

— Мирғани, кечаги ярим рюмка оғирлик қилдимми, дейман?

Мирғани гапирини ҳам ҳоли йўқлигидан:

— Йўқ, ўзим... сал бошим оғрияпти,— деб қўя қолди.

Валижон, унинг кетидан аспирант Қаримов киришди. Валижон катта папкасини стол устига қўйиб, Мирғанига мурожаат қилди:

— Ҳа, кеча қуён бўлиб қопсиз-да, оғайин. Бу қандоғ бўлди?

— Бир оз тобим келишмади.

— Ҳимм...— Валижон истеҳзо билан кулиб қўйиб, энди гапирини оғиз жуфтлаган эди, телефоннинг жиринглаши уни тўхтатиб қўйди.

Трубкани Мирғани кўтарди.

— Алло...

Мирғани Улутбековнинг ранги қув оқариб, гаширолмайд қолди. Трубкани қулоғидан тушириб, стол устига

қўйди. Шангиллаган овоз хонага барала эшитилиб турарди:

— Ҳа, бойвачча! Бошқаларга нозик қилиб алло дейишга тилингиз бор-а! Шу ширин тилни уйга, бола-чақага қилинг. Уйим-жойим денг. Устихонларим шиқир-шиқир этиб оғрийди, бошимни кўтаролмайман, юрагим қинидан чиқяпти. Қилғиликни қилдингиз. Менга тез дўхтур жўнатиб, бойвачча. Дардимга қариндош-уруғларим ҳам куйиб юришмасин. Дўхтурни жўнатиб, бугундан эътиборан уйга қадам босманг, билдингизми, бойвачча. Келсангизам, дод соламанг, келмасангизам...

Мирғани трубкани жаҳл билан ричагга илди-да, хонадан чиқиб кетди.

Орадан икки кун ўтди. Секретарь қиз келиб Мирғанини директор ҳузурига таклиф этди.

Мирғани директор хонасига кирган замони масала шимадалигини пайқади. Бир чеккадаги стулга бориб ўтирди. Директор гапни узоқдан бошлади:

— Мирғани, илмий ишнинг юзасидан чақирган эдик. Сизнинг қобилиятингизга ҳаммамиз қойил қолганмиз, илмий мулоҳазаларингиз кўпчиликнинг диққатига сазовор. Булар ҳақида гапириб ўтирмаймиз. Мана, бу ерда сиз ишлаётган бўлим бошлиғи ўртоқ Ҳакимов, институтнинг илмий котиби, партия ташкилотининг секретари Вали Азимовлар ўтиришибди. Орани очиқ қилиб олсак...

Мирғани бундай кескин гапни раҳбар оғзидан биринчи бор эшитаётгани учун аллаичўк бўлиб кетди-ю, аммо ўзини босди.

— Докторлик диссертациянгни халқ хўжалиги учун аҳамияти жуда катта,— дея сўзини давом эттирди директор.— Мана, темаңгизнинг номи ҳам буни яққол кўрсатиб турибди.

Директор қоғозга қараб ўқиди: «Жанубий Ўрта Осиё тузлари геологияси ва минералогияси ҳамда уларнинг халқ хўжалигида тутган ўрни». У қоғозни бир чеккага сўриб қўйиб, Ҳакимовга қаради.

— Тўғри, буни ўзи ҳам яхши билади,— дея босиқ овозда сўз бошлади профессор.— Аммо негадир иш ҳақиқатанам чўзиляпти. Беш йил бўлди. Ушанда диссертация муҳокама қилинган, тузатишлар, аниқликлар киритилиб, ёқланиши керак эди. Билмадим, нега бунча чўзилди.

Ҳакимов Мирғанига бир қараб олган, сўзини ётиги билан давом эттирди.

— Менимча, ишнинг бунчалик чўзилиб кетилишига Кўлоб районидаги тузларнинг ҳосил бўлган даври сабаб

бўлган бўлса керак. Миргани Улуғбеков уларни тўртламчи даврда пайдо бўлган, деб уқтирди. Биз кўпчилик геологлар эса тўртламчи даврда ҳосил бўлган тузлар ичида албатта натрийнинг сульфат тузлари бўлиши шарт, деймиз. Аммо Кўлоб суви ичида бу йўқ, шунинг учун ҳам Кўлоб районигаги туз конлари тўртламчи даврда эмас, юра даврида ҳосил бўлган, деймиз. Бу гапда жон бору, Миргани эътироф этишга журъат этолмаяпти шекилли.

Валижон Азимов анчадан буён шунақа қулай фурсат пойлаб юрган эди. Ахир унга алам қилади-да. Миргани билан кўрсдош эди. Бугун Мирганининг ўзи уёқда туриши, шогирди ҳам диссертация ёқлади. У эса ҳамон илмий ходим. Темирни қизиғида бос, деб луқма ташлади.

— Ўжарлик!

Ҳакимов энди сўз бошлаётган эди. Вали Азимов унга гап бермай фикрини давом эттирди.

— Ҳа, ҳа, ўжарлик. Шу ўжарлик туфайли оилада ҳам тинчлик йўқ.

Ҳакимов ялт этиб Мирганига қараган эди, у бошини эгди. Бу ҳолни кўрган Валижон баланд келди.

— Бўлмаса, хотинингиз ёзган мана бу шикоятни пима деб тушуноқ керак?— У ёнидан икки буклоғлиқ қоғозни чиқарди.

Миргани беихтиёр қўлини чўзган эди, Валижон силтаб ташлади.

— Йўқ, буни партбюрода ўзимиз ўқиб эшиттирамиз! Ўйламанки, эртагача чидай оларсиз, ўртоқ Улуғбеков!

Орага жимлик чўқди. Кутилмаган бу ҳодисадан Миргани айниқса гангиб қолди. У ўрнидан туриб, рухсатми дегандай директорга қаради. Директор ҳам ишора билан унга жавоб бера туриб, бошқаларга мурожаат қилди:

— Яхши, бўлмаса, қолган гапни эртага партбюрода ҳал қилармиз.

...Партбюро йиғилишида Валижон яна ҳам дадиллашиб олган эди. У кечаги шикоятномани баланд овоз билан ўқиб бўлгач, тушунтирди:

— Биз шикоят юзасидан текшириш ўтказдик. Ўртоқ Миргани Улуғбековнинг умр йўлдоши билан бақамти ўтириб гаплашиб олдик. Ҳамма гап аён. Кўпол, ичкиликбоз, уйига кеч қайтади. Ҳатто икки кунлаб келмаган пайтлари ҳам бўлган, қўни-қўшниларига типчилик бермайди. Хўш, ўзингиз пима дейсиз, ўртоқ Улуғбеков?

Миргани индамай ўтирар, тўғриси, гапиришга эҳтиёж ҳам сезмасди. «Уйингдан илон чиқса, кўчиб қутулсан!— деб ўйларди у аччиқ киноя билан.— Хотининг илон бўл-

са, қаяққа қочасан. Нима ҳам қила олардинг, донадекки-на фарзандың бор»...

— Менда бир савол бор,— деб сүзини давом эттирди Валижон.— Айттың-чи, ўртоқ Улуғбеков, сиз кейинги ойларда хотинингизнинг маданий савиясини ошириш учун қандай китобларни олиб бориб бердингиз?

Мирғани жавоб бермади.

— Яна бир савол,— деди Валижон.— Хотинингиз билан бирга газета ўқийсизми?

Бу саволга рад жавоби олгач, у узундан-узоқ гапириб, Мирғани Улуғбековни феодализмда айблади. Яна аллақанча айбномаларни сапаб ўтиб:

— Диссертация ишнини атайини чўзиб юрибди, бундай одам институт учун полыйиқ,— деди,— биз унинг партида қолиш-қолмаслигини ҳам ҳал этмоғимиз даркор. Совет хотин-қизларига зугум ўтказувчи бундай шахсларни, ўйлашгани, касбдошлар ҳам қоралашур. Чупки ҳаммамиз сиёсий етук кишилармиз.

Валижон голибона назар билан партбюро аъзоларига бир-бир қараб олиб, кейинги петиққа сўз берди, яна икки киши гапирди. Уларнинг гапи мужмал бўлиб, биттаси Валижоннинг фикрига қўшиламан, деди-ю, сүзини калта қилди. Ўтирганлар бир-бирларига қарарди-ю, бироқ бир фикр айтишга журьат етолмасди. Профессор Ҳакимовнинг жон куйдириб айтган сўзлари ҳам кор қилмади.

Директор сўз олди. У Мирғанининг хизматларини ҳисобга олиш зарурлигини айтиб, ҳайфсан билан партия сафида қолдириш, аммо ишда қолиш-қолмаслигини маъмурий йўл билан ҳал қилиш керак, деди.

Вали Азимов аниқ йўланма олгандек бўлди. Ўриндан ғоз туриб, партбюрога яқун ясади.

— Демак, масала ойдин. Таклиф битта. Ҳайфсан билан партия сафида қолдирилсин. Ишда қолиш-қолмаслигини маъмурий йўл билан ҳал қилинсин. Бошқа таклиф йўқми? Овозга қўяман. Кимда-ким шу таклифга қўшиламан деса, қўл кўтарсин.

Биринчи бўлиб Валижоннинг ўзи қўл кўтарди. Директор телефонда гапираётган эди, икки киши нима қиларини билмай, гоҳ директорга; гоҳ Валижонга қараб жавдираб қолди. Йўқ, ҳартугул, директор телефондаги суҳбатдоши билан хайрлашиб, қўл кўтарди-ю, ҳалиги икки ўртоқ ҳам хижолатдан қутулиб, ўнг қўлларини балад кўтардилар.

Бюродан кейин Мирғани ўз хонасига кириб, қоғозларини папкасига солаётганда. Ҳакимов кириб кел ди. У хомуш

бош чайқарди. Мирғанининг олдига келиб тўхтади. Миргани ўзини тўхтата олмади.

— Биласизми, домла, хотиним айтган гаплар тўғри эмас.

— Биламаи, Миргани. Аммо начора. Шунақа, баъзи хотин-қизларимиз ўзларига берилган ҳуқуқдан ортиғи билан — икки юз фойз фойдаланишди шекилли. Ҳозирча уларнинг ганига кўпроқ эътибор бериляпти. Балки бу вақтинчаликдир. Ким билади дейсан.

— Домла, ахир бунақада гуноҳсиз одамни майиб қилиб қўйишди-ку!

Ҳакимов аниқ бир жавоб қайтармаслигига ақли етиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Ке, қўй, хафа бўлма. Энди нима қилмоқчисан?

— Кечаги гапнигизни ўйлаб кўрдим, Кўлсб районидаги туз конларининг ҳосил бўлган даври ҳақида чиндашам янгилашаётганга ўхшайман. Ўша ёққа бориб бирор йил ишламоқчиман. Ундаи кейин билмадим...

Ҳакимов унинг сўзини оғзидан олди.

— Ундаи кейин докторлик диссертациянгни ёқлайсан, келин бола билки ўзим яраштириб қўяман, хўпми? Оқ йўл, Миргани, ишинг ўнгидан келсин.

Миргани устозининг бағрига отилди. Кўзларида ёш ҳалқалаварди...

ТУШУНСАНГИЗ-ЧИ, ЖОНГИНАМ

Яхшиям суратини олган эканман. Самолёт осмонга кўтарилгани йўғу, хаёлим Жавоҳирда. Баданимдан чумоли ўрмалаётгандай жимир-жимир этарди. Кўзим олдида нарв кетмайди. Одамам бир-бирига шунчалик суяниб қоларканми дейман. Қулоғимга гап кирмайди.

— Гражданин, сизга айтяпман, билетингиз?

Мен довдираб чўнтагимдаги билетни қизга кўрсатдим, трапдан тез кўтарилиб, самолётдан ўрин олдим.

Иллюминатордан ерга қарайман. Осмон узилиб ерга тушгандай, юлдузлар чамани кўк, зангор, қизил, сариқ, пушти рангда товланади. Жавоҳирнинг пуштиранг кофтасини эсладим. Ҳамиша шу кофтангизни кийиб юринг, жуда-жуда ярашади, дердим унга. У ҳам шу кофтани кийган купи бир эгнига, бир менга қараб жилмайиб қўярди.

Кун бўйи юриб чарчаганимданми, моторнинг бир маромда гувиллашиданми кўзим кетибди. Орқа ўрипдиқдаги аёлининг овозидан чўчиб уйғондим. Ёнидаги кишига йиғи аралаш жаврарди.

— Вой, бу эркак мени адо қилиб бўлди-ю, самолётга тушадиган қизмидим ман. Бир кўйлак эт бўлиб юрардим. Манга нима бўлди? Нима бўлди манга? Аҳҳ...

Йиғи овози. Беихтиёр орқамга ўгирилдим. Йнглаётган аёл орқамда ўтиргани учун уни кўролмадим. Ёнида қорачадан келган озгин, аммо жуда келишган, ўттиз беш ёшлар чамасидаги киши ўтирарди. У ёни-верига хижолат билан бир қараб олгач, аёлга ёлвора бошлади:

— Марзияхон, қўйсангиз-чи, диққатингизни ошириб нима қиласиз, ахир сафарга чиққач, ҳаммаям самолётга тушаверади-да. Шунгайм хафа бўласизми?

— Ҳа, хафа бўлмайманми? Тинчгина ўтирган еримдан судраб юрибсиз. Юрагимни касал қилиб қўйиб, энди айбингизни ёпиш учун зир югурапсиз-а? Ажаб бўпти. Баттар бўлинг. Ҳали бу купингизам ҳолва. Йўқ, бу эркак мани тамом қилади. Нияти бузуқ бу эркакнинг. Биламан.

Яна йиғи. Ҳалиги кишининг ялинчоқ овози бир оз гашимни келтирди. У бундай дерди:

— Марзияхон, тушунсангиз-чи, жонгинам. Ахир сизга биров халақит бермаса, бир уйнинг бекаси бўлиб хоҳлаган ишингизни қилиб ўтирсангиз. Юрагим дейсиз, бошим дейсиз. Ахир қай куни дўхтурнинг гапини эшитдингизу.

— Ҳа, эшитдим. Сиз-чи? Эшитмадингизми? Юрагингизнинг ярми ишдан чиқибди, демадимиз? Гаширинг ё бу ҳам ёлғонми? А!

— Ахир тушунсангиз-чи, юракнинг ярми ишдап чиқиб ярми бутун қолмайди. Бўлар-бўлмас нарсаларни ўйлайвориб ўзингизни чарчатиб қўйибсиз, деди. Мана, яна ўзингиздан-ўзингиз хуноб бўлиб кетяпсиз. Ахир нега шундоқ қиласиз?

— Иеее, буниси ортиқча-ю! Индамаган сари бошимга чиқяпсиз шекилли. Ҳеч кими йўқ, деб ўйлаяпсизми, дейман. Ардашердай акаларим, тоғни толқон қиламан деб турган тоға-ю, амаки-ю, амакиваччаларим бор. Мени хўрлаб бўпсиз. Бир нарса бўлсам улар сизни соғ қўйишмайди. Ҳа, буни билиб олинг яхшилаб.

— Ахир нима бўлардингиз, Марзияхон. Ҳаммаси жойида. Фақат асабларингиз бир оз тинчлансин, деб курортга кетяпмиз. Ахир менам сиз учун кетяпману!

— Вой, вой, бу одамнинг миннат қилишини қаранг. Менга курорт-пурорт керак эмас, билдингизми, ҳозир самолётдан тушаману, изимга қайтаман. Сизга керак бўлса, кетаверинг, тўрт томонингиз қибла, билдингизми? Ҳа, мен тагли-зогли хонадоннинг фарзандиман. Бунақаларни назар-писанд қилмайман. Ҳамма қийналиб юганда, отам кунда қўй сўйиб, қаймоқ едириб ўстирган. Атласу ипақка ўраб қўярди. Ҳа, таги кўрган одамми қизини олдингиз. Пешонангиз ярқираб қолганидан суюниб юрмайсизми? Кимсан, фалончининг қизи, дейишади ҳозирам. Оёғида йўқ, эғнида йўқ, судралиб юрган қизларни кўриб ҳайрон қоламан. Бир нозаниндай бўлиб эрларининг ёнларида юришади. Тагин бирам меҳрибон, бирам ғамхўр бир-бирларига. Вой савил қолсин-эй, дейман ичимда. Кечагина юрувди кавушини судролмай.

— Ахир, Марзияхон, қўйинг шу одатингизни. Атрофингиздагилар, устига-устак ўз дугоналарингиз шундай бахтиёр юрган экан, қувонмайсизми?

— Қувонмайман, улар киму, мен ким?

— Уларам, сизам, менам — ҳаммамиз бир одаммиз. Ҳаммамнинг ўзига яраша пияти, орзу-ҳаваси бор. Ҳаммам

ҳаётдан ўз ўрнини топгиси келади, бирор нарсага интилади.

— Мен қайси нарсага интиляман. Бундоқ хотишларга ўхшаб ойда икки-учталаб кўйлак киймасам. Оёгимдагини олганимизга бир ойдан ошибди. Нима ёки менга бўлаверадими?

— Ахир мен бунақа нарсалар ҳақида гапираётганим йўқ, Марзияхон.

— Ҳа, савил-е, қулоғингизга ёқмади-а? Нарса деса жонингиз чиқади. Бунақа экан, хотиш чикора эди сизга. Юраверинг эди. Асли лабини бўяб, тирноғини қизартириб юрадиганлардан олишингиз керак экан.

— Ахир, бўлди, Марзияхон, одамлар нима дейди.

— Одамлар эмиш. Ҳамманинг жони ўзига. Одамлар ичимдан ўтганини қайдан билсин.

— Ахир сизга нима бўпти, Марзияхон! Ялинаман, ўтинаман, илтимос қиламан. Тинчланинг, жон Марзияхон.

Йўқ, самолётнинг Сочиға кўнаётгани ҳақидаги хабар радио орқали эълон қилинмаганида, бу аёлнинг тинчланиши гумон эди. Қулоқларим батанг бўлганидан ҳаво очилгунча Сочида тунаб қолишимизни эшитибам хафа бўлмадим.

Йўловчилар самолётдан тушиб, аэропорт биносига киришди. У ердан меҳмонхонаға.

Ташқарига чиқдик. Ҳаво тунд. Туядай лапанглаб ўрмалаётган булутлар кўлапкеси ҳаммаёқни зимистон қилиб ётибди. Асфальт ҳўл. Ҳозиргина енгил ёмғир ёққанға ўхшайди. Меҳмонхона аэропортининг рўпарасида экан. Рўйхатдан ўтиб, қоғоз олдик. «Иккинчи қаватға» дейишди менга.

Мўъжазгина хона. Тўрда телевизор. Ўн-ўн беш кресло бир чеккаға устма-уст тахлаб қўйилган. Ўртаға бир-бириға зич қилиб тўртта йиғма каравот жойлаштирилган. Одам кўплигидап бизға шу уйға вақтинчалик жой қилишибди. Юқоридаги йиғма каравотлардан бирини эгаллаб, ечибдим. Мен билан изма-из хонаға икки киши кирди. Ёши эллиқларға борган киши хушчақчаққина одам экан. Уйға киришим билан менга мурожаат қилди.

— Ўўў, тап-тайёрман деиғ. Жуда тезкор экансизу, оғайни. Қани, ташииб олайлик. Мен Николай Ивановичман. Асли украинлик, ҳозир тошкентликларға уй қурапмиз. Шеригим Қозоғистондан.

Думалоқдан келган киши Николай Ивановичнинг сўзи-ви оғзидан олди:

— Ҳозир тошкентлик, — деб қўниб қўйди у.

— Оббо сен-эй, бердисини айтмасдан уриб ўлдирадиганга ўхшайсану, қани, тапла, қаерда ётасан.

— Ишқилиб, сиздан узоқроқ ётганим маъқул. Хуррагингиздан хавотирдаман.

Николай Иванович менинг ёнимдан ўрин олиб:

— Сиз унинг иғвосига ишонманг, ўртоқ,— деди у.— Хуррагимни ҳозиргача лоақал бирор марта ҳам ўзим эшитганим йўқ. У бўлса мени хурракчи дейди.

Бирпас кулишдик. Николай Иванович сув ичишга стақан топиб келаман, деб чиқиб кетди. Эшик очилди. Самолётда орқамда ўтирган киши кирди. У безовта. Бизга бир-бир қараб олгач, эшик олдидаги ўринга ишора қилиб секингина «бўшми» деди-ю, пальтосини ечиб, креслога ташлади. Сўнгра ийманибгина мендап сўради:

— Бу ерга бир аёл кирмадими?

— Йўқ,— дедим. У мени танимади. Шундай бўлганим яхши. Тўғриси айтсам, унга раҳмим келди. Хижолатдан асабийлашиб кетяпти. Тасалли бермоқчи бўлдим, ўзимдан катта кишига нима ҳам дердим. Индамай қўя қолдим. У «мен ҳозир» деди-ю, чиқиб кетди.

Николай Иванович кирди. У пальтони кўриб:

— Демак, экипаж ухлашга шай бўпмиз-да,— деб ҳазиллашди. Энди ечинаётган эди, эшик секин тақиллади.

— Марҳамат.

Эшикни аёл киши очди. Мен ўрнимда ётган эдим. Кўзим пуштиранг кофтага тушди. Юрагим уришдан тўхтаб қолгандай аъзойи баданим шув этиб кетди. Ўрнимдан туриб кетганимни ўзим ҳам билмай қолибман. Турдим, кўзим кўзига тушиб, азбаройи ноқулай вазиятга тушганимдан «Қани, буёққа марҳамат» деворсам, Николай Иванович яна ҳазиллашди.

— Қаёққа марҳамат, деяпсиз, оғайнп, ўтиришга тугул тик туришга ҳам жойингиз йўғу, буёққа марҳамат дейсиз.

Унгача аёл эшик олдидаги креслога ўтириб олиб:

— Эрим сизлар билан бирга шекилли, қаёққа чиқиб кетди,— деб менга мурожаат қилди.

Мен «ҳозир келсалар керак», деб газета ўқишга тутинган эдим, унинг овози яна диққатимни бўлди:

— Уҳҳҳ, қон ютдим бу эракиннинг дастидан,— деб дабдурустан ҳасратга тушиб кетди.— Мана, сизлар ҳам эраксизлар. Тинчгина ётибсизлару. У эса зир югуради. Қаергалигини ўзи ҳам билмаса керак.

— Сизни қидириб кетгандир балки,— ушга жавоб қилдим босиқ овозда.

— Менинг нимами қидиради. Ўтирибману. Қўним

билмайди у эркакнинг ўзи. Шу билан ўтган эсиз умрим дейман. Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ дегандай, тағин ишланг деб қистаганига доғ қоласан киши. Ахир ишлайдиган бўлсам турмушга чиқиб нима қилардим. Бир коса ошимни қарицош-уруғимам топиб берарди. Тўрт кунлик дупёда бундоқ бағрида яйраб юрай деб турмуш қуради-да одам. Шунн эпласа хотин олсин-да. Мапа, қўшнимиз бор. Оти Аслиддин. Чайқовчилик қилади. Хотинини кўрсангиз энди шундоқ тилла асбобга ўроғлиқ. Бухор зирак дейсизми, қўш билагозук дейсизми, булоқи, шода-шода марваридми — ҳаммасидан бут. У кишининг туй-ҳашамда ўтиришини кўрсангиз бирам гердаядилар, ҳавасларим кеп кетади. Ана эркак, дейман ичимда. Уйга келиб эримни кўраману, эркак зоти шу бўладиган бўлса, қирон келсин, дейман ичимда.

— Кечирасиз, эрингиз нима иш қиладилар? — унга муружаат қилдим:

— Инженерлар, — деб лабини бурди аёл. — Яқинда бир бало ўйлаб топганига завод ярим миллион сўм фойда кўрибди. Бо, кўтарсин, дедим. Ярим сўмгина менга тегмагандан кейин унақа фойдани бошимга урайми?

— Ахир сизга бўлмаса давлатга, юртга фойда. Бир чеккаси сизга ҳам тегди-ку!

— Менга?

У энди сўзини давом эттирмакчи эди. Николай Иванович юзини девор томонга ўгириб олди.

Асабийлаша бошладим. Эшикка чиқиб кетдим...

Ҳаво боягидан анча очилган. Унда-мунда юлдузлар чарақляпти. Демак эртага манзилга етамиз. Йўл чеккасидаги скамейкага бориб ўтирдим. Ёқимли шабада эсиб турибди. Хаёлимни яна Жавоҳир қамраб олди. Ҳалиги аёлниинг Жавоҳирникидай пуштиранг кофтасини эслаб, этим жунжиди. Жавоҳир ҳам шунақа бўлганда нима қилардим, деган фикр келди миямга. Бу фикрни тезда қувишга ҳаракат қилдим.

Йўқ, Жавоҳир унақа аёл бўлмайди. Ахир унинг ўзи: «Бахтимизини меҳнатда синайлик, ундан кейин бир гап бўлар», деб айтган эди-ку! Ушанда эндигина Политехника институтини битирган эдик. Қарши чўлига бордик. Икки йил ишлаб келдик. Бу йил мен, келгуси йили Жавоҳир аспирантурага киришга ахдлашдик.

Йўқ, Жавоҳир унақа аёл бўлмайди, дейман яна ўзимча. Асло. Бизни чин севги қовуштирди. Беш йиллик ўқиш, икки йиллик иш муомаламизга бирор марта ҳам раҳна солмади. У мени ҳурмат қилади. Мен эса шу ҳурматга сазо-

вор бўлиш учун уни ҳамиша ардоқлайман. Шу кунгача биров нарсадан норози бўлиб зорланганини эшитмадим. Ҳаётнинг аччиқ-чучугига қанчалик бардош берсанг, ундан шунчалик лаззат топасан, дейди Жавоҳир қийин дамларда.

Ҳа, ёмон бўлмаса яхшини, аччиқ бўлмаса ширинни қайдан биларди инсон. Ҳаётда силлиқ йўл ахтарадиган киши ундан бир умр ўз ўрнини тополмайди. Бундай кишилар ўзларининггина эмас, ҳаёт йўлдошларининг ҳам умрига завол.

Мен Жавоҳирнинг шу сўзларини хотирлаб, қувонганимдан энтикиб кетдим. Хушҳол бўлиб ўрнимдан турдим. Жавоҳирнинг суратига боқдим. Унинг шаҳло кўзлари менга қадалган. «Дам олинг, чарчаб қоласиз», деяётгандай. Меҳмонхона томон юрдим. Қираверишдаги соат милли тўртини кўрсатапти. Эҳтиётлик билан эшикни очдим. Ҳалиги киши сапчиб турди, мени кўргач:

— Э, сизмицингиз, кечирасиз,— деб яна ёстиққа бош қўйди.

Ечилиб ўрнимга кирдим. Кўзимга уйқу келмади. Нотапиш йўловчи ҳамон уйғоқ.

Ухланг, демоқчи бўлдим. Тағин ўйладим. Ухлаш кераклигини ўзиям билади-ю, хотин азоби унга уйқу бермасди.

Унг томонга ёнбошлаб, дераза томон қарадим. Ой булут пардаларини ёриб чиқиб, ҳаммаёққа барабар сутдек ёғду сочарди. Унга маҳлиё бўлиб ухлаб қолибман.

Қозоғистонлик ҳамроҳимизнинг «подъём», деган овозидан уйғондим. У солдатлардек қўлини чаккасига қўйиб сўзларди:

— Биринчи разведка муваффақиятли тугади. Биз учадиган ҳаво лайнери соат тўққизу поль-полда парвоз этади. Экипаж, учинишга шайланинг!

.. Пикололай Иванович турди. Нонуштадан сўнг учаламиз аэропортнинг кутуни залига кириб бордик. Кўп кутмадик. Биз тушган самолёт Қисловодскка қараб йўл олди.

ҚАДР

Нусратнинг қўлида хат. Конвертга қараб, кўзларига шиошмайди. Наҳотки Сайёра бўлса...

— Ҳа, ўша,— пичирлайди у. Хатни очади. Қулоқлари остида қизнинг овози жараңглайди.

«Ҳурматли Нусрат ака, салом! Ишларингиз, соғлигингиз яхшими? Сизни безовта қилганим учун узр, ҳа, минг қарра узр. Аммо ёзмай қўйиб юз ёзи. Ҳаётимдан ҳам азиз ва мўтабарроқ бир зотнинг истагини бажо келтириш мени сизга мактуб йўллашга мажбур этди. Алжоннинг соғлиги кейинги йилларда анча оғирлашиб қолди. Бу ўша машъум жангларнинг оқибатлари. Ёстиқдан бош кўтармай қўйдилар. Ҳамиша мўлтираб турадиган кўзларига боқаману, юрак-бағрим эзилб кетади. Икки кундан буён алаҳлайдилар. Сизнинг номингизни беш-олти тилга олдилар. Орамиздаги гапдан хабарсизлар. Сизни ўша қуршовда ҳалок бўлган, деб ўйлаётдилар. Келсангиз, бир оз тасалли топармидилар, бемор одам болалик йилларидаги ёр-дўстларини қўмсаркан. Шояд шу билан кўнгиллари равшан тортса, деб хат ёзинга ўтирдим. Эҳтиром билан Сайёра».

Нусрат бошини эгганча ўйланиб қолди. Шу топда у қилган хатлари, хиёнатлари учун бир йўла жавоб бериш фурсати етганини англади.

«Дўстига номардлик қилган инсон учун бу руҳий азоблашлар кам». Ахир Нусрат у билан қуролдош эди-ку. Тўфон дарёсига бирга кирган эди-ку!

* * *

1944 йилнинг қаҳратон қиши. Шамоқ эгасини йўқотган итдай увиллайди. Тутуи билан қопланган осмондан тушаётган қор учқунлари вижир-вижир этиб, кўзини олади. Ҳаракатдаги 3-армиянинг 328-танк батальони Гатчина районидаги унча катта бўлмаган Долисица дарёсини кесиб ўтди-ю, қирғоқда немис артиллерияси ва миномёт-

ларнинг даҳшатли ҳужумига дуч келди. Бир неча танк портлаб, ўша заҳотиёқ ёниб кетди. Қолганлари эса ўқ бўрони остидан чиқиб кетини учун ҳар томоғга ёйилди.

Алижон билан Нусрат бир танкда эдилар. Тутун танк ичида ҳалқа уриб, кўз очишга ҳам имкон бермай қўйди. Устунлар қўйилиб, сим билан ўраб тапланган немис оқоплари томон шиддатли тезлик билан бостириб бориш— бу ўтли ҳалқа ичидан чиқиб кетганининг бирдан-бир йўли эди. Лейтенант Алижон Плёзов овозининг бориша қичқирди:

— Алёша, охирги тезлик билан, олға!

— Яраланганман, ўртоқ командир.

— Машигани бошқаролмайсанми?

— Бошқараман, — деди қатъий ишонч билан механик-ҳайдовчи старший сержант Алексей Соколов.

Танк қор босган ердан шарақлаб шиддат билан олға силжиди. Ҳалқа ичидан чиқди-ю, пистирмада турган душман тўпларига дуч келди. Командир танкни тез буриб, тўпни мажақлаб ташлади. Дастлабки муваффақият экипажни руҳлантириб юборди. Алижон Соколовга мурожаат қилди:

— Алёша, танкни Демишкино қишлоғи томон ҳайда!

— Ўртоқ командир, батальоннинг қолган танклари орқага қайтдилару, — деди Соколов.

Яна Алижоннинг қатъий командаси янгради:

— Демишкинога!!!

— Эштаман, ўртоқ командир.

Танк тўп ва пулемётлардан баравар ўт очди. Йўл-йўлакай гитлерчиларнинг катта бир тўдасини яқсон этиб, қишлоққа кприб борди.

Қор тизза бўйи келган. Дарахтлар марварид подалари таққандай оппоқ. Танк шохлари ергача эгилиб тушган дарахт панасига келиб тўхтади.

— Қалайсан, Алёша, — сўради Алижон.

— Жойида, ўртоқ командир.

— Яша, шоввоз. Қани, кел, ярангни боғлаб қўяй.

Осколка Соколовнинг ўнг қўлини яралаган. Бошқаси оёғини ялаб кетган эди. Алижон Алёшанинг қўлини бир амаллаб боғлаб, оёғига қўл узатаётган эди, Соколов тўхтатди.

— Ҳожати йўқ, ўртоқ командир, оёғим бутун, бир оз терини шилган.

Зум ўтмай радист Чернишенко ҳаяжон билан қичқириб юборди:

— Танкка қарши немис автоматчилари яқинлашяпти, ўртоқ командир.

— Олга, душман устига,— деб команда берди Алижон. Танк гитлерчилардан бир нечасини пачақлаб ташлади-ю, аммо минани босиб, ўнг томондаги занжир узилди. Машина немисларнинг рўпарасида тўхтаб қолди.

Кечгача экипаж душмanning бир неча ҳужумини қайтарди. Қоронғи тушди. Алёша чидаб туролмади:

— Ўртоқ командир, рухсат берсангиз, чиқиб танкни тузатсам.

— Яхши, Алёша, рухсат!

Алёша билан Чернишенко танкдаги чиқишди. Алёша узилган занжирга энди қўл узатган эди, автоматлардан бир йўла отилган ўқ иккаласини ҳам қулатди.

Машинада икки киши қолди. Душманни башнядан туриб мўлжалга олаётган Нусрат билан Алижон.

— Нусрат, тез штабга хабар қил! Лейтенант Ниёзов танк экипажи ишғол этган позициясида мустақкам турибди, деб айтгин.

Штабдан жавоб олинди:

— Бардам бўлинглар, йигитлар, танкларимиз албатта етиб боради.

Немислар юролмаё қолган машинани ракеталар билан бир неча бор ёритиб, тўплардан ўқ уздилар. Танкка немис автоматчилари яқинлашишга ҳаракат этдилару, аммо Нусрат уларни ер тишлатди.

Тонгга яқин қор танкни деярли кўмиб ташлади.

— Қара, Нусрат, қор ҳам бизга хизмат қиляпти. Машинамизни душман кўзидан асрамоқчи бўляпти,— деб ҳазил-мутойиба қилди Алижон.— Энди юмронқозиқлар бизни кўриб бўпти.

Аммо яна ҳужум бошланди. Энди танк ва иккита бронетранспортёр яқинлашарди. Алижон ҳам, Нусрат ҳам уларнинг мақсадини тушунишди: танкни олиб кетишмоқчи.

Алижон душман машиналари обдан яқинлашгандан кейингина уларни ўққа тутди. Бронетранспортёрлар тўхтаб қолди.

Кун бўйи отишма тинмади: Алижон яраланди. Бирон танкдан узилиб турган тўхтовсиз ўқ ёмғири немис автоматларининг овозини ўчирди.

Учинчи кун.

— Нусрат, штаб билан алоқани ула.

Нусрат рацияга яқинлашди.

— Штаб, штаб... Алижон, рация ишдан чиқибди.

Наушник гийқ этди ю, жим бўлди. Нусратнинг овозида умидсизлик, қўрқув бор эди.

Алижон наушникни қулоғига тутди. Товуш йўқ.
— Лаънати.

Ташқарида оғир-оғир қадам товушлари гурсиллади,
Кимдир чала-чулпа талаффуз билан шанғиллади.

— Таслим бўлинглар, биз сизларни ўлдирмаймиз!

Алижон газаб билан пулемёт тепкисини босди:

— Мапа сенга таслим, фриц!!!

Пулемёт тўхтовсиз сайраб кетди.

Бешинчи куни озиқ-овқат тугади. Нусрат қаттиқ бевозталана бошлади. Кечқурун қўрқа-писа Алижоннинг қулоғига шивирлади.

— Биласанми, Алижон,— дудуқланиб сўз бошлади Нусрат,— егулик бирон нарсамиз қолмади, ўқ-дорининг ҳам таги кўриниб қоляпти. Яхшиси, ҳалиги гапга кўниб кўя қолайлик.

— Қайси гапга,— Алижон ҳайрон қолиб Нусратга юзланди. Кейин бирдан тушунди-ю, газабдан кўкариб кетди.

— Нима?!

Алижоннинг газабдан ёнган кўзлари Нусратга қадалди.

— Нима дединг, аблаҳ, яна бир қайтар!

Нусратнинг ҳам чехраси бирдан ўзгарди. Юзларига ясама кулги югуртириб:

— Оббо сен-эй, синаб кўрай деган эдим. Қойил, оғайни. Сен билан жанг қилган одам танг қолармиди,— деди тутила-тутила.

Шиддатли гумбурлаш садоси суҳбатни бўлди. Алижон овози борича қичқириб юборди.

— Батальонимиз... Урра... Урра...

Пулемётнинг тириллаши бу овозга жўр бўлиб, бир неча немисни ағанатди. Аммо бу гал ҳам душман голиб келди. Танк батальонининг ҳужуми қайтарилди.

Ёлғиз танк ҳамон ўрнида турарди.

Очлик ҳар иккала жангчининг аъзойи баданини кемирар, улардан бири ичидан зил кетса-да, аммо бу ҳақда анди оғиз очинишга журъат этолмасди. Совуқдан тишлари шиқирлай бошлади.

— Нусрат, суввв...

— Сув ҳам қолмаган, Алижон, ўзингни тутсанг-чи.

Алижон охириги кучини тўплаб:

— Оёқни совуқ олибди шекилли,— деди-ю, жим бўлди.

Анчадан кейин Нусрат қўрқа-писа унга ўгирилиб қаради. Алижон темир ўриндиқда яраланган қўлини ушлаганча беҳуш ётарди.

Нусрат унинг бошини тиззасига олди. Бирпасдан сўвг

Алижоннинг бошини тиззасидан олиб, ўрпидан турди. Қўрқув билан яна атрофга алапглади. Унинг борлигини минг хаёя кемирарди. Энди бунинг тирик қолиши гумон, ўз жопимни сақлаш иложини толишим керак.

У ташқарига мўраллади. Кучли гумбурлашдан у ўзини йўкотаёзди. Танк ёна бошлади. Тамоман эсанкираб қолган Нусрат даҳшат ичида қаттиқ қичқирди-ю, сўнг таваккал қилиб башпя қопқотини очди. Олдинда танкчилар батаълопи сўнгги даҳшатли ҳужумни бошлаган эдилар. Нусрат яна бир зум саросима ичида қараб қолди. Аммо совет танкчиларининг овозини эшитгач, ўзини дадил тутиб, танкдан чиқди. Ёнаётган танк ичида Алижон қолганини гўё унутгандай эди у. Полкдошлари билан кўришгач, ночор танк томонига ишора қилди. Икки офицер танк ичига югурди.

Алижон замбилда олиб чиқилгач, ўрта бўйли тўлалак келган капитан команда берди:

— Тезда дала госпиталига етказинглар.

— Эшитаман, ўртоқ капитан!

— Сизни, ўртоқ жангчи, санитария бўлимасига олиб боришади.

— Раҳмат, ўртоқ капитан,— Нусрат шоша-пиша сержантга эрганиб кетди.

У икки жангчи Алижонни замбилда олиб кетишгаётганини кўриб турди. «Ўлади, бари бир ўлади», деб пичирлади у охириги марта орқасига ўгирилиб қарар экан. Неча йиллик дўстидан айрилаётганига қайғуришини ҳам, қувоншини ҳам билмас эди...

* * *

Эшелонлар кети узилмай голпб офицер ва солдатларни ўз уйларига элтар, кўзлар қувончдан чақнарди.

Бундай пайтларда ҳамма дийдор кўришишга ошиқади. Бироқ маана бу эшикдан ичкарига кирсангиз, жигаргўшасини муштоқ бўлиб кутган муштинар она бутун кўришмайди. У сўнгги дақиқаларда жон берган.

Алижон шу бир тавақали пастаккипа эшикдан чиқиб кетган эди. Унинг болалик йиллари шу кўчаларда ўтди. Онаси уни шу эшикдан қуватиб қўйган эди.

Эшикни оҳиста тақиллатди. Овоз йўқ. Қўнғироқ тугмасини кўриб қолди. Бошини эгиб, билинар-билимас қалтираётган чап қўли билан эшикни қоқди. Яна ҳеч ким жавоб бермади.

Алижон энди дарвозани қарсиллатиб ура бошлади.

Еп қўшнисининг эшиги очилиб, Фарида хола чиқиб келди. У қўлидаги таёққа таяниб турган Алижонга бирпасгина қўрқув аралаш боқиб:

— Вой, ўлай, шўрим қурсин, Алижон болам?— деб кичқириб юборди.

Алижон гапиролмай бош силкиди.

Фарида хола кела унинг юз-кўзларидан ўнди.

— Урушни оти ўтсин, болам, қопагон немисга илоҳим қирон келсин. Гулдай болани шу кўйга солдимми-а? Қанп, уйга кира қолайлик, болам, қанп, юра қол.

— Раҳмат, холажон. Мен...

Алижон гапиролмай ҳовлилари томон тикилиб қолди. Қанча жангу жадалларда нам билмагап кўзларидан энди дарё-дарё ён оқа бошлади.

Алижон тушунди. Ҳаммасини тушунди. «Онажон», дея бошини деворга тиради.

Фарида хола зўр бериб уни юпатар, уйга киришга ундарди. Алижон ичкари кирди. Сунага омонатгина ўтириб, хомун бош эгди.

Фарида хола унга ғамгин боқар, назарида у кетиб қолаётгандай юпатишини ҳам, тасалли беришини ҳам билмасди. Ниҳоят, пйманибгина сўз бошлади.

— Худога шукур, кўрар кун бор экан, болам. Сайёраям Алижон акам деб эси кетяпти.

Фарида хола ичкарига кириб дастурхон кўтариб чиқди.

— Вой, бу нимаси, болам, ўтир, ўз уйиңг.

— Раҳмат, холажон, мен кетишим керак.

— Ааа? Бу нима деганиңг, болам, қаёққа бормоқчисан?

— Бошим оққан томонга!

— Йўқ, йўқ, болам, Сайёра нима дейди, ахир у...

Фарида хола кўз ёшини яширини учун юзини ўгирди. Алижон босиқ овозда қатъий қарорини айтди.

— Холажон, Сайёрахон мени кўрмаслиги керак.

— Вой, шўрим, нега ахир?

Фарида хола шуздай деди-ю Алижонга қаради. Унинг бужмайиб, қорамтир тусга кирган юзи, тиришган бўйини кўрди. Фақат икки кўзигина милтиллаб боқар. Уйг қўли елкаси билан қўшиб тангиб ташланган эди. Фарида хола ерга қаради.

— Уи гулидан бир гули очилмаган латофатли бир қизиниң умрига завоп бўлиш инсофдан эмас, холажон,— дея сўз бошлади ниҳоят Алижон синиқ овозда.— Бу марднинг иши эмас. Хайр, холажон, ҳозирча Фарғонага бораман, бир-иккита ёр-дўстлар бор эди... Ҳа, дарвоқе, шу узукви ният билан чўптагимда олиб юрган эдим. Жанг-

ларда менга ҳамроҳ бўлди. Муҳаббатим нишонаси деб олган эдим. Жанг-жадаллардан омон қайтсам...

Алижон ҳаяжоиланиб, гапиролмай бир зум жим қолди, сўнгра бўғиқ овозда қўшиб қўйди:

— Сайёрахоннинг бармоқларига ўз қўлим билан тақмоқчи эдим. Шу вазифани сизга топшираман, холажон, хайр, омон қолинг, мендан салом айтинг.

Шундай деди-ю, ҳовлидан чиқиб кетди. Унинг кетида Фарида хола югуриб чиқди. Зум ўтмай уйга кириб, бошига шол рўмолини ташлаб, яна кўча томон югурди.

Ҳовлига Сайёра кириб келганида оқшом тушиб қолган эди. Ланг очилиб ётган эшикка қараб ҳайрон қолди. Унинг пайваста қошлари хиёл чимирилиб, маъюс кўзлари ҳайратомуз эшикка қадалди. Икки ўрим қилиб ташланган сочи ҳам гашини келтирди, чамбарак қилиб бошига танғиди-ю, уйга кирди.

— Ойи? Ҳу ойи... қаердасиз? Қизиқ, буғақа одатлари йўқ эди-ю,— у бошини ўнг томонга хиёл эгиб, бир нуқтага тикилди. Ўйланиб қолганда шундай қиларди. Шу зайлда бирпас турди. Сўнгра супада қолган дастурхонни кўтариб уйга кираётган эди, ташқаридан эшитилган овоз уни тўхтатди.

— Сайёрахон!

Сайёра эшик томон қаради-ю, энсаси қотиб, тез юриб, уйга кириб кетди.

Ҳовлига Нусрат кирди. Сайёра кириб кетган уйга қараб қолди.

— Сайёрахон, бир минутга вақт ажратсангиз, илтимос.

Сайёра супа олдига келиб, хизмат дегандай истар-истамас Нусратга қараб қолди.

— Биласизми, Сайёрахон, эҳтимол, ҳали ҳам менинг энг яқин, жондан ортиқ кўрган дўстим Алижонни унутмагандирсиз. Ҳақиқатанам унутадиган йиғит эмас эди. Хўш, бу бир томондан бўлса, иккинчидан, бу сизнинг энг оялжаноблик белгингиз. Садоқатингиз, муҳаббатингиз, севгингиз, меҳрингиз...

Сайёра баттар энсаси қотиб, бош чайқаб, сунага ўтириб олди.

— Хўш, яна нималарим?— деди киноя билан.

Нусрат унга беҳаёларча қаради-ю, яна ўша вазиятда туриб сўзини давом эттирди:

— Нима десангиз, ўша, аммо мен қуйиб, адою тамом бўлдим, Сайёрахон, шу билан ўп мартача қатнадим, бугун хўш демасапгиз, билмадим, нима бўлади.

— Хўш, нима бўлади?— илиб олди Сайёра.

— Ахир, ойим ҳар куни қистаяштилар, уйлан, деб ҳол-жонимга қўймаяштилар. Мен бўлсам... мана, сизнинг олдингида. Ҳа, десангиз, эртагаёқ тўйни бошлайверамиз. Ҳадеб ўша Алини кутаверасизми, энди унчалик қизиқадиган ери ҳам йўқ-ку, ўзи!

Сайёранинг ранги оқарди. Аммо ўзини қўлга олиб, унга истехзо билан бир қаради-ю, юзини ўгирди.

Нусрат ғиқ этмай турар, қизга қарашга ҳам ботинолмасди.

— Алижон ҳали жонажон ўртоғим, дедингиз шекилли, — дея узиб олди Сайёра.

Нусрат унинг сўзини тасдиқлаб бош сплтади.

— Хўш, бўлмаса наҳотки унинг фазилатларидан беҳабар бўлсангиз. Ахир унинг бутун фикр-хаёли одамларга яхшилик қилишда эди-ку. Наинки шуни ҳам сезмаган бўлсангиз.

Нусрат ўзини бир оз қўлга олиб, хаста овоз билан:

— Мен ҳам юрак амридаман, Сайёрахон! — деди.

— Дўстингизнинг юз-хотири-чи?

— Мен Алижон ҳалок бўлгани учун...

— Тирик бўлса-чи? Сиз ўз мақсадингиз йўлида...

Сайёра ортқ чидай олмади. Ҳўнграб уйга кириб кетаётганда ойисининг овозини эшитди.

— Сайёра-а-а! Сайёра, қизим!

Сайёра югуриб келиб ойисини қучоқлаб олди.

— Вой-й ўлай, сизга нима бўлди, ойижон, гапирсангиз-чи?

Фарида хола супага ўтириб олиб, энтика-энтика Сайёрани бағрига босди.

— Ойинг ўргилсин, қизгинам, наҳотки уни кўролмадинг.

— А-а-а? Қимни, кимни деяпман, ойижон, гапирсангиз-чи?

— Алижон келган эди... — деб кампир энди сўз бошлаган эди, Сайёра чидай олмади.

— Қани у, ойижон, қани у? — дея ўзини ойисининг бағрига ташлади.

Фарида хола ўзини бир оз босиб олиб:

— Юз-боши куйган, қўли елкаси билан танғиб ташланган. «Сайёрахон мени кўрмаслиги керак», — деб келди.

Сайёра «шўрлик Алижон», дея фарёд тортди. Ўрнидан туриб эшикка яқинлашди. Қўлини эшик турмига тираб:

— Ойижон, бутун вужуди жизгинаги чиқиб куйган бўлса ҳам, майли. Тепиб турган қалби бўлса, бас. Менга

шунинг ўзи кифоя. Кетдим. Ҳаммаёқни ағдар-тўптар қи-
лмаман, уви тонаман.

Сайёра югурганча кўчага чиқиб кетди...

* * *

Нусрат қўлидаги хатга яна бир тикилди. Гуноҳқорона овозда сўз бошлади.

— Мен бировга етказган озор осонликча битади, деб хато ўйлаган эканман. Ўқ яраси битаркану, сўз яраси бит-масакан. Мен Сайёрага, Алижонга етказган озор чексиз. Дўстим Алижон олдида гуноҳқорман, Сайёра олдида юзи қораман. Отанга балив-ей, шуича гап бўлибди-ю, Али-жонга бир оғиз айтмабди-я! Инсонийликни қара.— Нус-ратнинг кўзи яна хат сатрларига югурди.

Пўлат продали Алижон ҳузурига боришга юраги дов бермади. Энди унинг боши тамоман эгилган, сўниқ кўзла-ри бир нуқтага қадалган эди.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Элтиқод	3
Ҳижрон	124
Тоғ гўзали	232

Ҳикоялар

Шақшақоним	328
Тушунсангиз-чи, жонгинам	336
Қадр	342

На узбекском языке

Саъдулла Кароматов

Избранные произведения в двух томах

Том 2

УБЕЖДЕНИЕ

**Повести
Рассказы**

**Редактор М. Аҳмедова
Рассом К. Ишин**

**Расмлар редактори М. Карпузас
Техн. редактор Т. Смирнова
Корректор Д. Абдуллаева**

ИБ № 3753

Босмахонага берилди 09.12.87. Босишга рухсат этилди 22.03.88. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Оддий янги гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 18,48. Шартли кр.—оттиск. 18,48. Нашр л. 20,7. Тиражи 60000. Заказ № 1070. Баҳоси 1 с. 60 т. Шартнома № 225—87.

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129 Тошкент, Павлов кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босма-хонаси. Тошкент 700002, Ҳамза кўчаси, 21.